

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Валерій СМОЛІЙ, Валерій СТЕПАНКОВ,
Віктор ГОРОБЕЦЬ, Тарас ЧУХЛІБ

ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНАТУ В МІЖНАРОДНИХ
ПОЛІТИЧНИХ КОМБІНАЦІЯХ
РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Київ
2022

УДК 94.327(477)"16/17"

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 2 від 6 квітня 2022 р.)

Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т.

С – 51 Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2022. 512 с.

ISBN 978-966-02-9934-4

У книзі досліджується історія вітчизняної дипломатії в часи становлення, розвитку та занепаду Української ранньомодерної держави XVII–XVIII ст. Зовнішньополітична діяльність Гетьманату представлена на широкому тлі міжнародних відносин Центральної і Південно-Східної Європи, з урахуванням зовнішніх і внутрішніх викликів, які прямо чи опосередковано формували напрями, мету та завдання поточної дипломатичної роботи. Проаналізовано зовнішньополітичні акції та дипломатичні практики як визнаних в Україні гетьманських урядів, так і уряду П. Орлика в екзилі, Запорозької Січі, окремих козацьких лідерів Правобережжя, а також спроби використання неофіційних каналів дипломатичного впливу, що спостерігалися з боку українських автономістів після ліквідації російським імперським центром національних інститутів державності. Увагу звернуто й на дипломатичний церемоніал посольської служби Української держави у ранньомодерну добу та її відповідність тогочасним світовим аналогам.

Книга адресована науковцям, викладачам, студентам і дипломатам, а також усім, хто цікавиться минулим України і Європи, історією міжнародних відносин та дипломатичної сфери.

Відповідальний редактор — академік НАН України Валерій Смолій

ISBN 978-966-02-9934-4

© Валерій Смолій, Валерій Степанков,
Віктор Горобець, Тарас Чухліб, 2022
© Інститут історії України
НАН України, 2022

ЗМІСТ

Вступ	7
-------------	---

Розділ 1. Зародження українських дипломатичних практик ранньомодерної доби

1.1. Дипломатична сфера та структура європейських міжнародних відносин на рубежі середньовіччя і раннього нового часу. Проблема взаємин «великих» та «малих» держав.....	13
1.2. Суб'єктивізація козацтва у міжнародних відносинах та його перші угоди (остання третина XVI ст. — 1621 р.).....	33
1.3. Зовнішньополітичні акції Війська Запорозького 1620–1640-х років.....	46

Розділ 2. Зовнішньополітичні аспекти становлення ранньомодерної Української держави

2.1. Міжнародний контекст визрівання революційної ситуації на українських землях у складі Речі Посполитої.....	53
2.2. Конституювання Української ранньомодерної держави.....	66
2.3. Геополітичний вимір постання національного державного організму.....	78

Розділ 3. Дипломатична служба Гетьманату

3.1. Становлення та принципи функціонування дипломатичної служби Гетьманату	86
3.2. Культура дипломатичних відносин. Дипломатичний етикет	92
3.3. Кадри, посольства, дипломатична документація	98

Розділ 4. Дипломатичне протиборство з Річчю Посполитою. Укладення договору з Російською державою (1648–1654 рр.)

4.1. Дипломатія Богдана Хмельницького у боротьбі за визнання Української держави Польською Короною: Зборівський та Білоцерківський договори	109
4.2. Українсько-кримський союз і проблема прийняття турецької протекції. Невдалі спроби створення коаліції з придунайськими князівствами	119
4.3. Розвиток українсько-російських відносин. Переяславсько-московський договір 1654 р.	129

Розділ 5. Дипломатія в обстоюванні зовнішнього суверенітету та досягненні з'єднання українських земель у складі національного державного організму (1654–1657 рр.)

5.1. Вплив Переяславських домовленостей на зовнішньополітичні перегрупування у Східній та Південно-Східній Європі. Діяльність української дипломатії на польському та російському напрямках	145
---	-----

5.2. Українсько-шведські дипломатичні відносини 1654–1656 рр. Військово-політичний союз Українського Гетьманату та Шведського королівства 1657 р.....	159
5.3. Заходи української дипломатії щодо збереження приязні з Кримом.....	178
5.4. Дипломатичне забезпечення реалізації плану возз'єднання українських земель у відносинах з правителями придунайських держав.....	188

Розділ 6. Між Стокгольмом, Москвою, Стамбулом, Варшавою та Бахчисараєм: дипломатія пошуку оптимального варіанту протекції (осінь 1657 — січень 1667 рр.)

6.1. Зовнішньополітичні аспекти Гадяцького проекту	192
6.2. Переяславський 1659 р. і Чуднівський 1660 р. договори та їх наслідки для розвитку відносин України з Росією, Кримським ханатом й Річчю Посполитою	204
6.3. БатуриНСькі та Московські статті Івана Брюховецького.....	227
6.4. Зовнішньополітичний контекст перших об'єднаних проектів Петра Дорошенка	251

Розділ 7. Українська дипломатія між Андрусовом та Бучачем (1667–1672 рр.)

7.1. Українське питання в регіональних політичних комбінаціях зламу 60–70-х років XVII ст.....	265
7.2. Вектори дипломатичної діяльності Петра Дорошенка після укладення польсько-російського перемир'я 1667 р. Орієнтація на Стамбул	273
7.3. Дипломатична боротьба в умовах загострення українсько-польського конфлікту 1671–1672 рр.	303
7.4. Демарш Дем'яна Многогрішного	323

Розділ 8. Дипломатичний контекст російсько-польсько-турецького протистояння за Правобережний Гетьманат (1673–1676 рр.)

8.1. Боротьба за Правобережжя після підписання Бучацької угоди.....	348
8.2. Загострення питання щодо зміни міжнародного протектора	361
8.3. Зовнішньополітичні стратегії уряду Петра Дорошенка у 1674–1676 рр.	374

Розділ 9. Дипломатична діяльність українських політичних центрів в останній чверті XVII–XVIII ст.

9.1. Міжнародна боротьба за Україну напередодні та після укладення Вічного миру 1686 р. Зміни міжнародно-правового статусу Українського Гетьманату в умовах Великої Північної війни.....	412
9.2. Дипломатичні заходи Івана Самойловича щодо збереження цілісності Української держави	430

Зміст

9.3. Основні аспекти дипломатичних практик гетьмана Івана Мазепи. Гене́за відмови від протекції Москви.....	444
9.4. Дипломатична боротьба за Україну гетьмана в екзилі Пилипа Орлика.....	456
9.5. Дипломатичні акції правобережної й запорозької старшини в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. Українська дипломатія після катастрофи під Полтавою.....	477
Післямова	496
Показчик імен	500

ВСТУП

Як це не виглядає тривіально, але посилений інтерес до певних наукових проблем (особливо у сфері соціогуманітарного знання і особливо тоді, коли ці проблеми є вже об'єктивно актуалізованими реаліями поточного часу) незрідка проковується відповідними ювілейними датами. Для прикладу, в Україні 2017 рік пройшов під знаком відзначення 100-ліття української дипломатії, початки інституціоналізації якої тим самим було пов'язано із підписанням у буремні роки Української революції кінця другої — початку третьої декади ХХ ст. Головою Генерального Секретаріату Української Народної Республіки Володимиром Винниченком і Генеральним секретарем з міжнародних справ Олександром Шульгіним «Законопроекту про створення Генерального секретарства міжнародних справ». Традиційно програма ювілейних заходів включала у себе і відповідний академічний сегмент, реалізований низкою наукових форумів та різноформатної наукової продукції, підготовленої відомими фахівцями у сфері дослідження сучасного етапу діяльності дипломатичної служби України, нижньою межею відліку якого в сприйнятті владних структур і суспільства, власне, і стало 22 грудня 1917 р.

Однак при цьому у затінку фактично опинився той факт, що історія української дипломатії має значно більшу тяглість углиб століть. Зокрема, важливими на шляху її історичної еволюції стали доба існування Києворуської держави, період активізації зовнішньополітичної діяльності українського козацтва з постанням у другій половині XVI ст. його державно-політичної організації — Запорозької Січі, фундація на зламі 1640–1650-х років Української ранньомодерної держави, зверхниками якої, починаючи від Богдана Хмельницького, дипломатії як одному з важливих інструментів відстоювання національних інтересів в умовах жорсткого геополітичного протистояння навколо України потужних імперських центрів приділялася значна увага, зокрема, і в аспектах її інституалізації за канонами ранньомодерних дипломатичних традицій.

Було б неправомірним не підкреслити, що в національному історіографічному просторі щодо виявлення окремих проблем і зрізів цього дослідницького поля на сьогодні утвердилася певна традиція, сформована і розвинута зусиллями таких вчених, як М. Костомаров, М. Грушевський, Ф. Уманець, М. Кордуба, В. Дубровський, А. Яковлів, Л. Окиншевич, Д. Дорошенко, М. Петровський, І. Крип'якевич, О. Пріцак, З. Когут, О. Субтельний, В. Антонович, В. Липинський, О. Терлецький, С. Томашівський, С. Рудницький, Д. Олянич, Б. Крупницький, В. Гарасимчук,

М. Андрусак, І. Лисяк-Рудницький, П. Гой, О. Оглоблин, М. Марченко, І. Бутич, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, Д. Наливайко, Л. Винар, Л. Мельник, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Ю. Мицик, В. Щербак, Ф. Сисин, О. Гуржій, П. Сас, С. Плохій, С. Величенко, С. Леп'явко, Я. Федорук, В. Брехуненко, О. Галенко, В. Станіславський, Т. Григор'єва, Ф. Туранли. Саме їм та іншим ученим щиро завдячуємо використанням окремих ідей, певного теоретичного й фактологічного матеріалу.

Разом з тим варто наголосити і на тому, що в означеному сегменті академічного знання, чільно пов'язаному з процесами історичного оформлення зовнішньополітичної сфери України, в якій певні вияви дипломатичної діяльності завжди привертали дослідницьку увагу, зроблено ще замало, особливо враховуючи ту популярність, якою проблематика, пов'язана з теоретичними аспектами дипломатичного мистецтва, історією національних дипломатичних інститутів та персоналіями видатних дипломатів, користується в інших країнах світу.

Для прикладу, зауважимо, що, власне, в масштабах світової історіографії на сьогодні цілком правомірно говорити про виокремлення — в межах дослідження міжнародної політики та зовнішньополітичних відносин — окремої субдисципліни, сконцентрованої на дипломатії як особливій сфері професійної діяльності в сукупності її інституціональних, ідентифікаційних, символічних, ментально-особистісних форм та проявів, а науковий доробок у цій царині вираховується не однією сотнею бібліографічних позицій. Зокрема, від початку ХХІ ст. теоретично-методологічний блок питань, пов'язаних з історією становлення і засадничими принципами функціонування сучасної дипломатії, розкрито циклом монографічних форматів, створених представниками фахових дослідницьких центрів як далекого, так і близького зарубіжжя, професійний осередок яких репрезентований такими особистостями наукового світу, як Б. Вейлер, Р. Фубіні, В. Іларді, Х. Кугелер, Д. Фріго, Л. Белі, Г. Кенігсбергер, П. Маргаролі, А. Крішер, Е. Катлер, Т. Осборн, Д. Роше, М.С. Андерсон, К. Флетчер, Г. Сонді та багато інших. На безумовну увагу заслуговують дослідження з дипломатичного мистецтва, а також розробки, значною мірою акцентовані на ролі в дипломатичних практиках персональних якостей дипломатів. В окремі тематичні блоки виділено аспекти дипломатичної діяльності, пов'язані з дипломатичним імунітетом, техніками, протоколом і мистецтвом ведення переговорних процесів тощо. Створено синтетичні історичні зрізи функціонування дипломатичних інститутів як у межах Європейського континенту загалом, так і по окремих країнах, зокрема, з доби ранньомодерної та нової історії. Прикметно, що особливий інтерес до функціонування дипломатії в ранньомодерну добу в полі-

тичних центрах європейських країн демонструють останніми десятиліттями науковці Російської Федерації. При цьому помітний сегмент їхнього студіювання в царині дипломатичних відносин XVII–XVIII ст. становить український напрям. Йдеться, насамперед, про праці В. Артамонова, Л. Івоніної, Л. Заборовського, Г. Саніна, Б. Флорі, Т. Таїрової-Яковлевої, К. Кочегарова, низку дисертаційних розробок молодшої генерації науковців, зокрема, в аспектах аналізу російсько-українських договорів (О. Баранова), вибудови взаємовідносин між Україною, Росією та Туреччиною (Г. Ходирева) тощо. Традиційно цінний матеріал з української дипломатичної історії означеної доби містять наукові студії польських вчених: Л. Кубали, Д. Колодзейчика, Г. Самсоновича, К. Чарнецького, Л. Боратинського, Б. Барановської, З. Вуйцика, В. Серчика, А. Керстена, Л. Підгородецького та багатьох інших.

Повторимося, дещо інша ситуація склалася щодо дослідження історії ранньомодерної вітчизняної дипломатії в незалежній Україні. За наявності кількох розділів, що були написані до єдиної синтетичної академічної праці, створеної понад двадцять років тому (йдеться про «Нариси з історії дипломатії України», що вийшли друком у 2001 р.), та кількох тематичних монографій, низки статей або ж наскрізних навчальних курсів, в яких український матеріал присутній здебільшого лише окремими локаціями, читач отримує щодо дипломатичних акцій, організованих українськими владно-елітарними прошарками на різних часових відрізках і в різних реаліях ранньомодерної доби, досить фрагментоване, до того ж, як правило, деперсоналізоване уявлення (характерно, що ці зауваження вповні зберігають свою чинність і щодо раніших періодів українського минулого).

Тож зроблений останнім часом наголос на необхідності поглибленого вивчення (особливо з новітніх теоретично-методологічних ракурсів, такої автономної галузі міжнародної політики, як дипломатія, що має власний, цілком виразний предмет дослідження, причому в можливостях не лише політологічного, соціологічного аналізу, а й на основі методик історичної науки, видається сьогодні цілком назрілим, і не лише для української академічної спільноти¹.

¹ Зокрема, це питання, насамперед, з українського контексту, нещодавно порушив доктор історичних наук, проф. В. Ластовський у невеликій студії «Історія міжнародних відносин: теоретичний формат», опублікованій у виданні 2018 р. «Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти». Щодо цього див. також: *Асташин В.* Методологические проблемы преподавания курса «История международных отношений» (О взаимосвязи истории и теории международных отношений) // *Pro nunc: Современные политические процессы.* 2011. Т. 10, № 1; *Власов Н.А.* История международных

Зокрема, про підведення історичного ґрунту під сучасну систему міжнародних відносин, а відповідно й дипломатичних практик як неодмінної складової формування останньої, наголошують у своїх працях такі відомі західні теоретики дослідження зовнішньополітичної сфери, як Дж. Лоусон, Т. Сміт, Х.Л. Малчоу, В. Бейн, Дж. Хобсон та інші. «Історія залишається лабораторією вивчення міжнародних відносин», — стверджує, наприклад, американський професор Д.Дж. Пучала. І додає: цей «робочий простір є насправді набагато більшим, ніж багато хто з теоретиків хотів би це визнати»². Ширший і актуалізований на перспективу контекст проблеми окреслює в своїй студії російський дослідник В. Романов. «...можна ще раз, — наголошує, зокрема, він, — з повною впевненістю константувати вповні очевидний трюїзм: без аналізу історичного досвіду, так само як і без уявлення особливостей сучасних світових процесів, не можна прогнозувати загальну спрямованість трансформації глобального порядку»³.

За таких загальних підходів, вже у випадку конкретизації історичних впливів на дипломатію дня сьогоднішнього, науковці зазначають: «...дипломатія є інструментом сучасних міжнародних відносин, у використанні якого надзвичайно велике значення має історичне минуле. Багато специфічних правил і методів дипломатії, малозрозумілих сторонньому спостерігачеві, обумовлені довготривалими історичними традиціями, яких структури зовнішніх зносин намагаються притримуватися,

отношений или история дипломатии в Европе? // Петербургский исторический журнал. 2016. № 3; *Ивонин Ю.Е.* Исследования по истории международных отношений раннего нового времени в Западной и Центральной Европе в России последних двух десятилетий и перспективы создания сообщества специалистов в этой области // История: электронный научно-образовательный журнал. 2010. Вып. 1. Т. 1: Историческая наука в современной России. URL: <https://arxiv.gaugn.ru/s207987840000036-8-2/>; *Троян С., Киридон А.* Структурно-функціональний вимір системного підходу в дослідженнях міжнародних відносин і дипломатії доби Модерну: «Європейський еквілібріум» // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23 (1); *Хижняк И.* Системы международных отношений в истории Нового времени. Киев, 2011; *Bain W., Nardin T.* International relations and intellectual history // International relations. 2017. Vol. 31 (3); *Lawson G., Hobson J.* What is history in international relations // Millenium: Journal of International Studies. 2008. Vol. 37 (2); *Smith Th.W.* History and International Relations. London; New York, 2003 та ін.

² *Puchala D.I.* Theory and History in International Relations. New York, 2003. P. 7.

³ *Романов В.В.* История и теория международных отношений: «точки соприкосновения» (из опыта изучения и преподавания зарубежной внешнеполитической мысли) // Pro nunc: Современные политические процессы. 2011. Т. 10, № 1. С. 63.

щоб запобігти міжнародних конфліктів»⁴. При цьому безпосередній зв'язок дипломатичних практик і традицій сьогодення з досвідом минулого вони схильні пояснювати загальним консерватизмом теорії дипломатії, «що незначно змінювалася протягом століть»⁵.

Одночасно в новітніх історіографічних практиках виразно протезується тенденція щодо відсунення початкового етапу зародження сучасної дипломатії в загальному вимірі та її регіональних особливостей на більш ранній, ніж це до цього було прийнято, хронологічний період. Зокрема, засновуючись на дослідженнях своїх зарубіжних попередників і сучасників, Т. Зонова зауважує, що «при всьому допущенні того, що дипломатія як наука чи мистецтво переговорів існувала у всі часи, сучасна модель дипломатії виникла як функціональний вираз міжнародних відносин епохи Відродження», до чого спричинилися «процеси секуляризації, становлення світського суверенітету» тощо⁶.

Доцільність розглядати ранній новий час як початок кардинальних зрушень, зокрема, в системі європейських міжнародних процесів та обумовлених ними відносин між суверенними державами підтверджує і український матеріал. Так, він переконливо демонструє органічну адаптованість зовнішньополітичних доктрин, міжнародних практик та відповідальних за сферу зовнішньої політики структур ранньомодерної Української держави до поширених на той час на континенті зразків, безумовно, при збереженні певних особливостей, обумовлених національною державотворчою специфікою та геополітичним розкладом.

Задум представлення багатовимірною викладу історії української дипломатії ранньомодерної доби для авторів пропонованої читачеві праці не є спонтанним. Він визрів у результаті багаторічних студіювань кожного з нас у царині української політичної історії другої половини XVII–XVIII ст. в її державотворчих, внутрішньо-соціальних, міжнародних, геополітичних вимірах, внаслідок спроб пояснити тогочасні українські реалії в означених сферах через загальний цивілізаційний контекст доби раннього модерну та переломлення у ньому всього попереднього соціокультурного досвіду української спільноти. Ми накреслили перед собою амбітне завдання представити Україну повноправним суб'єктом велико-

⁴ Козлов Л.Е. Теория и история дипломатии: Рабочая программа учебной дисциплины. Основная образовательная программа 41.03.05 «Международные отношения». Владивосток, 2014. С. 3.

⁵ Там же.

⁶ Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития: Учебное пособие. Москва, 2003. С. 3.

Вступ

масштабної дипломатичної гри тієї епохи, з її різноплановими рівнями і майданчиками, розмаїттям і перемінливістю політичних інтересів дієвих акторів, із взаємопов'язаністю одночасного використання переговорного інструментарію і засобів війни щодо вирішення конфліктних ситуацій та спірних питань. Ми також намагалися донести до читача, наскільки це дозволяє джерельна база, тогочасний колорит переговорних процесів та дипломатичного церемоніалу, наповнити простір української ранньомодерної дипломатії яскравими постатями, які зіграли в ній непересічну роль.

Водночас ми розцінюємо пропоновану працю лише як певний крок на шляху активізації академічних практик дослідження національної дипломатичної історії. Наскільки він виявився вдалим — судити читачеві.

Розділ 1.

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРАКТИК РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

1.1. Дипломатична сфера та структура європейських міжнародних відносин на рубежі середньовіччя і раннього нового часу. Проблема взаємин «великих» та «малих» держав

В масштабах всесвітньої історії епохальною вважається доба переходу до цивілізації модерну, хронологічно фіксована у межах XV — початку XIX ст. «Під кінець майже застиглого середньовіччя, — зауважують науковці, — відбувається ривок, й на великих швидкостях темпоральність втрачає свою одновимірність — в одну й ту ж мить фізичного часу в ній відкривається співіснування минулого, сучасності та майбутнього. Або: відсталого, сучасного й надсучасного»¹. Саме у таких ритмах прискорення, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися у всі сфери суспільного буття, вступала Європа у ранній новий час. Можливо, чи не найбільш точно вловив сутнісний зміст ранньомодерної епохи П. Шоню. Так, для французького дослідника він асоціювався перш за все з виникненням «ментальних структур майбутньої планетарної цивілізації в економічних, соціальних і політичних рамках, як і раніше, сповна пронизаних багатомістовими традиціями»².

Власне, в XVI ст., з поступовим витісненням із ментально-свідомісної сфери усталеного за попередніх часів поняття «християнський світ» концептом «Європа», в політичній культурі континенту зароджується концепція державного суверенітету, що, згідно з її творцем Жаном Боденом, обґрунтовувала претензії політичних зверхників на необмежену владу природним правом³. Не менш важливою свідомісною інновацією стало

¹ Рубцов А.В. Революция как хронополитика и этос // *Философский журнал*. 2017. Т. 10. № 4. С. 29.

² Шоню П. *Цивилизация классической Европы*. Екатеринбург, 2005. С. 10–11.

³ Ивонина Л.И. Монополизация власти и государственный суверенитет в эпоху классической Европы // *Исторический формат*. 2015. № 1. С. 93.

впровадження в політичний обіг поняття балансу сил, значно пізніше — вже на початку 1960-х років — кваліфікованого науковцями як «центральний теоретичний концепт»⁴ предметної сфери дослідження міжнародної політики, що пройшов певний еволюційний шлях свого змістового наповнення.

Аморфна на момент своєї появи «ідея балансу сил», за спостереженням Д. Мазарчука, на початковому етапі свого поширення на італійському політичному ґрунті другої половини XV ст., по суті, «залишалася практикою протидії» італійських міст-держав «міцніючому гегемону. І все ж дипломатичний досвід періоду існування Італійської ліги і “приватних ліг” відіграв свою роль в подальшому розвитку дипломатії і міжнародних відносин...»⁵, перетворившись, за Т. Зоновою, «на інструмент взаємовідносин на Європейському континенті» завдяки утвердженню в них примату «світського суверенітету та рівноваги сил між світськими суверенними правителями»⁶.

Загалом перехідна до цивілізації нового часу доба, не в останню чергу з ракурсу привнесених нею модернізаційних явищ у сферу міжнародного життя, а відповідно й модифікації таких традиційних інструментів його регулювання, як конфлікт, війна, зовнішня політика та дипломатія, починає сприйматися «часом невизначеності й багатолікості, динамічності і контрастності, боротьби і творення, часом пристосування до змін, що викликають у людей різні суперечливі почуття і реакції»⁷. Якщо все це набуває виразно хаотичних виявів на етапі XV–XVI ст., то вже початок XVII — перші роки XVIII ст. більшою частиною сучасних істориків-міжнародників характеризуються як час, що демонструє перехід європейського суспільства до певного стабілізаційного періоду, коли починає спостерігатися «загальна зацікавленість в серйозній раціоналізації владної боротьби» між традиційною правлячою верхівкою і новим бізнесово-підприємницьким прошарком, в надрах якого починають формуватися олігархічні групи з метою «переобрання на себе ініціативи в обслуговуванні загального інтересу», під яким розуміється, насамперед, інтерес

⁴ *Snyder G.H.* Balance of Power in the Missile Age // *Journal of International Affairs*. 1961. Vol. 14, № 1. P. 21–24.

⁵ *Мазарчук Д.* Баланс сил и политика альянсов в Италии во второй половине XV в.: к истории становления дипломатии Нового времени // *Журнал международного права и международных отношений*. 2016. № 3–4 (78–79). С 51.

⁶ *Зонова Т.В.* Вестфальская система // *Вестник Московского государственного института международных отношений*. 2008. № 1. С. 79.

⁷ *Ивонина Л.И.* Монополизация власти... С. 93.

державний⁸. Відповідно, за спостереженням Л. Івоніної, «європейські правителі отримали право конфесійної свободи і право розпоряджатися свободою совісті своїх підданих, а філософія стала витіснити теологію в мисленні інтелектуалів та державників»⁹.

Варто зазначити, що сформований на початках модерну європейський дипломатичний сектор зовсім не відзначався структурною монолітністю та універсалізмом дипломатичного інструментарію. По суті, він складався з кількох регіональних моделей, найбільш вивершеними серед яких традиційно вважають дипломатичні служби Ватикану, Італії, Великої Британії, Франції, а також Сполучених Штатів Америки, час становлення якої припав на роки Американської революції кінця XVIII ст.

На думку науковців, своєрідним еталоном для низки країн європейського Заходу послужила саме італійська дипломатія¹⁰, з її численними дипломатичними представництвами та інститутом послів-резидентів, відомими ще з XIV ст., виокремленням зовнішньої політики як особливої сфери діяльності. Разом з тим найбільш розгалужену дипломатичну систему тогочася демонструвала Франція, урядовими структурами якої від самого «моменту народження дипломатичної служби ... надавалося великого значення розробці й вдосконаленню принципів її організації, шліфовці дипломатичного мистецтва, визначенню і вихованню необхідних дипломату якостей»¹¹. За зауваженням Г. Нікольсона, на 1685 р. «Франція мала у своєму розпорядженні постійні посольства в Римі, Венеції, Константинополі, Мадриді, Ліссабоні, Мюнхені, Копенгагені і Берні. Спеціальні місії перебували у Вюртемберзі, Поральці і Майнці, а міністри-резиденти — в Мантуї, Генуї, Гамбурзі, Женеві і Флоренції»¹². Французам також належить пріоритет в розробці теорії переговорного мистецтва (Франсуа Каплер, 1716 р.)¹³. Натомість Англія, в якій процес формування «професійного дипломатичного апарату» виявився доволі

⁸ Там же. С. 93–94.

⁹ Там же. С. 94.

¹⁰ Козлов Л.Е. Теория и история дипломатии... С. 3.

¹¹ Дипломатия иностранных государств: Учебное пособие. Москва, 2004. С. 38. З новіших праць див. також: Циватый В.Г. Внешнеполитическая и дипломатическая модель Франции в общеевропейском контексте раннего нового времени (XVI–XVIII вв.): трансформационное и институциональное измерения // Европа в средние века и новое время: общество, власть, культура / Материалы Всероссийской с международным участием научной конференции молодых ученых. Ижевск, 2018. С. 200–206.

¹² Никольсон Г. Дипломатическое искусство. Москва, 1962. С. 75.

¹³ Детальніше про це див.: Попов В.И. Современная дипломатия — теория и практика. Москва, 2000.

затягнутим у часі¹⁴, а впроваджений ще наприкінці XVI ст. у континентальну політичну культуру термін «дипломатія» набув поширення в англійських зовнішньополітичних практиках лише з 1645 р., наприкінці XVII ст. розробила «Codex Juris Gentium Diplomaticus» (1693 р.), який систематизував правові норми, що ними мали послуговуватися дипломати у своїй діяльності.

На відміну від європейських практик, де становлення професійної дипломатії ініціювалося та здійснювалося під безпосереднім контролем політичних центрів, біля витоків інституціонування американської дипломатичної служби виявилися представницькі органи, а відсутність професійних дипломатичних кадрів сповна компенсувалася політичними здібностями, моральними та інтелектуальними якостями висунутої революцією на перші ролі когорти державників¹⁵.

В оцінці В. Ціватого, який має вагомий доробок у царині дослідження дипломатичних процесів і практик ранньомодерної Європи, «дипломатія і її інститути» традиційно виступали на цьому часовому відрізку, «як частина соціополітичної культури суспільства, як один з найголовніших засобів захисту інтересів держави в процесі державного будівництва як в мирних умовах, так і в періоди воєн»¹⁶. Неодноразово підкреслювана в історіографії взаємопов'язаність дипломатичного і воєнного чинників дає всі підстави для повноправного зарахування до важливих територіально-політичних анклавів активного міжнародного життя європейського Сходу та Півдня. Власне, на етапі раннього нового часу ця частина Європи досить швидкими темпами набувала значення важливого опорного регіону, політичні процеси в якому, на думку Р. Фроста, надають неоціненний матеріал для проникнення у сутність «природи воєнних змін та їхніх впливів на соціальні і політичні структури» перехідної епохи¹⁷.

Апогей тісної взаємозалежності міжнародних політичних процесів, а відповідно західного і східного дипломатичного досвіду у процесах врегулювання спірних питань глобального характеру дослідники традиційно пов'язували з кінцевим етапом Великої Північної війни¹⁸. Між тим,

¹⁴ Дипломатия иностранных государств... С. 21.

¹⁵ Там же. С. 9–10.

¹⁶ Циватый В.Г. Дипломатическая практика и образ дипломата в войнах раннего нового времени (XVI–XVIII вв.): Институциональное измерение // Псковский военно-исторический вестник. 2017. Вып. 3. С. 109.

¹⁷ Frost P.I. The Northern Wars 1558–1721. London; New York, 2000. P. 18–19.

¹⁸ Детальніше щодо цього див.: *Ивонина Л.И.* Падение Шведской империи и международные отношения в Европе конца XVII — начала XVIII вв. // Исторический формат. 2015. № 3. С. 107–119; *Королюк В.Д.* Избрание Августа II на польский престол и

демонстрований подіями цієї війни перерозподіл зовнішньополітичних інтересів і сфер впливу своїми причинно-наслідковими коренями уходить у значно раніші часи і напряму пов'язаний з важливими віхами докорінної трансформації всієї попередньої системи міжнародних відносин в Центральній та Південно-Східній Європі. Вочевидь, що такими, поряд з Тридцятилітньою війною 1618–1648 рр., варто вважати міжнародний розподіл українських земель після сходження з політичної арени внаслідок переможної завойовницької ходи Золотої Орди Києворуської держави, вихід в епіцентр міжнародної політики нових імперських утворень та міжнародних альянсів країн, активну участь у яких, зокрема, починають відігравати невеликі держави-князівства Придунав'я, події Української національної революції 1648–1676 рр., що спричинили синхронний процес постання Української ранньомодерної держави та початків руйнації всієї державної системи Речі Посполитої.

В контексті означених вище основних тенденцій, що їх було покладено в основу структурування зовнішньополітичної сфери, політична мапа Європи, зокрема, в її центральній, східній і південно-східній частинах, баланс сил в яких справляв найбільший вплив на українські справи, набула на рубежі середньовіччя та раннього нового часу специфічного вигляду, передовсім через посилення домінування імператорського дому Габсбургів. Майже три сотні світських і духовних князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, вільних міст, які фактично могли претендувати на державний статус¹⁹, та півтори тисячі самостійних лицарських володінь на середину XVII ст. існували в межах так званої Священної Римської імперії німецької нації, відомої також в спеціальній літературі як Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбурзька монархія, Імперія Габсбургів тощо. Більшість з них довгий час перебували в різній стадії підпорядкованості імператорському дому, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет («Landeshoheit») німецьких політичних утворень з правами вступати

русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения. Т. III. 1951. С. 176–177; *Фейгина С.А.* Восточные и западные проблемы дипломатии в конце Северной войны // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. Москва, 1966. С. 26–49 та ін.

¹⁹ *Шульгин О.* Нариси з нової історії Європи. Прага, 1925. С. 142; *Поршнев Б.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва, 1976. С. 64.

у союзи між собою та з іноземними державами²⁰, однак за неодмінної умови збереження нейтралітету щодо центральної влади.

Нарощення імперської могутності відбувалося поступово. Так, наприкінці XV ст. Максиміліан I, об'єднавши нижньоавстрійські та верхньоавстрійські землі в єдину адміністративну одиницю, додав до неї Тироль і Передню Австрію. Незабаром для управління цими територіальними складовими було утворено таку центральну урядову установу, як Регімент («Regiment»)²¹. Хоча австрійський імператор-цісар і вважався суверенним володарем, однак його влада була досить обмеженою й полягала у виконанні представницьких функцій, а також скликанні законодавчих зборів — Рейхстагу. Імператор лише санкціонував прийняті цим загальнодержавним органом закони та виступав сюзереном для васальнозалежних князів і лицарів імперії. Однак гасло «Австрія має володіти всесвітом» («Austriae est imperare orbi universo»), яке Фрідріх III (1437–1493) у вигляді абрєвіатури AEIOU додавав до свого підпису, залишалося актуальним для августійших зверхників імперії і протягом наступних століть. Імператор уособлював собою дві різні владні іпостасі: з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого — потенційним володарем всього західного християнського світу²². На обґрунтування і насадження в суспільній свідомості ідеологічного конструкту про вічність Римської імперії та влади її цісарів спрямовувалася майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою Священна імперія стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), якому вдалося об'єднати під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди та Італію. Відтоді вона перетворилася на наднаціональне державне утворення. Від часу зречення згаданого імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки — іспанську та австрійську. З огляду на геополітичний чинник та географічне розташування України, надалі при розгляді комплексу характерних для Центрально-Східної та Південно-Східної Європи міжнародних проблем увага авторів акцентуватиметься на висвітленні політики саме австрійських цісарів.

Попри очевидну могутність, всередині Священної імперії існував ряд серйозних протиріч: політичних — між імператорами і князями; конфесійних — між релігійними угрупованнями; національних — між німцями, слов'янами, угорцями та іншими народами; соціальних — між суспіль-

²⁰ *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації // *Історія України.* 2002. № 8. С. 9.

²¹ *Цьольнер Е.* *Історія Австрії.* Львів, 2001. С. 153–154.

²² *Поршнев Б.* *Тридцатилетня війна...* С. 59.

ними верствами й групами²³. Природа одного з найважливіших з них, на думку дослідників, крилась у тому, що політична еволюція монархії Габсбургів відбувалася в напрямі все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це водночас зміцнювало владу імператора як космополітичного «володаря всіх володарів» («*augustissimus*»)²⁴.

На початках раннього нового часу виразно простежується зростання територіальних апетитів Польської Корони. Зокрема, на Віденському з'їзді в 1515 р. польський король Сигізмунд I домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем стосовно підтвердження Другого Торунського трактату (1466) про залежність від Польщі Тевтонського ордену²⁵. Ця держава-орден знаходилася під зверхністю польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під сюзеренною владою Корони Польської перебували Брандербургське курфюрство, Молдавське та Валаське князівства (про що буде сказано нижче). Зважаючи на те, що від часу Люблінської унії 1569 р. до складу федеративної Речі Посполитої перейшла більша частина українських земель, детальніше зупинимося на характеристиці васально-сюзеренних відносин всередині польсько-литовської держави.

У результаті виборів на елекційному сеймі 1573 р. новим королем Польщі став брат французського короля Карла IX, молодий та енергійний Генріх Валуа. Він видав спеціальний привілей, який увійшов до історіографії під назвою «Генріхові артикули» й містив ряд зобов'язань монарха-сюзерена перед польськими станами. Зокрема, йшлося про дотримання принципу вільної елекції, проведення раз у два роки вального сейму, скликання посполитого рушення лише за сеймовою згодою тощо. Також лише за погодженням з депутатами сейму король мав вирішувати питання про запровадження нових податків і мит, ведення війни та миру, зовнішньої політики. Крім того, при королі мала діяти спеціальна наглядова рада у складі 16 сенаторів. Новообраний монарх повинен був утримувати кварцяне військо та матеріально забезпечувати участь шляхти у посполитому рушенні за межами країни. У разі невиконання королем цих зобов'язань шляхта мала право відмовити Генріхові Валуа в покорі як своєму сюзерену («*de non praestanda oboedientia*»). Більше того, останній

²³ Там же.

²⁴ Порівн.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* Т. III. 1994. С. 99–100.

²⁵ *Історія Центрально-Східної Європи.* Львів, 2001. С. 180.

артикул договірних статей дозволяв шляхетському загалу організувати проти нього військову опозицію (так званий рокош). Королівська влада обмежувалася ще одним документом під назвою «*Pacta conventa*», що містив додаткові пункти, на яких польський монарх присягав польській і литовській шляхті²⁶. Представники останньої також присягалися королю у своїй покорі, але за умови гарантування ним виконання вищезазначених «прав і привілеїв».

Одним з перших шляхетських виступів проти королівської влади став Сандомирський рокош-конфедерація проти Сигізмунда III Вази на початку XVII ст. У 1606 р. невдоволена своїм становищем шляхта подала на розгляд королю 64 пункти-артикули, покликані не лише гарантувати, але й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові дії, які завершилися у 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди. На варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого оформлення. Безумовно, відносини між королівським урядом і шляхетським станом не могли не позначитися і на стосунках між королем Речі Посполитої та Військом Запорозьким як корпоративною військово-політичною структурою з власними державницькими амбіціями, які яскраво проявилися наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

Події загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. помітно позначилися і на політичному розвитку бранденбургських земель, частина яких з 1525 р. під назвою Пруського герцогства перебувала у васально-ленній залежності від Корони Польської, що було підтверджено варшавським сеймом 1611 р. Зокрема, депутати законодавчого зібрання Пруссії — Ландагу — у разі незгоди з рішеннями герцога-курфюрста мали право апелювати до польського сейму²⁷. До речі, це могла зробити навіть депутатська меншість. Невдовзі, у 1618 р., згадана частина пруської території перейшла під владу курфюрста Бранденбургського. Згодом курфюрст і електор Пруссії Фрідріх Вільгельм (1640–1688) об'єднав ряд місцевих володарів і заклав основи для утворення в 1701 р. Королівства Пруського. Однак задовго до того Пруссія звільнилася від зверхності польського короля — в січні 1656 р. Фрідріх Вільгельм домовився про антипольський союз з шведським королем Карлом X Густавом, а у вересні наступного року підписав угоду з Яном II Казимиром

²⁶ *Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1990. S. 173.*

²⁷ *История Европы. Т. 4: Европа Нового времени (XVII–XVIII века). Москва, 1994. С. 167.*

про своє звільнення з-під його опіки. Це стало можливим в результаті проведення ним гнучкої зовнішньої політики, яка отримала назву «Fuchspolitik» і в конкретному випадку полягала в тому, що під час другої Північної війни 1655–1660 рр. курфюрст спочатку надав допомогу Швеції, а потім перейшов на бік польсько-австрійського табору за ціну відмови Речі Посполитої від леннозалежної Пруссії²⁸.

Визначальною для міждержавних відносин на Півночі Європи в період пізнього середньовіччя та раннього модерну залишалася Кальмарська унія 1397 р., згідно з якою Данія, Швеція спільно з Фінляндією та Норвегія з Ісландією знаходилися під владою данського короля. На початку XVI ст. шведи виплачували до королівської скарбниці 13000 марок в обмін на певну автономію²⁹. Лише в результаті повстання шведських станів проти зверхності Данського королівства у 1523 р. було скасовано попередні унійні положення. Керівник національно-визвольного руху шведський шляхтич Густав Еріксон Ваза був проголошений монархом новоутвореного королівства, а від 1544 р., коли шведський рикстаг визнав королівську владу спадковою, династія Вазів стала однією з найбільш впливових у цій частині Європи.

Крім системоутворюючих міждержавних зв'язків Габсбурзького дому, на розкладі сил в Європі та характері міжнародних відносин (особливо в її східній та південно-східній частинах) досить помітно позначилася військова потуга Османської імперії. А вже з останньої чверті XIV ст. значний вплив на європейську модель міждержавних стосунків почала справляти репрезентована Османами азійська традиція взаємодії між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями.

Ідеологія зовнішньополітичної доктрини Османської імперії на Європейському континенті красномовно втілилася у вислові «Ex Oriente Lux» («світло йде зі Сходу»). Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже відбувався процес зародження національних державних утворень, спричинило виникнення тут особливої «буферної зони» між, власне, імперською територією та центрально-європейськими країнами, яка складалася з васальнозалежних від султана держав («дар ал-сульх» — країн миру). До речі, слід відзначити, що таке поняття, як «міждержавний васалітет», було відсутнє в політико-правовій практиці середньовічної та ранньомодерної Османської імперії. Адже до утвердження в ній формули «дар ал-сульх» в уявленні мусульманської

²⁸ Historia dyplomacji Polskiej. T. II: 1572–1795. Warszawa, 1982. S. 175.

²⁹ История Европы. Т. 3: От Средневековья к Новому времени (конец XV — первая половина XVII в.). Москва, 1993. С. 211.

спільноти християнські країни асоціювалися виключно зі «світом війни», а отже «невірні» могли лише покірністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини «купити» для себе мир. Разом з тим традиція вживати прийняту щодо характеристики моделі «сюзеренно-васальних відносин» термінологію стосовно Османської імперії та залежних від неї країн міцно вкорінилася у світовій історіографії³⁰.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II. Наприкінці XIV ст. султаном були підкорені два Болгарські царства і деспотат Добруджа³¹. У першій половині XV ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гараж або «tributum») та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії³². У 1526 р. у підданство до Порти потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Те, що турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій (області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пелопонесі, островів Тосос та Ітра), пояснювалося домінуванням греків у тогочасній міжнародній торгівлі в цьому регіоні³³. Певними автономними правами володіли також правителі Албанії, які під впливом Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово, протягом другої половини XV–XVII ст., балканські васальнозалежні держави були перетворені на провінції Османської імперії, які підлягали султанському наміснику. Ці провінції називалися еялетами, а турецький урядовець, який управляв ними, — бейлербеєм («беєм беїв» — старшим над старшими)³⁴. У 1527 р. на систему еялетів була

³⁰ Див., наприклад: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Київ, 1998. С. 116–118; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв.* Главные тенденции политических взаимоотношений. Москва, 1984. С. 38–39.

³¹ *Димитров С., Манчев К.* История на балканските народи XV–XIX вв. София, 1971. С. 18–19.

³² *Іналджик Г.* Османська імперія... С. 116.

³³ *Історія Центрально-Східної Європи.* С. 197.

³⁴ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 13.

поділена вся територія Боснії³⁵. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і виливався не лише у збройне протистояння з місцевими володарями, а й у гостре політичне та воєнне суперництво між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар Хребелянович, Стефан Лазаревич, а також династія Бранковичів наприкінці XIV — на початку XV ст. визнавали себе васалами королів Угорщини³⁶. Крім того, з кінця XVI ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансильванського (Семіградського), Валаського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521–1526) в суперечку за придунайські князівства втручаються польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної) підлеглості правителів-васалів більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить поширеною, зважаючи на міжнародну ситуацію, ставала і політика зміни слабшими правителями своїх протекторів. Одним з перших таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427–1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387–1437), визнав також васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порті щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії³⁷.

Особливо значущими в контексті дослідження зовнішньополітичних аспектів стратегії Української ранньомодерної держави, а відповідно й засадничих принципів становлення української дипломатії, виглядає досвід відносин між господарями Валахії та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств —

³⁵ Железнякова А. Босния под Османской властью в XV–XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. Москва, 1990. С. 170.

³⁶ Шушарин В. Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV — первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. С. 45.

³⁷ Шушарин В. Королевство Венгрия и Османская империя (XV — первая четверть XVI в.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. С. 105.

з іншого. Характерно, що при цьому найбільш виразно ситуативні аналогії з Україною у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частой заміни протекторів демонструє Молдавське князівство.

Зокрема, у 1372 р. молдавський господар Лацко визнав залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття інший правитель Молдавії Петро Мушат як васал склав присягу вже польському королю. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, чинність цієї присяги поширювалася не лише на тогочасного і майбутнього «воевод молдавських», але також «народ і землю» країни («gentem atque terram»), фортеці й інші володіння («ceteraque dominia»)³⁸. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого правителя не лише від свого імені, а й «усіх других земель» («et alioram omnium terrigenarum terrae») Молдавії³⁹. Одним з головних мотивів такого кроку молдавського воеводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого нападу колишнього протектора⁴⁰. У 1393 р. польському королю Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман I, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. Своєю чергою у 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також всі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею і Молдавією, починаючи з 1387 р.⁴¹ З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2000 дукатів, а вже за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. сягає 65000 дукатів⁴². Тож з цього часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомініума над Молдавським князівством⁴³.

³⁸ *Costăchescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. Vol. II. Bucuresti, 1959. P. 599; Параска П.Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). Кишинев, 1980. С. 64.*

³⁹ *Costăchescu M. Documente... P. 601.*

⁴⁰ *Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972. С. 208.*

⁴¹ *Параска П. Территориальное становление Молдавского феодального государства... С. 65.*

⁴² *Борниченко-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. //*

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона — господар Штефан III, який правив з 1457 р. до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що обумовлювалося перспективою більшої свободи політичного маневру для Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом з Московською державою⁴⁴. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило надсилати гроші до Стамбула. 12 липня 1475 р. господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Крім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував «збереження самостійності свого князівства»⁴⁵.

У 1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а в 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Втім, це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії — у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання свого сюзеренітету над усіма придунайськими князівствами. З огляду на це, частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою⁴⁶. Протягом XVI ст. Молдавське князівство продовжувало залишатися зоною, в якій перехрещувалися

Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. III. Москва, 1974. С. 241.

⁴³ Греков И. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50–70-е гг. XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. С. 65.

⁴⁴ Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества... С. 208.

⁴⁵ Греков И. Османская империя и страны... С. 76.

⁴⁶ Гонца Г. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV — начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). Кишинев, 1980. С. 104.

інтереси багатьох країн — Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво⁴⁷.

Господарі, попри часті переміщення у вищому ешелоні влади, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й нерідко змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х років султани вже починають затверджувати господарів Молдавії, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового господаря перетворюється на практику їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством⁴⁸. Щоб зайняти господарський престол, претендент мав сплатити велику грошову суму до султанської скарбниці. Також щорічно він мусив сплачувати данину, яка, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Крім щорічного хараджу, Молдавія (так само, як і Валахія) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину («tributum extraordinarium»). Однією з найбільших повинностей молдавських і валаських господарів були офіційні й неофіційні подарунки («пешкеш»), які в грошовому чи натуральному еквіваленті підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим султанами допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії на тому чи іншому відрізку часу. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності породжувала в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення⁴⁹. «Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турків»⁵⁰, — писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

⁴⁷ Леп'явко С. Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ, 2000. Вип. 7. С. 79–88.

⁴⁸ Семенова Л. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. С. 193.

⁴⁹ Там же. С. 194.

⁵⁰ Nigazi A. Tarih. 3. Istanbul, 1963. P. 55–56.

Очевидно, саме тому в XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного, сюзерена — турецького султана — збільшуються. Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 1630-х років, у правителів Молдавського князівства відібрали право «оголошення війни та миру» й укладення договорів з іноземними державами⁵¹. На знак вдячності за своє призначення (Османи віддавали в управління господарю Молдавію «як винагороду» за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов'язаний вірно й правдиво служити султану, підкорятися його наказам, захищати султанських підданих, спостерігати за тим, що відбувається в таборі супротивників, і присилати відомості про них; мати з султаном спільних ворогів і друзів; вдовольнятися отримуваними прибутками, нічого насильно не вимагаючи у своїх підданих; посилати султану данину й подарунки у визначений термін⁵². Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву тощо) і відправлявся до Молдавії, куди його супроводжував султанський урядовець. По прибутті останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому наголошувалося: «...Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послухними йому (господарю. — *Авт.*), виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами»⁵³. Спираючись на викладений матеріал, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана⁵⁴. Втім, у турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: «Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це... нічого іншого від князя (молдавського. — *Авт.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих»⁵⁵. А отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не доводиться.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникло інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни.

⁵¹ Кантемир Д. Описание Молдавии. Кишинев, 1973. С. 44.

⁵² Власова Л. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV — начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988. С. 110–111.

⁵³ Цит. за: Кантемир Д. Описание Молдавии. С. 79.

⁵⁴ Кантемир Д. Описание Молдавии. С. 44.

⁵⁵ Цит. за: *Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. Vol. II. Bucuresti, 1878. P. 274.*

У середовищі правлячої верхівки в цей період оформлюються два угруповання — «протурецьке» і «прохристиянське». Представники першого продовжували підтримувати вже «традиційне» османське зверхництво. Друге виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів — Московську державу чи Габсбургську монархію.

Ідеї васального підданства московському царю та польському королю виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи правову основу пропонованих проектів, П. Советов стверджував, що варіанти їх, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., «вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності», а проєкт договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Міхалу Корибуту, «зберігав перевагу феодально-державних приватних відносин»⁵⁶. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський, передбачали сюзеренно-васальний характер відносин між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався підвести місцеве населення до визнання своєї протекції. Однак після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив «непостійну вірність» молдаван, які «всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули...»⁵⁷. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном («panom didycznym»), і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні «права та вольності»⁵⁸. Проте, як засвідчував очевидець тих подій, венеціанський резидент Альберт (жовтень 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з молдавськими боярами⁵⁹. Очевидно, що однією з причин цього

⁵⁶ Советов П. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII — начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. Москва, 1979. С. 317.

⁵⁷ Documente privitoare la istoria romanilor: In 44 vol. Supl. II. Vol. III. Bucuresti, 1900. P. 155–156.

⁵⁸ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696. Wrocław, 1958. S. 14–16.

⁵⁹ Власова Л. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80–90-е гг. XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. С. 336.

була відмова Речі Посполитої у воєнній допомозі князівству в 1689–1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери «прохристиянського» (Д. Кантемір) і «протурецького» (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об'єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують не вигідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглість Габсбургській династії⁶⁰. Однак щойно — у зв'язку із зміною міжнародної ситуації — проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Попри це, два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, а як тільки з'явилася можливість позбутися його, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір з російським царем Петром I, який також не був довговічним⁶¹.

Тож понад три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших країн (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, проте це робилося лише заради того, щоб зберегти свою країну від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Валаського і Молдавського князівств, у різних формах васальної залежності від Османської імперії перебував ще ряд державних організацій. Турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі «християнські васальні (від султана — *Авт.*) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у 17 ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства — Кримський ханат...»⁶². Зважаючи на важливість врахування досвіду цих країн для кращого розуміння зовнішньополітичної концепції Українського Гетьманату, про що йтиметься в наступних розділах книги, вважаємо за доцільне хоча б побіжно акцентувати увагу на особливостях моделей державної залежності ще одного придунайського князівства —

⁶⁰ Там же. С. 338.

⁶¹ Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответсвие его летописи М. Некулчи // Вековая дружба: Сборник статей. Кишинев, 1961. С. 319.

⁶² Іналджик Г. Османська імперія... С. 118. Порівн. також: *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...* S. 19.

Трансильванії, а також Кримського ханату, що його, так само, як і частину Османської імперії, територіально зараховуємо до країн Південно-Східної Європи.

Близько п'ятдесяти років, починаючи з останньої чверті XV ст., Трансильванія (угор. «Erdely» — Ердей, інша назва князівства — Семиграддя) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансильванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансильванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше це сталося у 1543 р.) і постачанням за потреби військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину в розмірі 10000 золотих толарів⁶³. Однак Габсбурги не залишали Трансильванію в спокої — в останній чверті XVI ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П'ятнадцятилітньої війни (1592–1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансильванський князь Жигмонд Баторі уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), згідно з якою зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглисть австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторі володів князівством у колишніх кордонах, однак в разі смерті Жигмонда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансильванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля⁶⁴.

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї останнього у 1605 р. проголосили князем Трансильванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї отримав низку важливих перемог над габсбургською армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії — меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансильванії, до якої увійшла і територія сучасної

⁶³ *Блашкович Й.* Два турецьких документа к истории Трансильвании // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Т. 3. Москва, 1974. С. 150.

⁶⁴ *Шушарин В.* Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. 1. Москва, 1998. С. 33.

Закарпатської України⁶⁵. 11 листопада того ж року між двома монархами — австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Османської імперії трансильванським князем був укладений Житваторокський мир, який припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансильванія визнавалася васально залежною від Туреччини на умовах сплати туркам щорічної данини та надання відповідної військової допомоги, а також обов'язкового затвердження султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства⁶⁶. Водночас угорські князі увільнялися від постачання до Стамбула податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторі відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед I добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансильванії були скликані великим візиром. З цього часу князівство стало виплачувати Стамбулу данину в розмірі 10 тис. золотих. Правові підстави перепідпорядкування Трансильванії стамбульському двору своєрідно обґрунтовує лист султана Мустафи до польського короля Сигізмунда III за 1623 р., в якому, зокрема, відзначалося: «...Особливо це (стосується. — *Авт.*) семиградського воеводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням»⁶⁷.

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансильванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими «удільними» державами. Перебуваючи між двома імперіями, вона довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну — або, опираючись на Відень, вийти з-під протекції Османів, або ж визнати сюзеренітет австрійців, щоб позбавитися впливу Порти⁶⁸. Інколи в Трансильванії правили одночасно два князі: один підтримувався Австрією, другий — Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армію під Віднем, Трансильванія остаточно відійшла під зверхність Австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд I надав трансиль-

⁶⁵ Блашкович Й. Два турецьких документа... С. 151.

⁶⁶ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания... С. 42.

⁶⁷ Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. Москва, 1984. С. 192.

⁶⁸ Медведева К. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. 1. С. 188.

ванському правителю диплом («Magna Charta Diploma Leopoldiani»), в якому були виписані васальні «права і привілеї» місцевого князя⁶⁹. Прикметно, що протягом XVIII ст. Габсбурги суворо дотримувалися прав, наданих Трансильванії у попередні роки.

З 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебував Кримський ханат. Хан Менглі-Гірей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмеду II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі, з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан як васал султана перебував на становищі «тікме» — призначеного)⁷⁰, надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями⁷¹. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, валаські й трансильванські князі⁷². Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, а й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисарая і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримський ханат виступав як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Крім того, як зауважив Я. Федорук, військова спроможність ханату відзначалася більш високим, порівняно з іншими турецькими васалами, рівнем⁷³. Одночасно в зовнішній політиці Криму XVI–XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше — виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге — намагання протиставити себе Османській імперії й стати на шлях самостійної політики⁷⁴.

Такі специфічні державні утворення Північного Причорномор'я, як Білгородська, Ногайська та Єдисанська орди, перебували у підданстві

⁶⁹ *Вознесенский Н.* Очерки Трансильвании. Санкт-Петербург, 1849. С. 22.

⁷⁰ *Иналджик Г.* Борьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 1995. С. 117.

⁷¹ *Греков И.* Османская империя и страны... С. 74–76.

⁷² *Иналджик Г.* Борьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. С. 118; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. I: 1654 рік. Львів, 1996. С. 7.

⁷³ *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України... С. 7.

⁷⁴ *Греков И.* К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. С. 302.

кримської династії Гіреїв, а отже, визнавали сюзеренітет султанів Османської імперії. Зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханатом полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передачі частини здобичі та виділення невеликої грошової суми за кожного полоненого⁷⁵. Разом з тим влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною — у 1621 р. правитель Ногайської орди Кан-Темір з роду Мангітів, оминаючи попередній сюзеренітет кримського хана, склав присягу особисто султану Осману II⁷⁶. Лише після певних військових дій (у поході проти Ногайської орди на боці татар виступало й Військо Запорозьке) хану Мегмед-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносинах кримців з підлеглими їм причорноморськими ордами спостерігалися і в наступні роки.

Отже, на переломі середньовіччя та раннього нового часу формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Молдавія, Валахія, Трансильванія, Пруссія, ряд балканських та причорноморських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свій суверенітет та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе захисту серед більш могутніх династичних володарів Європи та Азії. Як побачимо далі, саме на підставі цієї традиції протягом кількох десятиліть вибудовувалися зовнішньополітичні доктрини молодого Української держави, яка намагалася відстояти свою незалежність в безкінечній протидії геополітичним викликам. Відповідно цій основоположній меті підпорядковувалися її дипломатичні практики, що обумовлювали спрямованість діяльності українських дипломатів та специфіку інституціалізації національної дипломатичної служби.

1.2. Суб'єктивізація козацтва у міжнародних відносинах та його перші угоди (остання третина XVI ст. — 1621 р.)

В останній третині XVI ст. на авансцену європейського зовнішньополітичного життя впевнено і рішуче виступила нова суспільна сила — українське козацтво. Стрімкому зростанню масштабів міжнародної діяльності останнього, а відтак і його ролі у системі міжнародних відносин Південно-Східної та Східної Європи сприяла ціла низка чинників, чи не найважливішим серед яких стало утвердження на зламі 1570–1580-х років

⁷⁵ Тунманн І. Крымское ханство. Симферополь, 1991. С. 46.

⁷⁶ Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV ст. — 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 246.

за Дніпровими порогами Запорозької Січі — суто національного формату суспільно-політичної козацької організації з усіма атрибутами державної автономії. Зорганізоване мілітарно і політично, з високим рівнем самосвідомості та відповідною шкалою суспільно-моральних цінностей, із величезними державотворчими потенціями, козацтво із допоміжного військового контингенту в руках магнатів і шляхтичів досить швидко перетворилося на дієвий фактор, з яким змушені були рахуватися в своїх зовнішньополітичних комбінаціях урядово-дипломатичні кола усіх сусідніх країн.

Втім, свій перший досвід долучення до міжнародної політики українська козацька спільнота отримує кількома десятиліттями раніше, коли на чолі її опинився надзвичайно активний, водночас і дещо авантюрний староста прикордонних українських воєводств Великого князівства Литовського князь Дмитро Вишневецький. Саме тоді князь, згуртувавши навколо себе розрізнені козацькі ватаги, розпочинає складну й небезпечну політичну гру, суть якої полягала в тому, аби через часті зміни козацьким проводом свого володаря-сюзерена спромогтися найбільш ефективно організувати відсіч загрозі з боку степових сусідів, а заодно й спробувати здобути для Війська Запорозького більше привілеїв і вольностей (*privilegia et libertates*). Спершу Вишневецький, перебуваючи в статусі підданого польського короля й великого князя литовського Сигізмунда, в 1553 р. самовільно їде до Стамбула, де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом I Пишним й, вочевидь, просить у того захисту від його неслухняного васала, кримського хана Девлет-Гірея. З цього приводу М. Грушевський писав, що у князя «була ідея союзу на два фронти: опираючися на литовсько-польську державу й підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим»⁷⁷. І хоча, на думку сучасного дослідника біографії Вишневецького Л. Винара, ця гіпотеза відомого історика й не знайшла прямого документального підтвердження, все ж вона видається найбільш логічною на тлі антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х років XVI ст.⁷⁸

Д. Яворницький та Н. Йорга вважали, що задля досягнення поставлених цілей Вишневецький навіть пішов у цей час на прийняття

⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. С. 116.

⁷⁸ Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. Дрогобич, 1992. С. 27.

турецького підданства⁷⁹, однак якихось підтверджень цьому в тогочасних джерел до сьогодні віднайти не вдалося. Натомість достеменно відомо, що після свого повернення зі Стамбула князь мав зустріч з королем Сигізмундом. Тоді ж він отримав від монарха охоронний універсал, що аж ніяк не свідчило про розрив його з традиційним козацьким протектором.

Однак вже у 1556 р. князь висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього у підданство на умовах несення військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену й одержує за це у володіння містечко Белев з навколишніми селами й 10000 рублів⁸⁰. А вже через п'ять років, зважаючи на своє призначення воєводою на Кавказ, Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литви. Тут у 1561 р. він одержує з рук короля універсал, який засвідчував, що «він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі князата, панята й обивателі держави нашої»⁸¹.

Втім, вже вкотре руського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого — влітку 1563 р. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства, керуючись амбітним планом оволодіти господарським тронем. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Туреччини й незабаром страчено.

Отже, за досить короткий проміжок часу (з 1553 р. до 1563 р.) Д. Вишневецький налагоджує стосунки з турецьким султаном, після чого «зраджує» короля польсько-литовської держави й переходить на бік московського царя, а через деякий час знову повертається до «дідичного» сюзерена, щоб, вкотре порушуючи умови підданства, бути страченим колишнім союзником — султаном Османської імперії. Очевидно, що поруч з багатьма іншими чинниками (серед яких визначальним був авантюрний характер самого князя), однією з основних мотивацій, які штов-

⁷⁹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 2. Львів, 1991. С. 16–21; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. Vol. III. Gotha, 1910. P. 112.

⁸⁰ Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. 1897. Т. 56. С. 521.

⁸¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 155–157.

хали провідного українського політичного діяча другої половини XVI ст. на зміну своїх зверхників, було, за словами того ж М. Грушевського, намагання його, а за ним і наступних провідників українського козацтва «грати певну міжнародну ролю»⁸².

Однак якщо руський князь і староста прикордонного воєводства Великого князівства Литовського ще певною мірою не був повноправним виразником інтересів українського козацтва, яке все більше набувало військового і політичного вишколу, то в наступні десятиліття його старшина здійснює спроби конституювати козацьку спільноту як організацію «лицарського люду», що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричинилося до появи адресованого козакам універсалу Сигізмунда II Августа від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося: «... при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає»⁸³. А ще через чотири роки польський король виводить «козаків, які на службі нашій», з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядкувавши їх безпосередньо великому коронному гетьману Речі Посполитої Юрію Язловецькому та призначивши «старшим і суддею» над козацтвом («над усіма козаки низовими») шляхтича Яна Бадовського. На думку М. Грушевського, ці королівські заходи 1568–1572 рр. поклали початок своєрідному імунітету козацтва у польсько-литовській державі. Саме так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

16 вересня 1578 р. між королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм і представниками запорозького козацтва був підписаний спеціальний договір («*Postanowienie z Nizowcy*»), згідно з яким 600 козаків, підпорядкованих великому коронному гетьману Михайлу Вишневецькому, на платній основі мали нести військові повинності на користь монарха. Зокрема, документ застерігав їх «не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать». Далі йшлося про те, щоб козаки «не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...»⁸⁴. Лише за дотримання цих умов реєстровцям гарантувалося повернення тих «прав і вольностей», які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді того ж року Стефан Баторій надіслав на Запорожжя великий прапор, а у грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику. Зрозуміло, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати в

⁸² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 114.

⁸³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. I. Киев, 1863. С. 4–5.

⁸⁴ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. Киев, 1904. С. 54.

рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із «затягненням» чужоземних найманців, що досить часто практикувалося у цей період польським урядом.

З часом у середовищі українського козацтва угода про військову службу стала сприйматися не інакше як домовленість між сюзереном — королем та васалом — «низовим козацьким товариством». Свідченням цьому є лист за 1589 р. від «низового товариства» до великого коронного гетьмана й канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, у якому, зокрема, наголошувалося: «...як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й[ого] М[илості]»⁸⁵. На звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки відповіли згодою, але лише за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти — «глейтовного листа».

Традиція посилається на Стефана Баторія як свого найкращого протектора продовжувалася і в наступні роки та набула нового забарвлення з початком Української революції середини XVII ст. У листопаді 1648 р. Богдан Хмельницький писав до трансильванського князя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансильванії) Стефана Баторія «багато привілеїв і вільностей ми маємо і тепер уквив нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами»⁸⁶. Подібне апелювання до угоди 1578 р. засвідчує, що на першому етапі революції ті «права і вольності», які були отримані Військом Запорозьким ще наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVI ст. від Стефана Баторія (і не дотримувалися його наступниками), легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення («*renovatio*») цих привілеїв у середині XVII ст.

Важливим напрямом набуття українським козацтвом досвіду активної участі у складних міжнародних конфліктах став молдавський. Зокрема, протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства, яке підпорядковувалося Османській імперії, козаками було здійснено понад два десятки великих походів. Головною метою більшості з них було забезпечення військової підтримки того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання посадження на нього власної кандидатури (як відомо, такої підтримки з боку українських козаків на той час шукало

⁸⁵ Цит. за: Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. С. 46–47.

⁸⁶ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. Київ, 1961. С. 84–85.

15 з 27 претендентів на молдавський престол⁸⁷). Саме під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства у боротьбі між європейськими (Австрія, Польща, Угорщина) та азійськими (Туреччина) монархіями. Набутий досвід українські козаки почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

У середині 1570-х років активізувалися відносини козацтва з Московською державою (взимку 1576 р. на Запорозжжі було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнула заручитися його допомогою в боротьбі з Кримським ханатом; розвивалися дружні взаємини з донськими козаками. Своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво починає дедалі активніше впливати на характер відносин Османської імперії з Річчю Посполитою. Прикметним є той факт, що польський уряд став убачати в українському козацтві окремішню самодостатню спільноту, від якої приймав посольства. Так, запорозька делегація була присутня на коронації Баторія. У вересні 1578 р. король прийняв п'ятьох послів від Січі, котрі засвідчили згоду виконувати службу на його користь. У складі посольств, які зазвичай обиралися на радах, перебували писар, гонець для доставки донесень, конюх, кухар, швець і (в разі потреби) перекладач⁸⁸.

Ефективна участь козацьких загонів у війні Речі Посполитої з Московською державою (1579–1581) та успішні виправи проти татар і турків у першій половині 1580-х років привернули увагу ватиканських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. Зокрема, у 1584 р. з такою пропозицією до короля Стефана Баторія звернувся представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті. При цьому, на думку папського нунція, до початку офіційного оголошення війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально.

⁸⁷ *Кравець М.М.* Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця, 1999. С. 30–36; *Леп'яко С.А.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2000. С. 19–20.

⁸⁸ *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. Київ, 1991. С. 43; *Acta historica.* Krakow, 1887. Т. XI. S. 144–145.

Втім, король у відповіді ватиканському дипломату висловив сумніви щодо ефективності запорожців під час регулярних військових дій⁸⁹.

Зацікавленість Ватикану козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні, який налагодив стосунки з одним із козацьких проводирів, імовірно, Яном Оришовським⁹⁰. Згідно з джерелами, останній навіть мав свій план війни з турками, який він виклав італійцю. Його суть полягала в тому, що козаки спочатку мали розгромити Кримський ханат, а потім протягом двадцяти днів здійснити марш з метою завоювання Стамбула. При цьому розрахунок покладався на долучення до козацького походу донців і певної кількості татар. Я. Оришовський запевняв К. Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією, а у разі штурму Стамбула до козаків мають приєднатися тисячі невільників-християн⁹¹.

На підставі плану Оришовського за допомогою польського дипломата К. Дзержка було написано спеціальний меморіал латинською мовою, який Гамберіні мав передати до Ватикану та Венеції⁹². У цьому документі вказувалося, що для організації козацького походу на турків потрібні лише гроші й свята хоругва із зображенням розп'яття Христа від папи римського. Передбачалося, що після переходу українців через Дунай до них відразу ж приєднуються болгари, серби та албанці. Гамберіні й справді зустрівся з урядовцями Венеції та передав їм меморіал. Однак, з огляду на те, що ця італійська республіка вже підписала мирний договір з Високою Портою, козацький проект виявився недоречним. Не зреагував на пропозицію нападу українського козацтва на Стамбул й римський папа Сікст V.

Від початку 1570-х років активні наступальні дії козаків на Великому кордоні стали справляти помітний стримуючий вплив на політику кримської та ногайської знаті щодо українських земель⁹³. Зокрема, в травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин від-

⁸⁹ *Boratynski L.* Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584). Krakow, 1903. S. 86; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999. С. 150.

⁹⁰ *Леп'явко С.* Ян Оришовський // *Історія України в особах.* Литовсько-польська доба. Київ, 1997. С. 202–210.

⁹¹ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах... С. 151–152.

⁹² *Королев В.* Босфорская война. Ростов-на-Дону, 2002. С. 614–615.

⁹³ *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // *Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).* Львів, 1991. Т. ССXXII. С. 37.

мовився від походу в Україну⁹⁴. У 1584 р. Я. Оришовський вирушив перше посольство до хана з пропозицією укласти мирну угоду, що передбачала б спільні дії проти турків⁹⁵. Хоча ця місія зазнала невдачі, вона все ж засвідчила появу нового напрямку в козацькій дипломатії.

Продовження походів козаків у другій половині 80-х років XVI ст. на турецькі міста, зруйнування ними Тягина, Білгорода, Очакова й Козлова загострили до меж відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурад III вимагав від короля: «... розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищьте, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було»⁹⁶. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591–1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Уже діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке в 1592 р. надіслало посольства до Москви й — уперше — до володарів Австрії та Швеції. Наступного року, коли було розв'язано П'ятнадцятирічну війну між Австрійською та Османською імперіями й розпочалося створення християнської спілки держав — «Священної Ліги», Австрія й Ватикан вирішили, всупереч позиції Польщі, залучити до неї козацтво. В листопаді 1593 р. папа Климент VIII звернувся до нього з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту «християнського суспільства».

Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної Ліги, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга, з наміром переконати його, що вони «хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. — *Авт.*)»⁹⁷. Під час прийому в імператорській резиденції у Празі його очільник Станіслав Хлопицький, який представляв інтереси реєстровців, наголосив на тому, що дніпровські козаки є вільним народом й хочуть

⁹⁴ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах... С. 43–47; Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975. С. 215–217.

⁹⁵ Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах... С. 139, 149–154; Його ж. Військово-політична діяльність... С. 22–24; Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. Москва, 1876. Т. III. С. 7–10.

⁹⁶ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1965. Т. 1. С. 192.

⁹⁷ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. I. Санкт-Петербург, 1851. Стлб. 1282.

служити цісарю у боротьбі проти мусульман⁹⁸. 7 лютого 1594 р. Хлопицького як «старшого над дніпровськими козаками» було приведено до присяги імператору й відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорозжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота. Офіційною метою його подорожі були переговори щодо привілейного листа та грошей від імператора⁹⁹. Однак фактично ця дипломатична місія, по суті, легітимізувала суб'єктність Запорозжя в міжнародній політиці. На думку істориків, «Австрія пішла на цей неординарний крок», оскільки «для неї було життєво важливим знайти нового союзника» й поширити «театр військових дій проти турків на Північне Причорномор'я і Молдавію»¹⁰⁰, що відкривало перспективу певного зміщення геополітичних акцентів.

За результатами переговорів на Січі з послом Лясотою у червні 1594 р. було укладено угоду Війська Запорозького з Австрією, що передбачала участь козаків у військових діях проти турків на території Молдавії. Влітку того ж року загін запорозьких козаків на 50 чайках (близько 1 тис. 300 осіб), який очолював отаман Богдан Микошинський, за домовленістю з союзниками, здійснив похід через гирло Дунаю на турецькі володіння у Чорному морі. Прикметно, що під час цього походу козацький старшина листовно зносився безпосередньо з імператором Рудольфом II Габсбургом (свідчення їхнього листування зберіг щоденник австрійського дипломата).

Майже одночасно свою зацікавленість в українському козацтві виявляє й Апостольська столиця. З дипломатичним дорученням у Придунав'я — з одночасним заїздом до України — було направлено її представника Олександра Комуловича, який, очевидно, перед тим ознайомився з планом Оришовського–Гамберіні–Держка. Він, за дорученням Климента VIII, мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансильванії, Валахії й Молдавії, з «рівноправною участю в ній козацтва»¹⁰¹. Комулович також привіз два листи від папи, у яких викладалася політична програма Священної Ліги. У папському зверненні від 8 листопада

⁹⁸ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. С. 102.

⁹⁹ Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. 1. С. 147–148; Сокульський А. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. Київ; Запоріжжя, 2003. С. 278–296.

¹⁰⁰ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. С. 335.

¹⁰¹ Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василя Великого. 1963. № 10. С. 42.

1593 р. до гетьмана Війська Запорозького відзначалося: «Климент VIII посилає привітання вибраному сину і благородному мужу Генеральному Гетьману Козаків. Не за нашими заслугами, а по волі Божій, перебуваючи у цій високій столиці блаженного Апостола Петра, ми постійно звертаємо у тривозі наші погляди у всі частини Християнського суспільства з тим, щоб у відповідності з нашим обов'язком виконати нашу пастирську волю, а в цей найтяжчий час ми пристрасно прагнемо разом з суспільством розвіяти велику бурю, що підняли еретики разом з невірними... З усім старанням прагнемо підняти нашим Батьківським закликком на... захист віри і суспільства наших синів — католицьких правителів, а також нації і народи, які прославилися у війні. Ми знаємо, яке славне Твоє Козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі з спільними ворогами нашої віри. Тим паче, що ми поінформовані про Твою сміливість і знання військової справи: адже Ти не поступаєшся хоробрішим людям у сміливості та вмінні командувати військами...»¹⁰².

Окремим листом папа римський також звертався до усіх запорозьких козаків. «...ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої слави, — йшлося у ньому, — як спільний захист Християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і жертвування життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо у цей час, коли найжахливіший турецький тиран настільки запалився ненавистю проти Християн... Ви ж, відважні воїни, покриєте себе, як надійні військові слуги Господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зав'яне...»¹⁰³.

У зв'язку з тим, що на цей час запорозькі козаки на прохання австрійського імператора перебували у військовому поході (близько 2 тис. їх під керівництвом отамана Григорія Лободи атакували турецьку фортецю Білгород та захопили Ізмаїл), представник Ватикану зустрівся з воєводою Речі Посполитої Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія (Северина) Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. він повідомляв, що у результаті переговорів українська сторона спочатку дала згоду на організацію спільного з молдавським господарем походу на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Однак після отримання символічної грошової винагороди С. Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж

¹⁰² Цит. за: *Плохий С.* Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев, 1989. С. 60.

¹⁰³ Там же. С. 61.

2-тисячного козацького загону у напрямку Тягині та Килії. 23 жовтня ватиканський дипломат інформував Відень, що на початку осені на війну проти турків відправилося 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, у складі якого, зокрема, перебувало 6 тисяч «дніпровських» козаків¹⁰⁴.

Об'єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою вступило в залежну від Османській імперії Молдавію й оволоділо її столицею Яссами. Під впливом цієї перемоги молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції. Наступного року, дотримуючись зобов'язань перед Священною Лігою, козацькі підрозділи штурмують кілька наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї — Ізмаїл, Килію та Браїлів. Влітку 1595 р. на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону вже воює проти Османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи.

Успішні дії козацьких загонів у Придунав'ї в 1594–1595 рр. сприяли переходу на бік антитурецької коаліції не лише Молдавського князівства, а й Валахії (у другій половині 90-х років XVI ст. з її господарем М. Хоробрим Військо Запорозьке підтримувало дипломатичні відносини¹⁰⁵) й Трансильванії (Семиграддя)¹⁰⁶. Саме ж Військо Запорозьке тим самим зарекомендувало себе ефективним учасником європейської антитурецької коаліції, що істотним чином змінило його статус у міжнародних відносинах південно-східноєвропейського регіону.

Вплив українського козацтва на регіональну геополітику значно посилюється на початку XVII ст. Протягом його першого десятиріччя козаки взяли активну участь у подіях громадянської війни в Московській державі

¹⁰⁴ *Плохий С.* Папство и Украина... С. 65.

¹⁰⁵ Исторические связи... Т. I. С. 232, 238, 251–254, 266, 325; *Панащенко В.В.* Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI ст.) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: 36. наук. праць. Київ, 1986. С. 56–57.

¹⁰⁶ *Кравець М.М.* Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. С. 50–51; *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. С. 62–63, 92–130; *Його ж.* Козацькі повстання 1591–1596 років в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1991. С. 12; *Ковальський Н., Плохий С.* Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVII века // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1984. Вып. 12. С. 146–155; *Плохий С.* Папство и Украина... С. 58–65; *Сергійчук В.І.* Перші козацькі посольства // Жовтень. 1986. № 1. С. 97–103; *Його ж.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. Київ, 1991. С. 47–50.

("Смути") та військових діяч польської армії проти царських підрозділів. Водночас козацтво не припинило виправ проти Криму й Порти, а також встановило контакти з грузинськими князями й узяло під охорону їхні торгівельні судна на Чорному морі. Ці акції набули широкого міжнародного резонансу й сприяли перетворенню Війська Запорозького на впливовий самодостатній військово-політичний чинник міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі¹⁰⁷.

Зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах, його прагнення відігравати в них самостійну роль викликали занепокоєння польського уряду, котрий безуспішно намагався заборонити козацтву «порушувати мир польської держави з її сусідами». Зі свого боку Військо Запорозьке домогалося визнання за ним права на дипломатичні стосунки з низкою країн¹⁰⁸. Ці прагнення помітно посилилися наприкінці другого десятиріччя. Зокрема, 1618 р. П. Сагайдачний і полковник О. Голуб відправили посольство до іранського шаха Аббаса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. У 1620 р. посольство гетьмана відвідало Москву¹⁰⁹.

Активна діяльність козацтва на міжнародній арені відіграла важливу роль у розвитку його самосвідомості, осмисленні ним свого призначення у суспільно-політичному житті. У другій декаді XVII ст. козацтво перебрало на себе функцію виразника й захисника національно-конфесійних інтересів усього українського народу: воно інтенсивно формувало на півдні Київського воєводства зародки державних інституцій, чим, по суті, виводило контрольовану територію «з-під державних впливів метропо-

¹⁰⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 214–226; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 314–343; Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1989. Вип. 15. С. 35–36; Ульяновський В.І. Росія на початку смути XVII століття: нова концепція: Доповідь за циклом монографій докт. іст. наук. Київ, 1995. С. 23; *Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Krakow, 1989. S. 24.

¹⁰⁸ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР), ф. 5, спр. Осолінських № 236/II, арк. 2341; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1903. Вып. 1. С. 130–134, 138.

¹⁰⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 1. С. 3–5; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Профоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаевича. Львів, 1998. С. 423–424; Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998. С. 192; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... С. 64–70.

лії»¹¹⁰, відновило у 1620–1621 рр. ієрархію православної церкви. Тим самим зовнішня політика Війська Запорозького почала втрачати становий характер, а натомість набувати рис загальнонаціональної. Так, у червні 1621 р. козацька рада, прийнявши польське посольство, ухвалила не лише надати військову допомогу Речі Посполитій проти Османської імперії, а й направити посольство до Варшави, щоб домогтися визнання православної ієрархії й повернення захоплених уніатами церков і монастирів¹¹¹.

Загалом набутий наприкінці XVI — на початку XVII ст. козацькою спільнотою досвід зовнішньополітичної діяльності не лише справив істотний вплив на процес становлення козацького стану, а й заклав підвалини формування української дипломатії. Як засвідчує щоденник подорожі Е. Лясоти на Січ, на цей час у Війську Запорозькому вже сформувався певний дипломатичний етикет відправлення та прийому посольств, причому вирішальна роль у виробленні інструкцій козацьким посланцям і проведенні переговорів з іноземними послами належала не гетьману й старшині, а військовій козацькій раді. На Січі існувала традиція першочергового прийому послів від володарів, котрі мали найвищі титули. Зокрема, гетьман вибачався перед австрійським дипломатом за те, що спочатку було надано аудієнцію московському послу, хоча вони знають, що «його цісарська величність є найважливішим серед усіх християнських володарів, і тому його послів треба вислуховувати першими»¹¹². Перед зібранням козацької ради (кола) з метою надання аудієнції очільнику дипломатичної місії останнього міг відвідати гетьман зі старшинами, щоб розв'язати організаційні питання. Прибувши на раду й передавши делегованого йому урядом листа, посол мусив залишити зібрання. Лист зачитувався прилюдно, а для обговорення висловлених у ньому пропозицій збиралися дві ради: чорна та старшинська. Якщо їм вдавалося порозумітися, тоді обиралися повноважні депутати для проведення з послом подальших переговорів (зазвичай вони відбувалися не в окремому місці, а посередині майдану, де провадилася військова рада). Дійшовши певних рішень, депутати виносили їх на обговорення військової ради, що приймала остаточну ухвалу. При цьому вона домогалася фіксації умов

¹¹⁰ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 171.

¹¹¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 236/II, арк. 234–234; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1906. Вып. 3. С. 164–166; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). С. 419.

¹¹² Лясота Е. Щоденник // Коли земля стогнала. Друга половина XVI — перша половина XVII ст. Київ, 1995. С. 384.

укладеної угоди у формі документа¹¹³. Протягом першої половини XVII ст. цей етикет прийому посольств поступово набув більшої довершеності.

1.3. Зовнішньополітичні акції Війська Запорозького 1620–1640-х років

Зігравши вирішальну роль у здобутті перемоги над турецько-татарськими військами під Хотиним (1621), козацтво сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені польським урядом. Однак ці надії не справдилися. Еліта Речі Посполитої, по суті, проігнорувала його прохання у конфесійній сфері й відклала на майбутнє розв'язання клопотань, що торкалися власне станових інтересів. Тому протягом 1622–1625 рр. Військо Запорозьке відправляло посольства до короля, сейму й впливових сановників. 1623 р. воно вчергове зажадало від Варшави повернення православної церкви відібраних у неї храмів, монастирів і майна, визнання її ієрархії та скасування уніатської церкви¹¹⁴.

Оскільки польська влада не поспішала іти на поступки й протидіяла походам проти Османської імперії, козацька старшина вдалася до самостійних дипломатичних кроків для створення антитурецької коаліції. Так, вона підтримала претензії на турецький трон самозванця О. Яхії, котрий з'явився на Січі і видавав себе за сина султана Мегмеда III. Всупереч традиційному протистоянню з Кримом, 1624 р. старшина вступила в переговори з ханом Мегмед-Гіреєм та його братом, котрі прагнули незалежитися від Порти. Вони завершилися укладенням 24 грудня того ж року першого українсько-кримського договору, що передбачав утворення військово-політичного союзу й надання взаємної воєнної допомоги проти ворогів. Зокрема, текст цього дипломатичного документа недвозначно фіксував зобов'язання, взяті на себе кримським ханом: «Коли б який-небудь неприятель з'явився в пана гетьмана, осавулів і всього Війська Запорозького, я, Шагін Герей, після оповіщення мене про це, маю надати їм допомогу з усіма беями й мурзами». Цей договір засвідчив прагнення Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин незалежитися від Польщі. Майже одночасно (у січні 1625) до Москви вирушило посольство з пропозицією підтримати Яхію та козаків у боротьбі з Туреч-

¹¹³ Там само. С. 384–391.

¹¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 500–501; Сас П.М. Політична культура українського суспільства... С. 196.

чиною¹¹⁵. Хоча дипломатична акція, спрямована на створення антитурецької коаліції, зазнала невдачі, вона сприяла утвердженню Війська Запорозького у системі міжнародних відносин і розвитку політичної самосвідомості його еліти, яка вже, по суті, починала відігравати роль носія державної політичної влади¹¹⁶.

Як і слід було очікувати, правлячі кола Речі Посполитої гостро відреагували на зовнішньополітичну діяльність козацтва. У листі до короля (20 липня 1625) князь Є. Збараський не приховував обурення привласненням Військом Запорозьким дипломатичних функцій, а саме: пошуку порозуміння й укладення союзів з іноземними володарями¹¹⁷. Показово, що під час воєнної кампанії проти козаків восени 1625 р. (до речі, в ході її останні відправили кілька посольств до Шагін-Гірея з проханням надіслати військову допомогу) польське командування рішуче домагалось від старшини припинення самостійних дипломатичних акцій та практики укладання договорів з іншими країнами, видачі членів посольства до російського царя й надання відомостей про місце переховування Яхії. Відповідно одна зі статей укладеної з Військом Запорозьким Куруківської угоди забороняла останньому приймати й відправляти посольства, укладати договори тощо¹¹⁸.

Попри цю документально фіксовану заборону на зовнішньополітичну діяльність, у другій половині 1620-х років козацтво взяло участь у міжусобній боротьбі в Криму (1626–1629), не припиняло (часто спільно з донськими козаками) виправ проти Туреччини й продовжувало шляхом переговорів через посольства добиватися від коронного уряду задоволення своїх інтересів. Усвідомлюючи себе «політичним народом», воно від початку 30-х років XVII ст. стало наполегливіше обстоювати права й свободи «нашої руської нації». Зокрема, гетьман І. Кулага-Петражицький у 1632 р. вперше обґрунтував не лише ідею законності відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського народу, а й право

¹¹⁵ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 2. С. 51; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 158–161; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства... С. 163–168; *Baranowski B.* Polska a tatarszczyzna w latach 1624–1629. Łódź, 1948. S. 29–38.

¹¹⁶ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства... С. 168–169.

¹¹⁷ Там само. С. 171.

¹¹⁸ ЛНБ. ВР, ф. 5, spr. Оссолінських № 475/11, арк. 97, 103, 105, 107, 129.

збройного виступу на їхній захист¹¹⁹. Водночас рішуча позиція козацького посольства під час роботи сеймів 1632 та 1633 рр. зіграла важливу роль у підготовці й схваленні «Статей заспокоєння руського народу», що передбачали визнання ієрархії православної церкви, київської митрополії й передачі останній луцької, перемишльської та мстиславської єпархій¹²⁰.

Активною виявилася участь козацтва у подіях Тридцятилітньої війни (1618–1648), причому на боці як габсбурзького блоку (Австрія, Іспанія, Річ Посполита й католицькі князі Німеччини), так і його противників — Франції, Швеції, Голландії, Данії, Росії. Загалом же Тридцятилітня війна прислужилася тому, що українське козацтво почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи¹²¹. З її початком Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби з Османами, й, очевидно, навіть уклала відповідний договір з Військом Запорозьким Низовим¹²². Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансильванцями під Віднем. «У цезарських землях вони [козаки] спочатку в Угорщину вдерлися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня помандрували»¹²³, — свідчив про перший похід українського козацтва до австрійської столиці С. Любеньський у своїй праці «Лавровий вінок австрійців» (Франкфурт, 1627). Однак через те, що австрійський імператор не виплатив обіцяної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повернулися в Україну. З Тридцятилітньою війною пов'язана й ще одна неформальна акція українського козацтва. Десь між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима, звідки йому вдалося втекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим папою римським —

¹¹⁹ Мицик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). Київ; Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 33; Сас П.М. Політична культура українського суспільства... С. 158.

¹²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 1. С. 143–182; Плохий С.Н. Папство и Украина... С. 134–137; Сас П.М. Політична культура українського суспільства... С. 214–221.

¹²¹ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. С. 340.

¹²² Новосельський А. Борьба Московского государства с татарами и Ногайской ордой. Москва, 1947. С. 114.

¹²³ Цит. за: Вирський Д. Дискурс про козаків (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст.). Київ, 2005. С. 68.

Павло V Боргезе за те, що Сулима доставив у Рим полонених на галері турків, вручив українцю золотий медальйон із власним портретом¹²⁴.

У 1620-х роках створюється сприятлива ситуація для встановлення дипломатичних відносин між Військом Запорозьким і Шведським королівством. Втім, сторони так і не скористалися з неї. На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували царю об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво¹²⁵. Того ж року про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійською імперією говорив на переговорах з трансильванським князем Бетленом Габором посол Швеції Філіп Содлер¹²⁶. У 1627 р. король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза вимагав у гетьмана Михайла Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів¹²⁷. Тоді козацький керівник відмовив своєму сюзерену. Водночас козаки не пристали й на пропозицію шведського короля Густава Адольфа, який восени 1631 р. надіслав на Січ своє посольство з пропозицією розпочати «переговори щодо тісного й незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів»¹²⁸. Тоді І. Кулага-Петражицький передав королівських посланців до рук коронного гетьмана С. Конецпольського. Натомість того ж року дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил Адольфа фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції, саксонського курфюрста Йогана-Георга. Протягом 1635–1636 рр. 4-тисячне козацьке військо допомогло Австрійській імперії оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбургської коаліції — у 1644–1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українських козацьких полків на боці французької армії у битві під Дюнкерком.

¹²⁴ Щербак В. Іван Сулима // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1994. С. 150.

¹²⁵ Акты Московского государства. Т. I. Санкт-Петербург, 1890. С. 448; Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: 36. наук. праць. Київ, 1991. С. 99–100.

¹²⁶ Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. Т. 117/118. Львів, 1914. С. 74.

¹²⁷ Акты Московского государства. Т. I. С. 215.

¹²⁸ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 170–175; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 287–288; Сас П. Політична культура українського суспільства... С. 163.

Не спадала активність Війська Запорозького і на вже звичних для нього напрямках міжнародних контактів. Так, під час повстання 1630 р. козаки вчергове звернулися по допомогу до російського уряду, однак її не отримали¹²⁹. Помітною була їхня роль на заключному етапі війни Речі Посполитої з Російською державою (у 1633 р. на боці поляків діяло близько 10 тис. козаків)¹³⁰. 1636 р. Військо Запорозьке вирядило чергове посольство до Москви¹³¹. З кінця 1633 р. відновлюються дипломатичні відносини з Кримом, який прагнув заручитися підтримкою Війська Запорозького у боротьбі з буджацькими татарами. Одержавши її, хан Інает-Гірей 1636 р. захопив увесь Буджак. Зі свого боку під час повстання 1637–1638 рр. запорожці посиляли до нього послів, прохаючи надіслати військову допомогу проти поляків¹³². 1637 р. січовики разом із донцями оволоділи турецькою фортецею Азовом, що викликало великий міжнародний резонанс.

Увесь цей час українська проблема не зникала з поля зору османських та польських дипломатів. Зокрема, у 1624 р. в інструкції послу до султана Мурада IV шляхтичу К. Келчевському вже вкотре говорилося про те, що король Речі Посполитої зробить все можливе для утримання козаків від набігів на Туреччину¹³³. 1631 р. османський правитель погоджувався на пролангацію мирних стосунків з Польщею лише за умови втримання козаків під контролем Сигізмунда III¹³⁴. Невдовзі, у 1634 р., між польсько-литовською державою та Османською імперією було укладено черговий мирний договір, у пункті 3-му якого українським козакам заборонялося нападати на турецькі і татарські володіння¹³⁵. Втім, вочевидь, це не

¹²⁹ *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. Krakow, 1989. S. 54.

¹³⁰ *Брехуненко В.А.* Стосунки українського та донського козацтва і Смоленська війна (1632–1634) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. Київ, 1999. Вип. 8. С. 99.

¹³¹ *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... С. 215–222; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. С. 229; *Сергіійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького... С. 129–134.

¹³² Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ рукописів (далі — НБУВ. ІР), ф. II, 13402, арк. 100, 237; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. С. 228, 235, 239, 246; *Сергіійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. Київ, 1996. С. 104–105; *Baranowski B.* Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // *Przegląd historyczny.* 1948. Т. XXXVII. S. 281–284.

¹³³ Архів Головний Актів Давніх (далі — АГАД), ф. «Посольські книги», од. зб. 30, арк. 13.

¹³⁴ Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР), теки Нарушевича, рукоп. 123, арк. 164; од. зб. 125, арк. 73.

¹³⁵ АГАД, ф. «Архів Замоїських», од. зб. 3037, арк. 201.

спричинилося до якихось помітних наслідків, оскільки в 1640 р. великий візир від імені нового султана Ібрагіма I скаржився полякам на козаків і домагався їхнього винищення¹³⁶. З огляду на це у поновленій мирній угоді між Стамбулом і Варшавою 1641 р. знову присутні скасовані пункти стосовно українського козацтва.

У 1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася так звана Кандійська війна¹³⁷ на Середземному морі. Військові дії супротивників головним чином розгорнулися за острів Крит, який знаходився на перетині важливих торгових шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорозжжі. І лише спротив впливових представників польської шляхти не дозволив запорожцям допомогти Венеціанській республіці. Наступного року до Варшави прибуває також московське посольство, яке звертається з проханням до монарха Речі Посполитої про залучення козацького війська для війни з Кримським ханатом. Зі свого боку польський король Владислав IV, фактично ігноруючи польсько-турецькі мирні домовленості¹³⁸, таємно дозволив українським козакам брати участь у морських походах проти Османської імперії.

Поразка повстання 1637–1638 рр. і зусилля польського уряду, спрямовані на ліквідацію козацтва як стану та витворених ним зародків державних структур на півдні України (ця мета прочитується в «Ординації Війська Запорозького»), з одного боку, дещо послабили міжнародну активність козаків, а з іншого — спонукали старшину приділяти більше уваги, власне, дипломатії як засобу досягнення поставлених цілей. Упродовж 1639 р. козацькі посольства, в складі яких перебував чигиринський

¹³⁶ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. Warszawa, 1959. S. 325–326. Див. також: Diariusz drogi tureckiej i acta konstantynopolskie z r. 1640 / Wyd. R. Ottman. Warszawa, 1883.

¹³⁷ У ході Кандійської війни, у результаті грандіозного морського бою на Дарданеллах (26.VI.1656) між Османами та об'єднаними силами Венеції і Мальти, останніми було визволено з турецького полону близько 7000 християн. З них 2550 осіб залишилися жити на Мальті, де їх було переписано; 1046 чол. записалися «руськими» («russiotti»), а 119 чол. — московитами («moskoviti») (Див.: *Bonello G. Early Russo-Maltese Connections from Joan de Russia to Boyar Sheremetev. Malta, 2000*).

¹³⁸ У 1646 р. про велике «свавільство» українських козаків в акваторії Чорного моря, де вони перемогли у двох великих морських битвах з турецьким флотом, згадувалося у першій та другій статтях чергового мирного договору між Османською імперією і Річчю Посполитою (БМЧ, ВР, № 612, арк. 358).

сотник Б. Хмельницький, двічі зустрічалися з польським королем¹³⁹. Скориставшись планами Владислава IV розпочати війну проти Порти, посли під час таємної зустрічі з ним у квітні 1646 р. домоглися — в обмін на обіцянку організувати морську виправу — згоди останнього на поновлення «старих вольностей» і збільшення козацького реєстру з 6 до 12 тис. осіб. Ведучи гнучку дипломатичну гру, Б. Хмельницький під виглядом підготовки до майбутньої воєнної операції зайнявся організацією нового повстання. При цьому, враховуючи прорахунки попередніх виступів, він вирішив заручитися підтримкою ззовні і десь у серпні 1647 р. направив посольство до султана й переконав одностумців у необхідності укласти військово-політичну угоду з Кримом¹⁴⁰.

Загалом демонстрована Військом Запорозьким протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. активна дипломатична діяльність не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами й утвердженню його у статусі суб'єкта міжнародних відносин, а й слугувала, по суті, єдиним джерелом знань про ці відносини, була чудовою школою фахового вишколу.

¹³⁹ *Switalski Z.* Nieznana wiadomost z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w 1639 roku) // *Kwartalnik historyczny.* 1959. R. LXVI. № 3. S. 855–858.

¹⁴⁰ *Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1962. С. 77–92; *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 106; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1995. 2-ге вид., доп. і перероб. С. 75–82.

Розділ 2.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Міжнародний контекст визрівання революційної ситуації на українських землях у складі Речі Посполитої

В буремних подіях зламу першої половини XVII ст., коли Європейський континент лише починав поступово оговтуватися після тридцяти років жорстоких воєнних протистоянь, що кардинально порушили самі основи усталеного міжнародного порядку, здивований світ несподівано побачив, що на, здавалося б, обійдених війною теренах Речі Посполитої з розміреним плином суспільного життя несподівано постала нова держава українців з принципово відмінними політичними і соціальними інститутами. Її поява була далеко не однозначно зустрінута європейською політичною елітою. В когось це викликало щире захоплення, в когось — відверте здивування. Були й такі, в кого вихід на поле європейської політики нового потенційного гравця породив неприхований неспокій, а то й відверто вороже ставлення.

В силу цілком об'єктивних реалій доби щойно постала Українська держава відразу опинилася в епіцентрі складної геополітичної боротьби, що точилася між тогочасними фаворитами міжнародної політики за центральньо-східноєвропейський регіон. Власне, й саме її постання якнайтісніше пов'язане з міжнародним контекстом ранньомодерного революційного феномена, українська складова якого, не в останню чергу через свій державотворчий зміст, привертає все більшу увагу науковців.

На залежності революцій ранньомодерної доби від міжнародного фактора акцентував, наприклад, увагу Дж. ДеФранцо, безпосередньо пов'язавши момент зіштовхування суспільства у прірву революційного зриву, серед іншого, і з відповідною міжнародною конфігурацією¹. Початковий відлік кардинальних змін останньої у загальноєвропейському масштабі сьогодні фактично беззастережно відшукується в часах Гуманізму і Реформації, тоді як конституювання виразних інновацій модерну, зокрема,

¹ *DeFranzo J. Revolution and Revolutionary Movements. Boulder, 1991. P. 100.*

й в геополітичному полі, де вони вилилися в боротьбу за перерозподіл сфер впливу та одночасну глобалізацію наслідків політичних протистоянь, пов'язується із Тридцятилітньою війною та революційними трансформаціями комплексних засад суспільної організації та державотворчої сфери.

Стисло узагальнюючи відомий на сьогодні доробок зарубіжної історіографії, зауважимо, що загалом революційним рухам ранньомодерної доби, поряд з насильницькими змінами традиційних політичних режимів та засад їх легітимності, був притаманний значний модернізаційний ресурс зрушень у всіх найважливіших сферах суспільного облаштування, насамперед, економічній і соціальних відносин. Водночас революції символізували радикальний розрив з минулим, формували нову шкалу політичних, суспільних та духовних цінностей, відкривали перспективу становлення національних держав як праобразів державної системи сучасності. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних прошарків), внутрішньою трансформацією еліти і поділом її на нову і стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможних до конструктивних дій нових суспільних груп і висунутих ними лідерів, здатних стати в опозицію до існуючого режиму. Накладаючись на локальні модифікації політичного і економічного характеру, ці загальні чинники і обумовили динаміку та результативність ранньомодерного революційного потоку.

Для України відлік формування нової якості в українсько-польських відносинах починається на зламі 1560–1570-х років. Саме тоді у суспільному житті Корони зав'язується комплекс тих суперечностей в політичній, соціальній, економічній та культурно-духовній сферах, які на середину наступного XVII ст. набули настільки високого ступеня концентрації своєї критичної маси, що спричинилися до небаченого ще в ранньомодерній Європі за своїми масштабністю і наслідками соціального та політичного вибуху. Щоб краще усвідомити його сутність та значення для подальшого розвитку української історії, дозволимо собі зупинитися на окремих найбільш знакових подіях і явищах тогочасного суспільно-політичного життя, що безпосередньо відіграли роль його детонатора.

У січні 1569 р. відкрився Люблінський сейм, вагомим практичним виміром багатомісячної роботи якого стало постановня на європейському Сході нового федеративного утворення — Речі Посполитої. У реалізованому в Любліні амбіційному політичному проекті злилися зустрічні інтереси двох основних його колективних авторів — носіїв найвищих

владних повноважень Корони Польської та представленого поліетнічним елементом шляхетського стану Великого князівства Литовського. Таке виступаюче за межі традиційного державотворення унікальне поєднання різнорідних у своїй основі складників політичної суб'єктності і обумовило специфіку зафіксованої установчим унійним актом державної конструкції, декларовано побудованої на принципах правової рівноваги².

За визначеними документами сейму реалізаційними механізмами процесу, що супроводжували фундацію спільної держави з політичним центром у Варшаві, цілковито вкладалися у річище загальних експансіоністських тенденцій і географічних переділів перехідного від середньовіччя у добу модерну періоду. Власне, підтверджений 1 липня унійний акт об'єктивував правовою підставою поширення на соціополітичний простір ВКЛ — організму як на той час вповні динамічного — польського політично-адміністративного устрою та соціальних порядків. Тим більше, що йшлося про цілковито брутальний тиск на Вільно шляхом експропріації Варшавою підпорядкованого йому значного українсько-білоруського територіально-культурного масиву³.

Безпрецедентний для Європи експеримент поєднання спільною політичною системою станово-монархічних структур Литви і традицій аристократичного республіканізму Корони не лише порушував усталену архітектоніку східноєвропейської державотворчості. За пунктами Люблінської унії крилися породжені глобалізаційними тенденціями ранньомодерної доби значно ширші контексти, що позначалися на всіх сферах політичного, соціального, економічного і духовного життя⁴.

² Akta unij Polski z Litwa. 1385–1791. Kraków, 1932; *Błażczyk G.* Rzeczpospolita w latach 1569–1795. Węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich // *Zapiski Historyczne*. 1998. T. LXIII. Z. 1. S. 59–80; *Rachuba A., Kiaupienie J., Kiaupa Z.* Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. Warszawa, 2008. S. 87–92, 289–293 etc.

³ *Kempa N.* Zimie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku — odrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // *Rzeczpospolita w XVI–XVII wieku: państwo czy wspólnota? Zbiór studio*. Toruń, 2007. S. 129–148; *Mazur K.* W stronę z Koroną: sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006 etc.

⁴ *Амброзяк Т.* Партикуляризм в парламентской жизни Великого княжества Литовского 1587–1648 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2018. 294 с.; *Дмитрачков П.В.* В составе Речи Посполитой: из истории развития государственности на белорусских землях (вторая половина XVI–XVIII вв.) // *Беларуская думка*. 2009. № 7. С. 51–58; *Лойка П.А.* Реалізацыя акта Люблінскага сойма 1569 г. у гістарычнай рэчаіснасці другой паловы XVI — пачатку XVII ст. // *Лойка П.А.* Выбраныя навуковыя працы ВДУ. Мінск, 2001; *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej*. Lublin, 1999. S. 154–159 та ін.

Своєю інтеграційною складовою унія 1569 р. спричинилася до оновлення всієї геостратегічної системи регіону. Переорієнтація річпосполитської зовнішньої політики на східний вектор створила реальну протидію на шляху загрозливих викликів, що походили від мусульманського світу, головне ж — на певний час відтермінувала гегемоністські плани московської деспотії. На міжнародній арені Річ Посполита покликала репрезентувати спільний політичний курс у «справах важливих для обох народів», з двостороннім представництвом у посольствах та при підписанні договорів.

У соціальній сфері досягнуті у Любліні домовленості, по суті, відкрили перспективу консолідації об'єднаних спільним політичним простором еліт у єдиний політичний народ-шляхту з фактично необмеженим репертуаром привілеїв та помітною девальвацією національних пріоритетів. Проектувалися нові консолідаційні можливості в аспектах організації системи господарювання. У культурологічному вимірі нова держава, що являла на середину XVI ст. зразок культурно-релігійної толерантності, ставала полем поширення на східний регіон реформаційно-гуманістичних ідей західного світу⁵.

Однак, як це неодноразово траплялося в історії, реалії найближчих десятиліть виявилися значно складнішими за деклароване актовими матеріалами змістове наповнення проекту. В кінцевому рахунку, за зауваженням Г. Голенченка, «від Люблінської унії й виграли, й програли всі сторони»⁶. Породжені унією виклики поставили об'єднані спільними політико-адміністративними кордонами та структурами різні народи у нерівномірні суспільні комбінації. Поза шляхетською верствою Річ Посполита не гарантувала більшості польського населення належного соціально-правового захисту. В умовах розгортання спровокованої релігійно-етнічними протиріччями, що неухильно наростали, кризи лише Литві вдалося до певної міри зберегти власний державний партикуляризм і юрисдикцію. Більш захищеним почувався переважно залишений під її покровом білоруський етнос. За найбільш драматичним сценарієм подальший історичний процес почав розгортатися на українських теренах.

⁵ Пичета В.И. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). Москва, 1961. С. 525–550; Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. 1993. № 3 та ін.

⁶ Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Беларусь и Россия: общества и государства. Минск, 1998. Вып. 2. [Электр. ресурс] <https://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html>

Для України наступні за унією десятиліття перебування під зверхністю Варшави визначили, як вже зазначалося, шлях до національного визволення та проголошення незалежності власної держави через одну із найпотужніших у ранньомодерній Європі революційну хвилю.

Взявши курс на створення спільного державного організму, польський та литовський уряди намагалися тим самим розв'язати коло проблем як внутрішнього, так і зовнішньополітичного характеру. Так, правлячі кола ВКЛ за допомогою унії сподівалися запобігти загрози втрати державної незалежності через невдачі, що спіткали князівство у війні з Московською державою, та у зв'язку з активізацією на його південних рубежах войовничого степового елемента. З іншого боку, в умовах політико-адміністративних реформ 1564–1566 рр. помітно посилювалися пропольські симпатії в середовищі литовської знаті, для якої ідеалом організації політичного життя виступав польський суспільний устрій. Щодо Корони Польської, то для її уряду і панівної верстви унія (до речі, вони домагалися її ще з кінця XIV ст.) ставала дієвим інструментом реалізації польської доктрини експансії на Схід. Причому одну із центральних її вісей становило розширення польських державних кордонів шляхом приєднання українських земель.

Цілком закономірно постає питання: наскільки при цьому польською і литовською сторонами враховувалися інтереси українців? Відповідь на нього виглядає не надто оптимістичною. Як відомо, західноукраїнські землі, що входили до складу Королівства Польського, вважалися його невід'ємною територіальною складовою, позбавленою будь-яких політичних прав. Помітно складнішою виявилася доля тих українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського. На перших порах українські князівства користувалися тут певною автономією, однак вже незабаром правлячі кола країни взяли курс на її обмеження, а згодом ліквідацію. Останнім автономним утворенням у межах ВКЛ було Київське князівство, яке припинило своє існування у 1474 р. Фактично це означало перерваність на тривалий час започаткованої у києво-руську добу практики національного державотворення. Водночас на тлі посилення в Литві католицьких впливів конфесійними бар'єрами вносився розкол в статусну рівність литовської та руської привілейованої верстви, що в кінцевому рахунку спровокувало осібну від литовських інтересів позицію шляхти українських воєводств у люблінських перемовинах. Вона намагалася скористатися ситуацією у власних інтересах, в полі яких до певної міри перебувало питання отримання певних політичних преференцій для своїх територій.

Законодавчо акт перерозподілу українських земель було оформлено 1 липня 1569 р., тобто у день оприлюднення основного унійного доку-

мента. Причому політика варшавського двору щодо новопридбаних територій відразу ж набула принципово інших рис. Люблінська унія не лише поширила на них чинність польської політичної системи та юрисдикції, впровадила притаманні польському суспільству соціальну та економічну моделі. Значно більш далекосяжним наслідком цього політичного акта стало те, що в межах об'єднаного королівською владою українського територіального простору вступили в суперечність дві відмінні світоглядно-духовні цивілізації — репрезентована католицизмом (панівна на власне польських теренах релігія) західна і заснована на православ'ї східна (саме в її силовому полі протягом кількох попередніх століть формувалися засади суспільного життя українців)⁷.

Власне, ситуація, що склалася на теренах новоутвореної Речі Посполитої, виявилася результатом запущених ренесансно-гуманістичною ідеологією більш складних процесів, які фактично визначали духовно-політичний клімат континенту перехідної доби. Зрозуміло, що в сакралізованому європейському світі пізнього середньовіччя імпульс вкоріненню нової цілком світської ідеологічної моделі могла надати лише ідея оновлення релігійної сфери. Виплеканий на цьому ґрунті потужний проєкт релігійного відродження, що оцінюється сучасними дослідниками як проміжний між середньовічними єретичними практиками та революціями нового часу⁸, не лише «назавжди розколов єдиний до того світ латинського християнства на два антагоністичних блоки»⁹, а й мав своїми безпосередніми наслідками «значні інституційні перетворення», покликані до життя перепорядкуванням репрезентованої Ватиканом духовної влади абсолютній владі світських правителів¹⁰.

«Розмежування європейського суспільства за конфесійною ознакою, — зазначають дослідники, — мало місце не лише в ідеології й духовному житті...»¹¹. Народжений тогочасними реформаційними викликами «новий

⁷ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1920–1990 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ, 1992. С. 74.

⁸ Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд // Историческая психология и социология истории. 2017. № 2. С. 12.

⁹ Малия М. Локомотивы истории. Революции и становление современного мира / Пер. с англ. Москва, 2015. С. 75.

¹⁰ Там же. С. 93–94.

¹¹ Ивонин Ю.Е. Религия и политика в истории Западной Европы раннего нового времени // Религия и политика. От античности к эпохе Просвещения: Сборник научно-методологических статей. Смоленск, 1997. С. 12.

тип віри, що відповідав новому індивідуалізованому типу особистості»¹², власне, перетворився на своєрідний інструмент політики, спровокувавши появу незнаного до того феномена «політичної релігії». Тим самим у поле великої політичної гри включався новий колективний актор, що помітно загострювало динамізм політичного життя, включно з його міжнародною сферою та геополітичними вимірами¹³. Подібне переформатування усталеного «світового порядку в напрямі секуляризації зверху та націоналізації при збереженні патерналістського типу систем» протягом незначного часу викристалізувалося у якісно відмінний прецедент формування «нового типу суспільної інтеграції — суспільно-релігійної»¹⁴.

Вже на середину XVI ст. Європа, за спостереженням Дж. Еліота, опинилася у ситуації, коли «володарям протистояли... різноманітні вияви релігійної незгоди. Ще довше їм протистояла аристократична опозиція, як відверто, так і під конституційним прикриттям». Інновацією, що набула критичних масштабів, виявилася «загрозлива комбінація релігійного та аристократичного протесту, що породила об'єднавчий рух могутньої сили»¹⁵. У цьому своєрідному консенсусі релігійного, політичного і соціального вчені схильні вбачати спосіб розв'язання того глобального конфлікту, що народжувався у надрах традиційних суспільних структур у відповідь на паростки пропонованих новою цивілізаційною системою інновацій, які знаходили свій вираз у посиленні абсолютистських режимів¹⁶, з одного боку, та надмірній концентрації протестної активності — з іншого¹⁷. В цьому контексті В. Єрохін, зокрема, вбачає дівість релігій-

¹² Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций в XVI–XIX вв. // Революция как концепт и событие: Монография. Москва, 2015. С. 97.

¹³ Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. New York, 1958; Veer van der P. Political Religion in the Twenty-first Century // International Order and the Future of World Politics. Cambridge, 1999.

¹⁴ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... С. 97.

¹⁵ Elliott J.H. Europe Divided, 1559–1598. London; Glasgow, 1971. P. 95.

¹⁶ Уваров П.Ю. Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к «le vécu religieux» и обратно // Французский ежегодник. 2004: Формы религиозности в XV — начале XIX вв. Москва, 2004. С. 2–38.

¹⁷ Див., наприклад: Конфессіоналізація в Западній і Східній Європі в раннє Нове время / Доклади руско-німецької наукової конференції 14–16 листопада 2000 г. Санкт-Петербург, 2004; Космач П.Г. Переосмислення ролі релігійного фактора в історіографії історії країн Заходу Нового часу // Кринізназнавство і спеціальні гістаричні дисципліни. Мінськ, 2013. С. 131–137; Его же. Релігійний фактор в англо-американському етнополітичному розмежуванні // Історический ежегодник. Новосибирск, 2011. С. 36–43; Trevor-Roper H. Archbishop Land, 1573–1645. 3-nd ed. London, 1988 та ін.

ного фактора у тому, що він «зв'язав у єдине ціле соціальні елементи, які були дуже різними, за винятком того, що вони поділяли спільні релігійні цінності. Релігія навіть легітимізувала такі дії, які в іншому випадку розцінювались би як незаконні й насильницькі»¹⁸. По суті, за зауваженням Я. Домбровського, «у XVI–XVII ст. порушення релігійних прав було в Європі цілком достатньою правовою підставою для відмови у послушенстві володарю й державі»¹⁹.

Започаткований на європейському заході й поширюваний звідти на схід континенту процес конфесіоналізації зіграв свою фатальну для політичної єдності Речі Посполитої роль через поляризованість її духовної сфери. На відміну від західноєвропейських країн, у річпосполитському суспільному просторі релігійний розкол відбувся не за традиційною лінією протистояння між консервативним католицизмом та його оновленою протестантсько-кальвіністською версією, а набув якісно відмінної цивілізаційної конфігурації. Починаючи від Люблінської унії, тут утворюється ситуація, коли зусиллями духовної і світської гілок влади, по суті, конструюється доктрина конфесійної диференціації за шкалою протиставлення згуртованого навколо католицької церкви традиційного польського суспільства та приєднаної руської спільноти зі стійко вкоріненим соціальним престижем православ'я. Упереджене ставлення річпосполитських владних структур до православного віровчення сучасні науковці схильні пояснювати його консолідуючими впливами на мирян, що в тогочасних умовах перетворювало православну релігію на важливий фактор провокування суспільних протестних настроїв та водночас своєрідний маркер ідентифікування за шкалою «свій» — «чужий»²⁰.

Відкрито взятий офіційною Варшавою та підтриманий Ватиканом курс на «юрисдикційне підпорядкування папству» православної церкви спричинив не лише затяжний конфлікт між прихильниками латинського та візантійського обрядів, а й спровокував глибоку релігійну кризу, яка «в Україні була тісно пов'язана з укладенням 1596 р. Берестейської унії між частиною київської православної митрополії та римською курією», а в

¹⁸ *Ерохин В.Н.* Религиозный фактор в происхождении Английской революции // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия «История». 2017. Т. 62. Вып. 3. С. 571.

¹⁹ *Dobrowski J.* Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум: Альманах соціальної історії. Київ, 2007. Вип. 7. С. 156.

²⁰ Детальніше про це див.: *Глинчикова А.Г.* Индивидуализация личности в преддверии современности. Москва, 2012. С. 95; *Дегтярев А.К., Черноус В.В.* Конфессиональный раскол как инструмент отчуждения в российско-украинских отношениях // Наука. Искусство. Культура. 2016. Вып. 1 (9). С. 90; *Plochy S.* The Origins of the Slavic Nations in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge, 2006. P. 199–202 та ін.

ширшому цивілізаційному контексті відбивала породжені реформаційно-контрреформаційними викликами загальноєвропейські тенденції²¹.

Серед причин укладення унії в Бересті, поза суто доктринальними аспектами та проявами інституційної кризи, якою на той час до певної міри була заторкнута православна церква, називають розрахунок частини єпископату на здобуття для неї рівного з католицькою духовною інституцією статусу в християнському суспільному просторі Речі Посполитої, відповідно зрівняння православної та католицької конфесій не лише у віросповідних, а й громадсько-політичних правах тощо. Далеко не останню роль відігравала також мотивація щодо забезпечення українського православного світу від можливих загроз з боку мусульманського Сходу після підкорення Стамбулу Константинопольського патріаршого престолу. Однак не варто залишати поза увагою і той суто меркантильний інтерес, який провокувався церковними матеріальними ресурсами.

Поза цим, спостерігався і значно ширший контекст. Фактично на зламі XVI — у першій половині XVII ст. на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на традиційні моральні устої, що ґрунтувалися на неписаних етичних нормах і цінностях, які у будь-якому суспільстві співіснують з державним правом²². Їх глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву католицькій експансії. За таких обставин українське православ'я та інститут православної церкви набувають чинності «центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква ... уможливила швидке зростання рутенського національного почуття»²³. Отже, не випадково православ'ю випало відіграти роль важливого ідеологічного чинника у визріванні революції.

Обмежувальні заходи щодо православної церкви з боку польської панівної еліти та урядових структур викликали потужний спротив українського соціуму, репрезентованого його різними прошарками. Проти єзуїтської пропаганди та за збереження і розвиток національної культури рішуче виступили Острозька школа (у 80–90-х роках XVI ст. вона фактично перетворилася на вищий навчальний заклад України і справляла

²¹ Пlochий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. С. 17.

²² Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. 1993. № 4. С. 82.

²³ Цит. за: Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 1. С. 98.

значний вплив на роботу перших братських шкіл, зокрема, Львівської) й окремі письменники-полемісти. Запропонована православними братствами освітньо-виховна програма спрямовувалася, насамперед, на об'єднання на ґрунті освіти прихожан навколо захисту основних засад православної віри.

Зокрема, на тлі, коли більша частина українського шляхетського стану (переважно середнього і нижчого рівнів) почала використовувати католицьке віровчення як об'єднуючий фактор шляхетської спільноти всієї Речі Посполитої, намагаючись обґрунтувати за його допомогою свої претензії на панівне становище у суспільстві, його верхівкою розгортається шляхетський культурно-національний проект. Останнє обумовлюється тим, що, попри швидке поширення процесу денаціоналізації, в православному шляхетському середовищі Волині, Брацлавщини й Київщини доволі міцними виявилися позиції так званого «специфічного регіонального патріотизму»²⁴. Як стверджують вчені, саме завдячуючи йому «православна конфесія» стала для шляхти «тією сферою політичного життя, де реалізовувалися її станові права». Відповідно «православ'я безпосередньо пов'язувало «шляхетський народ» України з усім «руським народом»»²⁵.

Безумовно, важко не погодитися з тим, що процес становлення «руського народу» політичного далеко не обмежувався лише конфесійною сферою²⁶. На сьогодні існує достатньо доказів щодо того, що традиційною українською елітою в межах можливостей її парламентської діяльності здійснювалися непоодинокі кроки, спрямовані на закріплення правовими актами статусу українських земель у складі Речі Посполитої, а відповідно поширення річпосполитських юридичних норм на усталену в їхніх межах систему суспільних відносин. Крім того, за посередництва шляхетської верхівки та завдячуючи її інтелектуальній діяльності землі

²⁴ *Литвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Київ, 2016; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). 2-ге вид. Київ, 2008; *Pelencki J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści — proba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny*. 1974. Т. 65. З. 2. S. 243–262.

²⁵ *Сас П.М.* Політична культура суспільства // *Історія Української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть*. Київ, 2001. С. 484.

²⁶ Зокрема, про необхідність виходу за межі подібного підходу див.: *Старченко Н.* Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 6.

України ніколи не залишалися поза духовно-культурними здобутками епохи²⁷.

Однак, знівельовані позицією більшості представництва шляхетського стану, яка, в силу фактичного призупинення на українській частині давньоруського територіального ареалу власних державницьких практик, опинилася поза активним політичним життям та замкнулася у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, ці окремі зусилля, по суті, були приречені залишатися в орбіті станової ідеологічної замкненості. Загалом ініційований на державному рівні проєкт «культурно-конфесіональної полонізації магнатурії та значної частини шляхти й міської верхівки» ознаменував протягом XVI–XVII ст. у межах всієї Речі Посполитої утворення «особливого різновиду шляхетської "сарматської" культури з її ідеалізацією» річпосполитського «політичного устрою..., Вітчизни», лицарських чеснот і ратних звичаїв та «істинної католицької віри»²⁸.

В таких умовах на активну сцену суспільного життя Речі Посполитої, як ми вже бачили, виступила нова соціальна верства — українське козацтво, яке, на відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, належало до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах кінця XVI — середини XVII ст. саме козацтво відроджує державні традиції (дискусії, які ведуться навколо цього питання, не можуть нівелювати його головної сутності), що їх було перервано після сходження з політичної арени Галицько-Волинської держави та Київського князівства. Феномен цього явища полягав у тому, що вперше на теренах Центрально-Східної Європи державотворча функція перейшла безпосередньо до рук непривілейованого суспільного прошарку, який до того ж активно стверджував себе на міжнародній арені.

Зростання політичної ролі козацтва в житті суспільства збіглося в часі з хвилею загального лавиноподібного піднесення національної свідомості, що відкривало якісно нові перспективи в обстоюванні «прав і вольностей руського народу»²⁹. В тогочасному українському соціумі

²⁷ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. ...; *Її ж.* Політична культура еліт. Формування шляхти та її статус // *Історія української культури: У 5 т. Т. 2.* С. 359-372.

²⁸ *Голенченко Г.* «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском...

²⁹ *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // *Наука і культура.* Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 51.

визрівало стійке усвідомлення своєї етнічної спільності, що, по суті, дало поштовх для інтенсифікації ідентифікаційних процесів як першого кроку до формування української нації. З 20-х років XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців території, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби»³⁰. Починаючи з 1630-х років, функції репрезентанта цього «політичного народу», виразника і захисника «прав і свобод» «нашої руської нації» фактично переходять до козацтва. У 1632 р. у його політичній культурі вперше було обґрунтовано ідею законності не лише відмови Війська Запорозького визнавати владу польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського суспільства, а й збройного виступу на їх захист³¹.

Водночас почали викристалізовуватися уявлення щодо самотності утворюваних козацтвом інституцій, зміцнюється прагнення добитися їх визнання польським урядом³². Відповідно служба королю починає трактуватися як контракт з обоюсторонніми обов'язками, недотримання яких монархом могло слугувати для Війська Запорозького законною юридичною підставою розірвати його й захищати свої та українського народу права і свободи³³.

В умовах крайнього загострення соціальних, релігійних та національних суперечностей першої чверті XVII ст. Військо Запорозьке впроваджує у Наддніпрянщині власні самоврядні структури, суд і судочинство, військову організацію тощо, тим самим поширюючи на цей регіон свій особливий суверенітет. Паралельно з цим неухильно розширювалися

³⁰ Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української Наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 1995. С. 25.

³¹ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького // Соціум: Альманах соціальної історії. Київ, 2006. Вип. 6. С. 252.

³² Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII ст. з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2004. Т. 11/12. Вип. 8/9. С. 436; Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. Київ; Черкаси, 1997. С. 33; Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. Київ, 1996. С. 35–37.

³³ Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... С. 30–37.

межі козацької юрисдикції (показачене населення середньої, південної та східної частин Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводств запроваджувало козацькі порядки). По суті, відбувалося виведення контрольованої козаками території «з-під державних впливів метрополії». Надзвичайно важливе значення мало започаткування наприкінці 1625 — на початку 1626 рр. творення козацьких полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі й Черкасах. У першій половині 30-х років розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблонівського полків. Тим самим закладалися підвалини національного адміністративно-територіального устрою. Зокрема, у 1625 р. король СиГізмунд III змушений був визнати: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (Мається на увазі підконтрольний козакам регіон. — *Авт.*) у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою»³⁴.

Опускаючи низку інших важливих чинників соціокультурного, економічного та політичного характеру, зазначимо, що сформований на переддень революційного виступу соціополітичний простір Речі Посполитої, в орбіті якого перебувала значна частина українських земель, сконцентрував у собі максимально можливий рівень суспільних негаций, поява яких була спровокована короткозорою політикою в українському питанні Варшави, загальною анархізацією суспільної сфери Корони. В поєднанні з зародженням у зоні українського степового фронтиру нової соціальної сили з необмеженими, по суті, можливостями політичної самоорганізації ця вибухова суміш зрештою спричинила не лише повну руйнацію на українських теренах річпосполитської політичної системи, а й привнесла в Українську революцію потужний конструктивний імпульс.

Саме цей конструктивізм і став засадничим принципом формованої лідером Української революції політичної доктрини, досить швидко матеріалізованої у вигляді стійких життєздатних інститутів молодого Української держави. Завдячуючи ініціативам та зусиллям Хмельницького, її модель, структурована за канонами ранньомодерної державотворчості, постає як динамічна, відкрита до інноваційних впливів (при одночасному збереженні власної самобутності) система взаємозв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії та суспільними інститутами. В її основу гетьманом закладалися централізована владна вертикаль, збалансоване суспільство,

³⁴ Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 64.

яке через виборність вищих посад державного апарату, а також старшинську та генеральну ради отримувало механізми контролю за владними структурами, розвинута горизонталь місцевого управління, заснований на засадах меркантилізму та державного протекціонізму сильний економічний базис тощо.

2.2. Конституювання Української ранньомодерної держави

Високо оцінюючи державотворчий потенціал революційної боротьби, що охопила європейський простір у XVI–XVIII ст., М. Малия, зокрема, наголосив на тому, що «саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави надають... революції її вибухового характеру і політично-ідеологічної природи»³⁵. Найвищого ступеня подібної концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, у яких злам старої системи супроводжується «виникненням таких, що не існували раніше, соціально-історичних організмів»³⁶. Зразки такого творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулися на територіях з різною мірою підлеглості країнам-метрополіям.

Загалом визначальною рисою державного будівництва того часу став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики. Саме за класичною моделлю національної держави, у якій домінуючі позиції в неоднорідному за етнічним складом суспільстві належали корінному народу (який одночасно виступав носієм віросповідних традицій провідної релігії), при загальній зорієнтованості на національну та конфесійну лояльність від самого початку розбудовувався український варіант державної організації. При цьому світський характер державної структури не суперечив збереженню в полі політики міцних позицій релікту «божественного абсолюта», коли держава персоніфікувалася особою її правителя. Разом з тим в Українській державі спостерігалось стійке розмежування приватної і державної власності, тобто державний терито-

³⁵ Малия М. Локомотивы истории... С. 12.

³⁶ Завалько Г.А. Социальная революция как явление мировой истории: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. Москва, 2004. С. 14.

ріально-географічний простір перестав асоціюватися із персональною вотчиною її зверхника.

Загалом у межах запропонованої раннім новим часом державно-організаційної системи створений у середині XVII ст. український політичний організм за такими ознаками, як наявність у шкалі взаємодії «державна — суспільство» відмежованої владної гілки з достатнім рівнем централізації та внутрішньої структуризації, з виділенням певної фахової групи державних управлінців і службовців (інститут військових канцеляристів); поширення повноважень влади на визначену кордонами територію і населення, сконцентроване у цих межах; оперування регулятивними механізмами впорядкування суспільних відносин тощо, вповні (за запропонованою політологами шкалою) може бути зарахованим до групи країн з середнім рівнем державності (власне, саме цей тип державної організації і був домінуючим на ранньому етапі становлення європейської модерної цивілізації)³⁷. На користь останнього свідчить і високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності, яким відзначався зцементований на калом національно-визвольної боротьби у ранньомодерну націю український соціум.

Внаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Національною особливістю виявилось те, що темпи державотворення випереджали інтенсивність становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї.

Перші орієнтації щодо проголошення курсу на незалежнення визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проекту в практичну площину фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська

³⁷ *Малюгин С.В.* Теоретико-исторические аспекты определения государственности: понятие, типы, основные черты современной и российской государственности // *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 4. С. 275–298. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_15281.html. Сучасну характеристику ранньомодерної держави див. також: *Андерсон П.* Родословная абсолютистского государства. Москва, 2010; *Хеншелл Н.* Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. Санкт-Петербург, 2003; *Кром М.М.* Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия // *Новая и новейшая история*. 2016. № 4. С. 3–15; *Reinhard W.* Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 2007 та ін.

літньо-осінньої кампанії першого року революції. Фактично прийняттям «Статей про устрій Війська Запорозького» було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля власне української державної системи.

Прикметно, що при її фундації, поряд із врахуванням міжнародного досвіду державного будівництва (йдеться, насамперед, про тенденції, що походили із західного християнського простору), бралися до уваги і місцеві державотворчі практики. І хоча на сьогодні в Україні не знані продуковані українською політичною думкою революційної доби політичні трактати на кшталт поширених у ранньомодерній Європі творів Дж. Локка, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та інших мислителів, їх створені на вітчизняному ґрунті аналоги, що містять концепції облаштування суспільства та національного державного будівництва, знані із дещо раніших часів. Йдеться про творчий доробок І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, який пізніше було покладено в основу вироблених на різних етапах політичних доктрин, що ними у своїй діяльності послуговувалися, зокрема, Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Немирич, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, Ф. Прокопович, С. Яворський й інші українські державники й інтелектуали.

Безумовно, що напрацьовані в українському інтелектуальному полі теоретичні засади, поряд з європейським спадком, були творчо переосмислені й адаптовані до потреб нового суспільства, що народжувалось у революційних реаліях середини — другої половини XVII ст. Саме тоді нова українська влада імплементує в національний державницький проект традицію (що походить від часів Київської Русі) верифікації і легітимації процесів становлення вітчизняних ранньомодерних державних структур, які супроводжували формування нової політичної еліти. Іншим джерелом національного державного будівництва, без сумніву, можна вважати досвід, запозичений із державотворчих практик країн мусульманської цивілізації, насамперед, Османської імперії та Кримського ханату, з якими тісно контактувала Україна.

Ядром новопосталого державного організму виявилася лише частина українського історично-географічного ареалу, хоча на кінець 1648 р. у підпорядкування революційній владі перейшли майже всі етнічні українські землі. Втім, внаслідок призупинення подальшого просування революційної армії на захід, цей регіон залишився поза межами впливів гетьманського уряду. Натомість протягом зими–весни 1649 р. під гетьманську булаву увійшли терени на схід від лінії р. Горинь–Кам'янець–Подільський. Однак у результаті укладеного Зборівського договору від-

булося істотне ущільнення географічного простору Української держави. Сконцентрована у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, площа останньої становила близько 180–200 тис. км².

Державні кордони на заході (з Молдавією і Польщею) проходили по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на півночі (з Литовським князівством) — уздовж річок Словечна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханатом) — по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Протягом 1654–1657 рр. вдалося добитися розширення державної території України — на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході — за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Проте у 1659 р. останні було втрачено. На наступних етапах революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорожжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, від нього — до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р. Берди, вгору по ній до Конки й Дніпра³⁸. Зосереджене у межах Української держави населення налічувало у 1648 р. приблизно 1,6–2 млн осіб, що складало майже половину від загальної кількості мешканців усього етнічного українського ареалу.

Конституювання національного державного організму відбулося на середину 1650 р. Нова держава увійшла у простір європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто означувалася терміном, як це є нині загальноновизнаним, з поліваріантною семантикою. В подальшому з метою ідентифікації фундованого у роки революції XVII ст. нового політичного утворення застосовувалися інші політоніми або ж історично-географічні назви чи історіографічні конструкти — Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія, вибір яких нерідко диктувався сферою ідеології.

³⁸ *Горобець В.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998. С. 38–72; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 95–101, 147–158; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. С. 35–52; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1931. Т. CLI. С. 136; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні студії та їх використання. Київ, 1966. Вип. 2. С. 124–136; *Його ж.* Богдан Хмельницький. Вид. 2-е, випр. і доп. Львів, 1990. С. 230–231; *Пирко В.* Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. Киев, 1988. С. 15–20 та ін.

За формою правління це була республіка, побудована на принципах унітарності та соборності. Її унітарний характер залишався чинним до 1663 р., однак пізніше, в силу громадянського розбрату та під впливом геополітичного чинника, Україна перетворилася на поліцентричне об'єднання трьох окремих політичних утворень — Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Війська Запорозького Низового. Українська держава відзначалася своєрідним адміністративно-територіальним устроєм — полково-сотенним, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці — сотні, а останні — на курені.

Важливу роль у функціонуванні державного організму на всіх етапах революції відігравала армія, що мала власний військовий статут й чітку вертикаль підлеглості. Загартовані революційною епохою, збройні сили України, по суті, нічим не поступалися європейським аналогам, а почасти й перевершували їх. Завдяки запропонованій урядом програмі військового будівництва було запроваджено ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, створювалися допоміжні служби. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів війни і нових форм, характерних для європейського військового мистецтва середини XVII ст., яке переживало так звану воєнну революцію, дало можливість не лише продемонструвати вишкіл сформованих на принципі добровільності українських армійських підрозділів, а й вписати в анали світової військової стратегії і тактики успішним проведенням низки бойових операцій (зокрема, це стосується битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, а пізніше — Конотопом) нові сторінки, довівши переваги національних практик планування і ведення бою.

Політичною столицею держави став Чигирин, а Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбулося становлення державної символіки. Функції державного герба перебрав на себе головний символ Війська Запорозького, презентований зображенням козака з шаблею при боці й рушницею на плечі. В різних варіаціях це зображення присутнє і на державних печатках XVII–XVIII ст. За відсутності спеціального державного прапора частково, як засвідчують дослідження останніх років, його роль виконували гетьманські знамена³⁹.

³⁹ Детально сюжети, пов'язані зі становленням державної символіки Української ранньомодерної держави, розкрито у працях: *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва // *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* Т. 2. Київ, 2007;

В одному часовому вимірі, а до певної міри навіть випереджаючи злет національного державотворення, революція започаткувала і становлення принципово нової моделі політичної системи. Її процесуально-інституційне оформлення становило складний процес інституціоналізації владно-управлінського апарату на центральному і місцевому рівнях, з одночасним виробленням механізмів регулювання відносин як між суб'єктами влади, так і між її носіями та соціумом.

Формування в Україні нової управлінської вертикалі відбувалося на тлі надзвичайної радикалізації суспільних настроїв та за відсутності чітко вмотивованої (на перших порах) державницької ідеології, а отже результативна спрямованість владного волевиявлення обумовлювалася завданнями закріплення політичних і соціальних завоювань повсталого нації. З іншого боку, це не могло не позначитися відповідним чином на функціонуванні інституту політичної влади, злагодженості дій окремих ланок заново сформованого інституційного поля, відносинах між основними групами суб'єктів політичних процесів, а також на всій сфері соціальних зв'язків.

Головними елементами національної політичної системи стали, власне, інститут держави та інститут влади. Поряд з ними її важливими складовими в полі українського політичного життя виступили також православна церква й органи самоврядування. Водночас значно підвищився градус політичної активності суспільства. На всіх етапах революційної боротьби гранично високим залишався рівень впливу на політичну та суспільну сфери мілітарного чинника.

Становлення національного інституту влади в українських реаліях середини — другої половини XVII ст. мало кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначалося складністю і неоднозначністю. На відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (хоч і з різною

Його ж. Українські державні земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). Харків, 2003; *Ситий І.* Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ, 2004; *Його ж.* Державна печатка Гетьманату // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018; *Його ж.* Державна печатка Гетьманату // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2018; *Савчук Ю.* Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // Український Гетьманат... Кн. 1; *Його ж.* Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби; *Його ж.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція). Київ, 2006; *Його ж.* Одиссея козацьких прапорів / The Odyssey of Cossack flags. Stockholm, 2012 та ін.

амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності в політичному устрої і функціонуванні владних інституцій) відбулися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки).

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. Разом з тим вже від початку революційного виступу на формуванні нової управлінської вертикалі кардинально почала позначатися висока шкала радикалізації соціальних настроїв. Особливість цієї вертикалі полягала в націленості вищого керівництва держави на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталого народу з подальшою перспективою розбудови нового соціально-політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні).

Національний інститут влади було сформовано у досить стислі терміни, причому у цьому задіявалися як ініціатива козаків і покаяченого поспільства, котрі створювали за козацькими зразками місцеві адміністративно-управлінські органи, так і політичні зусилля гетьмана, генеральної й полкової старшини. Вже на першому році революції відбувається становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів, визначаються головні напрями її діяльності. Основні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо.

Фактично від самого початку функціонування національного інституту влади помітну роль почала відігравати регулятивна (нормативна) підсистема, на яку покладалася функція забезпечення опрацювання соціально-нормативної бази регулювання політичних відносин. Змінюється сама соціальна основа політичної системи. Досить інтенсивними темпами відбувалося становлення інтегральної, комунікативної та культурної підсистем, цілепризначення яких наповнювалося якісно новим змістом.

Встановлювана форма політичного управління мала дуалістичний характер і виявилася справжнім новотвором політичної культури україн-

ського ранньомодерного соціуму. Об'єктно-суб'єктні відносини в полі влади, помітно загостривши водночас проблему лідерства, загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради перетворювалося і на її суб'єкта.

Вже на першому році революції сформувалися основні характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й поспільства. Разом з тим недостатня на окремих етапах функціональна ефективність державно-управлінського інституту засвідчувала зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади»⁴⁰, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів).

Сформована революційним шляхом політична влада набула виразного національного забарвлення. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, який рішуче виступив проти польського панування. Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права, що регулювали відносини суб'єктів владарювання. Ними визначалися складна система управлінських функцій центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Водночас слід зауважити, що, керуючись, насамперед, політичною доцільністю, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретно-історичній ситуації для

⁴⁰ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. Вид. 4-е, перероб. і доп. Львів, 2001. С. 66.

Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Від самого початку українська політична верхівка демонструвала потужні вольові якості. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у суперечність з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»⁴¹ Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким свого владного статусу не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатнього і повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови державного організму. Завдячуючи тому, що його зусиллями у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Якщо Б. Хмельницький, вибудувавши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя.

В процесі державного будівництва та в умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти;

⁴¹ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. 2-е вид. Львів, 1994. С. 21.

керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст став відігравати український елемент; відповідно пришвидшилися темпи формування нової еліти) на центральну владу покладалася важлива місія формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами.

Зокрема, заслугою Богдана Хмельницького як очільника держави було те, що він пішов на визнання соціально-економічних завоювань багатотисячних мас українського селянства, втягнутого у круговерть революційного вихору. Це внесло корективи у розстановку соціальних сил, вплинуло на традиційну стану структуру суспільної організації. Започаткована у роки революції практика так званого покозачення мала своїм наслідком, зокрема, той факт, що чисельність козацтва в окремих регіонах України на початок 1650-х років коливалася у межах 60–80% від усієї кількості населення. Прикметно, що це відбувалося на тлі помітного кількісного зменшення шляхетського стану, який в переважній своїй більшості був виведений за межі активного політичного та господарського життя. В специфічних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та міжнаціональних відносин.

Одним із важливих аспектів революційних перетворень, що, до речі, не залишився поза увагою Європи, стала організація власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Загалом, попри наявну внутрішню і зовнішню деструкцію, в Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Принципи економічного меркантилізму⁴², закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого посіпльства відкривали перспективи створення в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи. Повсякденною практикою господарювання, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу ініціативи осо-

⁴² Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: *Ведута Е.Н.* Стратегия и экономическая политика государства. Москва, 2004; *Войтов А.Г.* История экономических учений. 4-е изд., пер. и доп. Москва, 2009; *Дейвіс Н.* Європа — історія. Київ, 2006. С. 540; Меркантилізм. Москва; Ленінград, 1935; *Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. Запорожье, 1998. С. 262.

бисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — були знищені велике шляхетське землеволодіння й заснована на примусовій праці фільваркова система господарювання, зменшилася кількість магнатських латифундій, селянин здобув особисту волю, в промисловому секторі набував чинності інститут вільного найму. Піднесення козацтва як провідної верстви українського суспільства сприяло зосередженню у його руках важелів політичного впливу. Водночас відбувалося конституювання козацької і селянської власності на землю, перед міщанством відкривалися необмежені можливості займатися промисловою діяльністю. Звільнення виробничої ініціативи від кріпосницьких пут сприяло формуванню в Українській державі нового типу господарств, які розвивалися фермерським шляхом.

Основними акцентами в процесі розбудови нової, орієнтованої на ринок моделі української економіки, з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками, із помітним збереженням регіональної автономії, в реаліях нестабільності революційної доби стали запобігання руйнації міст і містечок як осередків ремеслово-промислової і торгівельної діяльності; охорона життя, майна і власності різних груп населення, сприяння реалізації економічних інтересів православної церкви; врегулювання податкової сфери з одночасним наданням переваги українському носію виробничо-торгівельних відносин. У сфері врегулювання фінансових надходжень до державного скарбу цілеспрямовано проводилася політика щодо повного підпорядкування фінансового апарату безпосередньо гетьману. Ці принципи із незначними видозмінами рельєфно простежуються в економічній політиці практично всіх українських урядів. Як наслідок, за оцінкою О. Оглоблина, з доби революції Українська держава вийшла «на великому і цікавому» економічному «піднесенні, коли зійшлися в загальній справі торгового обміну і зголоднілий за довгі роки Руїни без української сировини західноєвропейський ринок, і, без сумніву, утруднене довгою відсутністю імпорту західноєвропейських фабрикатів українське господарство»⁴³.

Однозначно, що політичні події наклали на економіку України свій помітний карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих

⁴³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Киев, 1925. С. 32.

галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями та конфліктами, що також призводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, оснащеність та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілости на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

Загалом же привнесені революцією зміни в аграрний та промисловий сектори української економіки сприяли перетворенню її на оазу того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найбільш розвинених країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання. Однак, на жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, сфері регулювання взаємин індивідів, соціальних станів і груп, стосунках між соціальними і державними структурами, між політичними інститутами тощо, не могли залишити поза увагою влади безпековий сектор, який, як ніякий інший, підлягав кореляціям геополітичного характеру. Відповідно, поряд з вирішенням внутрішніх проблем, на порядок денний висувалися питання підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному просторі Європи.

2.3. Геополітичний вимір постановня національного державного організму

З контексту геополітики становлення держави відбувалося в умовах завершення Тридцятирічної війни та в перші роки після укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського договору. Залишаючи осторонь численні дискусії, що точаться останніми часами навколо досягнутих у Вестфалі домовленостей та їх значення для подальшої еволюції європейської міжнародної системи⁴⁴, зауважимо той беззастережний факт, що він засвідчив поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої у 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно укріпилося становище Швеції, що отримала північне узбережжя Німеччини, тим самим створивши потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У виграші виявилася також Франція, що здобула можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Вочевидь, чи не найважливішим результатом Вестфальського миру стала трансформація політичної мапи Європи з чітко фіксованими міждержавними кордонами⁴⁵.

Міжнародне становище Української держави, поява якої вела до істотної зміни існуючої конфігурації співвідношення сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі, визначалося цілою низкою

⁴⁴ Детально про це див. монографії: *Black J.* A History of Diplomacy. London, 2010; *Тейке Б.* Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений. Москва, 2011, а також низку статейних публікацій, як, наприклад: *Болак С.* Проявление силы Вестфальского мифа в международном праве // Правоведение. 2011. № 5. С. 141–153; *Зонова Т.В.* Вестфальская система // Вестник Московского государственного института международных отношений. 2008. № 1. С. 78–80; *Куприянов А.В.* Вестфальский миф: история и критика // Анализ и прогноз. Журнал ИММО РАН. 2019. № 3. С. 37–50; *Ревякин А.В.* Вестфальская система международных отношений в новейшей отечественной литературе // История международных отношений: актуальные проблемы отечественной историографии. Москва, 2016. Т. 3. С. 128–147 та ін.

⁴⁵ *Жебокрицький О.А.* Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1954. Т. XIII. Вип. 1. С. 110–111; *Поршнев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки освободительной войны Украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы истории. Москва, 1954. С. 45–46; *Его же.* Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва, 1976. С. 425–427; *Historia dyplomacji polskiej.* Т. II. S. 104–106.

чинників, найважливішими серед яких вважаються ставлення до факту її виникнення та самостійного існування еліти Речі Посполитої, місце, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн, а також загальна спрямованість української зовнішньої політики. Польський уряд відразу ж посів щодо визвольних змагань українців очікувано непримиренну позицію. Можливість розпаду Речі Посполитої й виокремлення українських земель у самостійну державу сприймалася польською та сполонізованою українською шляхтою як непоправна катастрофа (на зразок загибелі Римської імперії). Тому влітку 1648 р., виступаючи на засіданні сейму, польський канцлер Є. Оссолінський і литовський канцлер А. Радзивілл звернули увагу присутніх на необхідність за будь-яких обставин домагатися збереження територіальної цілісності держави, не забуваючи прикладів Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Внаслідок цього перше посольство до Б. Хмельницького отримало суворий наказ у жодному випадку не допустити створення втягнутими у революційну боротьбу масами української людності «особливого уділу з володінь Речі Посполитої»⁴⁶.

Ця ідея виявилася визначальною у політиці польського уряду щодо Української держави також і в наступні десятиріччя. Для її реалізації Варшава постійно ініціювала воєнні дії, намагалася заручитися підтримкою (фінансовою, військовою чи дипломатичною) Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Росії, Криму й Османської імперії. Дипломатія Корони намагалася ізольовати козацьку Україну, позбавивши її потенційних союзників. І лише в складних умовах війни зі Швецією протягом 1655–1659 рр. король Ян Казимир і незначна група політиків тимчасово погодилися визнати за козацькою Україною статус обмеженої автономії в складі Речі Посполитої⁴⁷.

Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри те, що була втягнута у конфлікт із Габсбургами, відразу ж засвідчила свою підтримку Польщі у протистоянні з Україною. Вже у червні 1648 р. її дипломатія вживала заходів, щоб запобігти воєнним діям Швеції проти Речі Посполитої, а уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000–1200 вояків і пообіцяв утримувати їх своїм коштом

⁴⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 90–96; *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 1993. Вип. 1. С. 79–80; *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. Warszawa., 1980. Т. 3. С. 94–95, 103.

⁴⁷ *Степанков В.* Ідея Української держави... С. 82–87.

упродовж трьох місяців⁴⁸. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої Данія й Голландія. Залишилися до неї лояльними й німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу (щоправда, бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, прагнучи досягти незалежності від Польщі, у 1655 р. спробував укласти союзну угоду з Б. Хмельницьким, але ці його спроби не принесли очікуваних результатів). Римська курія активно підтримувала політику поляків щодо українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій надавала Австрійська імперія, яка сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а у 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку шляхів українсько-польського замирення⁴⁹. Отже, країни Центральної та Західної Європи не визнали Української держави, відкрито зайнявши бік Польщі або зберігаючи нейтралітет, всіляко ухиляючись від підтримки боротьби українського соціуму за незалежність.

Іншу позицію обрали північні держави — революційна Англія та Швеція. Уряд першої з них відверто симпатизував національно-визвольним змаганням українців і намагався зав'язати з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти. На жаль, в умовах внутрішньої громадянської війни та віддаленості від театру воєнних дій на Сході Європи Англія не могла надати Україні реальної допомоги⁵⁰. Еліта Швеції виношувала плани перетворення Балтійського моря на внутрішню акваторію своїх володінь, а досягти їх реалізації можна було, лише розгромивши Річ Посполиту. Незалежна Українська держава також могла укріпитися лише на руїнах останньої. Так збіглися інтереси козацької України та Швеції, й улітку 1655 р. вони домовилися про спільні дії проти Речі Посполитої. Однак, захопивши Польщу, Карл X відмовився визнати владу гетьмана над

⁴⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа... С. 56–69; Мельник Л.Г. Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. Харьков, 1979. Вып. 25. С. 16.

⁴⁹ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. Львів, 1908. Т. LXXXIV. С. 5–32; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році // Український історик. 1973. № 3–4. С. 127–132; 1974. № 1–3. С. 65–75; Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. Львів, 1931. Т. CLI. С. 151–179; Плохий С.Н. Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. (Анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. Киев, 1987. Вып. 3. С. 116–121.

⁵⁰ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 259–260.

західноукраїнськими землями, вважаючи їх володінням Швеції, що стало на заваді укладення українсько-шведського договору⁵¹.

Не просто складалися відносини козацької України з країнами Південно-Східної Європи — Молдавією, Валахією й Трансильванією. Хоча православні Молдавське та Валаське князівства входили до складу Османської імперії, Польща традиційно користувалася помітним впливом на їхню політичну еліту. Виходячи з цього, вона намагалася заручитися її підтримкою. Зі свого боку, козацька Україна прагнула не лише домогтися приязних стосунків із країнами Придунав'я, а й схилити їх на свою сторону. Опинившись у центрі зіткнення таких протилежних геополітичних інтересів, володарі Молдавії та Валахії обрали тактику маневрування, часто змінювали позиції, а 1653 р. утворили з Річчю Посполитою антиукраїнську коаліцію, яку Б. Хмельницькому вдалося розладнати лише через два роки⁵². Протестантська Трансильванія, перебуваючи в ленній залежності від султана, побоювалася поглинення з боку Австрії, тому з обережністю ставилася до зближення останньої з Річчю Посполитою. Для зміцнення власного становища її князі Ракоці 1648 р. втрутилися в боротьбу за королівський престол у Польщі, сподіваючись на підтримку литовських магнатів, Швеції та повсталі України. Переговори з Б. Хмельницьким засвідчили прагнення Дьєрдя I Ракоці скористатися його військовою потугою, не беручи при цьому на себе жодних зобов'язань перед Україною. Не вбачаючи у ній рівноправного партнера, князь виношував потаємні наміри прилучити до своїх володінь її західний регіон⁵³.

Надзвичайно суперечливий характер мали взаємини з південним сусідом — Кримським ханатом. Невиплата польським урядом традиційних упоминків, організація поляками антитатарських походів восени 1647 р. сприяли політичному зближенню кримської еліти з українською

⁵¹ *Наливайко Д.* Очима Заходу... С. 262–270; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. Київ, 1999. С. 191–193.

⁵² *Ермоленко А.Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей Москва, 1954. С. 223–241; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 396, 399–400, 402–403, 410–412, 454–455, 475, 507–511.

⁵³ *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. 1966. № 3. С. 62–66; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. Львів, 1922. Т. СХХХІІІ. С. 39–56; *Його ж.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. 12. С. 1–60; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 197–198, 215, 410–411, 460, 548–551.

революційною владою. У березні 1648 р. між ними укладається угода про військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Втім, організовуючи спільні антипольські воєнні кампанії, кримський уряд водночас намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що поява нового державного утворення істотно послабить позиції Криму в регіоні й унеможливить проведення традиційних грабіжницьких походів в українські землі. Тому в Бахчисараї надавали перевагу політиці збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, що призводило до взаємного виснаження потенційних противників, давало змогу впливати на їхню політику й відкривало можливість використання обох їх у своїх інтересах. Зокрема, плекаючи надії прилучити до Криму Астраханське й Казанське ханства, кримська знать намагалася втягнути Річ Посполиту й Україну у війну з Російською державою. Поза тим, вбачаючи в українсько-російському договорі 1654 р. загрозу своїм геополітичним інтересам, вона пішла на укладення угоди з Річчю Посполитою, спрямованої проти України та її нового союзника⁵⁴.

На 1648 р. Османська імперія, перебуваючи у стані війни з Венецією й Іраном, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою, король якої Владислав IV з середини 1640-х років зайнявся організацією анти-турецької коаліції. Але зацікавлений у послабленні традиційного супротивника турецький уряд підтримував визвольні змагання українців і зобов'язував васала імперії — хана — надавати їм військову допомогу. При цьому турки рішуче протидіяли утвердженню Української держави як незалежної, настирливо домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана (відповідне рішення було ухвалене турецьким урядом наприкінці 1650 р.)⁵⁵.

⁵⁴ *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва, 1987. С. 46–58, 85–120, 184–210; *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 1993. С. 37, 39, 42–43, 52–53, 55, 58; *Феденко П.* Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // *Культура і життя*. 1990. 12 та 19 серп.; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). Львів, 1993. С. 18–25, 54, 59; *Його ж.* Міжнародна дипломатія і політика України... С. 13–60, 125–168.

⁵⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. С. 150–153; *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // *В 300-ліття Хмельниччини / Збірн. за ред. Б. Крупницького.* Мюнхен, 1948. С. 143–164; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... С. 46–58, 85–120, 184–210; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. С. 147, 191; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України... С. 61–120.

Північно-східна сусідка України, Російська держава, попри суперечності з Річчю Посполитою, у вересні 1647 р. пішла на укладення з нею угоди про взаємодопомогу у відбитті татарського нападу. З початком Української революції прагнула використати національно-визвольну боротьбу українців як важіль дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути собі Смоленськ і Сіверщину та домогтися реалізації династичної унії. Виступаючи противником незалежної України, російська еліта, як і кримська, дотримувалась на зламі 1640–1650-х років тактики виснаження козацької держави й Речі Посполитої. Лише враховуючи загрозу поразки Українського Гетьманату й прийняття ним протекції Порту, Московська держава 1654 р. пішла на укладення договору, що загалом не виходив за рамки декларування типового для свого часу військово-політичного союзу. Однак це не призвело ані до поліпшення міжнародного становища козацької України, ані до возз'єднання з нею західного регіону, оскільки російський уряд, намагаючись включити до свого складу Смоленщину, Сіверщину, Білорусь й прибалтійські землі, проігнорував українські інтереси, уклавши сепаратне Віленське перемир'я з Польщею, а також повів курс на обмеження українського державного суверенітету⁵⁶.

Отже, вразливість геополітичного становища України полягала в тому, що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи й Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не сприймалася політичними центрами цих держав як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало для гетьманських урядів укладення з ними союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу об'єднання їх на спільних антиукраїнських позиціях. Зокрема, на це свого часу звернув увагу І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що Б. Хмельницький «гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як

⁵⁶ *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ, 1995. С. 4–20; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1981. С. 6–157; *Лызлов Г.М.* Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1959. С. 6–15; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 132–133, 211–215, 282–287, 412–413, 420, 433–449, 452–453, 466–468, 513–515, 534–535, 546–548, 579–583.

з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р.»⁵⁷. З огляду на сказане вище, проблема пошуку військово-політичного союзника була для гетьмана, вочевидь, найскладнішою⁵⁸.

По-друге, Кримський ханат, Туреччина і Росія, намагаючись запобігти виборенню Україною незалежності, неодмінно пов'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Так козацька держава опинилася в геополітичному «трикутнику смерті»: із Заходу і Півночі загрожувала Річ Посполита, зі Сходу — Московська держава, з Півдня — Крим і Порта. Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок). Тому цілком слушним є зауваження Я. Дашкевича, що «трагедія України у XVII столітті (та не лише в ньому) полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове межування зі степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду»⁵⁹.

Ситуація загострювалася тим, що зовнішньополітичні фактори наклалися на негатиї внутрішнього характеру, які набували поширення в самій Україні. Останнє не могло не позначитися відповідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (якщо не рахувати короткочасові відступи) демонстрували стійку тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виокремлення (не без втручання російської сторони) самостійної політичної структури Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток наприкінці 1650-х — на початку 1660-х років і зумовили перетворення унітарної держави, по суті, на конфедерацію трьох державних утворень. Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені.

⁵⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Київ, 1994. Т. I. С. 73.

⁵⁸ Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. Київ, 1998. С. 35.

⁵⁹ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ, 1995. С. 274.

На момент завершення Української національної революції конфліктну ситуацію з задіяністю зовнішньополітичних гравців навколо визначення міжнародного статусу України так і не було повністю розв'язано. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, втягнена у вир безперервних соціально-політичних протиборств, Українська ранньомодерна держава втрачала свої потенційні можливості. Останнє не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворювалася на об'єкт міжнародних відносин.

Розділ 3.

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА ГЕТЬМАНАТУ

3.1. Становлення та принципи функціонування дипломатичної служби Гетьманату

Інтенсивні процеси державотворення, що набирали обертів від самих початків революційної боротьби, невідворотно висували на порядок денний як першочергове завдання забезпечення зовнішнього державного суверенітету козацької України та повноправної суб'єктності її в системі міжнародних відносин, що склалися у Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали незалежного існування новоствореної держави, вимагало від української влади організації ефективної дипломатичної служби.

На сьогодні історіографія має певну традицію дослідження становлення та функціонування інституту української дипломатії в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., хоча найскладнішою проблемою, з якою стикаються при цьому науковці, є істотна деформованість джерельної бази. Знищення архіву центральних і полкових державних установ Гетьманату фактично призвело до майже повної втрати тієї частини українського дипломатичного депозитарію (можливо, за винятком одного посольського звіту, введеного у науковий обіг Ю. Мициком¹), змістове наповнення якої піднімало б завісу над порядком оформлення офіційних дипломатичних документів, фіксувало церемонії прийому іноземних послів і перебігу переговорних процесів, підготовки й укладення угод і договорів, формування посольств та їх функціонування, проливало б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, генеральних старшин і полковників та характер їх взаємодії при з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні важливих міжнародних актів, ініціюванні й проведенні інших дипломатичних акцій. Отже, їх реконструкція стає можливою лише за умови залучення інформаційних можливостей дотичних джерел або ж документальної бази іноземного походження.

¹ *Мицик Ю.А.* Джерела з історії національно-визвольної війни... С. 124.

Водночас віднайдені копії дипломатичної кореспонденції гетьманів і членів уряду та дипломатичних інструкцій вимагають до себе критичного ставлення, оскільки нерідко містять певні скорочення, неточності, а то й помилки. Не випадково цей аспект функціонування українського уряду залишається найменш дослідженим. Лише завдяки працям І. Бутича, В. Голобуцького, Ю. Джеджули, І. Крип'якевича, Ю. Мицика, В. Сергійчука, Я. Федорука, Ф. Шевченка та деяких представників молодшої генерації вчених можна окреслити контури організаційної структури дипломатичної служби та визначити механізми її функціонування, що усталилися за гетьманування Б. Хмельницького й без якихось істотних змін зберігалися протягом наступних десятиліть.

Хоча специфічні умови, в яких відбувалося становлення української дипломатії, не сприяли створенню спеціальної інституційної структури (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Московському князівстві чи відповідних відомств в низці інших країн), що відповідала б за сферу зовнішньої політики², тим не менше, в Українській державі склалася відносно струнка, не бюрократизована й ефективна система врегулювання зовнішньополітичних питань.

Загалом молода українська дипломатія формувалася на традиціях накопичених козацтвом практик зносин з іншими державами. Водночас до певної міри, зокрема, суто в організаційних аспектах, на ній позначилися впливи дипломатичної культури Корони Польської. Адже там, попри активні зовнішні контакти, дипломатична діяльність залишалася інституційно неврегульованою. Впродовж багатьох років дипломатичними справами, серед іншого, займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером³. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював безпосередньо король.

Аналогічно в Україні таку важливу державну функцію перебрав на себе гетьман. Водночас вже протягом першого року революції на теренах козацької України виразно почала окреслюватися тенденція щодо утвердження дуалістичної системи управління дипломатичною сферою — через посередництво генеральної, а пізніше старшинської рад та інституту гетьманства, що стало унікальним явищем для європейської політичної практики.

Майже відразу (принаймні в головних рисах) визначився й певний порядок розподілу повноважень між цими структурами. Так, гетьман,

² Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1. С. 86–87.

³ Historia dyplomacji Polskiej. T. II. S. 249.

зважаючи на геополітичну ситуацію, визначав пріоритети зовнішньої політики та здійснював практичне керівництво дипломатичними зносинами. Він вирішував, до якої країни мають направлятися посольства, формував їхній склад, встановлював розміри матеріального утримування дипломатичних місій, здійснював як усний, так і письмовий (через так звані інструкції) інструктаж українських дипломатів, заслуховував їхні звіти, брав активну участь у підготовці дипломатичної кореспонденції, виробленні статей міжнародних угод і договорів, засвідчував останні своїм підписом. Натомість до функціональних повноважень рад належало вирішення питань надзвичайної важливості — як-то укладання чи розірвання союзницьких договорів, оголошення стану війни тощо. Наприклад, на раді 1648 р. проводилися переговори з представниками Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А. Кисілем. На цій же раді були присутні також московські послы. Ради, на які було винесено вирішення питань зовнішньої політики, відбулися також 1651 р. під Берестечком та 1654 р. у Переяславі. На першій з них ухвалили не миритися з поляками, а друга прийняла рішення про укладення військово-політичного союзу із Московською державою. Вже після смерті Б. Хмельницького, в жовтні 1657 р., було проведено Генеральну раду, де обговорювалися питання мирного договору зі Шведським королівством. А у відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р. скликана П. Дорошенком рада всіх старшин ухвалила курс на союз із Османською імперією. На старшинській раді під керівництвом І. Мазепи 1708 р. було прийнято ухвалу про розірвання відносин з Москвою і входження до союзу зі Швецією.

Разом з тим, здійснюючи загальне керівництво роботою старшинських рад, гетьман фактично впливав на ухвалення ними того чи іншого рішення. За наявності розбіжностей між ним і членами ради консенсусу досягали, найвірогідніше, шляхом певних домовленостей. Щоправда, у останні роки життя Б. Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі⁴. Офіційно право участі старшинської ради у справах зовнішньої політики України було закріплено четвертим пунктом укладених гетьманом І. Самойловичем статей з російським царем.

Центральною управлінською структурою, в якій зосереджувалася вся рутинна дипломатична робота, стала Генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий завдяки природним здібностям відігравав помітну роль у формуванні зовнішньо-

⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. Санкт-Петербург, 1879. С. 764; Русская историческая библиотека. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1884. С. 1261, 1264.

політичного курсу. В Українській державі генеральний писар, поміж іншим, був наділений правом особисто брати участь у переговорах, а інколи навіть мати самостійні перемовини з іноземними послами, що урівнювало його посадовий статус з рангом канцлера у західноєвропейських країнах. Також керівникові Військової канцелярії відводилася чи не найвідповідальніша роль у дипломатичному протоколі — він мав зустрічати послів і запрошувати їх до резиденції гетьмана. Важливість таких повноважень засвідчували поодинокі інциденти, коли незадоволені зустріччю послі переривали свої дипломатичні місії. Крім цього, генеральний писар у особливо важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Однак при наділенні такими широкими повноваженнями реальний вплив його на дипломатичні відносини з іншими державами залишався незначним.

Якщо орієнтуватися на європейську практику, то не важко припустити, що до роботи із дипломатичною документацією, як правило, залучався незначний відсоток канцелярських службовців. Зокрема, на початку 1651 р. таких осіб, вочевидь, було не більше трьох-п'яти⁵. Для прикладу, у Франції у 1660-х роках штат міністерства закордонних справ складався також лише з п'яти співробітників, яким до того ж одночасно доводилося займатися і внутрішніми справами⁶. Писарі Генеральної канцелярії вели всю дипломатичну кореспонденцію, брали участь у підготовці офіційних документів дипломатичного характеру. За прямою вказівкою гетьмана у канцелярії оформлювалися інструкції для послів. Однак найважливішою її функцією була підготовка проектів мирних договорів Гетьманату з іншими державами. Генеральна військова канцелярія виконувала також функцію державного дипломатичного архіву, адже в ній зберігалися як поточна дипломатична документація, так і всі документи дипломатичного характеру за попередні роки. Однак окремі, вочевидь, найважливіші дипломатичні документи гетьман утримував при собі «в зепі»⁷. Інколи важливі дипломатичні папери доводилося переписувати по кілька разів⁸, що вимагало від писаря таких якостей, як увага та оперативність. З часом канцелярські службовці почали спеціалізуватися за певними напрямками дипломатичного діловодства. Зокрема, вже в канцелярії гетьмана П. До-

⁵ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 88.

⁶ Заллет Р. Дипломатическая служба. Москва, 1956. С. 34.

⁷ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 189; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 89.

⁸ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). Киев, 1898. Т. 3. С. 350.

рошенка існувала спеціальна посада писаря «таємних справ»⁹. Такий порядок зберігав свою чинність від початку гетьманування Богдана Хмельницького у 1648 р. й до поразки виступу Івана Мазепи 1709 р.

Попри перемінність успішності ініційованих українською владою дипломатичних акцій, з абсолютною впевненістю можна стверджувати, що дипломатична служба загалом належала до найбільш ефективних державних структур. Її функціональне поле визначалося змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Так, упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошуки порозуміння зі Стамбулом, заохочування російського царя і трансильванського господаря до боротьби за польську корону, підтвердження за Україною урядом Речі Посполитої статусу її рівноправної суб'єктності у складі останньої. З першої половини 1649 р. й до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими країнами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню антиукраїнських коаліцій, пошуку надійного протектора.

У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стають формування антипольської коаліції, забезпечення міжнародної підтримки щодо законності включення до складу Гетьманату західноукраїнських земель, нейтралізація спрямованого проти Української держави кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань з боку сусідньої Росії.

Важливою сферою діяльності дипломатів залишався збір інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військово-спроможність тощо.

Разом з тим поліцентризм політичної влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних амбіцій.

Ще одну особливість становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор політичних відносин — між Лівобережним Гетьманатом та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, розв'язання конфліктних ситуацій і відновлення територіального ядра козацької України, забезпечення її незалежності і соборності.

⁹ Акты ЮЗР. Т. 12. Санкт-Петербург, 1882. С. 529.

Характерно, що при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин основним у діяльності української дипломатії залишалося гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави»¹⁰. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Проте, як ми вже бачили, геополітична ситуація складалася напрочуд несприятливо. На середину XVII ст. на європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри.

Центральною у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві провідних монарших дворів Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, починаючи від 1650-х років, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової центрально-східноєвропейської держави — Українського Гетьманату. «Його міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...»¹¹. Понад п'ять десятиліть українська влада, щоб забезпечити реалізацію національного політичного проекту, була змушена постійно зважати на суперництво сильніших сусідніх країн, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

Так, якщо протягом 1649–1657 рр. стратегічна мета зовнішньополітичної доктрини спрямовувалася на досягнення незалежності державного організму і концентрації у його межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х років на перший план виходить збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Після Андрусова 1667 р. зусилля переважно спрямовуються на досягнення возз'єднання трьох новоутворених політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату — на утримання його територіального ядра у складі Української держави.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 597.

¹¹ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010. С. 126.

На початку XVIII ст. визначальним стає збереження існування самої держави. Основними механізмами досягнення цих стратегічних цілей залишалася політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

3.2. Культура дипломатичних відносин. Дипломатичний етикет

Від самих початків існування Української ранньомодерної держави на основі козацьких традицій склався певний церемоніал прийому або відправлення дипломатичних представництв, також протокол ведення переговорного процесу. Протягом наступних десятиліть вони не зазнавали істотних змін, тому спробуємо визначити їхні характеристичні риси. Насамперед, варто звернути увагу на той факт, що уряд навіть в умовах найвищого піднесення боротьби (1648 р.) прагнув гарантувати безпеку перебування іноземних гінців, посланців і послів, включно з представниками тих держав, з якими Україна на той час перебувала у стані війни, у межах її державної території, створити для них сприятливі умови щодо забезпечення предметами першої необхідності. Водночас українська влада нерідко використовувала іноземних дипломатів як надійну оказію для зносин з очільниками країн, яких ті представляли. Зокрема, за визнанням росіянина Г. Климова, гінця севського воєводи до А. Киселя, перехопленого влітку 1648 р. козаками, Б. Хмельницький «послав його супроводжувати до путивльського кордону 20 козаків і вручив йому проїзного листа, за яким йому всюди давали продовольство й підводи без непослуху»¹², а також кореспонденцію дипломатичного змісту, яку той мав передати царю. До речі, супровід через українські землі посольств козацьким підрозділом з метою їх охорони був звичною практикою, як і традиція забезпечення їх продовольством і підводами, що, однак, часто ставало в залежність від обставин. Як свідчив, наприклад, російський посол Г. Унковський, від прикордонного Конотопа до Чигирина його зустрічали й проводжали навесні 1649 р. старшини з кінними загонами, а «харч і підводи подавали не однаково, де скільки знайдуть; також і по селах, і в багатьох місцях харч і підвід не давали, їхали на своїх конях і самі купляли харч»¹³. Траплялися випадки, коли гетьман видавав спеціальні універсали місцевим органам влади з наказом прикріпити до послів провідників та виявляти щодо них «людськість свою»¹⁴.

¹² Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 42.

¹³ Там же. С. 148.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького... С. 232–233, 575.

Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що прибувала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Для зустрічі гінців і посланців воєвод, senatorів і гетьманів Речі Посполитої, сановників Московської держави, Криму, Молдавії й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж той, що передбачався для дипломатичних представництв найвищого офіційного рівня. Наприклад, посланці польського сенатора А. Киселя та порубіжних російських воєвод улітку 1648 р., послы львівських міщан у жовтні того самого року, посланець литовського гетьмана Я. Радзивілла Мисловський у березні 1651 р. та багато інших, хто направлявся в Україну наступними роками, приймалися по-діловому, без надмірної урочистості. Показовим з цього погляду є свідчення Мисловського: його у Білій Церкві «просто» повели до військового писаря, котрий, змусивши «трохи зачекати», прийняв, велів віддати листа й супроводив до ставки гетьмана. Там «сказали» зайти до помешкання, куди по хвилі з'явився сотник, який і провів його до Б. Хмельницького. Той запропонував сісти й заспокоїв: «не бійся, і волосини з твоєї голови не впаде»¹⁵.

У іншому форматі здійснювався прийом посольства від очільників держав. Так, у листопаді 1648 р. зустрічати посла новообраного польського короля Яна Казимира Я. Смяровського гетьман вирядив кілька тисяч кіннотників. Неподалік від с. Лабуньки, де розташовувалася ставка Б. Хмельницького, посла привітала, спішившись, старшина, котра надала йому місце у першому ряду процесії. Коли королівський посол із супроводом під звуки музики в'їхав у околиці села, йому назустріч вийшов з кількома десятками «гарно одягнутих і на баских конях» козаків генеральний обозний І. Чарнота. Передавши вибачення Б. Хмельницького за те, що через хворобу він не може його зустріти тут, а чекає на нього у дворі, обозний провів посла до садиби гетьмана. Останній вийшов назустріч Я. Смяровському, привітався з ним (уже спішеним) посеред двору й запросив до кімнати¹⁶. З такою самою урочистістю було обласшовано прийом у Переяславі 19 лютого 1649 р. польського посольства А. Киселя. В околиці міста його зустрічав сам гетьман «з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним знаменом». Привітавши польського сенатора «по-козацьки», Б. Хмельниць-

¹⁵ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 189/11, арк. 463.

¹⁶ Там само, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183–1831.

кий пересів до нього в сани. Коли вони в'їжджали до міста, прогрімів салют із 20 гармат¹⁷.

Втім, безпосередня участь гетьмана в церемонії зустрічі посольств практикувалася вкрай рідко. Зазвичай цю функцію виконував хтось із генеральних старшин чи полковників (за гетьманування Б. Хмельницького вона часто доручалася його синам — спочатку Тимофію, а згодом Юрію). Наприклад, перше російське посольство Г. Унковського 26 квітня 1649 р. за 5–6 км від Чигирина зустрічали військовий хорунжий і полковник, а за 500 м — спішені син гетьмана Тиміш, військовий осавул та інші старшини (близько 20 осіб)¹⁸. Посольства, як правило, прибували до Чигирина — гетьманської резиденції, однак в силу ситуативних обставин інколи як локації для їхньої зустрічі визначалися інші міста, а під час воєнних дій дипломатичні місії приймалися у військовому таборі (наприклад, узимку 1649 та 1654 рр. — у Переяславі, восени 1658 — у Липовій Долині під Гадячем тощо).

Посли та особи, що їх супроводжували, отримували помешкання («двори») неподалік від місця проживання гетьмана й бралися на утримання скарбниці. Щоправда, іноді з політичних міркувань членів посольств «навмисне розосереджували по віддалених вулицях», щоб «не жили разом, один біля одного»¹⁹. У день приїзду аудієнція їм не надавалася. Як правило, вона призначалася гетьманом (через посередництво генерального старшини) на найближчі дні. Однак відомі випадки, коли послы, намагаючись пришвидшити зустріч, самі зверталися до гетьмана з відповідним проханням²⁰. У самому церемоніалі аудієнції з послами різних країн спостерігалися певні відмінності, що зумовлювалося, імовірно, як традиціями їхньої дипломатичної практики, так і політичними цілями, що їх переслідував у тому чи іншому випадку український уряд. За гетьманування Б. Хмельницького церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансильванії, Криму, Швеції та деяких інших країн відзначався скромністю; параднішим він був, коли зустрічали послів Речі Посполитої та Османської імперії, а особливо урочистим — при прийомі посольств Російської держави. За його наступників цей пріоритетний ряд зазнав деяких змін. Так, упродовж літа 1658 — літа 1659 рр. найпишніше обставлявся ритуал прийому польських послів, а у 1668–1674 рр. — турецьких.

¹⁷ Восоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 115.

¹⁸ Там же. С. 147-148.

¹⁹ Там же. С. 117.

²⁰ НБУВ. ІР, ф. II, 15560, арк. 201; Архив ЮЗР. Киев, 1908. Ч. 3. Т. VI. С. 294.

Загалом прийом послів відбувався у певній послідовності. Гетьман міг запросити їх на влаштований з нагоди приїзду бенкет, під час якого, коли проголошувалися здравиці на честь монархів, лунали гарматні салюти. Через генеральних старшин з'ясовувалися день, місце (найчастіше в помешканні володаря булави, а в урочистих випадках — на подвір'ї, вулиці чи майдані) та час аудієнції (традиційно вони відбувалися за відсутності інших послів, котрі могли перебувати у ставці гетьмана, хоча траплялися й винятки). Послів на прийом супроводжували спеціально прислані старшини й козаки, а особливо поважних — ще й почесна варта. Під час процесії росіяни дотримувалися такого порядку: попереду посла їхав із царською грамотою піддячий, разом із послом — представник генеральної старшини, а інші козаки йшли пішки поряд. Як виняток, щоб підкреслити значущість події, попереду посольства грав гетьманський оркестр²¹. Зазвичай біля Ганку послів зустрічала депутація старшин (зрідка, як під час прийому А. Киселя в лютому 1649 р. чи російського посольства А. Матвєєва й І. Фоміна в липні 1653 р., її очолював володар булави)²². По тому вони запрошувалися до «світлиці», де біля дверей на них чекав гетьман.

Посеред кімнати йому передавався лист від зверхника тієї держави, звідкілья прибув посол. Гетьман брав його шановито, як того вимагав усталений етикет (наприклад, при одержанні грамоти від царя цілував печатку). Зазвичай він або генеральний писар, стоячи, вголос зачитували листа, щоб його могли чути присутні, однак інколи володар булави ознайомлювався зі змістом послання мовчки. Після цього йшов обмін запитаннями про стан здоров'я очільників двох держав та висловлювалися побажання, щоб воно було якнайміцнішим. Далі посол обдаровував українського регіментаря, членів його сім'ї та присутніх на аудієнції осіб подарунками, а гетьман садовив посла біля себе на лаві (присутні старшини й козаки також сідали дещо на відстані від них) і запрошував до страв. Названі складові церемонії зустрічі зазвичай зберігалися, хоча сама їх черговість могла змінюватися (наприклад, спочатку вручалися подарунки, а згодом зачитувався лист тощо).

Інколи з політичних міркувань порушувалася черговість прийому посольств, відверто демонструвалося невдоволення діями урядів, що направляли їх в Україну, а окремим посланцям віддавалися почесні, що зазвичай виявлялися відносно до послів. Так, у лютому 1649 р. Б. Хмельницький «досить недбало» взяв під час аудієнції від посольства

²¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 115.

²² Там же. С. 115; Т. 3. С. 308.

А. Киселя надіслані королем булаву й корогву²³. В травні того самого року, отримуючи переданого послом листа від Яна Казимира, гетьман не виявив «жодної шанобливості», а прочитавши, «кинув через стіл своєму писареві так, що аж на землю впав»²⁴. На початку серпня 1650 р. першим отримав аудієнцію турецький посол, хоча польський прибув значно раніше. Водночас останньому не надали «жодних почестей, належних послам», і тільки після відправлення турецького посольства влаштували урочисту зустріч, стріляючи з гармат²⁵.

Важливу складову дипломатичного етикету становив влаштовуваний на честь послів бенкет, участь у якому очільника Гетьманату вважалася обов'язковою. Наприклад, уже прикутий до ліжка, смертельно хворий Б. Хмельницький, пригощаючи в середині червня 1657 р. російське посольство, піднявшись, наказав дружині й доньці підтримати його й стоячи випив «чашу за государеве багаторічне здоров'я»²⁶. До трапези запрошувалися також члени сім'ї гетьмана та наближені до нього старшини. За столом зав'язувалася розмова на різноманітні теми, однак переважно обговорювалися питання міжнародної політики; проголошувалися тости на честь володарів держав, що часто супроводжувалися салютами з гармат. Щоб підкреслити важливість окремих посольств, бенкет на їхню честь міг розтягуватися на кілька днів²⁷. Спроба ж послів ухилитися від участі в цих чествуваннях розцінювалася українською стороною як образа з боку надіславших дану дипломатичну місію володарів. Та й саме спілкування під час спільного урочистого застілля не завжди відбувалося в спокійній атмосфері — траплялося, що гетьмани досить різко висловлювали своє невдоволення (інколи підтримуване й старшинами) діями тих чи інших іноземних правителів.

Наступними днями відбувалися переговори за обов'язкової участі володаря булави та котрогось із генеральних старшин (як правило, писаря). Щоб запобігти зайвого розголосу, деякі найбільш стратегічно важливі питання обговорювалися гетьманом наодинці з послом в окремії кімнаті. Українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче обстоюючи державні інтереси Гетьманату. Так, у жовтні 1656 р. гетьман і старшини відмовилися присягнути

²³ Там же. Т. 2. С. 116.

²⁴ *Michailowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 405.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 388.

²⁶ Акты ЮЗР. Т. 3. Санкт-Петербург, 1862. С. 561.

²⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 244.

на договорі з Трансильванією, оскільки її послы не привезли відповідної присяги за підписом і печаткою князя Дьєрдя II Ракоці («князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив»), а на початку лютого 1657 відхилили пропозицію шведського короля Карла X Густава укласти договір, оскільки той не хотів визнати входження західного регіону до складу Української держави²⁸.

Український дипломатичний етикет вирізнявся надзвичайною інтенсивністю переговорного процесу. «У них (козаків. — *Авт.*), — писав шведський посол, — нема звичаю вести тривалі переговори»²⁹. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, на якій вручався лист до очільника презентованої ним країни, обдаровувалися члени дипломатичної місії та видавалися гроші на зворотню дорогу. Проводжали послів старшини. Церемонія проводів обставлялася урочисто («під гетьманським знаменом», інколи під звуки оркестру)³⁰. В основних рисах цей етикет прийому посольств залишався непорушним й у 80-х роках XVII ст.³¹

Зазвичай, як зазначалося вище, посольства приймалися «охоче й людяно»³², гетьмани уважно стежили за тим, щоб іноземні дипломати мали безпечний проїзд територію Української держави, суворо караючи при цьому порушників наданих ними «охоронних універсалів». Так, за вияв неповаги до шведського посла К. Гільденбрандта на початку лютого 1657 р. було засуджено до смерті жаботинського отамана³³. Загалом при гетьманському дворі свято дотримувалися усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, коли «навіть у час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий»³⁴. «Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорізьке не звикло затримувати», — повідомляв Б. Хмельницький польському королю 16 серпня 1649 р.³⁵ З революційної доби на сьогодні відомо лише про два випадки

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX. Ч. 2. С. 1309–1311, 1327–1331.

²⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С. 258.

³⁰ Воссоєдинение України с Россией... Т. 2. С. 157–158; Т. 3. С. 316–317.

³¹ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 360–363.

³² Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. 1980. № 4. С. 120.

³³ Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 60–61.

³⁴ Цит. за: Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 111.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 126.

відступу від цієї традиції. Так, дізнавшись про підступну політику щодо України кримської знаті, гетьман П. Дорошенко, не стримавшись, у вересні 1668 р. кілька разів ударив «по губах» послів калги-султана³⁶. А наприкінці травня 1649 р. за спробу привласнити «черкаську й чигиринську землю» та перетворити козаків, котрі проживали в тих краях, на своїх підданих, старшина, не бажаючи «тримати гадюки на своїй голові», наказала (за відсутності гетьмана) стратити королівського посла Я. Смяровського³⁷.

Складний етикет засвідчував тривалість процесу становлення дипломатичної служби; водночас високий рівень останньої відповідав усім нормам тогочасної європейської дипломатії.

3.3. Кадри, посольства, дипломатична документація

Специфіка дипломатичної служби висувала ряд критеріїв, за якими здійснювався добір виконавських кадрів, зокрема, вимагала від осіб, що залучалися до тих чи інших доручень дипломатичного характеру, володіння певним набором якостей, знань та навичок, що визначалися функціональною спрямованістю виконуваної роботи. Відповідно структурно її кадровий потенціал поділявся на кілька рангів службовців³⁸. Нижчий та середній із них були безпосередньо зав'язані на знання іноземних мов, насамперед, польської, російської, латинської тощо. Зумовлювалося це активізацією зовнішньополітичної діяльності (особливо в роки революції), що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців до правителів ближчих та віддаленіших країн, які або межували з Українським Гетьманатом, або виявляли до України певний геополітичний інтерес.

При цьому найбільший дефіцит відчувався у фахівцях, які б вільно володіли східними мовами, що зумовило практику залучення до виконання перекладацьких функцій при українських дипломатичних місіях іноземців, зокрема, грецьких та вірменських купців, часто згадуваних у джерелах як «бути» або «товмачі («тлумачі», «тотмачі»)³⁹. Як представники мандрівної спільноти, які добре знали шляхи пересування, вміли постояти за себе в небезпечних ситуаціях, мали навички усного спілку-

³⁶ Акты ЮЗР. Т. 7. Санкт-Петербург, 1872. С. 83.

³⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 126.

³⁸ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 102.

³⁹ Там само.

вання іноземними мовами, вони часто як «пристави» залучалися до супроводу іноземних гостей і послів, виконували функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн. Водночас, за зауваженням Ф. Шевченка, ці особи не сповна відповідали тим вимогам, які до них висувалися, а також далеко не завжди могли користуватися повною довірою керівних структур Гетьманату. Відповідно, більшість з них могла претендувати хіба що на нижчий ранг службовців дипломатичної сфери⁴⁰.

Особливо гостро нестача кваліфікованих перекладачів давалася взнаки при роботі з дипломатичною документацією. Зважаючи на це, Генеральною військовою канцелярією та окремими старшинами генерального або полковницького рівнів вживалися міри для підготовки власного перекладацького корпусу. Так, за визнанням Івана Нечая, 1650 р. його було відправлено братом Д. Нечасем, на той час брацлавським полковником, до ханату «для вивчення кримської мови й перекладу»⁴¹. Підготовлені у подібний спосіб фахівці посідали вищий щабель в службовій ієрархії та працювали як перекладачі й секретарі посольств⁴².

До фахівців вищого рангу традиційно в Україні, як і загалом у Європі, відносили посланців і послів. Хоча офіційного розмежування між їх статусами в Гетьманаті, на відміну від низки інших держав, ще не відбулося і в гетьманських листах кінця 40-х — 50-х років XVII ст. часто можна побачити «змішування» обох понять⁴³, все ж, як засвідчують джерела, такий процес набував помітного прискорення. Насамперед, виразно окреслюється коло повноважень цих категорій службовців. Так, посланцям доручалося перевезення дипломатичної кореспонденції, вони інформували (відповідно до отриманих від гетьмана інструкцій) приймаючу сторону про стан справ у козацькій Україні, могли вступати в переговори з окремих (переважно другорядних) питань міждержавних відносин. Послам делегувалося виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони надіялися повноваженнями укладати угоди й договори. Місію посланців, як правило, виконували сотники, полкові старшини, а подеколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. В польській дипломатичній практиці дипломат рангу посла традиційно називався «комісаром», тобто «великим послом», на котрого покладалися обов'язки вести переговори з питань

⁴⁰ Там само. С. 102–104.

⁴¹ Акты ЮЗР. Т. 14. Санкт-Петербург, 1889. С. 39.

⁴² Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 102–103.

⁴³ Там само. С. 104.

укладення мирного договору⁴⁴. Характерно, що наприкінці 1650-х — у 1660-х роках в Українському Гетьманаті відносно до окремих послів частіше вживання запозиченого від поляків терміна, який поширювався на очільників дипломатичних представництв з аналогічними функціями.

Виконання місій посланців, а особливо послів і комісарів доручалося гетьманами досвідченим, найчастіше з ґрунтовною освітою, старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, що при цьому зверталася увага й на зовнішній вигляд гетьманських дипломатичних представників (зріст, риси обличчя, одяг), які мали справляти позитивне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П. Нуає так охарактеризував українського посла П. Тетерю: «...то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками»⁴⁵. Один із керівників посольства до Варшави навесні 1659 р., І. Груша, за визнанням сучасника, був людиною «незвичайного розуму й спритності, і при цьому показною»⁴⁶. Відправлені в липні 1670 р. П. Дорошенком для розмов із польськими комісарами послы М. Корицький і Лесковський були «людьми красивими, розсудливими й мовними»⁴⁷. Ці характеристики українських дипломатів вповні вписувалися у концепцію французького теоретика Франсуа де Кальєреса, згідно з якою «найважливішими якостями дипломата є розум і розсудливість»⁴⁸.

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі й виявляти твердість у відстоюванні інтересів держави. Так, улітку 1653 р. полковник А. Жданович, прибувши як посол до табору польського війська, попри неприховані погрози польного гетьмана С. Потоцького, наполегливо домагався зустрічі з королем. «Мене прислано до королівської величності, — заявив він, — не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його

⁴⁴ Historia dyplomacji Polskiej. T. II. S. 131–133.

⁴⁵ Kubala L. Wojny duński i pokój Oliwski (1657–1660). Lwów, 1921. S. 122.

⁴⁶ Ibid. S. 238.

⁴⁷ Бібліотека Баворовських. Відділ рукописів (далі — ББ. ВР), спр. № 255, арк. 19; Бібліотека Національна. Відділ мікрофільмів (далі — БН. ВМФ), № 2227.

⁴⁸ Цит. за: Григор'єва Т. Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. Київ, 2004. С. 31.

королівської величності й твоєї вельможності»⁴⁹. Холоднокровність і мужність полковника С. Савича у травні 1654 р., виявлені під час переговорів з кримським ханом (той навіть ударив його по обличчю), змусили Іслам-Гірея утриматися від розриву відносин з Україною⁵⁰. Влітку 1658 р. посол Т. Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче («говорив із запалом і навіть різкувато») домагався дотримання Польщею свого слова, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії⁵¹.

Паралельно джерела зафіксували випадки порушення імунітету українських дипломатів. Так, на початку 1671 р. польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку за Заложцями й сотника Подільського полку під Деражною, котрі поверталися після переговорів з коронним гетьманом Я. Собеським. Дещо пізніше було організовано напад на українського посла до короля Я. Петрановського⁵². Не обходилося й без поодиноких спроб підкупити окремих представників посольського корпусу. Зокрема, у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що посол І. Груша брав чималі суми готівкою⁵³. Однак не виключено, що подібна інформація могла навмисне поширюватися з метою дискредитації дипломатичних представників Гетьманату

Ціла плеяда визначних дипломатів з'явилася за часів гетьманування Б. Хмельницького. Це — Силуян Мужилівський, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Ковалевський, Семен Савич, Антон Жданович. Так, полковник Мужилівський, згодом генеральний суддя Війська Запорозького, очолював посольства до Росії та Литви (1649), Туреччини (1651), Молдавського й Трансильванського князівств (1651), Швеції (1653). Сучасники високо оцінювали його інтелект та вміння добиватися мети. Генеральний осавул й управитель гетьманського двору І. Ковалевський перебував на чолі українських дипломатичних місій, що у різний час відстоювали інтереси своєї держави на переговорах у Валаському князівстві (1654), Семигороді (1656), Польщі (1658). Саме він від імені гетьмана підписав у вересні 1656 р. договір із семигородським князем, а в жовтні 1657 р. разом з іншою старшиною уклав договір зі Шведським королівством. Серед послів Б. Хмельницького були представники не лише козацького стану, а й купці та священники. Інколи уряд залучав до

⁴⁹ Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Київ, 1998. Кн. 1. С. 130–131.

⁵⁰ НБУВ. IP, ф. II, 15425-15487, арк. 22–23.

⁵¹ Kubala L. *Wojny duński*... S. 106.

⁵² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 325–326.

⁵³ Бібліотека Польської академії наук. Відділ рукописів (далі — БПАН. ВР). (Краків), № 1065, арк. 51.

виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І. Тафралі, О. Астаматій та Д. Колугер, про якого ширилася слава, що він є «найбільший хитрун і інтриган цих країн...»⁵⁴.

Дипломатичним хистом вирізнялися майже всі очільники Українського Гетьманату, які намагалися дотримуватися гнучкого політичного курсу щодо сусідніх держав. Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик формували, а інколи й очолювали українські посольства до інших країн, були авторами важливих дипломатичних актів та кореспонденції до іноземних володарів й вищих урядовців. Наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст. сформувалося декілька генерацій відомих українських дипломатів, серед яких особливо виділялися Г. Гуляницький, Т. Носач, І. Груша, Г. Лісницький, Ю. Немирич, А. Одинець, К. Бурляй, М. Портянка, Я. Петрановський, С. Богаченко, С. Ракович, Л. Уманський, М. Вуяхевич, Д. Горленко, І. Максимович та ін. Переважно вони належали до когорти високоосвічених військово-політичних діячів, які володіли кількома іноземними мовами, були наділені тверезим практичним розумом та сміливістю, добре орієнтувалися в поточній дипломатичній ситуації, мали чудову пам'ять і вирізнялися величезною працездатністю.

Лише у другій половині XVI ст. у Західній Європі почав утверджуватися інститут посла-резидента з постійним перебуванням у країні призначення. Поступово, протягом останніх десятиліть XVI–XVII ст. ця практика поширилася і на центральний та східноєвропейський регіони, що стало помітним поступом у тогочасній культурі дипломатичних відносин. З постановням Української ранньомодерної держави та її дипломатично-посольської служби відпрацьовувалося і питання постійного перебування українських дипломатичних представництв у країнах, з якими підтримувалися союзницькі відносини. Так, на початку 1650-х років у четвертому пункті проекту українсько-турецького договору про торгівлю йшлося про те, що «резидент Війська Запорозького і землі його проживатиме у Стамбулі в належній пошані і безпеці» з тим, щоб добиватися справедливості для скривджених козацьких купців⁵⁵. Згідно з українсько-російськими домовленостями 1667 р. було побудовано так званий Малоросійський двір, у якому мали розміщуватися по прибутті до російської столиці та забезпечуватися «кормами» усі офіційні посольства з України.

⁵⁴ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С. 255.

⁵⁵ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упорядн. І. Крип'якевич, І. Бугич. Київ, 1998. С. 69.

А вже пунктом восьмим Глухівських статей 1669 р., укладених гетьманом Д. Многогрішним з царем Олексієм Михайловичем, обумовлювалося постійне перебування у Москві на цьому «особливо влаштованому дворі» українського резидента⁵⁶.

У джерелах зберігся опис дипломатичного представництва України у столиці Російської держави за правління гетьмана Івана Самоловича. Зокрема, в одному з офіційних актів йдеться про те, що «двір Війська Запорозького» був розташований «в Білому городі, на Покровці, у приході коло церкви Миколи Чудотворця, що називається Столпа, біля двору боярина Артемона Сергійовича Матвєєва. Від воріт з двору до верхніх шат ганок з уступом камінним, з того ганку сіни верхні передні, а в сінах чулан дерев'яний, у ньому ж три вікна, двері, у вікон защібки і ґрати залізні»⁵⁷. У цьому «гетьманському дворі в трьох палатах і в четвертій світлиці» у грудні 1687 р. проживала матір новообраного гетьмана Івана Мазепи ігуменя Марія-Магдалина⁵⁸.

За гетьманування Петра Дорошенка та Пилипа Орлика постійні дипломатичні представництва було відкрито у столицях Османської імперії Константинополі та Кримського ханату Бахчисараї. Також спеціальний резидент українського уряду перебував у 1690-х роках у столиці Великого князівства Литовського Вільні.

У другій половині XVII ст. в Україні одночасно з впровадженням постійних дипломатичних представництв зберігалася практика формування в особливих випадках і надзвичайних посольств. Це відбувалося тоді, коли виникала потреба у невідкладних переговорах, пов'язаних із безпекою держави, укладенням мирних договорів тощо.

Склад і чисельність посольства залежали від політичної важливості дипломатичної місії, що покладалася на нього. Гінці, котрі лише доставляли листа, виїжджали в супроводі кількох козаків («товаришів») та 1–2 слуг («челядників»). Посольства посланців склалися з товмача, інколи писаря, 3–8 козаків та 3–5 слуг (усього 10–20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До їхнього складу, крім писаря (секретаря), бу́та (товмача) й «товаришів», часто включалися старшини різних рангів. Відтак збільшувалася чисельність слуг. У середньому загальна кількість членів посольства коливалася в межах 20–40 осіб.

⁵⁶ Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. Москва, 1960. С. 65.

⁵⁷ Дополнения к актам историческим. Т. XII. Санкт-Петербург, 1872. С. 283.

⁵⁸ Там же. С. 327.

Прикметним в українській дипломатичній практиці кінця 40-х — 70-х років XVII ст. стало формування з метою розроблення змісту важливих міжнародних договорів, що торкалися статусу держави, чи їх ухвалення (ратифікації) представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Так, перше надзвичайне посольство до Туреччини у червні 1648 р. очолив полковник Ф. Джелалій, який на той час був «першою особою після Б. Хмельницького». Українських дипломатів, які у 1649 р. мали укласти договір з Трансильванією, очолював тодішній генеральний писар І. Виговський. У 1659 р. «велике» посольство на вальний сейм Речі Посполитої для ратифікації положень Гадяцької угоди очолювали генеральний обозний Т. Носач та генеральний писар І. Груша. Подібні представницькі посольства формувалися восени того ж року до Москви для перегляду статей так званого нового Переяславського договору, навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому витримувалися різні норми представництва. Так, для поїздки до османської столиці, крім двох послів з «товаришами», до складу посольства увійшли по три представники від десяти правобережних і восьми лівобережних полків. Наприклад, уже згадуване посольство полковників П. Дорошенка та А. Одинця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб⁵⁹. Однак найбільш представницькою за всю ранньомодерну історію української дипломатії стала поїздка до Москви 1665 р. делегації з 525 осіб на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. Його супроводжували представники духовенства — протопіп Г. Бутович, священники Гедеон і Авксентій; генеральні старшини — обозний І. Цесарський, суддя П. Забіла, писар С. Гречаний, осавули Б. Щербак і П. Федяєнко, бунчужний Ю. Шиманівський, хорунжий М. Яковлевич; полковники ніжинський (М. Гвинтівка), лубенський (Г. Гамалія) та київський (В. Дворецький); «сотників, отаманів, писарів полукових і підписків канцелярських 79 чоловік»; «війтів 4, бурмістрів і райців і писарів 9, міщан 21, челяді і хлопців 106 чоловік»; козаків разом з хористами — 296 осіб⁶⁰.

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без чого жодне посольство не вважалося повноважним. Її важливу складову становили листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, термін «лист» офіційно

⁵⁹ НБУВ. ІР, ф. П, 15401, арк. 1–2; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 248–249; *Kubala L.* *Wojny duński...* S. 238.

⁶⁰ Акты ЮЗР. Т. 6. Санкт-Петербург, 1896. С. 3–4.

вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що торкалися внутрішніх справ⁶¹. Листи готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак за погодженням та, не виключено, що подеколи не без безпосередньої участі гетьманів (найчастіше Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка). Всі вони виходили за гетьманським підписом й скріплювалися державними печатками. У періоди найбільшого піднесення революційної боротьби Б. Хмельницький вдавався до використання титулатури «Божою милістю». Якщо листи писалися кирилицею, то він і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами — латинським шрифтом⁶².

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьманування Б. Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в подальшому. Початковий протокол розпочинався інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) й салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, оскільки применшення титулу адресата призводило до міжнародних ускладнень. Зокрема, показовим у цьому відношенні став міжнародний конфлікт навколо відмови бранденбургського курфюрста визнати поправку до титулу російського самодержця після встановлення над Україною протекції Москви за умовами українсько-російського договору 1654 р., що ледь не призвело до нового збройного протистояння в центрі Європи⁶³. Тож не варто трактувати як просту формальність той факт, що на початку 1649 р. російський уряд надіслав в Україну зразок оформлення дипломатичного листа, якого мав дотримуватися український володар при листуванні з царською персоною.

В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів (за тогочасною традицією) містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Обов'язковою складовою частиною вважалася короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися аренГа (преамбула), промультгація (публічне оголошення) та санкції (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав датум (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків)

⁶¹ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 89.

⁶² Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... С. 90–91; Плохий С. Божественне право гетьманів... С. 96.

⁶³ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... С. 35–36.

зазвичай не було. Листи, що надсилалися до Росії та Молдавії, датувалися за старим стилем, до Речі Посполитої, Венеції й інших країни — за новим. Слід мати на увазі, що у ранньомодерну добу перед підписом уживалися різні варіації засвідчення дипломатичної ввічливості («щирий друг і до послуг вельми готовий слуга», «найнижчий слуга» та ін.), що далеко не відповідало статусній ієрархії⁶⁴.

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав із врахуванням чинного в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям, вживанням таких висловів, як «вірні піддані», «покірні слуги» тощо; до російського царя — діловитістю; до трансильванських князів — витіюватістю; до турецького султана — пишномовним багатослів'ям⁶⁵. Загалом дипломатичне листування поділялося на кілька підвидів. Поширеними у ньому, наприклад, були «вістові листи», в яких представники українського уряду інформували російську сторону про перебіг воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханатом, а також «проїзні листи», що засвідчували особу дипломата, характеризували суть його місії й містили прохання надавати відповідну підтримку⁶⁶.

Крім листів, послі отримували інструкції, яких мали суворо дотримуватися під час переговорів. Ці документи розроблялись у Військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло викладалася позиція уряду, визначалася тактика дій дипломатів. Різновидом інструкцій були кондиції, які містили лише умови пропонованого договору чи угоди. Вони не мали грифу таємності й надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ані листи, ані інструкції не дають змоги з'ясувати змісту найважливіших таємних доручень, що їх гетьман не довіряв паперові й віддавав послам в усній формі⁶⁷.

Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часів гетьманування Б. Хмельницького (найґрунтовніше досліджених в історіографії) виявлено, наприклад, лише одне донесення (П. Яненка та А. Кульки від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину

⁶⁴ *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... С. 90–91; *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепрпетровск, 1983. С. 8–21; *Його ж.* Джерела з історії національно-визвольної війни... С. 99–100.

⁶⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. С. 258; *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба... С. 93.

⁶⁶ *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни... С. 100–101.

⁶⁷ *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни... С. 117–120; *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба... С. 93–95.

Тимофію) й один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як встановили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист⁶⁸.

Важливу складову частину дипломатичної документації становлять тексти випрацюваних під час міжнародних дипломатичних зустрічей угод і договорів. Знову ж таки доводиться констатувати той прикрий факт, що більшість їх оригіналів з ранньонової доби незворотно втрачено. Якщо, наприклад, збереглися тексти українсько-польських Зборівського (1649), Білоцерківського (1651), Гадяцького (1658), Чуднівського (1660), Підгаєцького (1667) та інших договорів, українсько-шведського (1657) договору, українсько-російських Переяславського (1659), Московського (1665), Глухівського (1669), Конотопського (1672) й Коломацького (1687) договорів, то не знайдено текстів українсько-кримської (1648), українсько-молдавської (1656), українсько-валаської (1656), українсько-турецької (1669), українсько-польської (1708), українсько-шведських (1708–1709) та інших угод. Лише в чернетках-редакціях збереглися «Березневі статті» Б. Хмельницького — найголовніша частина договору 1654 р. з Російською державою. Слід пам'ятати також, що в окремих випадках офіційні результати досягнутих між контрагентами міжнародного переговорного процесу домовленостей знаходили оформлення не в одному документі, а становили комплексний пакет, як, наприклад, українсько-російський договір 1654 р.

Традиційно в Українській державі зміст міжнародних угод не розголошувався й був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Так, умови Зборівського договору залишалися прихованими від козацького загалу, не кажучи вже про міщан і селян⁶⁹. Аналогічна ситуація утворилася і навколо українсько-російського договору 1654 р. Наприклад, зафіксовано факт звернення у вересні 1657 р. старшин і козаків до Ю. Хмельницького та І. Виговського з вимогою пред'явити Війську Запорозькому укладені Б. Хмельницьким договірні статті з Московською державою, тому що вони про них «до цього часу нічого не знають»⁷⁰.

Нам не вдалося виявити даних, які розкривали б масштаби фінансування української дипломатичної служби. Однак успішна діяльність посольств, посланців та гінців Гетьманату в столицях багатьох держав,

⁶⁸ Мищик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... С. 124–125, 129.

⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 224–225; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... С. 252–253.

⁷⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. Санкт-Петербург, 1879. С. 798.

гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного ними, дозволяє висловити здогад, що гетьманський уряд приділяв цьому аспектові належну увагу. Підтверджують це і певні опосередковані спостереження. Так, за підрахунками З. Вуйцика, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало близько 7,6% видатків держави⁷¹. Можна припустити, що, вочевидь, не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Зокрема, від червня 1657 р. відоме визнання Б. Хмельницького, що всі державні прибутки витрачаються на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби. Якщо польські послы в Україні й Кримському ханаті протягом 1649–1654 рр. отримували до 3 тис. злотих⁷², то можна припустити, що, вочевидь, приблизно такі ж кошти виділялися й для українських послів до Речі Посполитої, Криму та Порту.

Один із провідних французьких літераторів-моралістів ранньомодерної доби Жан де Лабрюйєр залишив своєрідний портрет тогочасного дипломата: «Він холоднокровний, сміливий і витриманий, сам не знає втоми, але інших вмів довести до втоми і відчаю. Його не зупиняють затримки, закиди, підозри, недовіри, труднощі й перешкоди»⁷³. Без перебільшення, під цей узагальнений образ підпадає більшість репрезентантів сформованої в Українському Гетьманаті протягом другої половини XVII — першої третини XVIII ст. моделі дипломатії.

⁷¹ Historia dyplomacji Polskiej. T. II. S. 309.

⁷² Акты ЮЗР. Т. 3. С. 569; *Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. Warszawa, 1966. S. 291–292.*

⁷³ Лабрюйєр Ж. Характеры или нравы нынешнего века. Москва, 1964. С. 215.

Розділ 4.

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРОТИБОРСТВО З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ. УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ З РОСІЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (1648–1654 рр.)

4.1. Дипломатія Богдана Хмельницького у боротьбі за визнання Української держави Польською Короною. Зборівський та Білоцерківський договори

Від самих початків розгортання збройної боротьби в Україні Б. Хмельницьким та його соратниками приділялася велика увага дипломатичним заходам. Зокрема, у березні 1648 р. на Запорозжжі було прийняте посольство коронного гетьмана М. Потоцького, під час переговорів із яким, серед іншого, йшлося про поновлення давніх прав і вольностей козацької спільноти; усунення з полків старшин польського походження; виведення коронного війська з Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя та скасування у межах цих регіонів «управління Речі Посполитої»¹. По суті, українська сторона вперше пропонувала Варшаві свій план матеріалізації ідеї автономії козацької України в складі Речі Посполитої, який, за визнанням М. Потоцького, включав і зовнішньополітичний вектор. За його словами, репрезентанти революційної влади «хотіли також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями та робити все, що лише забагнеться їхній волі й бажанню»².

Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Б. Хмельницький передав полоненому М. Потоцькому вимоги до польського уряду, загальний зміст яких неоднозначно засвідчував наміри утворити по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільну, з визначеними кордонами державу. Крім того, йшлося про поновлення «давніх вольностей»; скасування прав воевод і старост щодо міст, палаців і королівських володінь («королівщин»); підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». Коронний гетьман, ознайомившись із

¹ БМЧ. ВР, № 143, арк. 685; БН. ВМФ, № 6691; *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск, 1984. С. 48.

² Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 15.

цими вимогами, заявив, що уряд ніколи їх не задовольнить, і відмовився пересилати до Варшави³.

Враховуючи різко негативну реакцію М. Потоцького, в якій, власне, відображалися настрої польської еліти, та до певної міри все ще зберігаючи (як і переважна більшість старшин і козаків) надію щодо спроможності короля Владислава IV поновити вольності Війська Запорозького й гарантувати права православної церкви (настроїв поривати з Річчю Посполитою, яка сприймалася козацькою спільнотою як спільна батьківщина, ще не спостерігалось)⁴, гетьман вирішив відступитися від виношеної ідеї автономії. Тому відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію з рекомендацією домагатися значно поміркованіших поступок. Йшлося про скасування «Ординації...» 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, право самостійного обрання старшини, повернення православним захоплених уніатами церков тощо. Посли, поза цим, мали звернути увагу уряду на безправне становище українців: «...найостанніший має нас за найпідліших, народ од віків вільний, а полякам приязний і корисний»⁵.

В умовах безкоролів'я (Владислав IV помер 10 травня) серед польської еліти у ставленні до українських подій оформилося два угруповання. Одне з них, очолюване канцлером Є. Оссолінським і А. Киселем, побоюючись, що через невідповідність військові дії «можуть лише привести до загибелі Вітчизну»⁶, не відкидало можливості порозуміння з козаками шляхом переговорів. Друге (під проводом князів І. Вишневецького та В. Заславського) робило ставку на придушення збройного протесту й ліквідацію козацтва як стану. Водночас обидва трактували виступ як «домову війну» й виявляли дивовижну однакості у несприйнятті ідеї українського автономізму⁷. Уряд і сейм продемонстрували повну неспроможність задовольнити помірковані вимоги Війська Запорозького. Створена на чолі з А. Киселем комісія для проведення в

³ БМЧ. ВР, № 142, арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ, № 6713; № 143, арк. 744; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 61–611.

⁴ БМЧ. ВР, № 379, арк. 16; БН. ВМФ, № 18568; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 88–881; Документи об Освободительной войне украинского народа... С. 85; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... С. 7–8, 10, 17.

⁵ БМЧ. ВР, № 143, арк. 643.

⁶ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 231/II, арк. 184зв.–185.

⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 32; Historia dyplomacji Polskiej. T. II. S. 189; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław, 1985. S. 11–12.

Києві переговорів з Б. Хмельницьким, відповідно до інструкції, уповноважувалася лише на укладення договору на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруківської угод, з одночасною згодою лише на 8-тисячний реєстр. Вона мала також простежити за тим, щоб не допустити до виділення для Війська Запорозького територіального уділу⁸.

Проте внаслідок непримиренних позицій, з одного боку, більшості магнатства й шляхти, з іншого — повсталих козаків, селян і міщан, переговорний процес зірвався й поновилися бойові дії. Після здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід до західних кордонів Галичини. Однак досягнення державної незалежності звільнених українських територій на той час ще не превалювало в політичних планах Хмельницького⁹. Йшлося лише про забезпечення відповідних умов для зведення на польський трон короля, спроможного так реформувати державний устрій Речі Посполитої, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського й Подільського воєводств) одержала статус суб'єкта федерації. Оскільки московський цар і трансильванський князь не поспішали зайняти трон, український гетьман вирішив підтримати кандидатуру Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію свого задуму. З урахуванням цього відправлене 15 листопада посольство до Варшави мало клопотатися про задоволення вкрай скромних (на тлі вражаючих успіхів українців, котрі звільнили з-під польського панування майже всі свої етнічні землі) вимог: не порушувати прав православної церкви; ліквідувати унію; амністувати учасників боротьби; збільшити реєстр до 12 тис. осіб; дозволити козакам обирати гетьмана й визнати їх підлеглість тільки владі короля тощо¹⁰.

Враховуючи необхідність припинення військових дій через різке послаблення боєздатності армії, нестачу боєприпасів, фуражу й продовольства, а також розгортання спротиву польського населення, Б. Хмельницький та більшість старшини під час переговорів з королівським послом 20–21 листопада пішли на укладення перемир'я. Це був цілком логічний крок. Однак при цьому був допущений фатальний дипломатичний прорахунок: українці погодилися (всупереч позиції полковників

⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа... С. 89–90, 95–96; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 23–27; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... С. 15–16.

⁹ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). Львів, 1914. С. 8–9.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 81, 83, 84.

М. Кривоноса та П. Головацького) на відведення армії «в Україну» (терени козацького регіону), що означало залишення уже визволених західних і центральних земель та їх зайняття польськими підрозділами. Справи зовсім не рятувала та обставина, що гетьман розглядав це перемир'я лише як тактичну поступку й не припиняв уживати на міжнародній арені заходів, спрямованих на створення антипольської коаліції. Помилковість прийнятого рішення гетьман став усвідомлювати вже під час повернення до Києва, тому попередив королівського посланця С. Холдаковського, щоб польські війська не просувалися далі Вінниці й Брацлава, а на Волині став залишати в містах залоги на схід від р. Горині¹¹.

Подальше переосмислення уроків боротьби першого року революції послужило потужним імпульсом щодо пришвидшення утвердження в політичній культурі української спільноти засадничих принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини засвідчили рішучість домагатися в переговорах із польським посольством визнання новоутвореної держави в межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка мала перебувати під протекцією короля¹². Однак польська сторона до цього виявилася не готовою. Її комісари на чолі з А. Киселем лише вповноважувалися погодитися на збільшення реєстру до 12, в крайньому випадку — 15 тис. осіб; виведення Війська Запорозького з-під влади сейму; відновлення його давніх привілеїв і свобод; скасування унії тощо¹³.

За таких обставин переговори, що розпочалися 20 лютого 1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору, підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. Він неодноразово наголошував на намірах «відірвати від ляхів усю Русь і Україну» та звільнити «з лядської неволі... народ усієї Русі». З великими труднощами комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів наприкінці травня. Прикметно, що відповідно до умов перемир'я польське посольство вперше визнало існування держави на чолі з гетьманом, до складу якої входила більша частина території України. Лінія розмежування, через яку заборонялося переходити

¹¹ ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/П, арк. 183–185; Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАУК), ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 36; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 179–190; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... С. 36–40.

¹² *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 2. С. 93, 130; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр. Київ, 1955. С. 219–220.

¹³ *Historia dyplomacji Polskiej.* Т. II. S. 191.

польсько-литовським і українським військам, мала проходити по ріках Горині й Прип'яті, а на Поділлі — по м. Кам'янець-Подільський. До скликання нової комісії шляхта не мала права повертатися до маєтків, розташованих на козацькій території. Водночас у «пунктах прохання» до короля знову порушувалося клопотання про ліквідацію унії, повернення православним церков, заборону І. Вишневецькому обіймати посаду коронного гетьмана та ін.¹⁴

Нова позиція української еліти принципово не влаштувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Ще 30 січня 1649 р., виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на можливість досягнення якихось домовленостей, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів¹⁵. Виходячи з цього, польські урядові кола відмовилися від проведення нової комісії й поновили військові виправи. У відповідь на це Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей діяли вміло й рішуче. 15 серпня 1649 р. вони завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди. Вона передбачала проголошення «вічної приязні» й надання взаємної військової допомоги; виплату Польщею щорічних упоминків; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях і встановлення 40-тисячного козацького реєстру; дозвіл татарам, повертаючись із походу, брати ясир в українських землях тощо¹⁶.

Така позиція Іслам-Гірея позбавила гетьмана ініціативи й зробила його заручником польсько-кримського порозуміння. За зауваженням литовського канцлера А. Радзивілла, «важчою була справа з козаками. І якби татари їх не спонукали, ніколи б не поступилися перед королівською повагою»¹⁷. Розроблений Б. Хмельницьким і старшиною проект договору передбачав автономію Української держави в територіальних межах Брацлавського, Чернігівського, Київського, східних районів Подільського й Волинського воєводств (західний кордон мав проходити по лінії Берлінці – Бар – Старокостянтинів – р. Случ); скасування обмеження

¹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией... Т. 2. С. 117–121; Документи Богдана Хмельницького... С. 104–105, 107; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 146. Пос. № 1.

¹⁵ Ochmann S. Op.cit. S. III.

¹⁶ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 2286/11, арк. 29–301; ЦДІАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 42–43; *Historia dyplomacji Polskiej*. Т. II. S. 193.

¹⁷ *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647–1656. Warszawa, 1980. Т. 3. S. 211.

чисельності козацького реєстру; ліквідацію унії; зрівняння у правах православної церкви з католицькою, а православного духовенства з прибічниками римського обряду; надання права київському митрополиту й двом єпископам засідати в сенаті; амністію учасникам боротьби; збереження козацького судочинства й усіх козацьких прав і вольностей; право тільки православної шляхті обіймати посади в козацькій Україні; заборону на проживання у її межах євреїв, а також на діяльність єзуїтів і ченців католицьких орденів тощо¹⁸.

Проте під тиском хана українське посольство, очолюване гетьманом, змушене було піти на істотні поступки. Відповідно до укладеного 18 серпня Зборівського договору (він називався «Декларацією ласки й[ого] к[оролівської] м[илості] на пункти прохання Війська Запорозького»), козацькій Україні надавалася автономія, однак при цьому за нею визнавалися лише Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства, куди заборонялося входити польським військам (кордон мав проходити на захід від лінії Димер – Коростишів – Паволоч – Вінниця – Брацлав – Ямпіль, що означало втрату територій шести полків); проголошувалася амністія учасникам боротьби; державні посади в козацькій Україні мали надаватися лише православної шляхті; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб. Розв'язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православної церкві захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму; лише київському єпископу дозволялося засідати в сенаті; шляхтичі одержали право повертатися до маєтків, а їхні піддані зобов'язувалися виконувати на їхню користь повинності; євреям заборонялося проживати на козацькій території¹⁹. З іншого боку, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти. Як писав шляхтич Опалінський, «Бог покарав нас раніше побиттям і полоном гетьманів, згодом безсоромною утечею і, на кінець, ганебним миром»²⁰.

Політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії помітно пригальмували наміри українського уряду добитися незалежності й засвідчили ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої та виникнення незалежної Української держави. Все ж одержана автономія давала змогу продовжу-

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 130–131.

¹⁹ ЦДАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 44.

²⁰ Цит. за: *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. Львів, 1996. С. 96.

вати курс на впровадження у практику політичної боротьби державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин.

Повернувшись із походу, Б. Хмельницький розгорнув активну діяльність, спрямовану як на забезпечення реалізації передбачених договором статей щодо прав православної церкви й ліквідації унії, так і ратифікацію його сеймом у цілому. В листах до А. Киселя та канцлера Речі Посполитої він вимагав, щоб «справи наданих нам вільностей і про віру були полагожені на цьому сеймі й затвержені», а також порушував питання про скасування унії, повернення православної церкві відібраних у неї храмів і майна, «заспокоєння» православної віри²¹. Напередодні від'їзду київського митрополита С. Косова на сейм, що мав затвердити умови договору, гетьман застеріг його, щоб той послідовно відстоював конфесійні інтереси українців і не відступав від прийнятої ухвали, недвозначно натякнувши при цьому: інакше «опинишся у Дніпрі»²². Інструкція посольству М. Нестеренка зобов'язувала його очільника добиватися затвердження виданих королем під Зборовом військового привілею Війську Запорозькому й пунктів «Декларації ласки». Звертає увагу на себе декларування намірів домагатися «приборкання унії», що передбачало повернення православним відібраних храмів і майна й припинення «розбрату між християнами»²³.

Після гострих дебатів сейм, який 22 листопада 1649 р. розпочав роботу, а 7 січня 1650 р. прийняв українських послів, ратифікував Зборівський договір. 12 січня відповідні документи були підтвержені королем. В числі інших поступок Війську Запорозькому передавався Трахтемирів, а Б. Хмельницький отримував «на булаву запорозьку» Чигирин. Значно складнішим виявилось питання ухвалення поступок українцям у конфесійній сфері. Підтримувані римською курією сенатори ультимативно заявили, що «залишать усі сенат», якщо С. Косов сяде в сенаторське крісло, тому останній відмовився від нього. Не наполягав митрополит і на скасуванні унії. За таких обставин король 20 січня (вже після завершення сейму) видав привілей (датований 12 числом) «Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському», що урівнював православну церкву з уніатською; звільняв православний клір від виконання повин-

²¹ Документи Богдана Хмельницького... С. 141, 146.

²² *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. Москва, 1998. Ч. 1. С. 51.

²³ Документи Богдана Хмельницького... С. 153.

ностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії тощо²⁴.

1650 р. для молодшої української дипломатії пройшов у намаганнях домогтися від Речі Посполитої виконання умов ратифікованого договору (особливо в релігійній сфері), а також внесення до його змісту коректив, зумовлених потребами політичного розвитку козацької України. Водночас українська сторона прагнула запобігти втягненню щойно фундованої держави у військові дії з Росією чи Туреччиною. Так, враховуючи, що уніатське духовенство не поспішало повертати захоплені храми й майно, відправлене у березні до Варшави посольство мало знову порушити клопотання про ліквідацію унії²⁵. «Миля нам наша батьківська земля, — писав гетьман у листопаді 1650 р., — але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче. Але тепер у нашій вітчизні над нами чинять насильство. Ми, не дай цього Боже, не хочемо порушувати нічийого права, тільки вимагаємо нашої руської власності, щоб у наших церквах скасували унію, якої раніше ніколи не бувало, та щоб усі наші церкви й церковні маєтності, що залишаються ще в неволі, повернули руському православному народові. А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірять: ми не чужого, а свого вимагаємо»²⁶. Вирішення унійного питання було одним із першочергових завдань, поставлених і перед посольством, що відбуло до столиці Корони у другій половині листопада того ж року. Поряд з низкою традиційних вимог йшлося також про свободи відправлення православних обрядів за межами козацької території²⁷.

Дипломати прагнули схилити короля та польський уряд до визнання особливостей політичного й соціально-економічного розвитку козацької України. Вже у березні 1650 р. вони порушили питання про заборону шляхтичам, які сповідували католицизм, перебувати у розташованих тут маєтках та тимчасове призупинення збору податків з підданих. Йшлося також про стримування просування польських підрозділів на схід від лінії Бар – Хмільник. Надіслане у листопаді посольство мало добиватися офіційного оформлення державних кордонів України («відокремленої лінії»), припинення «великого гоніння від панів» на «руський народ», а також присяги на дотримання «вічного миру між Річчю Посполитою й Військом

²⁴ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Київ, 1998. Кн. II. С. 73–75; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 59–263; Плохий С.Н. Папство и Украина... С. 181–183; *Częścik J. Sejm Waiszawski w 1649/50 roku.* Wrocław; Warszawa: Kraków; Gdańsk, 1978. S. 23–28, 54–60, 112–123, 135–138.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 161–162.

²⁶ Там само. С. 198.

²⁷ Там само. С. 201–202.

Запорозьким» із боку перших сановників королівства та надіслання в козацьку Україну заложниками І. Вишневецького, О. Конєцпольського й інших поважних осіб²⁸. Водночас українським дипломатам доводилося докладати (особливо влітку) максимально можливих зусиль, щоб уникнути погіршення (під впливом Венеції й Польщі) відносин із Портою та не допустити воєнного конфлікту з Російською державою. Щодо останнього, то тут найбільшу зацікавленість виявляла кримська знать, котра намагалася за допомогою українців розгромити Росію й приєднати Астраханське та Казанське ханства. Лише з великими труднощами гетьману вдалося у серпні ухилитися від походу на Москву²⁹.

Певну спробу щодо врегулювання українсько-польських відносин зробила і Варшава, погодившись за рішенням сейму, який зібрався наприкінці 1650 р., відрядити посольство до Б. Хмельницького. Переговорний процес мав розпочатися у лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав його, а військові дії перетворили дипломатичні контакти на епізодичні. За відсутності затриманого ханом Б. Хмельницького, у першій декаді липня 1651 р. козацька старшина під час облоги поляками українського війська під Берестечком самостійно вступила у переговори з королем, намагаючись домогтися замирення на умовах Зборівського договору, однак зазнала невдачі. Досягши помітних успіхів на полі війни, польський уряд вирішив знищити Українську державу, ліквідувати козацький стан, для початку зменшивши чисельність козацького реєстру до 6–8 тис.; відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин³⁰.

Розгортання активного визвольного руху на Київщині й Брацлавщині та затятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М. Потоцького відмовитися від наміру добитися капітуляції козацької України й вступити у переговори з гетьманом, що розпочались після 20 серпня й тривали протягом місяця. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, однак через затримку з підходом татар Б. Хмельницький змушений був поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував

²⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 202; *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепропетровск, 1983. С. 65.

²⁹ *Гой П.* Назв. праця. С. 112; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 269–276.

³⁰ ЛНБ. ВР, ф. 141, спр. Чоловських № 294/II, арк. 471–472; ЦЦАУК, ф. 1230, оп. 333, арк. 56; Документы об Освободительной войне украинского народа... С. 562–563.

терени козацької України (втрачалися Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію. За його статтями український регіментар підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні зносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана «до послуг королю») розірвати союз із Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб. Також передбачалося збереження прав і свобод православної церкви, амністія шляхтичам та дозвіл на їх повернення до маєтків, поновлення єврейських оренд тощо³¹.

Зважаючи на невдоволення досягнутими під Білою Церквою домовленостями, сейм взимку 1652 р. відмовився від їхньої ратифікації, а блискуча перемога Б. Хмельницького на початку червня під Батогом призупинила його чинність, що фактично ознаменувало виборення козацькою Україною незалежності. У цьому контексті першочерговим для гетьмана стає завдання переконати урядову еліту Речі Посполитої визнати існування козацької держави. У листах до короля, канцлера й сенаторів він наголошував на неможливості повернення до Білоцерківського договору, оскільки спроби нав'язування його силою призведуть до кровопролиття й підштовхнуть Військо Запорозьке «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»³². Водночас, з метою уникнення військових дій, як певний компроміс Б. Хмельницький розглядав поновлення статей Зборівського договору за умови, що «під владою Війська Запорозького» перебуватимуть землі, «починаючи від Дністра, аж до Дніпра, а від Дніпра аж до кордону московського...»³³.

Загалом денонсація білоцерківських договірних умов та наступне за цим визнання незалежності України, за словами І. Лисяка-Рудницького, приховували у собі беззаперечну вигоду і для Речі Посполитої, оскільки держава українців «самим своїм існуванням захищала б Польщу від Османської імперії й від Московії»³⁴. Однак Варшава не була готовою до будь-якого компромісного кроку. У таких умовах під час переговорів з польськими комісарами у жовтні 1652 р. гетьман відхилив вимоги короля, які містили, зокрема, пункт про розрив українсько-кримського союзу, і почав вимагати від Яна Казимира присягнути на дотриманні Зборівського

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 1. С. 343–366; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... С. 351–363.

³² Документи Богдана Хмельницького... С. 267, 268.

³³ Мыцьк Ю.А. Анализ источников... С. 68.

³⁴ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. Т. 1. С. 90.

договору. Зрештою, обидві сторони дійшли згоди перенести роботу комісії на початок 1653 р.³⁵

Однак засідання її були перервані наступом польських підрозділів, що призвело до розриву дипломатичних відносин. Спроба Б. Хмельницького у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його членів заарештували й ув'язнили. Король та уряд мали твердий намір розгромити козацьку Україну й домогтися її повної капітуляції на умовах зречення влади Б. Хмельницьким, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб і перетворення інших козаків у «хлопів у панів своїх» тощо³⁶. 22 серпня польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримський ханат порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, лише прав і свобод козацтва. Всі інші її статті ігнорувалися. Хан погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди шляхти й відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан³⁷. Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її (нехай украй обмеженої) автономії, не кажучи вже про незалежність.

4.2. Українсько-кримський союз і проблема прийняття турецької протекції. Невдалі спроби створення коаліції з придунайськими князівствами

Готуючи 1647 р. збройний виступ, Б. Хмельницький у пошуках потенційних союзників, як перспективний проект серед інших варіантів, розглядав можливість заручитися військово-політичною підтримкою Кримського ханату, що, по-перше, надало б змогу скористатися потугою татарської кінноти (козаки були чудовими піхотинцями, однак явно поступалися у кавалерійських виправах), а по-друге (і це було б чи не

³⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 393.

³⁶ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 3. С. 333–349; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 619–642; *Заборовський Л.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // *Україна в Центрально-Східній Європі...* Київ, 2000. С. 238–243.

³⁷ БПАН (Курнік). ВР, № 353, арк. 20–26: БН. ВМФ, № 2641; *Степанков В.С.* Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // *Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський*, 1996. Т. 2. С. 5–17.

найважливішим), гарантувало безпеку з тилу. Для досягнення цієї мети він вважав за доцільне відправити посольство до Бахчисарая, яке мало б переконати хана в намірах польської влади напасти на Крим. При цьому гетьман розраховував на те, що, роздратований політикою Варшави, кримський хан пристане на пропозиції козацтва спільно виступити проти Польщі³⁸. Однак в силу обставин своєчасно реалізувати цей задум не вдалося.

Друга спроба українсько-кримського політичного зближення припала вже на весну 1648 р. Вочевидь, що успішності чергового раунду переговорів сприяло загострення внутрішньої ситуації на півострові через заколот великих мурз на чолі з великим візиром Сефером Гази-агою, які протидіяли процесам централізації влади в державі. До цього додалися сильний голод і масовий падіж худоби взимку 1648 р.

За таких обставин Іслам-Гірей III ладен був скористатися із пропозицій Б. Хмельницького щодо військово-політичного союзу, адже вдала війна проти Речі Посполитої та багата здобич, безсумнівно, зміцнили б авторитет хана в Криму. Переваги такого альянсу видавалися настільки вагомими, що, попри всі його вагання, місія другого українського посольства до Бахчисарая завершилася укладенням в другій половині березня 1648 р. відповідного двостороннього договору. Його основні умови можна реконструювати на основі аналізу джерел. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів; причому татари заохочувалися відповідною платнею за умови, що не будуть, спустошувати поселення й руйнувати церкви, також брати ясир на всіх українських землях («по Віслу»). Одночасно під заборону підпадали козацькі виправи проти Криму³⁹. Разом з тим поза достатньою доказовою базою залишається висловлена в історіографії думка про визнання гетьманом формальної зверхності Гіреїв над Україною⁴⁰. Навесні наступного року чинність даного договору було підтверджено.

³⁸ Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1992. С. 91–97; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С. 76; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. С. 106; Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. Pestini, 1789. P. 49–51.

³⁹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 3882/11, арк. 58; Radziwill A.S. Op. cit. Т. 3. S. 193.

⁴⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5768/1, т. I, арк. 84; ФМФ, № 2, арк. 93, 94, № 38, арк. 93, 116; Акты Московского государства. СПб., 1894. Т. II. С. 201; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. 1975. № 3–4. С. 22–27; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). Львів, 1991. С. 23–24; Podhorodecki L.

Поза сумнівом, створення військово-політичного союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному разі не можна недооцінювати ролі військової допомоги татар у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Союз цей також сприяв зміцненню міжнародних позицій України, слугував впливовою перешкодою на шляху створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас мали місце й негативні аспекти цієї військово-політичної спілки, які особливо стали помітними з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору татари завдавали нещадних збитків населенню, спостошуючи поселення і вибираючи ясир, що вело до економічного та культурного занепаду України. По-друге, кримська еліта, провадячи політику «рівноваги сил», намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Крім того, хан та його оточення мали намір використати українсько-кримський договір для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств, а також здобуття незалежності від Порти.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханату, який міг за першої нагоди підтримати супротивника. За таких обставин українській дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків з Кримом, а з іншого — утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Так, намагаючись залучити Річ Посполиту й Україну до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана, не поспішав прийти на допомогу українцям навесні 1651 р. Залишивши 30 червня поле бою під Берестечком, він, по суті, прирік українське військо на поразку. І навіть за таких обставин Б. Хмельницький змушений був зберігати приязний характер взаємин із татарською знаттю, слушно остерігаючись укладення спрямованого проти українських інтересів польсько-кримського союзу. За його ж визнанням, порвати з Іслам-Гіреєм було неможливо через те, що він, об'єднавшись із королем, «почне їх воювати і їм цим кримський цар страшний»⁴¹.

Наскільки загрозливим видавався українсько-кримський союз Варшаві, свідчать ті термінові заходи, які вживалися польськими владними структурами щодо його нейтралізації на дипломатичному полі. Так,

Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII ww. Warszawa, 1987. S. 168; *Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce*. S. 61.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 123.

20 червня 1648 р. Єжи Оссолінський запросив допомоги в прем'єр-міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні. Одночасно 23 червня польський канцлер і сенатори звернулися з листом до великого візира Ахмед-паші, обвинувачуючи хана в порушенні миру між Річчю Посполитою й Туреччиною. Водночас до турецького уряду написав листа також примас Польщі. При цьому для підтримки позицій Варшави перед султаном було залучено молдавського воєводу Василя Лупула, котрий радив великому візиру запобігати нападам татар на Польщу.

Ахмед-паша наказав Іслам-Гірею припинити надавати допомогу Б. Хмельницькому. Водночас він повідомляв про Варшаву, що султан не схвалює розриву договору з Річчю Посполитою. Хана було попереджено, що у разі посилення польсько-кримської конфронтації його спіткає доля Мехмеда і Шагін Гіреїв. 23 червня польський сенат відправив ханові листа з осудженням його спільних з українцями дій проти Польщі та недвозначними натяками на невиключеність повторення для татар нового Охматова. Як заохочувальний аргумент Бахчисараю пропонувалося обговорити питання щодо виплати поляками ханату упоминків.

Негативною виявилася реакція Бахчисарая на зміцнення впливу Українського Гетьманату на придунайські князівства. Усвідомлюючи зростання ролі ханату в регіоні, восени 1653 р. Іслам-Гірей уперше наполегливо почав домагатися від гетьмана прийняти кримську протекцію, погрожуючи припиненням надання допомоги. Лише з великими труднощами Б. Хмельницький спромігся переконати його відмовитися від цієї ідеї й підтвердити чинність договору 1648 р.⁴² Ігнорування кримською знаттю українських інтересів особливо виразно проявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли Бахчисарай погодився на укладення 15 грудня 1653 р. сепаратної угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію Української держави. Це засвідчило безперспективність сподівань за допомогою союзу з Кримським ханатом вибороти незалежність і надзвичайно гостро поставило питання про пошук інших союзників⁴³.

Найвірогідніше, одним із них мала стати Османська імперія, до володаря якої Б. Хмельницький звернувся ще у переддень революції, намагаючись заручитися його підтримкою. Цей хід виявився напрочуд вдалим,

⁴² Там же. С. 401.

⁴³ Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). Київ, 1995. С. 9–13; *Його ж.* Жванецька кампанія... С. 13–17.

оскільки султан Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків і дозволив хану здійснити похід проти Польщі. На думку О. Пріцака, наслідком посольства Ф. Джеджалія у липні 1648 р. стала українсько-турецька угода про вільне плавання українських купців Чорним і Середземним морями та умови їхньої торгівлі, що, втім, була анульована після приходу до влади у серпні того ж року Мегмеда IV⁴⁴. Як на наш погляд, тут вчений допускається помилки, і укладання згаданої угоди відбулося кількома роками пізніше. Тим не менше, за правління нового султана розвиток українсько-турецьких взаємин справді міг загальмуватися.

В історіографії згадується про те, що, повертаючись наприкінці листопада 1648 р. з походу, гетьман листовно повідомив султана про здобуті перемоги та разом порушив питання прийняття українських земель під турецьку протекцію⁴⁵. Водночас відома на сьогодні копія документа викликає великі сумніви щодо його автентичності. Разом з тим важко поставити під сумнів сам той факт, що Б. Хмельницький міг звертатися в цей час до Стамбула за підтримкою козацької України в боротьбі з Польською Коронаю. Принаймні уряд Мегмеда IV, який прагнув послаблення позицій Речі Посполитої, взимку 1649 р. закликав сілістрійського пашу та хана надавати українцям допомогу у війні з поляками⁴⁶.

Новий етап в українсько-турецьких відносинах розпочався в липні 1650 р., коли Б. Хмельницький із великими почестями зустрів посольство Осман-аги. Переговори завершилися успіхом. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Османської імперії акціях, підтримувати союз із Кримом. Натомість посольство А. Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана про допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою, заміну молдавського господаря, а також мало висловити згоду на протекцію султана. Наприкінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти». Зрозуміло, що вона мала набрати чинності лише після відповідного рішення старшинської ради та присяги з боку гетьмана й старшин. Припускаємо, що саме на цей час припадає вже згадувана торгівельна угода, яка, до речі, передбачала перебування в столиці імперії українського резидента⁴⁷.

⁴⁴ Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. С. 143–164; Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Вип. 2. С. 177–192.

⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 628.

⁴⁶ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... С. 54–55.

⁴⁷ АГАД, ф. 3, Козацький відділ, картон № 42 — № 27, арк. 7–8; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. Львів, 1991. Т. ССXXII. С. 319–326.

Хоча протягом весни-літа 1651 р. Б. Хмельницький, покликаючись на воєнні дії проти Польщі, ухилявся від складання присяги Мегмеду IV, саме прихильне ставлення Стамбула до козацької України утримувало Кримський ханат від відверто ворожих акцій. У вересні 1651 р. гетьман попросив у султана військової допомоги й повідомив про бажання козаків стати його «вірнопідданими»⁴⁸. І в подальшому український уряд користувався політичною підтримкою Османської імперії, хоча його втручання у справи Молдавії та Валахії викликали невдоволення османської еліти.

Погіршення геополітичного становища держави у 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшин відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. На початку березня 1653 р. Хмельницький відіслав до Стамбула представницьке посольство, якому доручалося засвідчити в турецького султана факт взяття під протекторат Війська Запорозького, а також привезти в Україну атрибути султанської зверхності⁴⁹. Реагуючи на прохання української сторони, турецьке керівництво відсилає до Чигиринського посольства Мегмеда-аги, котрий в середині травня привіз Хмельницькому грамоту великого візира Мустафи. Там повідомлялося, що султан, милостиво зваживши на останнє клопотання гетьмана, погоджується виявити Війську Запорозькому свою високу ласку й взяти його «в підданство і покровительство»⁵⁰. При цьому Мегмед-ага запевнив українського володаря, що султан уже вислав силістрійському паші наказ привести на допомогу козакам 10-тисячне військо. Керівництво Кримського ханату було попереджене про взяття під султанський протекторат українського козацтва, водночас від хана Іслам-Гірея вимагалось надавати українському гетьману потрібну військову допомогу⁵¹. Крім султанської грамоти, Мегмед-ага привіз до України також атрибути влади, які мали засвідчити її залежність від Османської імперії, — булаву, бунчук, кафтан і знамено. За свідченнями І. Виговського, Хмельницькому запропонували протекторат на значно кращих умовах, аніж навіть кримському ханові: «гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить»⁵².

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 226.

⁴⁹ [J. Sękowski] Collectanea z dziejopisów tureckich. Reczy do historii polskiej służących. Т. 1. Warszawa, 1824. S. 204–205.

⁵⁰ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 1, Книги и дела, дела 1653, ч. 1: Перевод с письма к царю грека Фомы Иванова из Царьграда..., л. 1–2.

⁵¹ Там же, л. 2.

⁵² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... С. 326.

Ситуація змушувала гетьмана прислухатися до назагал привабливих пропозицій Стамбула. Разом із тим фактор релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність Кримського ханату — турецького васала, чия військова потуга мали стати основою збройної підтримки з боку імперії, ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. Мілітарна слабкість османів, які на той час вели тривалу та вкрай виснажливу війну з Венеціанською республікою, а відповідно були позбавлені можливостей серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі, стала однією з головних причин затягування з остаточним і позитивним вирішенням проблеми. Імовірно, саме тому Хмельницький і просить посла зачекати з укладенням українсько-турецької угоди, покликаючись на несприятливий для переговорів час. А сам намагається успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою.

Бурхливий розвиток визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їхній союз із татарами не могли не привернути до себе уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансильванії. Вочевидь, для з'ясування задумів гетьмана й порозуміння з ним Україну двічі (вперше — в середині серпня, вдруге — у жовтні) відвідали посланці молдавського господаря В. Лупула. Не виключено, що в жовтні до гетьмана завітали й валаські посланці⁵³. Іншого спрямування набули започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансильванією, оскільки її князь Дьєрдь I Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для свого сина Сигізмунда. При цьому він міг сподіватися на підтримку лише протестантів та українців. Відповідно трансильванським послам до України Григорію Мошу та Юрію Рацу доручалося прозондувати ґрунт щодо можливості укладення українсько-трансильванського союзу. Зі свого боку Б. Хмельницький був зацікавлений в успіхові даної акції, а тому прихильно прийняв у жовтні посольство князя, а в листопаді відправив до Трансильванії своє, очолюване І. Виговським. Ще не знаючи про смерть Дьєрдя I Ракоці, гетьман запропонував йому розпочати наступ через Краків на Польщу. Запевняючи у своєму щирому бажанні бачити князя «опікуном і королем Польщі...», він обіцяв забезпечити Трансильванії військову підтримку⁵⁴.

⁵³ Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648–1657 років // Жовтень. 1988. № 9. С. 101–102; *Ochmann S.* Op. cit. S. 14.

⁵⁴ Бутіч І. До історії... С. 63–64; Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 10–26, 41–42, 57–59; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... С. 157–160; *Ochmann S.* Op. cit. S. 16–17.

Особливо великі надії покладалися українською владою на нового трансильванського правителя Дьєрдя II Ракоці, котрий після переговорів з І. Виговським відправив в Україну посольство з проектом союзного договору, текст якого, на жаль, виявити не вдалося. Є підстави припускати, що він передбачав спільні дії Трансильванії, Литви й України для захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись із договором, гетьман погодився з його основними положеннями. Надіслане наприкінці лютого 1649 р. посольство мало засвідчити готовність козацької України піти на створення коаліції й надати трансильванцям військову допомогу в боротьбі за корону. Однак Дьєрдь II Ракоці для досягнення власних політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя приречла на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох сторін улітку 1649 р. Аналогічна ситуація повторилася і в 1651 р.⁵⁵

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів з Молдавією. Оцінюючи загрозу молдавсько-українського зближення для Польщі, В. М'яковський, який брав участь в українсько-польських перемовинах у складі посольства А. Киселя, наприкінці січня відзначив, що гетьман «тракує, торгується з Лупулом за наші шкури»⁵⁶. Втім, вже навесні в молдавській політиці щодо України намітилися негативні зміни, викликані переорієнтацією зовнішньополітичного курсу країни на Польщу, що призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин. Відтоді контакти між гетьманом і господарем набули спорадичного характеру. Тому на початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити В. Лупула на молдавському господарстві М. Могилою.

Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході (в листі до А. Киселя гетьман писав: «Я ж, співчуваючи християнському війську, не прагну так безжалісно наступати. Я лише турбуюся про те, щоб хто-небудь не вдарив орді по флангу; ми ж ідемо лише для підпомоги орді»), він домігся укладення наприкінці вересня вигідної угоди. Вона передбачала військово-політичну підтримку Молда-

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 117, 119; Документи Богдана Хмельницького... С. 97–103, 213; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 251–253; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом... С. 39–56; *Сергійчик В.І.* Іменем Війська Запорозького... С. 188–190; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 197–199, 215, 269, 296, 305; *Częścik J.* Op. cit. S. 19–20.

⁵⁶ *Мицик Ю.* Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 69.

вією Української держави в її боротьбі з Польщею та згоду В. Лупула на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем⁵⁷. Від того часу українсько-молдавські дипломатичні відносини поживаються. Побоюючись Б. Хмельницького, господар, попри свою пропольську орієнтацію (для її зміцнення сейм 1650 р. надав йому польське шляхетство⁵⁸), не наважувався відкрито демонструвати антиукраїнські настрої.

Протягом осені 1649 — літа 1652 рр. український володар помітно активізує дипломатичну діяльність, спрямовану на створення коаліції Українського Гетьманату, Трансильванії, Молдавії і Валахії. Зокрема, навесні 1650 р. Б. Хмельницький спробував заручитися підтримкою валаського господаря М. Басараба⁵⁹. Помітним успіхом української дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою. Цей династичний шлюб сприяв зміцненню впливу України у Придунайському регіоні, зростанню авторитету родини Хмельницьких, котра могла започаткувати правлячу династію й зблизитися (шляхом посвоячення) із впливовим литовським гетьманом Я. Радзивіллою⁶⁰.

З іншого боку, це приховувало для козацької України серйозний геополітичний виклик. Суть його полягала в тому, що встановлення родинних зв'язків В. Лупула з Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі, спираючись на українську допомогу, поширити свою владу на Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансильванії. Вочевидь, що не без його допомоги поширювався поголос про задум гетьмана посадити сина на валаський трон. За таких обставин М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці з осторогою поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам; їхня підозра укріпилася після грудневої зустрічі молодого гетьманича зі своїм тестем⁶¹.

⁵⁷ Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі...* Київ, 2000. С. 199–200; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 88–94; *Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А.* Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». Днепропетровск, 1984. С. 37–38.

⁵⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 149.

⁵⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 269, 273.

⁶⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 476–483; *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // *Україна в минулому.* Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 83; *Овсій І.* Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648–1657 рр. // *Нова політика.* 1995. № 6. С. 50; *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1968. S. 205.

⁶¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 480–486; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. S. 185.

Вкрай негативно оцінювали перспективи посилення ролі України в Придунав'ї також у Стамбулі та Бахчисараї.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупула, Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіце. Водночас вони пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, після заколоту і вторгнення валасько-трансильванських військ, В. Лупул втрачає трон і знаходить притулок у Кам'янці-Подільському. Якщо він звернувся по допомогу до України, то новий господар Ш. Георгіце — до Польщі. Б. Хмельницький, побоюючись втратити союзника, приймає помилкове рішення направити до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Той розгромив Ш. Георгіце й поновив при владі В. Лупула, котрий, усупереч гетьману, схилив зятя до захоплення Валахії. Ця авантюра призвела до трагічних наслідків: українці зазнали наприкінці травня нищівної поразки, а М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз із Річчю Посполитою, який передбачав спільні воєнні дії проти Гетьманату⁶².

Спроби Б. Хмельницького порозумітися з володарями Трансильванії й Валахії зазнали невдачі — їхні війська перейшли в наступ, унаслідок чого В. Лупул в липні вдруге був позбавлений влади. Ш. Георгіце поспішив приєднатися до антиукраїнської коаліції й звернувся по військову допомогу до Яна Казимира. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня у Сочаві трансильвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупула. Порта визнала легітимність влади Ш. Георгіце й застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан зі свого боку підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки у молдавській політиці Б. Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, що восени 1653 р. різко погіршило геополітичне становище молодій держави.

⁶² *Костін М.* Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. 1992. № 10–11. С. 107–109; № 12. С. 107–115; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 507–545; *Ермоленко А.Ф.* Указ. соч. С. 236–237.

4.3. Розвиток українсько-російських відносин. Переяславсько-московський договір 1654 р.

Ще в 1647 р. Б. Хмельницький як потенційного союзника розглядав Московську державу («однієї з нами віри»), але сумнівався в її спроможності надати повстанцям реальну допомогу⁶³. Українсько-російські ж дипломатичні контакти на найвищому рівні започаткував відомий лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 18 червня 1648 р., яким російська сторона інформувалася про здобуті українцями перемоги під Жовтими Водами і Корсунем. Цей документ неодноразово фігурував у різних історичних дослідженнях, причому зміст його трактували неоднозначно. Так, наприклад, М. Петровський припустив, що листом до Москви гетьман мав на меті розпочати переговори щодо приєднання України до Росії⁶⁴. Ця теза в умовах панівної від 1954 р. в радянській історіографії концепції «возз'єднання» («освяченої», до того ж, відповідними постановами ідеологічних інституцій колишнього СРСР) почала тиражуватися в історичних працях як доказ того, що Хмельницький нібито мав цілком щирі наміри «возз'єднати» Український Гетьманат з Російською державою вже на першому етапі революції.

Чи не єдиним винятком з цього на той час виявилася позиція І. Крип'якевича, який вважав, що лист був спробою переконати Олексія Михайловича надати військову допомогу українській армії та заохотити царя до боротьби за польський трон, вакантний після смерті короля Владислава IV⁶⁵. Власне, І. Крип'якевич опирався на праці Д. Іловайського та М. Кордуби⁶⁶, чії погляди на початку 1990-х років привернули на себе увагу деяких представників молодшого покоління українських науковців.

Свідчення джерел, як і реконструкція хронології та логіки подій революційного 1648 р., слугують переконливими аргументами на користь саме такого підходу. Власне, ще у вересні 1647 р. царський уряд уклав із

⁶³ *Grondski S.* Op.cit. P. 49–50.

⁶⁴ *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). Київ, 1940. С. 55–58.

⁶⁵ *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. С. 265. Єдине, в чому науковець змушений був поступитися (вочевидь, під тиском відповідних ідеологічних структур) — це в тлумаченні цитати «предвічне пророчество ... што все в руках его святоє милости». Як він пише, це могло натякати «на можливість приєднання України до Росії. Не виключено, що перед Хмельницьким і його сподвижниками виник такий план, але поки що вони не висловлювали його, а заховували за фразами про містичне “пророцтво”» (Там само).

⁶⁶ *Іловайський Д.* История России. Москва, 1905. Т. 5. С. 84; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. С. 10.

Варшавою оборонний союз, який спрямовувався проти Кримського ханату. Із початком збройного виступу на Січі та з появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди польське керівництво активно налагоджує контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в протистоянні з Хмельницьким і кримським ханом⁶⁷. Отримавши від польських урядовців необхідну інформацію, царський уряд 16 (26) лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князю С. Волховському готуватися до можливого нападу ординців. У квітні було розпочато мобілізацію в прикордонних із Україною повітах, а в другій половині травня із Москви С. Волховському надійшло розпорядження спільно із сівським воєводою З. Леонтьєвим вирушати в похід. Достовірні свідчення про наміри царя український гетьман отримав із перехопленого листа князя Олексія Трубецького до брацлавського воєводи Речі Посполитої Адама Киселя. Прагнучи послабити негативні наслідки антиукраїнської кампанії з польського боку та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, переданому гінцем О. Трубецького, повідомляв про причини соціально-політичного виступу в Україні, описував успіхи повсталого поспільства у боях та порушив питання про військову допомогу, акцентуючи на «одновірності» українців і московських людей, і висловлював бажання побачити «православного християнського» монарха на досі вакантному польському престолі⁶⁸.

Про наміри гетьмана йти разом із Військом Запорозьким під руку царя нічого не сказано й у листі Богдана Хмельницького до севського воєводи Леонтьєва, датованому тим же 18 червня. Тут ішлося лише про прихильне ставлення української сторони до Олексія Михайловича⁶⁹. Десь за місяць, 21 липня, в листі до путивльського воєводи Плещєєва Хмельницький знову висловлює бажання, щоб московський монарх «ляхом і нам паном і царем был...»⁷⁰, а водночас надію на те, що тим самим вдасться запобігти подальшому наступу польських військ на українські терени.

Інакше й не могло бути, адже політичні вимоги керівників революції у цей час не виходили за межі «політики козацького автономізму», як визначив її В. Липинський. Відповідно українська сторона не прагнула

⁶⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 188.

⁶⁸ Там же. С. 207–208.

⁶⁹ Там же. С. 208.

⁷⁰ Там же. С. 228.

повного розриву з Річчю Посполитою. Йшлося радше про можливість автономного функціонування Війська Запорозького на землях, що традиційно були ареалом розселення українського козацтва, а також отримання гарантій вільного віросповідання «руського» народу під Коронаю Польською.

Стосовно ж висловленої в листі готовності «всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности...»⁷¹, то тут йдеться про звичну для козацтва як окремої військово-політичної спільноти практику шукання «лицарського хліба» на службі в іноземних правителів. І в цьому контексті чи не найпрямовішим є факт укладення ще наприкінці XVI ст. квазідоговору між козацтвом і представником Священної Римської імперії про піддансько-службові відносини з імператором Рудольфом II — відносини, які в історіографії назвали спрощеним умовним підданством⁷².

Тож, дізнавшись про смерть Владислава IV, Хмельницький лише вирішив скористатися слушним моментом для ґрунтовного реформування політичного устрою Речі Посполитої, насамперед, в аспектах політичного зрівняння України з Польшею та Литвою. Реалізувати цю ідею він намагається через абсолютизацію королівської влади, репрезентантом якої виступив би представник правосланого світу. Саме цим пояснюються спроби схилити до боротьби за польський трон як російського самодержця, так і трансильванського князя.

Російський уряд не відповів на пропозицію Б. Хмельницького, оскільки виношував план династичної унії з Річчю Посполитою для повернення Смоленська й Сіверської землі (цього передбачалося досягти шляхом дипломатичного тиску на Варшаву). Ухилившись від уведення своїх військ в Україну, Москва тим самим демонструвала Польщі свою «щирість»⁷³. Так започатковується курс, спрямований на підтримання довготривалості українсько-польської війни, що виснажувала б обидві сторони. Пригадаймо, що подібної політичної лінії дотримувався й Кримський ханат.

Зі свого боку козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та домогтися розриву «вічного миру» між ними. Відтак, повернувшись із Західного походу до Києва, Б. Хмель-

⁷¹ Там же.

⁷² Див.: Сас П. Політична культура українського суспільства... С. 135–138.

⁷³ Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. 1887. Т. XVIII. С. 714–716; Гой П. Назв. праця. С. 64–68; Лызлов Г.М. Указ. соч. С. 10–11.

ницький на початку січня 1649 р. відправив до царя посольство С. Мужилівського, яке супроводжувало вселенського патріарха. Джерела, на жаль, не подають достовірної інформації щодо мети цієї дипломатичної місії. Відомо лише, що наприкінці місяця Паїсій у розмовах із московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: «И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское приняты под свою государскую высокую руку...»⁷⁴. Проте сказати напевне, наскільки точно владика переповів поставлене урядом Б. Хмельницького перед посольством завдання, важко. До того ж, не можна не брати до уваги й того факту, що вселенський патріарх вельми високо оцінював заслуги Хмельницького в справі захисту православної віри, титулював його «князем Русі» й, імовірно, провів обряд посвячення («вінчання») його на гетьманство, узаконивши тим самим божественний характер гетьманської влади, що о тій порі ще продовжувало зберігати свій значний легітимісний потенціал⁷⁵. Водночас він зовсім не симпатизував союзницьким взаєминам України з мусульманським Кримом, воліючи, щоб на місці останнього опинилася значна православна потуга, уособленням якої на той момент виступала лише Московська держава.

Згідно з нормами російського придворного етикету, Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем. Українському послу вдалося лише передати царю записку, де він стисло повідомляв про причини й перші результати революції, а крім того, порушував питання про надання військової допомоги в протистоянні з Польщею⁷⁶. Про перспективу протегування Москви Війську Запорозькому в записці не йшлося⁷⁷.

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського, ніби Мужилівський не наважився в письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а відтак і негативних наслідків для українсько-польських взаємин. Адже саме прохання про військову допомогу було теж доволі «крамольним». Втім, ця обставина не завадила послу написати про це. Скоріше, відсутність будь-якої інформації про

⁷⁴ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 99.

⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 118–120; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. С. 226; *Плохий С.* Божественне право гетьманів... С. 98.

⁷⁶ Паїсій у розмові з царем також наголошував на проханні гетьмана Хмельницького «своими государевыми ратными людьми помочь им учинити...» (Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 99).

⁷⁷ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 127–131.

наміри Війська Запорозького прийняти царську протекцію можна пояснити тим, що Хмельницький не доручав своєму посольству порушувати це питання.

На користь такого припущення свідчить і той факт, що в сучасних дослідників немає даних, які доводили б існування на кінець грудня 1648 р. — час проведів Паїсія та Мужилівського до Москви — планів українського керівництва щодо повного розриву відносин з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд все ще зберігав надію на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке Гарантувало б автономію Війську Запорозькому. Зокрема, С. Мужилівський на переговорах у Москві заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв «бити русским [королем] і що през шаблю узяли, аби тое моцно держали»⁷⁸. Крім того, українська влада продовжувала вживати заходів, щоб звести на польський трон православного претендента, адже присяги Янові Казимиру Військо Запорозьке не складало.

Єрусалимський же патріарх клопотався перед Олексієм Михайловичем про розрив Поляновського миру з Річчю Посполитою та прийняття козацької України під протекцію. Утім, російський уряд відхилив ці пропозиції й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою, пропонуючи при цьому свої посередницькі послуги. Щоправда, в травні Паїсію було повідомлено, що коли козаки самотужки «учиняться вільними» від Польщі й захочуть перейти під протекторат царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований наслідками переговорів, С. Мужилівський констатував: «...у Москві правди ні в чому не має»⁷⁹. Втім, позитивним результатом його місії стало визнання Московською державою козацької України суб'єктом міжнародних відносин і започаткування практики систематичного обміну посланцями й посольствами.

Кінець 1648 — перше півріччя 1649 р. стали переломними в історії розвитку української державної ідеї. Як уже зазначалося, на переговорах із польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. в Переяславі, Хмельницький уперше заговорив про плани визволити «з лядської неволі ... народ всієї Русі» та, «відірвавши від ляхів Русь і Україну», створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні

⁷⁸ Там же. С. 130.

⁷⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 91–103, 130, 162; *Гой П.* Назв. праця. С. 71–80; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 136–138; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. С. 266–267; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959. С. 139–140.

1649 р., гетьман ставив перед козацькими полками завдання розгромити ворога, щоб добитися незалежності молодого державного утворення, територія якого простягалася б від Перемишля до московського кордону⁸⁰.

Виношуючи плани унезалежнення Української держави, Хмельницький розраховував на допомогу православного російського царя. В розмові з послом останнього Григорієм Унковським, який, у відповідь на посольство полковника Мужилівського до Москви, прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошував на тому, що «от Владимира святого крещения» українська православна церква розвивалася в рамках тієї ж візантійської християнської традиції, з якої проросла і московська віра⁸¹. А в травні Богдан скеровує до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вешняком, в акредитивній грамоті якого чітко викладено позицію щодо покровительства московського монарха Війську Запорозькому, втілену у формулі «под милость и оборону свою ... возьми...»⁸². Причому розвиток державної ідеї, відхід від ідеї автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті вкрай важливого уточнювального моменту: «під оборону» просять взяти й «всю Русь»⁸³ — тобто йдеться не лише про персоніфікований через січове товариство військово-політичний організм, а й історично сформований територіальний масив, населений православним українством.

Назагал до початку літа на російському напрямі українській дипломатії вдалося досягти помітних успіхів. Зокрема, за висновком В. Брехуненка, «Москву вдалося переконати у відсутності в Козацької держави ворожих намірів стосовно неї... А відтак Москва перейшла від політики позитивного нейтралітету для Речі Посполитої до позитивного нейтралітету для Гетьманщини»⁸⁴. Проте плани Хмельницького щодо використання Москви в протистоянні з Варшавою так і не втілилися в практичну площину. Влітку 1649 р. в боротьбі за звільнення з-під влади польського короля Військо Запорозьке змогло скористатися лише допомогою Кримського ханату. А наскільки ця допомога була ненадійною, свідчать наслідки Зборівської битви. Українсько-російські ж відносини після Зборова помітно погіршали. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав головну причину цього в тому, що Москва не надала Україні необхідної вій-

⁸⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. 189/II, арк. 264; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 397.

⁸¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 152–153.

⁸² Там же. С. 177.

⁸³ Там же.

⁸⁴ *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 253–254.

ської допомоги. Зростання напруги у відносинах із царем засвідчене не лише в його відверто висловлюваному невдоволенні позицією російського уряду, але й численними погрозами, як написано в звітах російських вістунів, іти «войною тотчас на ... государево Московское государство...»⁸⁵. До речі, погрози, як можна судити з цих звітів, лунають не лише з вуст Хмельницького, а й «во всех де ... черкасских городах ... те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на ... государева Московское государство войною»⁸⁶.

На політичний курс Хмельницького у відносинах із царем помітно впливає і позиція кримського хана, який наполегливо схилив гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тож інформація про українсько-кримські плани не могла не стурбувати Москву.

Звісно, важко припускати, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. козацького війська в Павлочії Хмельницький реально планував похід на російські терени. Гетьманські погрози радше були проявом душевного зламу, кризи, зумовленої зборівськими ексцесами. Разом із тим, у відносинах із царем українська дипломатія засвоювала нову тоді тактику: намагаючись переконати російський уряд підтримати Україну, гетьман з однодумцями наголошують на віресподібній близькості та обопільній зацікавленості двох сторін в ослабленні Речі Посполитої, вдаючись водночас до різких дипломатичних демаршів.

В контексті цієї політики варто, вочевидь, розглядати й перебування самозванця Тимофія Акудінова в Україні з початку 1650 р., який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського й декларував свої претензії на московський трон, шукаючи допомоги в іноземних правителів. Годі й казати, що такі заяви дуже дратували царя та його оточення. Та, попри численні вимоги російської сторони видати їй самозванця, Хмельницький не поспішав із цим, даючи Акудінову змогу продовжувати політичні інтриги проти царської особи⁸⁷. Не допомогло московському керівництву й втручання в цю делікатну справу польського короля, про що його просив Олексій Михайлович через свого посла Г. Пушкіна. І в цій поведінці Хмельницького важко не помітити тактики дипломатичного тиску на свого опонента.

Водночас українська влада демонструє небажання допустити до повного розриву або кардинального загострення українсько-російських від-

⁸⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 253.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 419-435; Т. 8. Санкт-Петербург, 1873. С. 324; 329-339.

носин. Так, взимку 1650 р. Хмельницький докладає максимальних зусиль, щоб унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків⁸⁸. А в середині березня ігнорує накази польського короля підготуватися до комбінованого польсько-кримського походу на територію Росії, плани якого виношувалися з осені 1649 р.⁸⁹

Ситуація почала змінюватись із зими 1651 р. Переконавшись, що військова потуга Речі Посполитої вже істотно послаблена, російський уряд став наполегливіше обстоювати у відносинах із нею свої інтереси й відвертіше демонструвати прихильність до визвольної боротьби українців. Але й тоді Москва діяла напрочуд обережно й не поспішала підтримати останніх силою зброї. Оптимізм щодо можливості втягнути Російську державу у військове протистояння з Польщею вселили рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Московське духовенство на соборі заявило, що в разі невиконання польською стороною умов «вічного миру» дозволить Олексію Михайловичу взяти під свою зверхність Військо Запорозьке⁹⁰. Щоправда, за відсутності достатньої інформативної бази важко говорити про планований формат можливого союзу. Дещо пізніше, в березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру, запропонував негайно взяти під протекторат Військо Запорозьке, уряд Олексія Михайловича погодився лише на протекцію над ним як над певною соціальною структурою, без території, на якій воно було розташоване, плануючи надати запорожцям безлюдні землі в межиріччі Дону та Медведиці⁹¹.

В історіографії доволі поширеною є думка, що московське керівництво вже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку щодо прийняття Війська Запорозького під протекторат царя, а відтак, і до збройного протиборства з Річчю Посполитою. Та, як доводять дослідження російського історика Л. Заборовського, усвідомлення неминучості війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича з його оточенням значно пізніше⁹². Навіть навесні 1653 р., вже після Земського собору, який ухвалив рішення про доцільність надати військову допомогу Україні, російські владні структури виношували плани політичного залагодження українсько-польського конфлікту. Про це йшлося й у ході

⁸⁸ Про це детально див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... С. 247–264.

⁸⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 214–218.

⁹⁰ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 3. С. 11–12.

⁹¹ Там же. С. 161, 162, 199, 205, 208–210, 213, 214.

⁹² *Заборовский Л.В.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // *Україна в Центрально-Східній Європі...* Київ, 2000. С. 238–245

переговорів у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем-Зарудним наприкінці 1652 — початку 1653 рр. Це питання було в центрі уваги й під час чигиринських переговорів Б. Хмельницького з царським посланцем Я. Ліхарьовим і піддячим І. Фоміним, яких відправили в Україну по завершенні згаданої дипломатичної місії⁹³.

Офіційна інструкція Б. Репніна-Оболенського (посольський наказ, остаточної концепцію якого ухвалили на початку травня 1653 р., вже після переговорів у Москві з послами Війська Запорозького К. Бурляєм і С. Мужилівським) передбачала як завдання-максимум вирішення «українського питання» на підставі Зборівської угоди 1649 р. В разі заперечень польської сторони щодо такого варіанту розв'язання конфлікту великий посол отримував повноваження на продовження консультацій із цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на тристоронньому з'їзді⁹⁴. Але, як засвідчив перебіг російсько-польських переговорів, які проходили у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване рішуче й на жодні компроміси в цьому питанні йти не бажало. Усвідомлення власної мілітарної переваги дає змогу польському командуванню відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького та висунути натовість власні ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина капітулювати; козацький реєстр скоротитися до шести тисяч. Водночас козаки-реєстровці мали оселитися лише на територіях, визначених польською владою до 1648 р., а «виписчики» — повертатися в підданство своїх панів «землю орати»⁹⁵.

Скрутне політичне становище Української держави, як і відсутність власних спроможностей для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої, змушували Хмельницького значно активізувати дипломатичну діяльність, зосередивши увагу передовсім на актуальних на той час стамбульському і московському напрямках. І, як уже згадувалось перед цим, спершу представникам гетьманського уряду вдалося досягти успіхів на переговорах у Стамбулі. Утім, отримавши від султана згоду на перехід України під протекцію Високої Порти, Хмельницький використав цей успіх як козир у дипломатичній грі з Москвою. Як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, це йому блискуче вдається. Так, ще на початку травня 1653 р. на аудієнції в царя українські

⁹³ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 239–240, 244–247, 308–314, 334–335, 352–363.

⁹⁴ Там же. С. 267–275, 333–349.

⁹⁵ Там же. С. 175.

посли К. Бурляй і С. Мужилівський вкотре безуспішно ставили питання про прийняття Війська Запорозького під протекцію та просили про військову допомогу в боротьбі з Польщею⁹⁶. 13 червня І. Виговський повідомляє про отриману зі Стамбула грамоту посланцям путивльських воевод. 30 червня інформація про наміри Порти взяти Україну під свій протекторат надійшла до Москви, і вже 2 липня Олексій Михайлович звертається до Хмельницького з грамотою, пропонуючи «вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение...»⁹⁷. А 8 липня за дорученням царя думний дяк попередив про вірогідність близьких воєнних дій⁹⁸. На цьому ж концентрувалася і місія Р. Стрешньова й М. Бредіхіна, відправлена в Україну 23 вересня.

Скликаний на 11 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив: «чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями принять»⁹⁹. Для оформлення відповідного рішення з боку гетьмана й старшини в Україну виїхало посольство В. Бутурліна. Одночасно на соборі було ухвалено постанову про початок війни проти Речі Посполитої¹⁰⁰.

Тим часом Жванецька кампанія 1653 р., попри катастрофічний стан коронної армії, завершилася, через дії кримського керівництва, укладенням Кам'янецької угоди. Ця угода лише в окремих положеннях відтворювала зміст Зборівського договору 1649 р., ігноруючи натомість питання про збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборону на перебування коронних підрозділів у Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти, а відтак, і поновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. З великим поспіхом сенаторам довелося створювати спеціальну комісію, що мала наглядати за розподілом жовнірів на постій в Україні, а крім того, сприяти шляхті в поверненні їхніх статків та стежити за тим, аби козаки того, що «їм не належить, собі не привласнювали», а селяни й міщани виконували повинності на користь своїх

⁹⁶ Там же. С. 261, 263.

⁹⁷ Акты ЮЗР. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 4.

⁹⁸ Дворцовые разряды. Санкт-Петербург, 1892. Т. 3. С. 356–357.

⁹⁹ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 18.

¹⁰⁰ Там же. С. 413–424.

панів¹⁰¹. Тож за тих умов, що склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя стало принаймні одним із небагатьох прийнятних для керівництва Гетьманату варіантів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, негативно посиленого розвитком внутрішньополітичних процесів.

Через брак джерел, на жаль, проблематично реконструювати концептуальне бачення майбутнього союзу обома сторонами договірному процесу. Зокрема, дослідники досі не знайшли царської грамоти керівникові московського посольства В. Бутурліну, отриманої ним у с. Семеновському 20 жовтня 1653 р., як і грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а крім того, «с той государевы грамоты список да наказ» посольству, «по чому им, будучи у гетмана, государево дело делать»¹⁰². Очевидно, втрачено й інші інструктивні документи Посольського приказу, які могли б пролити світло на цей аспект проблеми.

Опосередковані ж свідчення епохи, насамперед, статейний список згаданого вище посольства, дають підстави припустити, що московський уряд, ухваливши на соборі 11 жовтня 1653 р. рішення про перехід України під царську зверхність, не мав чіткого уявлення про політико-правові засади майбутніх взаємин. Він, крім того, дуже поспішав із формальним проголошенням акту. Тож вже 19 жовтня в Україну з Москви вислали повноважну дипломатичну місію. Динаміка листування її керівника В. Бутурліна із зовнішньополітичним відомством Російської держави протягом жовтня–грудня 1653 р. переконує в тому, що московська дипломатія в цей період лише визначала тон переговорного процесу з гетьманським урядом. Тож, вже перебуваючи на шляху до Переяслава, на початку листопада Бутурлін скаржився в Посольський приказ: «А по чому им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано»¹⁰³. І лише навздогін посольству вислали «записку, по чому гетману и Войско Запорожское к вере привести и в города послати, и знамя, и булава, и фрезья, и шапка»¹⁰⁴.

¹⁰¹ Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. Київ, 1995. С. 6–13.

¹⁰² Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. С. 425.

¹⁰³ Там само. С. 426.

¹⁰⁴ Там само. С. 442. Щоправда, 27 грудня посольство повідомили, що надіслані їм прапор і текст промови Бутурліна дорогою були пошкоджені, тож цар дав наказ

Як слушно зауважив С. Плохій¹⁰⁵, під час засідань Земського собору його організаторів і учасників більше непокоїло питання, як із державно-правового погляду обґрунтувати розрив мирної угоди з Річчю Посполитою. Значно менше учасники собору переймалися пошуком аргументів на користь поширення царської опіки на «міста і землі Війська Запорозького», що робилося нібито задля захисту «православные христианской веры и святых божих церквей»¹⁰⁶. І фактично проігнорували проблему пошуку правового підґрунтя для перебування України під зверхністю царя. Такий стан речей був зумовлений тогочасною політичною практикою Московської держави, яка, приєднуючи нові території, зазвичай не переймалася визначенням і закріпленням їх особливого статусу¹⁰⁷.

Щоправда, при цьому неодмінно варто враховувати, відбувалося таке приєднання внаслідок воєнної експансії або ж йшлося про міжнародну договірну практику формального підпорядкування на взаємовигідних для сторін-контрагентів процесу умовах. Зокрема, як можна зробити висновок з листа корінфського митрополита Іосафа від 26 травня 1651 р., прикладом для української сторони при вибудові перспективи відносин з Москвою слугував статус Донського козацького війська, яке, визнавши наприкінці XVI ст. владу царя, повною мірою фактично до 1671 р. зберігало свій суверенітет¹⁰⁸.

І все ж уряд Богдана Хмельницького не до кінця уявляв собі характер союзницьких взаємин із Московською державою. Адже попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах із Польщею, Трансильванією, Валахією чи Османською імперією, було, вочевидь, замало для вирішення принципово нових завдань. Єдине, що не викликає сумнівів, так це відсутність у гетьмана намірів передати Україну під царський

виготовити новий прапор, який був переданий послу вже на українській території 1 січня 1654 р.

¹⁰⁵ Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1995. Т. 4. С. 78.

¹⁰⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 414.

¹⁰⁷ Німецький дослідник А. Капелер спробував показати, чим взяття під протекторат України відрізнялося від аналогічних практик російського монарха раніших та пізніших часів, зокрема, щодо кочових союзів Південного Сходу Європи чи Середньої Азії. Він зауважив, що в інших випадках цар брав на службу своїх контрагентів як військових союзників із метою охороняти кордони своєї держави, гарантуючи натомість збереження їхньої автономії (Див.: *Капелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад*. Москва, 2000. С. 52).

¹⁰⁸ Плеханов А. Донское казачье войско. URL: https://bigenc.ru/military_science/text/1965886

скіпетр, не спробувавши добитися гарантій збереження здобутків революції та застереження державного суверенітету Гетьманату. Адже навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про перепідпорядкування українських земель владі Романових — йшлося лише про певні умови, статті, на які цей міждержавний союз мав би спиратися. Зокрема, після берестейської трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавріїлом, який виступав посередником у відносинах гетьмана з Москвою, зауважував: «...дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением»¹⁰⁹. Ще промовистішою є заява генерального писаря І. Виговського, який у розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував, що в разі прийняття царем Війська Запорозького «під свою високу руку» він — як уповноважений гетьмана — поїде в Москву¹¹⁰ і «о тех всех статях учнет договариватца, на которых статях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»¹¹¹.

Реалії ж склалися так, що, перш ніж обговорювати умови угоди, на підставі якої Українська держава визнавала протекцію московського царя, 18 січня 1654 р. в Переяславі відбулась козацька рада, на якій було проголошено факт цього переходу. А вже в наступні дні, 19–20 січня, у Переяславі проходили переговори гетьманського уряду з делегацією Олексія Михайловича щодо конкретних умов міждержавного договору.

На переговорах гетьман і старшина (принаймні про це так свідчать звіти очільника російської делегації боярина В. Бутурліна, котрого, зважаючи на його зацікавленість якомога привабливіше зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні, не можна визнати неупередженим інформаційним джерелом) порушили чимало таких питань, які слід оцінювати як рудименти політики козацького автономізму, що не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими, з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема,

¹⁰⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 121, 122.

¹¹⁰ Заява І. Виговського в середині 1651 р. переконливо спростовує припущення російського історика Л. Заборовського, що ідея відіслати до Москви в першій половині 1654 р. повноважне посольство, очолюване С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею, виникла в Б. Хмельницького лише в січні 1654 р., після відмови голови російської делегації в Україну боярина В. Бутурліна скласти перед Військом Запорозьким присягу від імені царя Олексія Михайловича (Див.: *Заборовський Л.* Переяславская Рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия — Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 44).

¹¹¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 120.

за свідченням Бутурліна, 19 січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государ ... указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...»¹¹². Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воєвод, крім Києва, до інших «знатних» міст України.

Надалі концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували, або ж українське керівництво, позбувшись стану цейтноту, характерного для кінця 1653 — початку 1654 рр., зуміло поглянути на проблему дещо ширше. Старшинські ради, що пройшли наприкінці січня — в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше — Чигирині, увінчалися виробленням досить зрілого проекту договору, в якому відображено інтереси українського суспільства загалом (щоправда, не без надання пріоритетності козацтву), а також гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою Української держави, її суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики¹¹³.

Українське посольство на чолі з переяславським полковником Павлом Тетерею та генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним під стіни Москви прибуло 21 березня 1654 р. 22 березня відбувся його урочистий в'їзд у царську столицю, 23 — урочиста аудієнція в царя Олексія Михайловича за участю царських бояр і думних чинів. Того ж дня розпочалися переговори Тетері та Богдановича-Зарудного з урядом Олексія Михайловича. 24 березня на прохання російської сторони українські послани надіслали свої пропозиції у письмовому вигляді, тобто, по суті, представили вироблений в Корсуні та Чигирині проект від 27 лютого.

Для остаточного вирішення справи було скликано Боярську думу, у засіданні якої брав участь й Олексій Михайлович. Саме тоді й було ухвалено постанови по кожному із запропонованих пунктів за формою: «государ указал и бояре приговорили». Більшість з них погоджували пропозиції уряду Богдана Хмельницького. Негативними були лише царські резолюції щодо фінансових взаємин сторін. Гетьман демонстрував намір сплачувати царю за його покровительство та військову допомогу певну сталу щорічну данину, подібно до того, як це відбувається у стосунках турецького султана з трансильванським князем чи молдавським господарем. Натомість царська воля полягала в тому, аби всі податки з української людності збиралися на його користь і під контролем його представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на

¹¹² Акты ЮЗР. Т. 10. С. 236.

¹¹³ Там же. С. 445–452.

утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності тощо. Ще одна резолюція негативного змісту стосувалась сфери зовнішньополітичної. Гетьман прагнув зберегти повну незалежність у справі спорядження своїх дипломатичних місій чи прийому чужих послів при своєму дворі, на що уряд Олексія Михайловича висунув вимогу інформувати російську сторону про ті посольства, що мають на меті «добрі» помисли щодо царя, та затримувати тих, хто прибув зі «злыми». Вочевидь, вже апріорі до останніх зараховувався весь дипломатичний корпус Речі Посполитої та Османської імперії, з якими Хмельницький без відповідного царського указу не мав права контактувати. Крім того, російська сторона детально аргументувала і свою відмову від виплати козакам царського жалування, зіславшись на те, що і так доводиться дуже багато витратитись на підготовку до війни з Польщею¹¹⁴.

Прощальна аудієнція української делегації в царя відбулася 29 березня. Утім, виїхати з Москви послали змогли лише через тиждень — увесь цей час приказні дяки готували царські жалувані грамоти гетьману та Війську Запорозькому та залагоджували інші, менш важливі, але також необхідні при відпуску посольства формальності. Тоді ж було остаточно зредаговано текст угоди, що складалася з 11 пунктів й отримала назву «Березневих статей», хоч насправді договір було б логічніше називати за місцем його укладення — тобто Московським.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом договір 1654 р. не перекреслював досягнень української еліти в національному державотворенні. Українська козацька держава зберігала за собою повний обсяг прав політичної автономії на кшталт поширених у світі конфедеративних практик, що дозволяло ефективно розвивати як власну внутрішню політику (засновану на вироблених в Україні традиціях і правових нормах та керовану з власного політичного центру, а також на рівні місцевих адміністрацій), так і лише дещо обмежену політику зовнішню.

Загалом же, підбиваючи підсумки, варто наголосити на таких, на наш погляд, ключових моментах. Договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя, по суті, став вислідом загальної геополітичної розстановки сил, що обумовлювала систему відносин між окремими регіональними політичними центрами та загальний мікроклімат міжнародної взаємодії, яка склалася на той час у Центрально-Східній Європі. Разом з тим укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної даності, що

¹¹⁴ Там же. С. 449.

впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України. Адже зміна будь-якого компонента структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, успіх придунайської політики Хмельницького чи можливість політичного розв'язання головних суперечностей на польському векторі) могла призвести до того, що справа визнання Українським Гетьманатом протекції російського монарха виглядала б в очах його еліти політично непривабливою.

Розділ 5.
ДИПЛОМАТІЯ В ОБСТОЮВАННІ ЗОВНІШНЬОГО
СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ДОСЯГНЕННІ З'ЄДНАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ОРГАНІЗМУ
(1654–1657 РР.)

5.1. Вплив Переяславських домовленостей на зовнішньополітичні
перегрупування у Східній та Південно-Східній Європі.
Діяльність української дипломатії на польському
та російському напрямках

Міжнародним виміром укладеного в березні 1654 р. між Українським Гетьманатом і Московською державою договору стала помітна трансформація всієї системи геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі. Власне, факт появи православної осі Москва — Чигирин запустив у дію привідний механізм, який започаткував складні процеси перегрупування сил основних регіональних зовнішньополітичних гравців. Вочевидь, що зав'язуючи нові міжнародні політичні комбінації та породжуючи нові осередки міждержавних конфліктів, уряди жодної з країн, які опинилися в епіцентрі трансформованого у подібний спосіб розкладу регіональних геополітичних інтересів, не могли сповна усвідомлювати всю неоднозначність започатковуваних тенденцій. Також не міг оцінити в повному обсязі негативних наслідків для міжнародного становища Української держави укладених в Переяславі з Московією домовленостей і український уряд.

Утім, найочевиднішу зовнішньополітичну загрозу українське керівництво визначило відразу — небезпеку створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Адже перехід Війська Запорозького під протекцію московського царя посилював поширення російських впливів на кордонах Османської та Габсбурзької імперій, тобто того територіально-політичного анклаву, на який претендували кримська й польська еліти. Тому Богдан Хмельницький вдався до активних заходів, щоб пом'якшити негативне враження, яке на кримські політичні кола справила звістка про прийняття царської протекції, й нейтралізувати антиукраїнські акції польської дипломатії. Крім того, упродовж зими–весни 1654 р. як Чигирин, так і Москва активізують свою дипломатичну

діяльність в Європі, шукаючи собі союзників і намагаючись перекрити Варшаві канали допомоги ззовні. Зокрема, уряд Олексія Михайловича в цей час відсилає посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії та Валахії.

На весну 1655 р. розклад зовнішньополітичних сил у Центрально-Східній Європі почав змінюватися, передусім завдяки військово-політичній активізації Шведського королівства, на чолі якого став молодий та амбітний воєначальник Карл X Густав. Вступ Швеції в активну фазу геополітичної гри засвідчила де факто вже січнева державна рада, на засіданні якої вперше відкрито було проголошено про зміну зовнішньополітичних пріоритетів країни, зокрема, в аспектах перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому вістря мілітарної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване, насамперед, проти посилення московських впливів в Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні¹. Далеко не другорядна роль в майбутніх військово-політичних комбінаціях Стокгольма відводилася шведсько-українському зближенню. Розігрування Шведською Короною цієї політичної карти неодмінно мало скоригувати у відповідний спосіб і плани української влади на традиційних векторах дипломатичної активності.

Восени 1655 та в 1656 рр. встановити дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким спробували бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та Олівер Кромвель².

Даремно не галяли часу і владні структури Речі Посполитої. Король Ян Казимир довідався про присягу Війська Запорозького московському царю десь 11–12 лютого. І хоча деякі дослідники припускають, що такий розвиток подій не був для офіційної Варшави несподіваним, адже тривожна інформація просочувалася з України вже давно³, утім, подальші заходи королівського уряду переконують у протилежному. Так, 23 лютого 1654 р. на таємній нараді в короля йшлося про вироблення програми комплексної протидії тим викликам, які породжувалися новим розкладом міжнародних сил. За результатами цієї наради було оприлюднено королівський універсал до українських козаків, яким вони закликалися зберігати вірність Короні Польській і не погоджуватися слідом за «зрад-

¹ *Stade A.* Genesa decyzji Karola X Gustava o wojnie z Polska w roku 1655 // *Studia i materiały do historii wojskowosci.* 1973. T. XIX. Cz. 2. S. 90.

² *Домет О.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // *ЗНТШ.* Т. CLI. С. 173–179; *Наливайко Д.* Очима Заходу... С. 260.

³ *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // *Kwartalnik Historyczny.* 1954. № 3. S. 82; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України... С. 20.

ником» Богданом Хмельницьким на протекцію московського царя. В політичному плані польське керівництво готове було запропонувати Війську Запорозькому (якщо воно продемонструє свою вірність короні) «все, що вони захочуть — хоч би навіть і Зборівських пактів»⁴. З кореспонденції познанського воєводи й водночас відомого польського дипломата Яна Лещинського дізнаємося, що в січні 1654 р. відбулися якісь українсько-польські переговори. Між сторонами навіть було досягнуто певної згоди, яка, на думку респондента, відображала волю Б. Хмельницького. Щоправда, Я. Лещинський був переконаний і в тому, що з боку гетьмана угода є «перфідною», тобто підступною, зрадливою, бо наспраді Хмельницький «хоче протягти час поки Москва наступить усією силою»⁵.

Водночас наприкінці лютого підрозділи польської армії під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького («Ревери») розпочали наступ у напрямку Брацлавщини. 6 березня С. Потоцький звернувся з листом до полковника Івана Богуна. Той не брав участі в Переяславській раді, що й давало польському керівництву надію повернути його на свій бік. У листі Потоцький від імені Яна Казимира пропонував — у разі збереження вірності Речі Посполитій — особисто полковникові «гетманство запорожское, шляхетство и староство, которое нибудь твоей милости в Украйне полюбитца», а козакам — збереження всіх попередніх вольностей⁶. Слідом за Яном Казимиром та С. Потоцьким з закликами відмовитися від присяги царю й повернутися в королівське підданство до козаків звернувся литовський польний гетьман Януш Радзивілл. Апелюючи до генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського, полковника ніжинського Івана Золотаренка та інших найвпливовіших українських старшин, він закликав їх переконати Хмельницького укласти мир із Річчю Посполитою, запевняючи водночас, що польський король готовий до значних поступок українській стороні⁷.

Як видно з окремих документальних джерел, політичний, ненасильницький спосіб розв'язання «української проблеми» за таких принципово нових умов був прийнятним і в польському шляхетському середовищі. Зокрема, в квітні 1654 р. невідомий польський священник із Познані надіслав сенаторам проект, у якому пропонував звернутися до Війська Запорозького з пропозицією поновити чинність Зборівської угоди 1649 р. Водночас автор рекомендував проголосити нового гетьмана з тим, щоб

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 884.

⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 884.

⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 106.

⁷ Акты ЮЗР. Т. 14. Ст. 42.

спровокувати у такий спосіб міжусобицю в Україні й довести справу до розриву Чигирин з Москвою⁸.

Сучасний польський дослідник З. Вуйцик вважає, що постперелявська політика Варшави розвивалася за кількома напрямками, включаючи безпосередні військові дії проти України; політичні кроки, спрямовані на зрив переяславсько-московських домовленостей; широкі дипломатичні акції з метою остаточного відторгнення Кримського ханату від союзу з Україною, а також створення коаліції держав, налаштованих неприязно до Росії загалом, і до її планів підпорядкувати Україну зокрема⁹.

Намагаючись протидіяти агітації з польської сторони, Б. Хмельницький «во все полки и городы» надіслав старшині й місцевій адміністрації директиву, «чтоб с нашей стороны люде не передавались, обнадеживаючи тем, что нам вдвое болши его царское величество надал вольности, нежели король». Зауважимо, що дії гетьмана були відверто популістськими, адже цар ніяких гарантій щодо цього поки не надав. Тож за таких складних обставин у березні 1654 р. Хмельницький квапив царський уряд якомога швидше підтвердити права та вольності Війська Запорозького, аби мати врешті змогу оголосити українцям та «всьому світу християнському» про високу царську милість. Водночас український володар застерігав Москву, що козаки, «аще бо их твое царское величество не обвеселит и не пожалают тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радзивиловой»¹⁰.

Провал військових кампаній навесні й восени 1654 — взимку 1655 рр., а також визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд вже у травні вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. На початку місяця король звернувся до Війська Запорозького з універсалом, в якому, за умови його повернення у підданство Корони, обіцяв амністію й висловлював готовність надати козакам «шляхетські вольності й прерогативи», а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом щодо можливості укладення угоди. Згідно з її пунктами, передбачалося проголошення амністії, гарантування прав православної церкви й повернення їй відібраних храмів та майна, визнання чисельності реєстру в 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, а також дозволу на їхнє проживання у староствах півдня Київського

⁸ БМЧ. ВР, № 381, арк. 123–127.

⁹ *Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza.* Warszawa, 1959. S. 20.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 112.

воєводства тощо¹¹. Разом з тим польська сторона відмовлялася визнати за козацькою Україною відповідний політичний статус. Звісно, що за таких умов український уряд не міг погодитися на подальші перемовини.

Друга спроба Варшави порозумітися з Б. Хмельницьким датується жовтнем 1655 р. Тоді посол С. Лубовіцький прохав гетьмана повернутись у підданство Польщі й гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь володар булави зауважив, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду, якщо її уряд відмовиться від претензій «до всього Руського князівства» й визнає його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Щоправда, враховуючи загострення стосунків із Росією та Швецією, гетьман дав зрозуміти С. Лубовіцькому та керівнику львівської залози, що залишає шанс на продовження переговорного процесу¹².

3 лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули регулярного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати перемовини про мир, розірвати союз із північно-східним сусідом та надіслати на допомогу Варшаві 10-тисячне українське військо. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, мотивуючи свою відмову тим, що не зможе надати військової підтримки, допоки не буде укладено мирної угоди, що на даний момент унеможлиблювалося через відсутність старшини. А травнева старшинська рада взагалі висловилася проти продовження дипломатичних зносин з Річчю Посполитою¹³.

Намагаючись врятувати ситуацію, польський уряд звернувся до австрійського імператора з проханням посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той дав згоду, і в січні 1657 р. в Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас Варшава відправляє до Чигирина посла С. Беневського, який одержав доручення домагатися укладення «вічного миру» на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансильванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися наприкінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої

¹¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських, № 189/11, арк. 749; № 5768/1, т. IV, арк. 293; № 5769/111, арк. 1125–1132.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1124, 1132–1136.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1191–1194, 1217–1219; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998. С. 169–176.

держави»¹⁴. Разом з тим Б. Хмельницький не поспішав пристати на польські пропозиції, тому місія С. Беневського зазнала невдачі.

З іншого боку, недостатня правова визначеність характеру відносин між Гетьманатом і Московською державою, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами закладали ґрунт для майбутніх незгод і суперечностей між двома контрагентами щойно утвореної політичної конфедерації. Адже якщо українська сторона розглядала досягнуті з Москвою домовленості радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська вбачала в них акт включення козацької України до складу своїх володінь, реалізацію ідеї «збирання руських земель». Відтак кожна держава по-своєму формувала наріжні принципи політичних відносин і визначала пріоритети зовнішньополітичної діяльності.

Перші розбіжності окреслилися ще навесні–влітку 1654 р. Так, для утвердження своєї присутності в Україні російські воеводи звели у Києві фортецю, що не передбачалося умовами договору. Москва мала наміри розіслати воевод і до інших міст, а також негайно розпочати перепис «доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах»¹⁵. Відмінність позицій ставала очевидною і в стратегічних планах воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару на цьому напрямі. Однак основну військову потугу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою випадало битися, по суті, лише українцям, оскільки сили росіян перекидалися до іншого регіону. Крім того, після укладення в липні польсько-кримського договору про «вічну приязнь» стала реальною небезпека вторгнення в Україну 40–50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, тому що на вимогу царя в Білорусь відправлялося 20 тис. козаків¹⁶.

Відверте ігнорування українських інтересів змусило гетьмана, починаючи з травня 1654 р., наполегливо переконувати російський уряд у необхідності пришвидшити справу з надісланням до України потужного війська, вмотивовуючи це тим, що «ляхи бо уж давно собираются и с великою силою на нас ударити мислят»¹⁷. Однак ці дипломатичні зусилля

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького... С. 578; Кордуба М. Проба австрійського посередництва ... С. 12–25; Мацьків Т. Цісарське посольство... С. 65–75.

¹⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С. 309–311.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 905–909; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С. 311; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... С. 465–467.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 346.

зазнали невдачі, оскільки росіяни на них не відреагували. Довідавшись про наближення польської армії, на початку листопада Б. Хмельницький відправив до царя посольство Б. Кондратенка з повідомленням про небезпеку спільного удару поляків і татар та проханням надіслати 15–20-тисячне військо¹⁸. Наприкінці листопада почалися бої, й лише протягом грудня гетьман шість разів звертався до Олексія Михайловича та його воєначальників, прохаючи негайної допомоги (йому «против таких больших людей без помочи не устоять»)¹⁹. Оскільки росіяни не квапилися, польські підрозділи опанували Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. І тільки 23 січня Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10–12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва (29 січня — 1 лютого) переможця не виявила, тож польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували на Брацлавщині, яку перетворили на пустелю.

Перебіг і трагічні наслідки кампанії літа 1654 — зими 1655 рр. засвідчили ілюзорність сподівань на договір з Росією та змусили Б. Хмельницького переглянути характер українсько-російських відносин із нею, взявши курс на проведення більш самостійної політики, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Під час літньо-осіннього галицького походу 1655 р. він не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, заборонив йому захоплювати Гусятин, а під час облоги Львова відхилив наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги царю, обмежившись викупом. Це засвідчує, що Б. Хмельницький розглядав звільнені землі органічною складовою частиною Української держави й намагався запобігти розташуванню у тамтешніх містах російських залог. Під час спілкування з посланцями львівського магістрату ним неодноразово наголошувалося на тому, що відтепер він є володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться²⁰.

¹⁸ Там само. С. 395.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 400–408; *Мальцев А.Н.* Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655) // *Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954.* С. 280–281.

²⁰ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, арк. 31–32; Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 6. С. 131–138; Документи Богдана Хмельницького... С. 457; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // *Україна в Центрально-Східній Європі...* Київ, 2000. С. 255; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1114–1131.

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, — Білорусь. Дії українських полків під проводом І. Золотаренка в районах, де проживало багато українців, знайшли підтримку не лише з їхнього боку, а й у частини білоруського населення. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі, тоді як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. Зокрема, у вересні 1655 р. до царського титулу додалося: «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський». Це означало обмеження території Української держави («Малої Русі») лише землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. боротьба України та Росії за вплив на Білорусь перейшла у відкриту фазу²¹.

З кінця 1655 р. розходження зовнішньополітичних курсів двох держав в принципово важливих питаннях набуло чітко окреслених форм. Уряд Росії, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що литовський магнат В. Гонсевський підкинув росіянам спокусливу надію щодо можливості обрання Олексія Михайловича на польський трон. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу. Таким чином, Москва знехтувала успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями Швеції, а також проігнорувала зовнішньополітичні інтереси України. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції²².

Гетьман Хмельницький довідався про нові пріоритети в російській зовнішній політиці від царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова у середині травня 1656 р., а на початку червня до нього надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція влади щодо примирення з поляками.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується

²¹ *Горобець В.М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 52; *Його ж.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998. С. 21–51; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 929–936, 961–963, 1111–1113, 1150–1159.

²² *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... С. 77–81, 177–178; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... С. 89–90; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... С. 168–169, 180.

з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що «коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять», то король і шляхта негайно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і «всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити»²³.

Втім, у Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького, хоча, як засвідчило подальше розгортання подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Так, однозначно висловившись за примирення з Москвою, учасники наради водночас ув'язали можливість такого кроку з умовою повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з від'їздом Голінського до Москви з Варшави вирушили також у посольство до Стамбула В. Беневський та до Бахчисарая Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім порушення клопотання про допомогу в протистоянні зі шведами, звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яка з приєднанням України до Московської держави загрожувала не лише Польщі, а й Туреччині²⁴.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала місія Я. Шумовського до Криму. Адже інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлене завдання переконати Мегмед-Гірея IV та його оточення в тому, щоб він усіма можливими засобами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді «хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями ... виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви»²⁵.

²³ Документи Богдана Хмельницького... С. 502, 511, С. 522–523 та ін.

²⁴ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. Lwów, 1909. S. 83; *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660. Warszawa, 1957. S. 347.

²⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. № 470. С. 376–379; АГАД, ф. «Libri Legationum», од зб. 33, арк. 106 зв.–109 зв.

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході перемовин з ним околичного Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було досягнуто домовленості про припинення бойових операцій на теренах Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами, допоки не буде владнано російсько-польські відносини²⁶, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкцію комісарам на переговори з послами московського царя. Нею передбачалося декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів (з формального боку саме це виявилось претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях, що стосувалися, наприклад, територіальних поступок в Білорусі чи зверхності над Україною, позиція польського керівництва залишалася досить категоричною. Допускалася лише можливість задоволення територіальних претензій Москви коштом Стародубського повіту та частини Смоленського князівства (вони відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому). Стосовно вирішення «української проблеми» Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий «вибачити козакам усі їх провини» та відновити характер відносин між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті угоди з Москвою 1654 р., комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема, наголошувати на його нелояльності до царя, що знайшло свій вияв у зносінах з його ворогом — шведським королем²⁷.

Тож важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцем до Стамбула та Бахчисарая, однозначно засвідчувала ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Москвою лише як до одного з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Концептуальні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, пригальмовувалися у своєму розвитку²⁸.

²⁶ БМЧ. ВР, од. зб. 368, № 4, арк. 19.

²⁷ Там само, № 1, арк. 1–6.

²⁸ *Wójcik Z. Polska i Rosja...* S. 351.

Довідавшись на початку червня про зміну напрямку російської зовнішньої політики, Б. Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя він намагався переконати його у хибності нового курсу, запевняв, що Варшава маневрує, хоче вийти зі скрутної ситуації, щоб потім знову перейти у наступ, радив, якщо переговори все-таки розпочнуться, добиватися від поляків згоди на проходження кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини²⁹. Для захисту державних інтересів на польсько-російських переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільном, гетьман відправив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в них російськими дипломатами. Це означало відмову російського уряду в праві України на ведення самостійної зовнішньої політики.

За таких умов від самого початку у переговорному процесі чітко проявилися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та водночас відсутність бажання (хоча і з різних мотиваційних підходів) йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки в українському та білоруському питаннях. Боротьба цих тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежу. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсації понесених втрат; так само і російські представники підставою для порозуміння розглядали визнання Варшавою належності територіальних обширів України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Гетьманату включали в себе «володіння давніх князів руських». В усних перемовинах зі стольником В. Кікіним старшина пояснювала, що за часів Київської Русі межа останніх проходила по Віслі і доходила до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, однак за умови, що «за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає...»³⁰. На випадок, коли б добитися збереження старого кордону не вдалося, гетьман передбачав гарантії захисту українського населення, яке б мусило залишитися під владою польських королів. Зокрема, пропону-

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 502.

³⁰ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 321–322.

валося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін обрікало подальший переговорний процес на безперспективність. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності актом династичної унії, а саме: обранням російського царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира — варіант, можливий «в принципі», але — з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств — абсолютно нереальний.

В умовах шведського «потопу» в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства в Росії 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював між Москвою та Варшавою стан перемир'я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовами переймання влади Олексієм Михайловичем після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати всі права і привілеї католикам Речі Посполитої, а також виконання належних королю владних повноважень в польсько-литовській державі особисто ним, а не через свого намісника³¹.

Розв'язання української проблеми в підписаних документах не було верифіковано. Домовленості лише фіксували згоду Росії на залишення козацької України в складі Польщі; її статус мав бути визначений у процесі переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами³². Проте вже сам факт обговорення цього питання за спиною української делегації й при тривалому замовчуванні змісту дискусій російською стороною, натомість щедрих коментарях з цього приводу польських делегатів, спровокував восени 1656 р. в українсько-російських взаєминах серйозний конфлікт.

³¹ Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej poiwie XVII w... S. 96–98; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. Krakow, 1910. S. 60–61.

³² БМЧ. ВР, № 149, арк. 454–456; БН. ВМФ, № 6708; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ. Ч. 2. С. 1235–1249; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... С. 182–191.

Після повернення українського посольства з Вільна гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про доцільність розриву договору з Російською державою («треба відступити від руки царської величності») й продовження пошуку нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, а роз'яснення російського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, відтоді зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру. Не сприйнявши Віленського перемир'я («неправди ляцької ми ляхам жодним чином вірити не можемо»), уряд Б. Хмельницького ще наполегливіше став працювати над створенням антипольської коаліції³³.

У подальших відносинах з Московією українська дипломатія продовжувала відстоювати як внутрішній суверенітет держави, так і її право на проведення власної зовнішньої політики. На цьому тлі суперечності між інтересами України та Росії демонстрували стійку тенденцію щодо загострення двосторонніх відносин. Свідченням того, наскільки активна зовнішньополітична діяльність Українського Гетьманату, що все більше йшла в розріз з офіційною політикою Москви, непокоїла російську сторону, може слугувати помітна інтенсифікація останньою спроб дипломатичного тиску на Чигирин. Лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, очолюваних доволі впливовими царськими сановниками — думним дяком Аврамом Лопухіним, стольником Василем Кікіним, окольничим Федором Бутурліним, стрілецьким головою Артамоном Матвеевим і царським дворянином Іваном Желябужським. Посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до їхніх дипломатичних місій, засвідчили зміну тональності офіційної Москви у взаєминах із Військом Запорозьким. Уже наказ стольнику В. Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., доводить, на думку М. Грушевського, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією. Козацькій старшині закидали порушення присяги, нелояльність щодо суверена та лякали її карою Божою за неправду та відступництво від слова, даного царю³⁴.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ відображено і в матеріалах посольства Ф. Бутурліна, який відвідав

³³ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 556; Документи Богдана Хмельницького... С. 548–559; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... С. 11–12; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1251–1256, 1324–1325; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... С. 191.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1350.

Гетьманат у травні–червні 1657 р. Зауважимо, що в травні до Москви з Варшави прибув гонець К. Монтремович. Він передав уряду Олексія Михайловича прохання короля вплинути на Б. Хмельницького, аби той відійшов від зближення зі шведським королем і трансильванським князем. Адже ширилися чутки, що ці два правителі уклали союзню угоду про передачу польської корони Дьєрдю II Ракоці та про підпорядкування Литви, Білорусі та України (до Бугу) козацькому гетьману, а Пруссії та Жмуді — Карлу X Густаву³⁵.

В умовах, які склалися на весну 1657 р., претензії, висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним до гетьманського уряду, зводилися переважно до зволікання з запровадженням інституту царських воєвод в українських містах, несплати податків із України в царську скарбницю, відмови надавати земельні наділи в Києві московським стрільцям та небажання привести до царської присяги гетьманича Юрія, але найбільше Москву непокоїв зовнішньополітичний курс гетьманської адміністрації, насамперед, укладення союзницької угоди з Трансильванією та «злее того ... что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества — Свейским Карлом Густавом королем»³⁶.

Зіткнувшись з рішучістю московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирин, український гетьман, попри критичний стан здоров'я, намагається провадити послідовну політику. Під час переговорів із окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан Хмельницький відкинув усі претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав або втратили їх унаслідок певних дій Москви, що дуже зашкодили інтересам Війська Запорозького (йшлося передусім про обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати контакти зі Швецією гетьман категорично відповів: «від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня ... і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають». Цим він, вочевидь, натякав на недотримання Москвою слова про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою: «а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки»³⁷. Крім того, в розмові з послами гетьман гостро розкритикував зовнішньополітичну стратегію офіційної Москви: «тільки де мені, геть-

³⁵ РГАДА, ф. 79: Сношения с Польщей, оп. 1 (1657), ч. 15, л. 40–41.

³⁶ Акты ЮЗР. Т. 3. № 869. С. 568.

³⁷ Там же. С. 569.

ману, дивно, що йому, великому государю ... бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!»³⁸

Загалом на середину 1657 р. стало особливо очевидним, що сподівання української еліти на воз'єднання земель у межах єдиної держави за допомогою союзу з північно-східним сусідом не справилися.

5.2. Українсько-шведські дипломатичні відносини 1654–1656 рр. Військово-політичний союз Українського Гетьманату та Шведського королівства 1657 р.

В історичній літературі по-різному тлумачать причини виступу Карла X Густава супроти польського короля. Переважна більшість дослідників одноставна щодо особи 32-річного шведського монарха, чия войовнича вдача, як вони вважають, і спричинила початок мілітарної акції. Та мають рацію й ті історики, що не обмежуються лише цим аспектом, а розглядають проблему в ширшому міжнародному контексті, зокрема, з ракурсу розвитку й загострення польсько-українського протистояння. Зауважимо, що в Стокгольмі відразу серйозно поставилися до подій кінця 1640-х років на теренах Речі Посполитої, хоча певний час шведське керівництво утримувалося від втручання в українсько-польський конфлікт. Різка зміна офіційної позиції Стокгольма припадає на осінь 1651 р., коли шведський уряд почав зондувати перспективу укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої — Трансильванією та Отоманською Портою³⁹. Новий сплеск зацікавлення проблемою спостерігається в шведській столиці з 1652 р., коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира, колишній коронний підканцлер, а на той час вигнанець Ієронім Радзевський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні — мир і силу, Радзейовський розробляє план щодо заміни на польському троні Яна Казимира, слабкого й скомпрометованого в очах литовсько-польських дисидентів та українських козаків володаря, на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, за задумом екс-підканцлера, його головною опорою мали стати саме ці литовські й польські дисиденти та українські

³⁸ Там же. С. 570.

³⁹ *Kersten A.* Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. Warszawa, 1988. S. 317.

козаки. Прагнучи підтримки останніх, Радзеєвський пише Хмельницькому листа, який, проте, перехоплюють поляки⁴⁰.

Нова хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлена повідомленнями про українсько-російський альянс, а відтак — і про появу нових титулів у московського монарха. Ще більше зацікавили шведську сторону грандіозні успіхи російсько-українських військових акцій на території Великого князівства Литовського. Це, зважаючи на давнє суперництво з Москвою, створювало загрозу для шведських Інфлянт. У Стокгольмі висловлювали занепокоєння тим, що російські війська зможуть дійти до Балтики, й шведи матимуть небезпечного конкурента в сфері панування над морем. Першою реакцією було приготування фінських полків, але в другій половині вересня король наказав вислати війська на московський кордон. Уже в цей час Карл X Густав планував розпочати війну навесні наступного року. Проте відкритим лишалося інше питання: воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою чи, навпаки, — проти Речі Посполитої в співпраці з Москвою? Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання могутності останньої, а війна з Річчю Посполитою, на той час послабленою внутрішніми конфліктами та війною на Сході, давала надію на безперечний успіх.

Але, попри таку сподівану й легку перемогу над Польщею, аналіз зовнішньополітичного досвіду попереднього періоду довів, що шведське керівництво має воювати не проти Польщі, а проти Москви. Дедалі зростаючі агресивність і могутність росіян перетворювалися на головну небезпеку для інтересів корони. Причому в планах шведського короля Польщі відводилася роль не чергового ворога, а навпаки — союзника у майбутній війні з Московською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла X Густава розпочати війну, шведська державна рада, хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалила остаточного рішення щодо нанесення прямого удару. Частина ради, передусім найближче оточення короля, як і він сам, виступали за воєнну кампанію проти Росії в союзі з Польщею. Вони сподівалися, що в надскладних умовах військового протистояння на Сході Польща піде на територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дозволив би Речі Посполитій повернути втрачені в Литві значні території. Натомість відмова від «лицарської прислуги» шведам на продиктованих ними ж умовах могла б поставити країну в ще складнішу ситуацію. Остаточне рішення в Стокгольмі планували винести

⁴⁰ Ibid. S. 317–333.

після приїзду польського посла, і, як зауважує з цього приводу польський історик А. Керстен, то був останній шанс Речі Посполитої зупинити велику польську кризу середини XVII ст., що навіть не на десятки років, а на цілі століття змінила розклад сил у Центрально-Східній Європі⁴¹.

Окремі дослідники припускають, що остаточно на Карла X Густава вплинули непоступливість і навіть ворожість Яна Казимира, особливо помітна на тлі лояльного ставлення московської сторони. Мають рацію й ті історики, які вважають укладений раніше польсько-кримський союз гальмівним фактором польсько-шведського діалогу, адже оточення Яна Казимира, без сумніву, переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги, сподіваючись в 1655 р. рішуче змінити хід війни з Росією та Україною на свою користь. Вже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла, сандомирського стольника А. Морштина, в якій Польща гарантувала Швеції дотримання миру. В ній висловлювалася й готовність розпочати переговори щодо найболючішого у взаєминах королівських дворів питання — прав Яна Казимира Вази на шведський трон. При цьому польська сторона й не приховувала мотивів такої поступливості. Вони полягали в тому, щоб схилити Карла X Густава до війни з Москвою або хоча б впевнитися щодо його нейтралітету в конфлікті. Однак ані ранг, ані кваліфікація посла, так само як і продемонстровані в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту⁴².

За таких умов наприкінці 1654 — початку 1655 рр., при значних воєнно-політичних успіхах Москви та за відсутності реального бажання в польського керівництва йти на поступки північно-східному сусідові, й відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. на засіданні державної ради вперше чітко висловлено думку щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Воєнна ж акція Карла X Густава, розпочата на польських коронних землях, була спрямована передусім проти Москви та посилення її впливів у Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить шведський історик А. Штаде, король Карл X Густав, розпочинаючи військові дії в Польщі, прагнув перекрити росіянам дорогу на Балтику, завадити їхньому просуванню до головної балтійської твердині — Динебург⁴³.

⁴¹ Ibid. S. 375–376.

⁴² Докладніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. С. 88–91.

⁴³ *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* 1973. T. XIX, cz. 2. S. 90–112.

Готуючись до війни, Карл X Густав ще 19 січня 1655 р. пише листа українському гетьману Богдану Хмельницькому, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє в своїй приязні та висловлює сподівання на закріплення традиції дипломатичних відносин⁴⁴, яку було започатковано ще у 1651–1653 рр., тобто за володарювання королеви Христини⁴⁵. Тоді між Українським Гетьманатом і Шведським королівством проводилися переговори щодо укладення міждержавної угоди, повний зміст яких і до цього часу не є вповні з'ясованим⁴⁶. На якісно новому рівні українсько-шведські стосунки продовжилися вже у червні 1654 р., коли гетьман Б. Хмельницький після прийняття посольства Швеції на чолі з Данилом Олівебергом (відомим також під прізвищами Грека й Калугера) та Ієронімом Радзеєвським надіслав свого листа королеві Христині з Білої Церкви⁴⁷. Але саме у червні 1654 р. Христина несподівано відмовилася від престолу на користь Карла X Густава. У вересні новий шведський король отримав послання українського гетьмана, в якому той дякував за невтручання у війну між Військом Запорозьким та Короною Польською, а також виступав з пропозицією надання Швеції військової допомоги проти її ворогів. Крім того, Хмельницький радив королю укласти мир з Московською державою, однак при цьому запевняв: «Якщо коли небудь Великий Цар Московський з якої небудь причини розпочне війну з Вашою Величністю, то Ясновельможний Гетьман Запорозький обіцяє бути на Вашій стороні»⁴⁸.

Провал неформальної місії Морштина до Швеції призводить до того, що на засіданні державної ради Шведського королівства 27 січня 1655 р. серед інших ґрунтовно розглядають і питання про відправлення послів до Війська Запорозького. Утім, ще напередодні, 19 січня 1655 р., шведський

⁴⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. № 56. С. 73.

⁴⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 201–207. У листі до царя Олексія Михайловича від 2 квітня 1655 р. гетьман Б. Хмельницький писав: «Ми вже від чотирьох літ з Королевою Свейською о приязні договор чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла...» (Документи Богдана Хмельницького... С. 420).

⁴⁶ У преамбулі Корсунської угоди 1657 р. між Українським Гетьманатом та Шведським королівством зазначалося, що «для загального добра всього війська постановив (Б. Хмельницький. — *Авт.*) був ввійти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною» (Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 332).

⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 363–364; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 65–66; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття): Каталог міжнародної виставки: 1 жовтня 2008 р. — 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня — 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ. Київ, 2008. С. 47, 170–171.

⁴⁸ Цит. за: *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // *Доба Богдана Хмельницького...* С. 253–254.

король відписав Б. Хмельницькому та відіслав до України Данила Олівеберга разом з Іваном Тафралі. Вони мали озвучити перед українським володарем усну монаршу інструкцію⁴⁹.

Зміна політичного клімату на півночі та у центрі Європи цілком задовольняла український уряд, адже з'являвся ще один — поки лише політичний — союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні надії Хмельницький покладав на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні (особливо в контексті можливої угоди зі шведами), видно з його листа до царя від 12 квітня 1655 р.: «Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови християнской не проливали и церквей божих не разоряли»⁵⁰. Ще більший ентузіазм вселили в гетьмана з оточенням передані ченцем Данилом запевнення Карла X Густава у тому, що шведи «не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх воювати»⁵¹. Свою обіцянку шведський король виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Договір Війська Запорозького з московським царем 1654 р., як згадувалося вище, не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тож його взаємини зі шведським королем, про які він до того ж завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального погляду вповні вкладалися у правове русло. Вступ Шведського королівства у війну проти Речі Посполитої та блискучі перемоги шведів на першому її етапі, здавалося б, мали значно спростити завдання Росії перемогти Варшаву. Та давнє суперництво зі Швецією, а також мотиви її долучення до воєнного конфлікту змусили московських політиків навесні–влітку 1655 р. довго зважувати переваги й виклики нової міжнародної реальності й не поспішати з оцінкою політичних процесів у регіоні. З огляду на це, уряд Олексія Михайловича затримує і не пропускає до Чигирина посередника в українсько-шведських справах Данила Олівеберга.

Такий вчинок московського керівництва, без сумніву, непокоїв українського гетьмана. Він намагався переконати Москву в зиску, який можна отримати від союзу зі шведським королем. У листі від 12 квітня Хмельницький писав: «Ми вже від чотирьох літ з королевою шведською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла ... зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої

⁴⁹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 75–76.

⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького... № 304. С. 420.

⁵¹ Там само. № 313. С. 426–427; № 314. С. 428; № 315. С. 429.

царської величності войовано»⁵². Та, попри запевнення Хмельницького щодо обопільної користі від розвитку контактів зі шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського, Москва не допустила українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації виглядало так: оскільки між Росією та Швецією відбувається обмін «великими посольствами», відправа гетьманом свого окремого посла видається недоцільною⁵³.

Вкрай неприємною для Москви мала стати звістка про укладення 17 серпня та 20 жовтня 1655 р. в Кейданах на Жмуді двох уній між «некоронованим литовським монархом», гетьманом і воєводою, лідером литовських дисидентів Я. Радзивіллою, його братом Богуславом, В. К. Гонсевським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом, що проголосили про зближення Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як небезпідставно зауважують дослідники, ця акція не лише поклала край так званій яГеллонській ідеї, але й фактично звела нанівець усі успіхи російських військ на території князівства. Шведський король пообіцяв литовським опозиціонерам відновити попередні межі їхньої держави, що неминуче мало призвести до зіткнення шведсько-російських інтересів. Тож об'єктивно ситуація склалася так, що розвиток взаємин між росіянами та шведами не давав царському оточенню підстав легковажити можливостями зміцнення сусіда-конкурента.

Вже перший рік союзницьких відносин із Москвою переконливо засвідчив, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими⁵⁴. Прикметно, що поголос про непорозуміння в середовищі союзників дійшов і до правителів сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (за новим стилем) трансильванський князь Дьєрдь II Ракоці писав невідомому адресатові, що «Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — *Авт.*) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею»⁵⁵. Зі свого боку молдавський господар 23 серпня (за новим стилем) також повідомляв трансильван-

⁵² Там само, № 304. С. 420.

⁵³ РГАДА, ф. 210, д. 1636, л. 432–433, 499–509; Документи Богдана Хмельницького... № 313. С. 426–427; № 314. С. 428.

⁵⁴ Докладніше про це див.: *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації...; *Його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького... С. 45–55.

⁵⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 350.

ському князю, що Хмельницький «не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік»⁵⁶.

За таких умов неймовірно успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської спонукають Хмельницького надалі менше зважати на вказівки з Москви. Не довго вагаючись, він пристає на пропозиції шведського короля укласти угоду про дружбу та взаємодопомогу. Її текст в середині серпня 1655 р. передав українському володарю шведський посол О.Ю. Торкват під мурами Кам'янця, обложеного українськими військами на чолі з гетьманом та російськими полками воєводи В. Бутурліна⁵⁷. У відповідь Хмельницький запевняє Карла X Густава: «полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості»⁵⁸. І справді, 24 серпня українське військо разом з царськими підрозділами «прямо під Львів і Глиняни ... пішли», а в середині вересня розпочинає облогу міста⁵⁹.

На початку осені 1655 р. Б. Хмельницький знову відправив до шведського короля Данила Олівєберга, який мав передати північному монарху, що, довідавшись про наступ шведів на Польщу, козацьке військо виступило до Кам'янця і Львова, щоб не допустити зайняття цих міст московськими залогами. Україна також висловлювала готовність прийняти протекторат короля та допомагати йому «проти всіх ворогів». Одночасно королю пропонувалося приєднатися до українсько-російського союзу, спрямованого проти Польщі; при цьому Швеція мала взяти на себе зобов'язання по закінченні війни з поляками виступити проти Османської імперії⁶⁰. Водночас посланець гетьмана мав засвідчити Карлу X, що в

⁵⁶ Transsylvania et bellum boreo-orientale: Acta et documenta. T. I. Budapesti, 1890. P. 349.

⁵⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 76.

⁵⁸ Там же. С. 78.

⁵⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 439. Та навряд чи варто буквально сприймати наведені слова гетьмана. Адже з інших заяв українського керівництва восени 1655 р. можемо дізнатися про справжні мотиви такого поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація зі шведами — допомогти «визволити Україну свою руську» (Див.: Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 134; Документи Богдана Хмельницького... С. 430).

⁶⁰ У цій дипломатичній інструкції Б. Хмельницького на переговори з королем Швеції зазначалося: «А що козаки не можуть залишатися без війни, після закінчення цієї війни з Польщею, просимо В[ашу] Кор[олівську] Величність виступити проти турків, щоби визволити багато християн з цієї неволі, — скласти пряму умову з московитянами і з другими, що приєднуються, щоби кожний був забезпечений щодо своєї участі в цій справі. Коли це буде зроблено, ми підемо нашими човнами морем, В[аша] Кор[олівська]

Україні з великою приємністю зустрінuto звістку про те, що він отримав і польську корону, та передати прохання по його від'їзді до Швеції призначити такого віце-короля, який би дотримувався всіх умов з Військом Запорозьким⁶¹.

Проте легкість перемог шведів у війні з Річчю Посполитою не сприяла встановленню рівноправних союзницьких відносин із Військом Запорозьким. Як зауважував із цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не завойовував Польщу, радше вона демонструвала намір добровільно прийняти його владу. Тож, вочевидь, йшлося про їхнє династичне суперництво з Яном Казимиром⁶². Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю «як протектору Польського королівства», що гарантувало збереження цілісності останнього. Навіть більше, в планах головного консультанта шведського короля з українських питань, колишнього великого коронного підканцлера І. Радзеєвського співпраця з Військом Запорозьким виступала одним із головних аргументів агітації польської шляхти на користь протекції Карла X Густава. Зокрема, в авізах з обозу кварцяного війська, що перейшло на шведську службу, автор упевнено констатував, що козаки відступають від союзу з Росією «і ціле послушення К. Й. М шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом К. Й. М, а також війська усього спільно вирушити проти них мають»⁶³. Тобто, агітація була побудована на тому, що Карл X Густав — теперішній протектор, а невдовзі й король Речі Посполитої — приведе до послууху козаків, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними зусиллями подолає й Москву. А тому відхід українських військ із-під Кам'янця, як і появу Хмельницького під Львовом Радзеєвський у листі до Карла X Густава від 1 жовтня 1655 р. розцінив як значний політичний успіх шведів. Він щиро переконував шведського короля, що український гетьман рухається до Кракова, аби задекларувати там свою службу Шведській короні⁶⁴.

Та не такими були плани Хмельницького. Він, як уже згадувалося, сподівався скористатися слабкістю супротивника, добитися, «чтоб уже

Вел[ичність] сушею, і так буде коротка і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом венеціан, але перешкодила війна з Польщею, тому що ми не довіряємо королеві [Яну] Казимирові, що нераз порушив обіцяний мир» (Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 86–88).

⁶¹ Цит. за: *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані — дипломат часів Хмельниччини // *Доба Богдана Хмельницького...* С. 245.

⁶² *Грушевський М.* Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1129.

⁶³ *Kersten A.* Hieronim Radzejowski... S. 447.

⁶⁴ *Ibid.* S. 446.

неприятелі ляхи сего лета все пропали». Переконливо про серйозність намірів української сторони свідчать дії козацького війська на Галичині. Розгромивши 29 вересня корогви великого коронного гетьмана під Городком, Хмельницький розпочав облогу Львова й водночас відіслав потужний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли. Цей корпус заволодів Люблінном, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на, власне, коронних землях, у безпосередній близькості до польської столиці, викликала тривогу й нерозуміння як із боку поляків, так і шведів. Вже в перших числах жовтня Радзеєвський тричі пише до гетьмана, «затримуючи його і відриваючи від Москви»⁶⁵.

Цілком очевидно, що за умов, які склалися на середину жовтня 1655 р., укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодої держави, втрачало для шведів будь-який сенс. Польською шляхтою це мало сприйматися як нехтування монархом взятими зобов'язаннями. Тож такий крок був неприйнятним для Карла X Густава, адже принципово змінив би ставлення місцевої шляхти та всього населення до нього. Крім того, серйозним фактором стримування на шляху встановлення українсько-шведських відносин була Москва. Навіть активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзеєвський у листі до Карла X Густава від 21 жовтня 1655 р. зазначав: «якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги»⁶⁶. Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоля також інформував свій уряд, що І. Радзеєвський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Московією⁶⁷.

Після демаршу шведської сторони, попри бажання українського керівництва, задеклароване в зверненні гетьмана до мешканців Львова («його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою»⁶⁸), а також попри заяву генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах із представниками львівського магістрату («доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування»⁶⁹), українське командування, отримавши незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. припиняє облогу міста.

⁶⁵ Ibid. S. 447.

⁶⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 82–83.

⁶⁷ Kersten A. Hieronim Radzejowski... S. 463.

⁶⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 340.

⁶⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 134.

У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. український гетьман, повідомляючи про свій відхід «трохи назад від Львова на Україну», пояснює таке рішення нестачею провіанту для війська та фуражу для коней. При цьому жодним словом він не прохоплюється про отримані від Карла X Густава та Радзеевського фактично ультимативні вимоги⁷⁰. В пізнішій інструкції Данилові Олівебергу на переговори зі шведським королем Хмельницький пояснював свій маневр бажанням «не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю»⁷¹.

Про існування українсько-російських суперечок щодо облоги Львова дізнаємося як із московських, так і з польських джерел. Зокрема, командувач царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. Бутурлін інформував царя: «гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад»⁷². Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, повідомляючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, зауважив, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про «великі незгоди» між ними й висловлюється за розрив стосунків з царем⁷³.

В умовах наростання конфронтації із царською адміністрацією та — що особливо важливо — наявності конфлікту інтересів зі шведською стороною Хмельницькому було вигідно, щоб західноукраїнський регіон надалі залишався за Яном Казимиром, який, за влучним висловом М. Грушевського, в цей час королював, а не правив, тобто його влада в краї була лише номінальною⁷⁴. Принаймні в складних і поки вкрай непередбачуваних умовах той стан, що усталився на західноукраїнських теренах на середину осені 1655 р., безперечно, був для офіційного Чигирин найменшим злом. Притому нові аспекти української політики щодо Польщі свідчили, на нашу думку, не так про кардинально нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирин, а радше про розуміння ситуації й готовність до перегляду попереднього курсу.

⁷⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 460; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 96.

⁷¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 87.

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1129.

⁷³ БМЧ. ВР, теки Нарушевича, № 148, арк. 758.

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1136.

Охолодження в українсько-шведських відносинах, що спостерігалось наприкінці 1655 р., утім, не призвело до повного розриву дипломатичних контактів. Як у Стокгольмі, так і в Чигирині вбачали в них неабиякий потенціал, а відтак не полишали надій використати його на свою користь у майбутньому. Тим більше, що з початком 1656 р. розклад сил у регіоні стрімко змінювався, і всім зовнішньополітичним гравцям необхідно було адекватно реагувати на ці швидкі зміни. Тож уже в січні 1656 р. шведський монарх писав до свого посольства у Москві: «щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу...»⁷⁵. В останній декаді лютого Карл X Густав відправив кілька листів до Б. Хмельницького⁷⁶, а також І. Виговського, в яких повідомляв про зраду йому частини польських магнатів, які, утворивши Тишовецьку конфедерацію, повернулися до Яна II Казимира. У зв'язку з цим Карл X просив український уряд не йти на переговори з прихильниками польського короля та дотримуватися попередніх зобов'язань зі Стокгольмом⁷⁷.

11 березня 1656 р. українська тематика знову актуалізується в ході російсько-шведських перемовин. Зокрема, московські дипломати звернули увагу шведських послів на те, що їхній король неправомірно добирався переходу під свій протекторат Б. Хмельницького та його наказного гетьмана в Білорусі І. Золотаренка⁷⁸. Керівник шведського посольства Г. Бьолке парирував це тим, що саме Б. Хмельницький перший звернувся до Карла X Густава з пропозицією укладення мирного договору між Швецією та Україною. У відповідь російський боярин Одоевський зауважив, що «не потрібно писати *холопам*, а також підлеглим (тобто Б. Хмель-

⁷⁵ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Москва, 2007. С. 83.

⁷⁶ РГАДА, ф. 79: «Отношения России с Польшей», кн. 89, л. 563–570.

⁷⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 111–112.

⁷⁸ РГАДА, ф. 96: «Отношения России со Швецией», 1655, д. 4, л. 179–180; Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. Москва, 1998. С. 62. Цікаво, що питання про листування Карла XII з наказним гетьманом у Білорусії В. Золотаренком, серед іншого, обговорювалося під час дансько-московських переговорів, які навесні 1656 р. проводилися у Копенгагені (РГАДА, ф. 53, оп. 1, 1656 г., кн.11, л. 30 об.). Московський посол Д. Мишецький одночасно проводив переговори з представниками нідерландських Генеральних Штатів, які на той час перебували в Данії. У відповідь на заяву росіянина про те, що Б. Хмельницький є підданим царя, голандці заявили: «Ми де того по цей час ні від кого не чули, що запорозькі черкаси у царської величності в підданстві. А до них (голандців. — Авт.), де, про те звідусіль пишуть начебто вони (українці. — Авт.) стоять осібно і по цей час» (Там же, л. 51–51 об.).

ницькому. — *Авт.*) й обходитися [потрібно] без цього...»⁷⁹. Як не важко переконатися, Москва недвозначно давала зрозуміти Стокгольму, що не хоче налагодження українсько-шведських політичних стосунків — «только б, де, королевскому величеству Хмельницкого в подданство к себе не хотеть...»⁸⁰. Незважаючи на це, зносини між Українським Гетьманом та Шведським королівством не припинялися⁸¹, зокрема, як стверджують джерела, активне листування з північним монархом мав наказний гетьман І. Золотаренко («А тот Иван Золотаренок писал к королевскому величеству, вдаючися ему в службу, изведывая того, какова к царскому величеству королевского величества дружба и любовь...»⁸², «...тот прежпомянутой Золотаренок от себя сам без опсылки или перезывания 10 тыс. людей его королевскому величеству сулил и объявил»⁸³).

22 березня 1656 р. датовано лист до шведського короля Б. Хмельницького⁸⁴, а в серпні Данило Олівеберг за дорученням гетьмана знову був урочисто прийнятий у похідному дворі Карла X Густава поблизу мазовецького містечка Закрочима на Віслі. Акредитований при Янові II Казимирі московський представник стольник А. Нестеров так описував згадану дипломатичну місію українців: «Посол казацкой прислан до короля свейского, скоро от короля свейского отпушон будет великими подарками обогачен с подлинною ведомостью, чтобы казаков перезвал к свейскому королю, а с ним послан посланником свейского короля Фрисенкдорф с подарками для Хмельницкого и для его ближнево человека, будет говорить Хмельницкому, что ему в тайне сказано, перемирье, котрым Хмельницкому свейской король обещает дати новые воеводства в Коруне Польской, а он обещаетца свейской король, с польским королем не сослався, с Хмельницким не миритца, и о том будет просить Хмель-

⁷⁹ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе... С. 106.

⁸⁰ РГАДА, ф. 96: «Отношения России со Швецией», 1655, д. 4, л. 180.

⁸¹ На початку весни 1656 р. у Москві злякалися, що Б. Хмельницький зрадив царю та визнав протекторат шведського короля: «164-го марта в 29 день, государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Виликия и Малыя России самодержец указал думному диаку Алмазу Иванову ехать к свейским послам к Густаву Белке с товарищи выговорити им по полотцкой отписке... будто запорожской гетман Богдан Хмельниткой со всем войском запорожским государю изменил, а поддался свейскому королю... А приезжал к королю Хмельниткой о том трижды, чтоб его принял» (РГАДА, ф. 96: «Отношения России со Швецией», 1655, д. 3, л. 243; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе... С. 44).

⁸² РГАДА, ф. 96: «Отношения России со Швецией», 1655, д. 4, л. 193.

⁸³ Там же, д. 3, л. 215.

⁸⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 114–115.

нищково, чтоб хотел быти посредником до хана крымского, чтоб крымских татар ис Польши поворотить в Крым...»⁸⁵. Тоді було продовжено переговори щодо укладення українсько-шведського союзу, в результаті яких король доручив своєму посольству зустрітися з українським гетьманом для уточнення положень майбутньої угоди. Це мав бути таємний оборонно-наступальний союз проти усіх ворогів Шведської корони. При цьому Український Гетьманат визнавався за окрему державу, яка б перебувала під протекторатом північно-східного монарха. Передбачалося, що влада гетьмана буде поширюватися на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства⁸⁶. Водночас, за пропозицією шведського коменданта Варшави Е. Уксеншерна, слід було подбати про те, щоб українська автономія «не відчувала себе дуже вільною і не стала небезпечною для нового сюзерена, так як це було раніше при Янові Казимирові»⁸⁷. Шведська сторона також наполягала на включенні до угоди положення такого змісту: «Ясновельможний Гетьман, бачачи всілякі неправди, які нанесли московитяни Шведському Королю, обіцяє вмовляти їх не тільки у листах, щоб вони припинили передбачувані ними напади і відшкодували завдані ним збитки, але якщо вони цього не зроблять, то в з'єднанні з військами шведськими йти на них війною і примусити їх до прийняття справедливих умов миру»⁸⁸. У листі до короля від 1 квітня 1656 р. Б. Хмельницький підтверджував готовність до укладення мирної угоди, коли «засвітить бажане літо»⁸⁹.

Про намір України укласти союз з Швецією стало відомо у Москві від російської дипломатичної місії, яка за дорученням свого уряду вела у Берліні перемовини щодо укладення антишведської угоди з бранденбурзьким курфюрстом. У першій половині травня російські дипломати висловили своє невдоволення тим, що «шветцкой корол, к подданым царського величества учал писати листы и перезывает их от великого государя нашего от его царського величества к себе в подданство»⁹⁰. Цікаво, що під час переговорів з московським послом Д. Мишецьким

⁸⁵ РГАДА, ф. 79: «Отношения россии с Польшей», 1656, д. 30, л. 193.

⁸⁶ *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. С. 256.

⁸⁷ Цит. за: *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 97.

⁸⁸ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 167–171.

⁸⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 480–481.

⁹⁰ РГАДА, ф. «Отношения России с Бранденбургом», оп. 1, 1656, № 2, л. 65; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе... С. 313.

курфюрст Фрідріх Вільгельм запитав у нього, «чи відомо при кому зараз Хмельницький з запорозькими козаками»⁹¹. Представник царя відповів, що Військо Запорозьке продовжує бути вірним Олексію Михайловичу, на що бранденбурзький правитель зауважив: «неправдивою, де ти відомістю ти про те говориш. Відомо про те нам істинно самим, що Хмельницький з усіма козаками від царської величності відложився і присягав нині шведському королю в підданство»⁹². У відповідь Д. Мишецький звернув увагу курфюрста на те, що Хмельницький присягнув царю на «вічне підданство», а шведський король прислав до України свої посольства, а також листи з пропозицією мирної угоди, які український гетьман переслав до Москви.

Однак цілком очевидно, що Б. Хмельницький вів подвійну дипломатичну гру. 12 червня він листовно звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той має намір відібрати «рубіж князівства Російського по Віслу ріку»⁹³. Тим самим король, як переконував Хмельницький, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому український гетьман висловлював готовність воювати проти Шведського королівства, якщо воно буде «противитися Вашій Царській Величності»⁹⁴.

Вже на початку липня 1656 р. така позиція Хмельницького «дивним чином» стає відомою королю Швеції. Очевидно, що такий інформаційний витік був інспірований гетьманською канцелярією з тим, щоб схилити шведського короля до вигідного для України вирішення територіального питання (подібна тактика була успішно апробована українською елітою навесні 1653 р., коли Чигирин аналогічно зіштовхував московського царя і турецького султана). У відповідь гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним сюзереном. «...для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська Величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас

⁹¹ РГАДА, ф. «Отношения России с Бранденбургом», оп.1, 1656, № 2, л. 68.

⁹² Там же.

⁹³ Документи Богдана Хмельницького... С. 502.

⁹⁴ Там само.

минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу»⁹⁵, — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Зауважимо, що в умовах воєнного протистояння з Москвою шведське керівництво виявляє помітну поступливість щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні. Це можна пояснити інтересом шведів укласти військово-політичний союз із козаками. Вже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини: «порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо»⁹⁶. Тому король пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів оформити приязнь. У звіті державній раді 17 липня 1656 р. Карл X Густав категорично заявив: «Що стосується козаків ..., то ми маємо намір ... спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода»⁹⁷. Водночас, вочевидь, Швеція найважливішим союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи й надалі вважала трансильванського князя. Аби схилити Дьєрдя II Ракоці до антипольського воєнного союзу, шведський король погодився передати йому Белзьке та Руське воєводства, а також Перемишльську та Сянокську землі, на які претендувала й Українська держава. Передбачаючи негативну реакцію Хмельницького на ці шведсько-трансильванські домовленості, Карл X Густав доручив своєму послу Г. Велінґу знайти спосіб пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансильванському князю Червоної Русі, населення якої сповідувало «грецьку віру»⁹⁸, а кількома днями по тому, 23 липня, у листі до українського гетьмана висловив свої пропозиції щодо майбутньої мирної угоди⁹⁹.

Найважливі питання двосторонніх відносин з урядом Б. Хмельницького мало обговорити шведське посольство на чолі з Я. Торнешельдом, яке відправилося до Чигирин у жовтні 1656 р. Перед тим у середині вересня у пруському місті Фраунберзі відбулося засідання державної ради Швеції під головуванням Карла X Густава, на якому розглядалося питання про можливий союз з Україною. У результаті обговорення шведська верхівка вирішила, що налагодити стосунки з «могутніми Козаками

⁹⁵ Там само. С. 513–514.

⁹⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. № 56. С. 127–128.

⁹⁷ Там же. № 17. С. 129.

⁹⁸ *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // ЗНТШ. Львів, 1937. Т. 154. С. 47; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 129.

⁹⁹ РГАДА, ф. 79: «Отношения России с Польшей», кн. 89, л. 570–576.

краще, ніж шукати дружби з поляками»¹⁰⁰. У той же час 16 листопада Б. Хмельницький написав листа до Стокгольма із запевненням дотримуватися миру між Україною та Швецією¹⁰¹. Перед тим гетьман надіслав Карлу X Густаву козацький підрозділ у складі близько 10000 осіб¹⁰².

Інтенсивні українсько-шведські дипломатичні контакти неабияк непокоїли уряди Речі Посполитої та Московської держави. Наприкінці серпня під час переговорів у Вільні річпосполитські послы заявили московським дипломатам про те, що «запорожський гетьман Хмельницький стосунки має з свейським королем та з семиградським Ракоцієм для того, що тепер між царською величністю і королівською величністю складається згода, а він, переживаючи за себе та свою зраду усього зла, хоче від його царської величності відстати і пристати чи до шведа чи до Ракоція...»¹⁰³. А на пропозицію поляків повернути їм Україну керівник російського посольства І. Одоєвський відповідав: «Да и потому тех запорожских черкас царскому величеству к королевскому величеству отпустить нельзя, что у них с поляки давняя вражда и усмирить их будет никак не мочно. А только царскому величеству их от себя отлучить, и они тотчас поддадутца к турскому или к крымскому или к свейскому и, сложася с ними, обоим великим государствам учнут чинить всякое зло и разоренье»¹⁰⁴. У жовтні 1656 р. польський король Ян II Казимир через російського посла А. Нестерова попереджав московського царя Олексія Михайловича про «зрадницький» характер зовнішньої політики гетьмана Хмельницького: «А Хмельницький не в один час мені зрадив і царю турському (турецькому султану. — *Авт.*) і хану кримському зрадив, а нині зсилки має з свейським (шведським. — *Авт.*) королем, щоб потім Хмельницький і царській величності не зрадив...»¹⁰⁵.

Прикметно, що тогочасні українсько-шведські відносини навіть стали предметом обговорення під час російсько-данських перемовин ще навесні того ж року в Копенгагені. «А ныне он, свейской Карлус Густав король, не памятуя вечного докончания и к великому государю нашему к его царскому величеству оказуя явную свою неправду и вечному докончанию

¹⁰⁰ Цит. за: *Wibling K.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. Lund, 1891. S. 29.

¹⁰¹ Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1; Документи Богдана Хмельницького... С. 544–546; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 180–181; Україна — Швеція: на перехрестях історії... С. 50–51.

¹⁰² *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. С. 76.

¹⁰³ РГАДА, ф. 79: «Отношения России с Польшей», кн. 89, л. 175.

¹⁰⁴ Там же, л. 267.

¹⁰⁵ РГАДА, ф. 124: «Малороссийские дела», оп. 1, 1656, д. 30, л. 242.

нарушения, посылал от себя листы за своею рукою и печатью царского величества к подданным, к запорожским черкасам к Василью Золотаренку с товарищи, и презывает их от царского величества к себе в подданство и умышляет над ево государевыми городами Московского государства всякое зло», — йшлося у Статейному списку посланця в Данію князя Д. Мишецького¹⁰⁶.

Занепокоєння Москви і Варшави від зростання інтенсивності українсько-шведських контактів помітно посилювалось тим, що 21 серпня 1656 р. в м. Раднот (суч. Єрнут, *Iernut* в Румунії) розпочалися шведсько-трансильванські переговори про воєнно-політичну співпрацю. Вони тривали понад три місяці й завершилися 16 грудня укладенням Раднотського договору. Зауважимо, що цей договір виходив за межі звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичних сил в Центрально-Східній Європі (в польській історіографії його вважають першою спробою розподілу земель Речі Посполитої), а крім того, мав на меті залучити до союзу цілий ряд держав регіону, керівництво яких прагнуло будь-що протистояти польсько-російському зближенню, зафіксованому фактом Віленських переговорів.

Відразу після підписання трактатів із представниками Дьєрдя II Ракоці один зі шведських послів — Г. ВелінГ — отримав наказ та ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирин (інший посол К. Штернбах залишався при трансильванському князі й мав супроводжувати його в поході на коронні землі). Такий сценарій ведення зовнішньополітичної гри ухвалив шведський король ще в середині жовтня, тобто до завершення переговорів у Трансильванії. Приблизно тоді ж було розроблено й посольський наказ ВелінГу на його місію до України. Карл X Густав запропонував Гетьманату автономію на зразок міжнародно-політичного статусу Курляндії. Зокрема, за гетьманом визнавалося право на володіння територією в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, командування 40-тисячним військом та дотримання свобод для православних у межах Київської митрополії¹⁰⁷. Одночасно у кожному великому українському місті мала бути збудована протестантська церква. Крім того, передбачалося, що після смерті гетьмана українці матимуть змогу обрати трьох кандидатів для представлення їх королю, а вже той обере найдостойнішого та вручить йому булаву. Претендента на посаду митрополита Київської митрополії також мав затверджувати король

¹⁰⁶ Там же, ф. 53, оп. 1, 1656 р., кн. 11, л. 30.

¹⁰⁷ *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. С. 98–99.

Швеції. Водночас територія, яка відходила до Війська Запорозького, мала перебувати під верховною владою трансильванського князя, який ставав би польським королем¹⁰⁸.

Щодо долі західноукраїнських земель інструкція, по суті, містила дипломатичну відмову: «коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити»¹⁰⁹.

Проте запропонований Карлом X Густавом варіант угоди не задовольнив українську сторону. Згідно зі звітом Г. Велінґа, приєднання Українського Гетьманату до Раднотської коаліції ставало можливим лише за умови визнання за українським урядом «права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує — до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею». Посол був переконаний, що, якби йому було надано таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «то можна було б легко покінчити з союзом»¹¹⁰. Аналогічно висловлювався у листі до Карла X Густава від 7 лютого 1657 р. і шведський дипломат К. Штернбах, підкресливши, що метою гетьмана Хмельницького було будівництво власної держави¹¹¹.

Зважаючи на стан справ на польському фронті та вступ у війну з Шведським королівством Московської держави, Стокгольм не полишав надії на тісніше долучення України до цього протистояння. Тож уже в квітні 1657 р. з-під Завихосту до Чигирини виїхало шведське посольство на чолі з Г. Лілієнкроною, яке мало повноваження підписати «великий» договір з Україною. У наданій Карлом X Густавом дипломатичній інструкції проголошувалося монарше зобов'язання («асекурація») віддати під владу Б. Хмельницького всі землі, про які той домовиться під час укладення майбутньої угоди з Короною Польською¹¹². Король також погод-

¹⁰⁸ *Гебен Ш.* Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска (1657–1658 гг.) // 350-letcie Unii Nadziackiej (1658–2008). Warszawa, 2008. S. 513–514.

¹⁰⁹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 201–207.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ *Wibling K.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. S. 29.

¹¹² Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 221–223. Відомо, що ще навесні 1656 р. польський король Ян II Казимир надіслав Б. Хмель-

жувався на передачу Україні білоруських земель Великого князівства Литовського. 12 червня під час зустрічі з представником шведського короля український правитель поінформував, що до нього прибув спеціальний посол з Москви, який намагався відволікти його від союзу з шведами та намовити до війни з ними. Натомість гетьман у відповідь зауважив, що він є вірним союзником короля Швеції, а якщо московський цар не припинить воювати зі шведами, то українці стануть ворогами Росії¹¹³.

Одночасно Б. Хмельницький відіслав посольство до Москви, яке мало відмовляти Олексія Михайловича від війни з Карлом X Густавом. Тоді ж генеральний писар І. Виговський повідомив Стокгольм про готовність Українського Гетьманату в найближчій перспективі об'єднати військові зусилля з шведами проти Польщі¹¹⁴. Однак вже 21 червня гетьман написав листа до шведського монарха, інформуючи про тимчасове припинення переговорів у зв'язку з наступом на Україну військ Кримського ханату¹¹⁵. Ця вимушено взята українською стороною пауза, а також смерть українського володаря, яка сталася 27 липня 1657 р., помітно відтермінували заключний акт укладення договору між Україною і Швецією. Лише через три місяці, вже за гетьманування І. Виговського, який ще на посаді генерального писаря курирував шведський напрям української дипломатії, таку угоду було підписано в Корсуні.

Підсумовуючи українсько-шведські відносини за правління Богдана Хмельницького, звернемося до спостереження угорського історика Шандора Гебеї, який зауважив, що Військо Запорозьке «з усіма землями і підданими визнала та оголосила вільною і нікому непідлеглою нацією (*agnoscet et declarabit... pro libera gente et nulli subjecta... defendet contra omnes hostes*) одна тільки Швеція, але не Річ Посполита і не Росія»¹¹⁶. Наразі в цих словах для нас важливим є те, що з подання Стокгольму

ницькому з послом Т. Тишкевичем проект майбутньої мирної угоди та просив його надати військову допомогу проти шведів, але гетьман, зсилаючись на московську протекцію, відмовив Короні Польській у підтримці (*Горобець В.* Еліта козацької України... С. 125–126; *Заборовский Л.* Недооцененный документ Б. Хмельницкого // *Славяноведение.* № 6. 1992. С. 55–56).

¹¹³ Там же. С. 287–300.

¹¹⁴ Україна — Швеція: на перехрестях історії... С. 62–63, 174–175.

¹¹⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 303–304; Документи Богдана Хмельницького... С. 594–596.

¹¹⁶ *Гебеи Ш.* Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска. С. 525. Див також: *Его же.* Степень независимости Украинского гетьманства (середина XVII века) // *Muscovy: The Peculiarities of its Development* / Ed. G. Gyula. Budapest, 2003. S. 183–194.

було створено прецедент визнання незалежності Українського Гетьманату на міжнародній арені.

5.3. Заходи української дипломатії щодо збереження приязні з Кримом

Надзвичайно динамічно і драматично після Переяслава розвивались дипломатичні баталії України та Росії з Річчю Посполитою за прихильність Кримського ханату. Аби не спровокувати загострення відносин із Кримом, український гетьман узимку 1654 р. попросив царський уряд заборонити донським козакам морські виправи. Однак попри ці заходи, польська сторона у перемовинах з ханом, порівняно з керівництвом Війська Запорозького, мала явні переваги. Загрозливий характер взаємин із Росією, що почав оформлюватися в другій половині 1653 р. (після провалу посередницької місії Б. Репніна-Оболенського до Речі Посполитої), створив для поляків сприятливе підґрунтя для зближення з Бахчисараєм, для якого питання війни проти росіян було з багатьох причин дуже актуальним. І саме на ґрунті спільного походу на Москву (до нього планували залучити й Військо Запорозьке) відбувається нове польсько-кримське зближення, зафіксоване кам'янецькими домовленостями кримського хана Іслам-Гірея та польського короля Яна Казимира кінця 1653 р.

Військові ж приготування російської сторони, про які в Короні Польській було достеменно відомо вже на початку січня 1654 р., стали катализатором «руху» офіційної Варшави в кримському напрямі. Причому в нових умовах надважливим завданням стає розрив українсько-кримського союзу. Зокрема, ще 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відсилає Яна Шумовського з посольством до Трансильванії, ставлячи перед ним завдання переконати Дьєрдя II Ракоці виступити посередником перед Стамбулом у справі розриву союзу між Іслам-Гіреем та Богданом Хмельницьким¹¹⁷. Кілька днів по тому, 31 січня, аналогічна інструкція з'являється у Варшаві для посла, який мав відвідати Молдавію. Зокрема, йому доручалося довести господарю, «яким страшним (є. — *Авт.*) той союз козаків з татарами». Заради спокою обох держав молдавський господар мусив докласти зусиль, аби «через слуг своїх і приятелів у Порті» пробувати вплинути на султанський уряд у цьому питанні. Королівська інструкція акцентувала на тому, що «самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок

¹¹⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 280.

обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що ... маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати». Відвернути війну Порта могла, на думку польського керівництва, лише відірвавши козаків від хана, «який так тісно з ними зв'язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської Порти віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови»¹¹⁸.

Тим часом повідомлення Б. Хмельницького на першій його після Переяслава зустрічі з кримським достойником Келембет-мурзою в Корсуні про те, що він разом із Військом Запорозьким «учинились под государевою високою рукою навеки»¹¹⁹, татарська еліта, як слушно зауважують чимало дослідників, зустріла дуже спокійно. Татарські мурзи, які у складі кримської делегації перебували в Корсуні, заявили, що «они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки»¹²⁰.

Щодо збереження приязних українсько-кримських відносин надважливу роль відігравала позиція офіційного Стамбула. І це, вочевидь, у Чигирині добре усвідомлювали, адже відразу після переяславських переговорів із російською стороною Б. Хмельницький відіслав посольство до столиці Османської імперії. В історичній літературі можна зустріти різні інтерпретації кроків української дипломатії у відносинах з Османами — аж до твердження про наміри гетьмана прийняти після московської ще й турецьку протекцію. Однак аналіз тогочасної дипломатичної діяльності Чигириня переконує в тому, що мета місії була значно скромнішою — через Стамбул український уряд намагався вплинути на офіційний Бахчисарай та втримати його від інтервенції в Україну на боці польського короля. Крім того, за підтримки Туреччини Б. Хмельницький планував повернути втрачені позиції в Придунайському регіоні. Згідно з інформацією австрійського та трансильванського резидентів, українські політики шукали шляхів для порозуміння з урядом Мегмеда IV у справі колишнього молдавського господаря Василя Лупула, який, прагнучи повернути владу, не хтував інтригами при ханському дворі. В Україні також добре усвідомлювали той факт, що відсторонення тодішнього господаря Стефана Георгіци від влади могло істотно послабити впливи Речі Посполитої

¹¹⁸ Там само. С. 283–284.

¹¹⁹ В. Смолій, В. Степанков. Богдан Хмельницький... С. 369

¹²⁰ Там само.

на придунайські князівства, що надавало шанс Б. Хмельницькому посилити тут власні позиції¹²¹.

Заручитися підтримкою Туреччини намагалася і Варшава. Посол короля М. БеГановський прибув до Стамбула 19 березня 1654 р. І саме він надав Високому дивану об'єктивну інформацію про українсько-російський альянс, підтвердивши слова копіями отриманих від молдавського господаря важливих документів, що компрометували українського гетьмана та змушували серйозно поставитися до загрози нової військово-політичної комбінації. Насамперед, йшлося про передану польській стороні копію царської грамоти, привезеної в Молдавію російським посольством Г. Самаріна, про перехід у царське підданство Війська Запорозького. Там було висловлене й сподівання, що невдовзі воєвода Штефан за прикладом Б. Хмельницького складе присягу Олексію Михайловичу¹²².

Для турецького керівництва, що болісно переживало кризу у війні з Венеціанською республікою, перспектива поширення московських впливів на Балкани, звісно, не була втішною. Тож завдяки отриманих від молдавського господаря свідчень дискредитований В. Лупул потрапив до стамбульської в'язниці. Водночас це помітно ускладнило діяльність на турецькому напрямі української дипломатії.

Тим часом ставлення татарських еліт Кримського півострова до можливого розриву з Військом Запорозьким і зближення із Річчю Посполитою не було однозначним. Слова візира Сефера Гази-аги з приводу переяславських домовленостей: «коли так учинив, то вже й йому буде кінець»¹²³, висловлені на адресу українського гетьмана в присутності посла польського короля, відображали лише одну з панівних на той час у Бахчисараї тенденцій. Як слушно зауважує на це Я. Федорук, навіть після приїзду до Бахчисарая М. Яскульського, коли керівництво Речі Посполитої підтвердило свої наміри укласти антимосковський та антиукраїнський союз із Кримом, уряд Іслам-Гірея далі докладав зусилля, аби зберегти союзницькі відносини з Військом Запорозьким. Така поведінка хана, на думку дослідника, була продиктована передусім вимогами опозиції, що хотіла зберегти стару приязнь із козаками. Водночас у такий спосіб хан намагався запобігти морським вторгненням запорозьких і донських козаків у Чорне море. Найприйнятнішим для офіційного Бахчисарая було рішення про спільний кримсько-польський похід на Росію

¹²¹ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. С. 288–291; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України... С. 218.

¹²² Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 366.

¹²³ *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu. S. 98.

за участі Війська Запорозького або щонайменше гарантування нейтралітету останнього. Польське ж керівництво переслідувало мету спрямувати головні сили татар на війну з російськими військами, аби в цей час силами коронної армії і за кримської підтримки воювати в Україні. Оскільки кримське керівництво не хотіло розпочинати війну з Москвою, не заручившись надійною підтримкою союзників, а Варшава не планувала починати бойові операції, не змусивши перед тим Військо Запорозьке денонсувати угоду з царем, польсько-кримські переговорники ухвалили компромісне рішення — змусити спочатку козаків повернутися в підданство до Яна Казимира, а вже по тому розпочинати спільні акції на московському фронті¹²⁴.

Вже під час роботи польського сейму, одним із пріоритетів якого, з огляду на прогнозовану війну з Росією, було зміцнення армії, до Варшави прибув ханський посол Сулейман-ага, який 17 червня 1654 р. передав Яну Казимиру ханського листа — основу майбутнього «вічного договору» між Річчю Посполитою та Кримським ханатом. Згідно з пропонованим проектом, обидві сторони давали слово не нападати одна на одну; король мусив платити ханові щорічні «упоминки», а хан натомість зголошувався «як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян ... з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, [виступити] ... знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного московита»¹²⁵. Іслам-Гірей обіцяв не приймати послів від російського царя та українського гетьмана, а також не укладати з ними мирних угод без відома польського короля. Аналогічні зобов'язання брав на себе і Ян Казимир. Сулейман-ага передав також вимогу хана, щоб Річ Посполита, яка в майбутній війні з Росією отримає всі відвойовані у неї міста, гарантувала Бахчисараю отримання здобичі і територій Казанського та Астраханського ханств. Передбачалося також, що Іслам-Гірей приязно ставитиметься до правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, які підтримувалися Яном Казимиром.

10 липня 1654 р. у Варшаві в урочистій атмосфері присягу на вірність укладеному договору склали польський король і сенатори, з одного боку, а також ханський посол Сулейман-ага — з іншого. Юридичну силу договір мав набути після присяги Іслам-Гірея та найвпливовіших татарських мурз. Для складання останньої до Бахчисараєя знову виїхав Маріюш Яскульський. Але цього разу місія, запланована як суто церемоніальна,

¹²⁴ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України... С. 219.

¹²⁵ Документи об освободительной войне украинского народа... С. 760.

обернулася для офіційної Варшави тривожною несподіванкою. 30 червня 1654 р. передчасно пішов з життя хан Іслам-Гірей, а довкола кримського трону зав'язалася гостра політична боротьба, наслідками якої вирішив скористатися гетьман Богдан Хмельницький. Протягом липня–серпня 1654 р. українське керівництво провадить активні переговори з татарською елітою¹²⁶, які вселяли надію українському володарю на те, що йому вдасться зберегти українсько-кримські взаємини непорушними. Оптимізму Хмельницькому додавав і виступ у першій половині серпня ногайських татар на підтримку козаків. Через те в листі до наказного сіверського гетьмана — ніжинського полковника Івана Золотаренка від 26 серпня гетьман пише: «Ми же, взяв бога на поміч учинися изнову в неотменной приязни с татары по смерти ханской, ис-под Фастова вместе с ордою дале в Польшу до ляхов рушаемся»¹²⁷.

Однак після довгих коливань офіційний Стамбул прийняв рішення продовжувати антимосковську політику попереднього уряду, заспокоївши цим Крим і підлеглі ханові татарські орди. Серйозним стимулом для загострення антиросійських — а відтак і антиукраїнських — настроїв на півострові стали повідомлення про військові успіхи Москви та її нових союзників на території Великого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам-Гірея — його брат Мегмед, проголошений в Стамбулі 25 серпня новим ханом під іменем Мегмед-Гірей IV, прибув на півострів 22 жовтня 1654 р. Ще дорогою до Бахчисараю він скликав на 25 число засідання дивану в Перекопі, на якому декларував збереження зовнішньополітичного курсу попереднього ханського уряду, в тому числі й щодо бачення польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану наступного дня відіслали лист Янові Казимиру, в якому повідомляли про рішення направити до нього найближчим часом кримські орди на допомогу¹²⁸. В той же час до Богдана Хмельницького направили посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера Гази-аги та перекопського бея Карач-бея. Як можна встановити з гетьманського листа-відповіді, новий кримський хан, дипломатично висловлюючись на користь збереження братерства з Військом Запорозьким, водночас в ультимативній формі вимагав відступитися від царя, погрожуючи в противному разі, намовивши «угорців,

¹²⁶ Акты ЮЗР. Т. 14. С. 33–35.

¹²⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 377.

¹²⁸ Kubala L. Wojna moskiewska... S. 158, 390.

мунтян і волохів і сам, з'єднавшись з поляками», вступити у війну з Українською державою¹²⁹.

У відповідь на ультиматум хана Б. Хмельницький не менш різко заявив, що здивований намірами кримського керівництва зламати присягу на братерство, та повідомив, що, мобілізувавши армію, чекатиме на кордоні від Мегмед-Гірея IV «більш приятельського листа». Намагаючись переконати офіційний Бахчисарай відмовитись від агресивних планів щодо Війська Запорозького, гетьман нагадував про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони «разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу»¹³⁰. Аналогічного за змістом листа від Хмельницького отримав і візир Сефер Гази-ага, в якому також містився заклик пам'ятати «ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом»¹³¹.

Як можна встановити з листа гетьмана до Олексія Михайловича від 20 листопада, український уряд до останнього моменту не втрачав надії утримати Кримський ханат від участі у війні України та Росії з Річчю Посполитою, очікуючи «что оттуда (тобто з Криму. — Авт.) учинитца» підмога¹³². Але терміново скликаний за наказом Мегмед-Гірея IV диван, ознайомившись із відповіддю на ультиматум хана, підтвердив наміри воювати проти Української держави. Після цього 22 (за іншими відомостями — 21 або 23) листопада — хан у присутності М. Яскульського присягнув на кримсько-польському договорі¹³³.

Остаточний розрив Криму з Україною та укладення союзницької угоди з Річчю Посполитою стали найближчими в часі та, видається, найважливішими наслідками українсько-російської угоди 1654 р. Військово-політичний союз Речі Посполитої та Кримського ханату, актуальний упродовж наступних 12 років, за визначенням польського історика З. Вуйцика, перетворився на головне питання всієї тогочасної польської зовнішньої політики¹³⁴.

Не менш важливим був він і для Гетьманату. Вже в перший день чинності досягнутої між Бахчисараєм і Варшавою угоди передові татарські загони вирушили в Україну на з'єднання зі своїми польськими союзниками. А 1 грудня 1654 р. Б. Хмельницький із Корсуня надіслав черговий лист царю, інформуючи його про спільний польсько-кримський

¹²⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 396.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна Модерна. Львів, 1996. Вип. 1. № 7.

¹³² Документи Богдана Хмельницького... С. 399.

¹³³ Заборовский Л. Россия, Речь Посполита и Швеция... С. 73.

¹³⁴ Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...

наступ на українські терени. І, як написав гетьман, «то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя белгородцкие, очаковские, нагайские все»¹³⁵.

Навіть в умовах згаданого наступу кримське керівництво далі провадило переговори з російськими послами, що перебували на той час у Бахчисараї. Та якщо досі для Москви актуальними були спроби отримати військову допомогу ханату в боротьбі з Річчю Посполитою, то тепер, як видно з додаткових інструкцій Посольського приказу, першочерговим завданням для уряду Олексія Михайловича стає нейтралізація Криму в новій війні. Проте з трьох складників документа — отримання нової шерстної грамоти від Мегмед-Гірея IV; включення до її тексту нової титулатури царя; поширення кримських зобов'язань про ненапад на українські землі — російські дипломати змогли лише підтвердити в хана присягу про збереження миру з Росією. Причому в тексті грамоти з'явилося принципове уточнення: замість центральної формули «будемо недругу вашому недругом, а другу другом» кримська сторона висловилася так: «і будет будете ви»¹³⁶. А це недвозначно свідчить про умовність зобов'язань, узятих ханською адміністрацією.

Тож кримське керівництво ухилилося від прямого конфлікту з Московою, не довівши справу до повного розриву й обмежившись у 1654–1657 рр. спорадичною участю на боці Речі Посполитої у війні проти Війська Запорозького. Причому відбувалося це на тлі «братерського» листування з царем, відбирання в московських воєвод звичних упоминків, обміну посольствами тощо¹³⁷. До того ж, восени 1654 р. новий кримський хан не зважився надати полякам допомогу для чільного наступу в Україну¹³⁸, чим істотно послабив військову активність Речі Посполитої. Та все ж через неузгоджені дії українського та російського командувань (Москва планувала провадити головні воєнні акції на території Великого князівства Литовського, але зволікала з військовою допомогою для України), як і через незвичну для Б. Хмельницького пасивність, причину якої дослідники, до речі, так і не встановили, Східне Поділля повністю спустошили коронні війська гетьмана С. Потоцького спільно з татарськими ордами.

¹³⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 400.

¹³⁶ *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполита и Швеция... С. 73–74.

¹³⁷ *Фаизов С.* Где Москва, где Восток, где Запад?: географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Украина та Росія: проблеми соціокультурних відносин: Збірник наукових праць. Київ, 2003. С. 128–145.

¹³⁸ *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполита и Швеция... С. 106.

Вочевидь, погром Брацлавщини змусив уряд Б. Хмельницького поставити під сумнів здатність забезпечити ефективну оборону козацького краю, покладаючись лише на допомогу царських військ. Дипломатичну пасивність останніх місяців 1654 р. неunikно мав змінити справжній сплеск зовнішньополітичної активності.

Відповідно визнання подальшої перспективи розвитку взаємин з Кримським ханатом і надалі зберігало свою актуальність для уряду Б. Хмельницького. У цьому контексті важливого значення набуває укладення українсько-кримської угоди в другій половині 1655 р. Ця подія сталася 22 листопада під Озерною на Волині, при поверненні українського гетьмана з-під Львова. Тоді кримський візир Сефер Гази-ага, скориставшись затримкою В. Бутурліна в Галичині, надсилав до Хмельницького посланців «з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями». Тут візир заговорив і про надзвичайно дражливий для української сторони аспект — те, що Мегмед-Гірей IV веде війну, «щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів»¹³⁹.

На осінь 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом чи не вперше за всі роки правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який пробував через хана залучити козаків до боротьби зі шведами. Переслідуючи цю мету, він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Мегмед-Гірея IV. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував М. Яскульського, відісланого послом до ханського двору, аби той намовляв татар помиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю. Подібна позиція Варшави засновувалася на апеляції до настроїв українського гетьмана, який нібито «сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода»¹⁴⁰.

Відсутність письмово оформленого тексту Озернянської угоди чи хоча б фіксація її змісту в достовірному джерелі не дають змоги об'єктивно оцінити декларований в ній політико-правовий характер взаємин Кримського ханату та України. Як можна зробити висновок з опосередкованих джерел, вірогідним наслідком українсько-кримських переговорів стало поновлення старої приязні сторін, а відповідно й зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана — не допускати військових виправ запорозьких і донських козаків на Крим і

¹³⁹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 96–97.

¹⁴⁰ БМЧ. ВР, теки Нарушевича, № 148, арк. 758; *Грушевський М.* Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1148.

Туреччину. Згідно з пізнішим листом І. Виговського до К. Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.), договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною та Кримом: «Хто мав би [бути] ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради ... гетьмана ... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить»¹⁴¹. Вірогідним видається взяте Хмельницьким під Озерною зобов'язання повернути трон Яну Казимиру, адже, як вже зазначалося, конфлікт інтересів України та Швеції робив гетьмана тактичним союзником останнього. Та якщо польське керівництво, перебуваючи в українських важких умовах шведського «потопу», поклало великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана та українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було радше тактичним кроком, продиктованим тверезою оцінкою міжнародної ситуації, що склалася на середину листопада 1655 р.¹⁴²

Ще складнішим виглядає питання щодо зобов'язань Хмельницького розірвати союз із Москвою. Принаймні про це йшлося в зведеннях татарських та польських інформаторів. Власне, і Мегмед-Гірей IV, повідомляючи своєму союзникові — польському королю — про озернянські події, зазначав, що досягнути кримсько-українського примирення вдалося на підставі двох головних умов: «Перша, аби (Хмельницький. — *Авт.*) присягнув, що буде королеві Й. М-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив»¹⁴³. Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя. Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воевода Штефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків із Москвою є значно міцнішим, ніж із Кримом, і Озернянська угода на ньому не позначилася¹⁴⁴. А вже менш ніж за місяць, посилавшись на свого посланця, який перебував під Озерною в ставці гетьмана, стверджував, що Хмельницький дав Мегмед-Гірею IV таємну «асекюрацію» щодо своїх намірів розірвати з царем¹⁴⁵.

З наведених відомостей очевидним є лише факт обговорення цього питання у ході переговорів. Натомість відсутність достовірних джерел, напевне, так і залишить його відкритим. І можна лише припустити, що

¹⁴¹ Kubala L. *Wojna moskiewska...* S. 440.

¹⁴² *Горобець В.* Еліта козацької України... С. 114–115.

¹⁴³ *Жерела до історії України-Руси.* Т. 12. С. 382.

¹⁴⁴ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* Т. XXIII: Oktomantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. Budapest, 1874. № 124.

¹⁴⁵ *Transsylvania et bellum boreo-orientale...* S. 527.

Хмельницький, неодноразово демонструючи солідарність із майбутнім союзником, бранденбурзьким електором, у тому, що вічних коаліцій не існує, а є лише певні інтереси, забезпечити які можна досягненням подібних коаліційних домовленостей, у розмові із ханом міг погодитися на його вимогу, не беручи на себе якихось конкретних зобов'язань. Зрештою, й господар Штефан зауважував, що український гетьман зазвичай не дотримується договорів, тож і цього разу, мабуть, залишиться вірним собі¹⁴⁶. Прикметно, що й кримське керівництво швидко переконалося в тому, що Хмельницький «Москву бити не захоче», а тому радило полякам іти на примирення з росіянами, пов'язуючи, імовірно, саме з цим надання військової допомоги Яну Казимиру проти шведів¹⁴⁷.

Загалом же заяви українського гетьмана, зроблені наприкінці 1655 — в першій половині 1656 рр., переконують у тому, що влада Гетьманату відповідально поставилася до перспективи налагодження союзницьких відносин із Кримом, розглядаючи їх істотним фактором зміцнення свого міжнародного становища. Зокрема, наприкінці року Хмельницький впевнено запевняв турецького султана в тому, що «тепер до самої смерті (з ханом. — *Авт.*) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки ... від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана»¹⁴⁸. Про встановлення «міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами» український правитель інформує Радзеєвського 11 січня 1656 р.¹⁴⁹ Виговський також у листах як до останнього, так і Карла X Густава наголошує на тому, що «гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — *Авт.*), скріплене взаємною присягою»¹⁵⁰. Окремі риси проектованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах прослідковуються з листів Хмельницького до трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці від 14 квітня 1656 р., де він повідомляв, що в Чигирині чекають на «повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв'язків»¹⁵¹. Ще промовистішою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він, з-поміж іншого, зауважував: «тільки що всту-

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 382.

¹⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 462.

¹⁴⁹ ПКК. Т. 3. С. 234.

¹⁵⁰ Там же. С. 237.

¹⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... № 364.

пили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч»¹⁵².

5.4. Дипломатичне забезпечення реалізації плану воз'єднання українських земель у відносинах з правителями придунайських держав

Одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики гетьманського уряду в середині — другій половині 1650-х років було розладнання створеної за ініціативи Варшави антиукраїнської коаліції придунайських держав та відновлення союзницьких відносин із Трансильванією і Молдавією й налагодження стосунків з Валахією.

На цей час сильне занепокоєння придунайських володарів викликали провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції наприкінці 1653 р., а також укладення Б. Хмельницьким договору з Москвою на початку 1654 р. Водночас саме тоді Дьєрдь II Ракоці повертається до ідеї оволодіти польським тронем. Відповідно в контексті цих прагнень зростає роль України в регіональній політиці. Тож на початку 1654 р. придунайські правителі поволі розпочинають пошуки шляхів порозуміння з українським гетьманом. У лютому вони звернулися до нього з проханнями не вдаватися «до ворожих дій», пропонуючи поновити приязні стосунки. Зі свого боку і Б. Хмельницький зробив крок назустріч — він звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що смерть його сина не повинна перешкоджати дружбі між країнами. Щоправда, нещирість Ш. Георгіце та військова підтримка ним дій польських підрозділів у березні–квітні підштовхнули гетьмана до дипломатичних кроків щодо повернення на трон В. Лупула¹⁵³.

Загалом протягом весни–літа 1654 р. усталилися дипломатичні відносини з Трансильванією й окреслилася тенденція до поліпшення стосунків із новим валаським господарем К. Щербаном. Утім, воєнні дії осені 1654 — зими 1655 рр. уповільнили зближення козацької України з придунайськими князівствами. Нового імпульсу цей процес отримав

¹⁵² Там само. № 365.

¹⁵³ *Горобець В.М.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 38; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... С. 454–455, 457, 459–460; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України... С. 78–90, 115–117.

лише навесні–влітку 1655 р., коли український уряд активно перейнявся створенням антипольської ліги. Важливим стимулом у справі активізації контактів гетьманського двору з придунайськими правителями стала позиція Шведського королівства, керівництво якого, як уже зазначалося перед цим, почало демонструвати зацікавленість у мобілізації антипольських сил, активну роль у чому мали відіграти країни Придунав'я та Український Гетьманат.

Окупація шведами Польщі ще більше підштовхнула придунайських правителів до зближення з Україною. На початку 1656 р. до Чигирини прибули послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьману бажання їхніх володарів «бути з ним у мирі». У відповідь Б. Хмельницький запевнив послів у зацікавленості в розвитку приязних відносин і попросив не надавати допомоги ані Варшаві, ані Стокгольму. Прийняв він також посланця Дьєрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя не підтримувати ворогів Української держави і його готовність до укладення з нею союзу¹⁵⁴. 20 квітня до трансильванського князя вирушило посольство І. Брюховецького, яке мало передати принципову згоду на це Б. Хмельницького, а також його пропозицію розпочати воєнні дії проти Польщі¹⁵⁵.

Втім, не варто залишати поза увагою ті складнощі, що супроводжували дипломатичний процес створення коаліції козацької України, Трансильванії й Швеції, оскільки кожна з сторін прагнула досягти власних цілей. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Дьєрдь II Ракоці, домагаючись військової допомоги з боку Української держави, водночас не були зацікавлені у зміцненні її військово-політичної потуги й міжнародного авторитету, а також плекали надії захопити західноукраїнські землі.

Шведсько-трансильванські переговори про воєнно-політичну співпрацю, що завершилися 16 грудня 1656 р. укладенням Раднотського договору, створювали для України ще більш сприятливі умови для формалізації своїх союзницьких відносин з Трансильванією, а також подальшого зближення з Молдавією та Валахією. 10 січня 1657 р. Б. Хмельницький надіслав на допомогу трансильванському князю сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем. 19 березня 1657 р. трансильвансько-українські війська вступають до

¹⁵⁴ НБУВ. IP, ф. II, 15564-15570, арк. 57–58; Документи Богдана Хмельницького... С. 473–474; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1184–1185.

¹⁵⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 486; *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин... С. 66, 71; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. Warszawa, 1917. S. 128.

Кракова, а потім рухаються на з'єднання з армією Карла X Густава¹⁵⁶. 1 квітня корпус на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем і трансильванське військо були урочисто зустрінуті шведами у таборі під Модлібожицями.

Загалом на першу половину 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція в складі Швеції, Трансильванії та Бранденбурга, з якою солідаризувалися— передусім через угоди з Трансильванією — Молдавія, Валахія та Україна; з іншого ж — Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленними політичними союзниками (насамперед Австрією).

Прикметно, що на переговорах зі шведським послом К. Штернбахом козацька старшина, сповіщаючи про рішення підтримати військом Ракоці, посилалася на те, що «з трансильванським князем та з обома господарями — молдавським і волоським, утворено союз», однак при цьому наголошувала, що допомогу надано «не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем»¹⁵⁷. Зважаючи на це, вочевидь, однозначно трактувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди, проблематично. Одночасно участь українського корпусу спільно з військами трансильванського князя у виправі на землі Корони Польської актуалізує ще один напрям дипломатичної співпраці — бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм звертається до Б. Хмельницького «скласти дружбу» між Бранденбургом і козацькою Україною. Гетьман цю пропозицію сприйняв позитивно, про що повідомив у листі від 1 липня¹⁵⁸.

Спільна українсько-трансильванська військова акція на польських теренах неабияк загострила українсько-кримські відносини. У цьому контексті прикметно, що трансильванський правитель, будучи васалом Великої Порти, перед підписанням союзної угоди зі шведським королем звернувся по дозвіл до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мегмед Кьопрюлю. Князю дозволялося виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як він отримає від султана спеціальний дозвіл на похід — «атнаме»; сходження ж його на польський трон могло відбутися лише після звер-

¹⁵⁶ Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 5. Київ, 2005. С. 318–320. Згідно з підрахунками автора, коаліційні шведсько-трансильвансько-українські війська під час оволодіння Брестом (7.VI.1657) нараховували близько 60000 осіб, з них: шведів — 13000, трансильванців — 28000, українців — 19000.

¹⁵⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. № 84. С. 201–207.

¹⁵⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 597.

нення поляків до Мегмеда IV. Це зовсім не вписувалося в плани Ракоці, який волів діяти як самостійний правитель і саме з такого ракурсу вибудовував переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом¹⁵⁹. Незалежницькі устремління трансильванського князя драгували як Стамбул, так і Бахчисарай, але невдоволення кримської еліти значно посилювалося тим, що їх із Польщею поєднувала союзницька угода. Ханський уряд, крім того, безуспішно намагався примусити князя підносити Бахчисараю щорічні «дари» (аналогічні тим, які отримувала Порта). За таких умов наказ високого дивану про покарання надто самостійного васала в Криму було сприйнято з неприхованим ентузіазмом. У середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило кілька десятків тисяч татарського війська, а перед тим, ще 17 травня, брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан «Днепр перешод, стоить под Конкой... Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись»¹⁶⁰. Тривожні дані про можливість вторгнення ординців на українські землі надходили також з інших джерел¹⁶¹.

Загалом же українська дипломатія протягом 1648–1657 рр. функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

¹⁵⁹ Див.: *Заборовский Л.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. Москва, 1994. С. 229.

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. Прибавление № 1. С. 702.

¹⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 695–696; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. № 106. С. 313; Жерела до історії України-Руси. Т. 12. № 598. С. 508.

Розділ 6.

МІЖ СТОКГОЛЬМОМ, МОСКВОЮ, СТАМБУЛОМ, ВАРШАВОЮ ТА БАХЧИСАРАЄМ: ДИПЛОМАТІЯ ПОШУКУ ОПТИМАЛЬНОГО ВАРІАНТУ ПРОТЕКЦІЇ (ОСІНЬ 1657 — СІЧЕНЬ 1667 рр.)

6.1. Зовнішньополітичні аспекти Гадяцького проекту

Провал спільного походу Дьєрдя II Ракоці та А. Ждановича проти Польщі влітку 1657 р. і подальші поразки шведів у кампанії 1658–1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників для продовження військового протиборства з Річчю Посполитою. Зокрема, все виразнішою ставала переорієнтація зовнішньополітичних симпатій Молдавії та Валахії, володарі яких, тверезо оцінивши розклад сил у регіоні, почали схилитись у бік Варшави, що поволі відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішими стають намагання Москви встановити свій контроль за внутрішньоукраїнськими справами, насамперед, через запровадження в Україні воєводської системи управління, а також прагнення позбавити гетьманський уряд права здійснення власної зовнішньої політики. Небажання української сторони йти на поступки Москві провокує російсько-український конфлікт. І саме за таких обставин наприкінці літа 1657 р. помирає Богдан Хмельницький, а це своєю чергою вкрай негативно позначається на стабільності української владної верхівки.

Зміна очільника Української держави, особливо в умовах наростання кризових явищ як всередині країни, так і у стосунках з сусідами, об'єктивно мала позначитися на зміні векторів зовнішньополітичної діяльності. Втім, це сталося не відразу. Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря в уряді гетьмана Богдана Хмельницького Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені, як не дивно, переконували в прагненні нового керівництва зберегти в недоторканості зовнішньополітичний курс попередника, принаймні в головному. Так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції й у контексті цієї політики в середині серпня (ще будучи генеральним писарем) підписує союзницьку декларацію з представником трансильванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний очільник держави) укладає угоду зі шведським королем.

Ця подія мала свою тривалу передісторію. Зокрема, ще 31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду. «Я з усім Військом, — наголосив новий український регіментар, — зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох не-приятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»¹. Таким чином, гетьманом пропонувався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. Переговори зі шведськими дипломатами завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. Того ж дня І. Виговський видав універсал, яким уповноважував Ю. Немирича, І. Ковалевського та І. Федоровича узгодити з Г. Лілієнкроною пункти мирної угоди зі Швецією².

Її було ухвалено 6 жовтня 1657 р. на Корсунській раді³. У своєму виступі перед поважним зібранням гетьман окреслив перспективи міжнародного становища Української держави: «...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»⁴ Після цього І. Виговський запропонував присутнім на раді залишатися в московському підданстві та укласти українсько-шведський союз.

Як наголошувалося в преамбулі, основні положення цієї угоди були розроблені за гетьманування Б. Хмельницького. «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорозького з усім військом Запорозьким, — йшлося в документі, — так заявляємо — сповняючи наміри покійного Богдана Хмельницького, нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз... з щасливо нині пануючим

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 205.

² Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 332–333.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 361–362; Furbundstraktat mellan Sverige och de Zaporogiske Kosackerna. Dat. Corsun, d. 6 oktober 1657 // Riksarkivet. RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t. 1: Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655–1719, l. 1–3.

⁴ Акты ЮЗР. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. С. 44.

Карлом-Густавом Королем Шведським Й[ого] М[илистю]]⁵. Текст угоди, який повів до Стокгольма Г. Лілієнкрона, був підкріплений листом І. Виговського до Карла X Густава⁶.

8 жовтня 1657 р. представники українського уряду Ю. Немирич, І. Федорович та І. Ковалевський підписали звернення до шведського короля з восьми пунктів, де йшлося про українську націю як *Subiectus pro liberta gente et nulli subiecta* («вільний політичний народ і нікому не підлеглий»), а також наголошувалося на необхідності надання «воєнної допомоги проти спільних ворогів... за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність» («*excepto sarenissimo eb polertissimo Mapno Duce Moschoviae, cum gno miliria Zaporoviana strieto foedere junetc est fidem gue mojestet; sune sewabit intactan et inviolatum*»)⁷. Крім того, українці вимагали визнати за Військом Запорозьким північні кордони по р. Березину.

Курс попередника новий гетьман намагається продовжити і в стосунках з московським царем. Початково, як видно з його власних заяв, він виношував плани здобути булаву українського правителя, розраховуючи, насамперед, на підтримку царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послу трансильванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з ним конфіденційною інформацією стосовно того, що у Москві обіцяли віддати Україну під його повний регімент. 4 вересня під час зустрічі з новим царським послом Матвеевим гетьман зауважив: «...так, як він (Б. Хмельницький. — *Авт.*) віддав йому (Олексію Михайловичу. — *Авт.*) вірне підданство і службу згідно з присягою, — так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁸. На початку вересня Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі прийняти їх сторону. Відомо, що таємне доручення подібного змісту від короля Яна II Казимира одержав знаний дипломат Речі Посполитої С. Беневський, який у той саме час перебував у Чигирині. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським Гетьманатом, яке опиралося на поло-

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 332; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. X. Київ, 1998. С. 63.

⁶ Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 337–338. Див. також: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький... С. 583–596.

⁷ *Puncta pactorum ex parte Exercitus Zaporonianor Legato Regis Suetia. Dat. Corsun, d. 8 oktober 1657 // Riksarkivet. RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t. 1: Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655–1719, l. 1–2; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 336–337.*

⁸ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 233.

ження Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою. А у жовтні, з огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, Корсунська рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору.

Так само традиційно виглядають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві⁹. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського й у відносинах з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р., під час перебування у Стамбулі, запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая листа, в якому демонструє готовність виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання. Водночас Виговський забороняє запорозьким козакам виходити у Чорне море, аби не провокувати в такий спосіб конфлікт з турками та татарами¹⁰.

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед, варто зазначати, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Вже на зламі зими–весни 1657 р. до Чигирина прибуває як посередник посол від австрійського цісаря Петро Парцевич, а слідом за ним особистий представник польського короля, тоді ще луцький писар Станіслав Казимир Беневський. У ході переговорів останнього з українським правителем той, згідно з реляцією Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні¹¹.

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх супроводжували, — все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості

⁹ Там же. Т. 4. С. 22–23.

¹⁰ Там же. Т. 4. С. 24–25; Т. 7. С. 186; Т. 11. С. 801 та ін.

¹¹ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1364.

швидкого залагодження «української проблеми» політичними методами¹².

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирини та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹³ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького¹⁴. Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із співставленням політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед, звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовою для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Адже розгром Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою розглядалося в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком¹⁵. Богдан, як видно з інформації Беневського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні та влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансильванськими військами воєнні акції на теренах останньої¹⁶.

¹² Там само.

¹³ Див.: *Kubala L. Wojna brandenburska... S. 295–298; ПКК. Т. 3. С. 242–245.*

¹⁴ *Kaczmarczyk J. Bogdan Chmielnicki na tle stosunkow polsko-ukrainskich: proba prelatania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба... С. 28.*

¹⁵ Див.: *Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 14–33.*

¹⁶ Детально про це див.: *Kubala L. Wojna brandenburska... S. 199; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1398–1400 .*

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Б. Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів примиритися з польським королем. Зокрема, згідно з інформацією В. Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, однак «звичних для нього фортелів» він не полишав. На словах Хмельницький запевняв королівського посланця у щирості свого бажання прислужитися польському монарху, при цьому продовжував триматися Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською¹⁷.

Відомі на сьогодні документальні матеріали засвідчують аналогічну позицію стосовно відносин з варшавським двором і новообраного гетьмана. Так, наприклад, вже згаданий вище посол трансильванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель «хоче залишитися царським підданим... хоче завоювати для царя Польщу...»¹⁸. За таких умов повторна місія Беневського до Чигирина в серпні–жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершується безрезультатно. Оповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він «наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»¹⁹. Сучасник подій Йоахим Єрлич також зазначав, що «дуже погано пана волинського (каштеляна. — *Авт.*) приймали і поводитися з ним; з десятків тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»²⁰. Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир'я.

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з боку Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня до Чигирина один за другим прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції²¹. Водночас варто зауважити, що «московський сигнал» був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з північного

¹⁷ Kubala L. Wojna brandenburska... S. 194.

¹⁸ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. T. XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. Budapeste, 1874. S. 545–546.

¹⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit (1550–1856). Vol. IX: 1659–1663. Romae, 1963. P. 80–81.

²⁰ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853. T. 2. S. 5.

²¹ Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... С. 20–24.

сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирин викликали також повідомлення, що надходили із заходу та півдня.

Зокрема, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, у жовтні 1657 р. Виговський підписує Корсунський договір зі Швецією²². Однак провал походу раднотських союзників до Польщі влітку 1657 р. помітно підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Так, залишившись без підтримки українського корпусу Антона Ждановича, з неї виходить Дьєрдь II Ракоці, який був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем. Слідом за цим з табору союзників Швеції до її противників перейшов електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм; а після смерті «некоронованого монарха» Великого князівства Литовського великого гетьмана князя Януша Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли надавати вагому підтримку шведському королю Карлу X Густаву. За таких умов останній втратив інтерес і до козацької України, спрямувавши всі свої зусилля на відновлення позицій на Балтиці.

Не менше занепокоєння в українського гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед-Гірей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських відносинах, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «зараз є час і погода... оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...». Водночас хан переконував уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну — проти козаків²³. Причому, як видно з листа газького митрополита Паїсія до царя Олексія Михайловича від 8 (18) жовтня, аргументи Мехмед-Гірея IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги²⁴.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. демонстрували досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовніш-

²² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. VI. С. 332–333.

²³ БМЧ. ВР, спр. 1656, арк. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. Львів, 1994. С. 40–41; *Мицик Ю.А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. 1991. № 2. С. 60.

²⁴ Из рукописей Е.В. Барсова // Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі — ЧОИДР). 1884. Ч. 2. Отд. V. № 2. С. 3; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... С. 237.

ньополітичного курсу уряду І. Виговського справляв внутрішній фактор — політична криза в Україні. Ще з весни 1657 р. на Запорозжжі гуртуються антигетьманські сили і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...»²⁵. Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, крилася, насамперед, в соціальній площині: «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»²⁶. А тому намагання гетьмана І. Виговського забезпечити собі підтримку в суспільстві, спираючись лише на привілейовані верстви, що виразно простежується з осені 1657 р., неминуче поглиблює конфлікт. Крім соціальних протиріч, у розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера, поширити свій вплив на гетьманську Україну. В даному контексті спроби Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців, раді збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична поступливість Коша у взаєминах з російською владою, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики дозволяє останньому заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових сил в Україні. Уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам²⁷, надсилає на Січ царську грамоту, яка засвідчує визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин²⁸.

Гостра потреба в приборкані заколоту на Січі та у південних полках Гетьманату, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод (більшість з них відверто підтримували опозицію) змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення

²⁵ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна... С. 25.

²⁶ Там само.

²⁷ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 51, 78 та ін.

²⁸ Див.: *Горобець В.М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* Київ; Запоріжжя, 1997. С. 33–43.

українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найвагоміше, чого вдалося досягти уряду Виговського в українсько-кримських стосунках, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, вельми нестійкий). Реальна тогочасна військово-політична ситуація в центральній-східній частині Європи склалася таким чином, що саме Кримський ханат ставав найбільш вірогідним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після укладення в 1654 р. польсько-кримського військово-політичного союзу шлях до Бахчисарая для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже отримати допомогу від хана, перебуваючи у стані війни з королем, для Чигиринців в 1658 р. було неможливо.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграв вирішальну роль і на стадії підписання угоди. Зокрема, коли уряд гетьмана Виговського, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо вирішення принципових вимог Війська Запорозького, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності такого кроку, саме тиск з боку кримських союзників змусив гетьмана все ж піти на укладення Гадяцького трактату²⁹.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою, реалізованих у віленських домовленостях 1656 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернативи продовження наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше серед литовської шляхти, готової йти на поступки царю в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимізація стосунків з Річчю Посполитою для керівництва Війська Запорозького виступала певною гарантією збереження здобутків визвольних змагань кінця 1640-х років.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення слугувала та обставина, що політичні реалії кінця 1650-х років обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в порозумінні між двома країнами у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому цього разу рушійні фактори крилися не лише в приватних інтересах колишніх українських землевласників чи фіскальних потребах королівського двору. Необхідність в розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнарод-

²⁹ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 145–164; ПКК. Т. 3. С. 345–346; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. Т. 2. Санкт-Петербург, 1872. С. 75–78.

ного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, королівська влада наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та водночас вкрай складної в аспектах реалізації справи — проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та відповідно звуження прерогатив сейму³⁰. Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки та провести проект через сейм, королю та його прибічникам вкрай важливими були як сприятливе політичне тло — повернення українських земель до складу Речі Посполитої, так і політична підтримка Війська Запорозького.

У підсумку поєднання всіх названих вище обставин створювало відповідний ґрунт для появи чи не найбільш виваженої за всю історію українсько-польських взаємин раннього нового часу Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р. Угода передбачала повернення козацької України у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств до державного тіла оновленої Речі Посполитої на правах рівноправної її федеративної частини — Великого князівства Руського. Державне життя у його межах мало бути облаштованим на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. Вища законодавча влада мала належати місцевому сейму, а вища виконавча — пожиттєво обраному українськими станами і затвердженому королем гетьману, який одночасно б виступав і воєводою київським, і першим сенатором Великого князівства Руського, і старостою чигиринським. Під його командуванням мали перебувати збройні сили князівства чисельністю у 60 тис. (згідно з пізнішими домовленостями — 30 тис.) козаків і 10 тис. найманого війська. Подібно до Литви, декларувались державні посади канцлера, маршалка, підскарбія, передбачалось формування вищої судової інстанції — Трибуналу. За князівством декларативно закріплювалося право карбувати власну монету, вести самостійну внутрішню політику. На території князівства, як і в усій Речі Посполитій, підлягала ліквідації церковна унія. Києво-Могилянський колегіум уперше здобував офіційне підтвердження високого академічного статусу. Передбачалось заснування для православних ще однієї Академії, а також відкриття середніх навчальних закладів і друкарень. Соціальний блок угоди декларував відновлення майнових прав шляхти, її вільне повернення на українські землі, проте включав заборону на переобтяження дідичами своїх підданих. Передбачалось, що за поданням гетьмана щороку буде відбуватися нобілітація 100 козаків.

³⁰ Див.: *Czaplinski W. Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655–1660. Warszawa, 1957. T. 1. S. 303–329.*

Зважаючи на ту обставину, що українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси багатьох суб'єктів міжнародної взаємодії, ситуація вимагала продуманих, обережних, водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави. При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби ведення складної дипломатичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман намагається зберегти водночас приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин протягом усього переговорного процесу з Короною докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Першої північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 — літа 1659 рр. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом — навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву³¹.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрям. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед, варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона навіть наполягла на тому, щоб до її тексту було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце³². Крім того, Виговський неодноразово висловлювався щодо можливості приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства³³.

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Чигирином та Москвою, а також серйозних суперечностей між нею та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення. Водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли

³¹ БМЧ. ВР, спр. 399, арк. 255; ПКК. Т. 3. С. 267.

³² БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 281–290; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини... С. 112–119.

³³ Див.: Акты ЮЗР. Т. 4. С. 163–165.

засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої.

Восени 1658 р. для України утримати Москву від інтервенції на свою територію чи ефективно протидіти таким спробам було можливим лише за умови успішного розігрування саме шведської карти. Адже лише досягнувши швидкого примирення Польщі та Швеції та водночас відволікаючи останню від мирного діалогу з Москвою, можна було сподіватися на повну нейтралізацію російського воєнного потенціалу. Здавалося, успіхи української дипломатії на цьому напрямі були очевидними. 8 листопада 1658 р. шведський король Карл X Густав написав листа до Чигирини щодо підтримки прагнень гетьмана І. Виговського.

Польське ж керівництво, хоч і дуже прагнуло повернути Україну, але сподівалося, насамперед, використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль для допомоги Виговському. Швидше навпаки, варшавський двір розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоча б політичні дивіденди. З осені 1658 р. польське командування активізує бойові операції проти шведів на Помор'ї.

Натомість царський уряд, довідавшись про українсько-польський договір, відправив послів до Швеції, розпочавши тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Вже 20 грудня того ж року у м. Валлієсарі було підписано шведсько-російське перемир'я, що фактично перекреслило будь-які перспективи українсько-шведської військово-політичної співпраці. Укладені між росіянами і шведами домовленості дали змогу Москві передислокувати в Україну досить значні сили під командою князя О. Трубецького. Крім того, перед Москвою відкривалася перспектива направлення до Білорусі додаткових військових підрозділів, чим, власне, вдалося переломити хід протистояння з військами українського полковника І. Нечая.

Тим часом досягнуті в Гадячі українсько-польські домовленості викликали активний спротив королівської опозиції в Короні, а також переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану і вищого польського духовенства. Це у свою чергу призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського, нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем тощо. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на підтримку планів уряду І. Виговського в Україні та відповідно нівелювало загальний успіх задуманого. За таких умов з початком 1659 р., в той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись

на «братерство» з кримським ханом і Ордою, гетьман відправляє А. Ждановича до Стамбула «к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу»³⁴. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Францом Лізолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільному вигаши від налагодження приязних українсько-австрійських взаємин³⁵. Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії³⁶ (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрією).

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави наприкінці 50-х років XVII ст. дає підстави для висновку щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва відповідно до розвитку міжнародних процесів у регіоні. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися, насамперед, внутрішні фактори, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними зовнішньополітичні. Найвагомими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення нейтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких відносин з Кримським ханатом, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

6.2. Переяславський 1659 р. і Чуднівський 1660 р. договори та їх наслідки для розвитку відносин України з Росією, Кримським ханатом й Річчю Посполитою

Битва під Конотопом в середині літа 1659 р., в результаті якої гетьман І. Виговський разом зі своїм союзником кримським ханом Мехмед-Гіреєм

³⁴ Там же. С. 226, 230.

³⁵ *Pribram F.A.* Die Berichte F. von Lisola. Wiena, 1887. S. 519.

³⁶ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. Lwów, 1922. S. 484–485.

IV отримав блискучу перемогу над російськими військами, стала найбільшим військовим тріумфом часів його перебування при булаві, утім, не вберегла його від політичного фіаско. Після усунення у вересні 1659 р. Виговського від влади та обрання на гетьманство Юрія Хмельницького — не стільки за його власні заслуги, скільки намагаючись одним лише прізвищем великого українського володаря примирити політичних супротивників, що пересварилися після його смерті, оточення нового реґиментаря намагається так само неконфронтаційно вибудувати власну політику і у стосунках з російським і польським монархами. Тогочасний польський експерт в питаннях української політики С. Потоцький, тривалий час перебуваючи в Українському Гетьманаті, у донесенні королю інформував, що оточення Хмельницького прагне досягти власних політичних цілей, «обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю...»³⁷. Дійсно, гетьманський уряд, декларуючи свою вірність гадяцькому курсу І. Виговського, разом з тим прагне поновити союзницькі стосунки з Москвою.

Поновлення союзу Війська Запорозького з російським царем в Чигирині планувалось здійснити на основі так званих Жердівських статей — проекту української сторони, ухваленому на козацькій раді у Жердовій Долині. Відмінності проекту 1659 р. від його аналогу з 1654 р. обумовлювалися набутим досвідом стосунків з Московською державою і, як правило, виразно вказували на бажання старшини уникнути прикрих непорозумінь, що мали місце в попередні роки. Так, Жердівські статті, поряд з вимогами надання Війську Запорозькому гарантій непорушності його вольностей і прав, зафіксованих угодою 1654 р., у пункті другому наголошують на тому, що присутність царських воевод має локалізуватися лише Києвом. У тому ж разі, коли міркування воєнної доцільності обумовлюватимуть їх введення до інших українських міст, ратні люди царя повинні перебувати у підпорядкуванні українського гетьмана. Четвертий та п'ятий пункти акцентують увагу на праві Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію. Шостий пункт вказує на гарантії владних повноважень полкової старшини у ввірених їй полках, включно з Києвом, де мав розміщуватися російський гарнізон, і з Старим Биховом, з приводу підпорядкованості якого точилися гострі суперечки з Москвою за гетьманства Б. Хмельницького та І. Виговського. Сьомий пункт проекту застерігав право української влади на ведення зовнішньополітичної діяльності. На увагу заслуговує також положення, що конституювало васальний принцип взаємин Війська

³⁷ ПКК. Т. 3. С. 387.

Запорозького з Московською державою. У відповідності з ним, будь-яка кореспонденція, надіслана з України в російські державні структури, обов'язково мала бути завізована гетьманським урядом³⁸.

Отже, козацька еліта воліла й надалі перебувати під протекцією династії Романових, однак умови цієї протекції не мали виходити за межі традиційної моделі васальної залежності, причому у її вельми м'якому варіанті, фактично номінального васалітету.

Однак, як видно з дій царського представника на переговорах з урядом Ю. Хмельницького князя О. Трубецького, принципово іншу думку з цього приводу мала офіційна Москва. Під час попередньої зустрічі представника гетьманського уряду П. Дорошенка з Трубецьким останній відмовився навіть обговорювати Жердівський проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому «многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману (мався на увазі Б. Хмельницький. — *Авт.*)...», та запропонував натомість перенести обговорення умов майбутнього союзу на загальну раду, на якій були б присутні і гетьман, і старшина, і рядові козаки³⁹.

Жорсткі дебати сторін викликало й питання визначення місця проведення майбутньої Генеральної ради. Усі добре розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, у давню козацьку столицю Трахтемирів, на чому наполягав гетьманський уряд, зважаючи на пануючі в цьому регіоні суспільні настрої, змусить російську сторону бути більш поступливою на переговорах. Натомість проведення Генеральної ради в Переяславі, оточеному царськими полками та у присутності промосковськи налаштованої старшини (зокрема, уряд переяславського полковника обіймав один з лідерів антигетьманського та промосковського повстання на Лівобережжі Тиміш Цицюра), робитиме більш уразливою позицію Ю. Хмельницького.

Усвідомлення важливості здобуття переваги в цій «географічній» полеміці для одержання загальної політичної перемоги провокує ситуацію, за якої напруга в ході дебатів зростає настільки, що Трубецької навіть змушений був вдатися до погроз гетьманському уряду Хмельницького в разі відмови дослухатися до його побажань застосувати наявну в нього військову силу. А оточення новообраного гетьмана, пішовши на поступку в цьому питанні, втратило можливість утримувати ситуацію під своїм контролем під час самих переговорів. На них уряд

³⁸ Акты ЮЗР. Т. 4. № 115. С. 255–257; Т. 15. Санкт-Петербург, 1892. № 7. С. 256–258.

³⁹ Там же. Т. 4. № 115. С. 256.

Хмельницького не лише не відстояв положення Жердівського проекту, а й був змушений до прийняття цілого ряду нововведень, що істотно обмежували повновладдя гетьманського проводу навіть у порівнянні з договором 1654 р.

Власне, на раді було підтверджено відновлення правомочності так званих «Прожних статей Богдана Хмельницького», тобто формально — договору Війська Запорозького з царем 1654 р. Але, як переконливо довели П. Шафранов та А. Яковлів⁴⁰, зачитана на Переяславській раді 1659 р. редакція договору 1654 р. являла собою санкціоновану російським урядом свідому фальсифікацію. Так, незважаючи на визнання царем і Боярською думою права Війська Запорозького «самим меж себя гетмана обирає...», в результаті фальсифікації відповідної статті до процедури виборів було внесено принципової ваги доповнення. На відміну від редакції 1654 р., якою передбачалося лише своєчасне інформування російського політичного центру про результати елекції — «а кого гетманом обират, и о том писать к нам...»⁴¹, відтепер необхідною передумовою констатації правомочності гетьманського обрання ставала поїздка претендента до Москви та отримання там царського затвердження — «по обранію гетману ездить к великому государю ... и великий государь ... пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит...»⁴². Пам'ятаючи розвиток взаємин козацької еліти з царем у другій половині 1657 — на початку 1658 рр. та наполегливі заклики дипломатів Олексія Михайловича до Виговського особисто прибути на зустріч, аби узгодити нові принципи взаємовідносин, не важко зрозуміти, коли московське керівництво усвідомило необхідність правового закріплення візиту до царської столиці новообраного регіментаря Війська Запорозького, і які наміри при цьому переслідувались.

Надзвичайно принциповим було й питання кореляції попередніх договірних положень щодо права гетьмана й Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. Так, якщо угода 1654 р. лише забороняла українській стороні зноситися з польським королем і турецьким султаном, а про контакти з іншими правителями вона повинна була інформувати царя, то текст 1659 р. декларував: «гетману послов и

⁴⁰ Шафранов П. О статях Б. Хмельницького // Киевская старина. 1889. Т. 11. С. 86–88; Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. Ч. 1. Київ, 1928. С. 220–234.

⁴¹ Акты ЮЗР. Т. 10. № 8. С. 448–449.

⁴² Там же. Т. 4. № 115. С. 263.

посланников и гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства не посылать...». Лише як виняток гетьман міг вступати в дипломатичні зносини з іноземними правителями, коли «о каких делех поволить великий государь, его царское величество ему, гетману, в которое государство послать...»⁴³.

Крім цих принципових нововведень, до списку 1659 р. було включено пункт про перебування українського духовенства під благословенням «святейшого патріарха Московского и вся Великія, и Малыя, и Білыя Росіи»⁴⁴. Водночас з тексту договору 1654 р. було вилучено положення, які відбивали військові зобов'язання Москви щодо допомоги в охороні українських кордонів, відвоювання Смоленська тощо.

Ще більше обмежували прерогативи українського уряду так звані Нові статті Юрія Хмельницького⁴⁵, які були ухвалені на Генеральній раді в Переяславі як додаток до «Прежних статей». У відповідності з ними, гетьманський уряд позбавлявся права без дозволу царя воювати та надавати військову допомогу сусіднім правителям, натомість він був зобов'язаний виконувати царські накази про виступи в похід. Договірні статті зобов'язували Ю. Хмельницького вивести козацькі залоги з білоруських земель та передати Старий Бихів «государевим людям». Надалі жителям Білої Русі заборонялось називатися козаками, тобто козацький устрій на білоруських землях ліквідувався.

Важливим обмеженням повновладдя козацької адміністрації було введення російських залог на чолі з царськими воєводами, крім Києва, також до Переяслава, Ніжина та Чернігова на Лівобережжі та Брацлава й Умані на Правобережжі.

Ціла низка положень стосувалася адміністративно-політичного укладу Гетьманату. Зокрема, Війську Запорозькому (а з контексту випливає, що під останнім тут малася на увазі козацька старшина) заборонялось зміщувати гетьмана «без рады и совету всей черни», хіба що у випадку зради останнім царя. Те ж саме стосувалося й прерогатив гетьмана, котрий не мав права самостійно, «без рады и совету всей черни», зміщувати полковників і старшину. Крім того, ті козацькі старшини, які були

⁴³ Там же.

⁴⁴ Переговори з цього приводу було розпочато влітку 1654 р., тобто вже після укладення Березневих статей, а домовленостей досягнуто так і не було (Див.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934).

⁴⁵ Акты ЮЗР. Т. 4. № 115. С. 265–269.

ініціаторами промосковських виступів на Лівобережжі, — І. Безпалій, Т. Цицюра, В. Золотаренко та інші — отримували царський імунітет щодо гетьманського та військового суду, які не могли засудити їх до смертної кари. Як уся старшина, так і рядові козаки були зобов'язані скласти присягу на вірність царю. Усіх, хто відмовлявся б це зробити або, принісши присягу, її порушив, наказувалося карати на смерть.

Накинуті восени 1659 р. в Переяславі О. Трубецьким уряду Ю. Хмельницького умови істотно посилювали залежність Гетьманату від царя порівняно з тими, що були конституйовані угодою 1654 р. І якщо за останньою політико-правовий статус України після прийняття царської протекції можна класифікувати як політичну автономію, що гарантувала збереження внутрішнього самоуправління на основі власного законодавства та звичаєвого права, а також забезпечувала (з певними обмеженнями) право зовнішньополітичної репрезентації, то тепер характер цієї залежності демонстрував значно нижчий рівень, тобто йшлося вже лише про адміністративну автономію, причому з елементами її певного обмеження.

Брутальний диктат боярина О. Трубецького змусив гетьмана Ю. Хмельницького та його оточення восени 1659 р. піти на істотні поступки російській стороні коштом втрати значного спектру владних прерогатив, однак, як і можна було спрогнозувати, це аж ніяк не сприяло стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно з твердженням Самійла Величка, Хмельницький за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р. — *Авт.*) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах ... всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый...»⁴⁶.

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком⁴⁷. Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу про денонсацію цілої низки положень угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи

⁴⁶ Величко С. Літопис. Т. 2. Київ, 1991. С. 14.

⁴⁷ Крім названих старшин, до складу делегації входили також київський полковник Василь Дворецький та миргородський Павло Апостол, наказний корсунський полковник Олекса Тецкевич та наказний уманський — Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писаря та більш ніж півтори сотні козаків (Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183) // ЧОИДР. Кн. 224. Москва, 1900. С. 3).

гетьмана та козацької старшини. Зокрема, послы повинні були домагатися царського указу про виведення воєвод із залагами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва і Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, в тому числі й права на ведення зовнішньополітичної діяльності; застереження обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів з польськими комісарами; скасування положень про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідації судового імунітету, наданого «проти давнього звичаю військового» тим козацьким старшинам, котрі засвідчили свою відданість царю, натомість проголошення амністії старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським, тощо⁴⁸. Проте Московські переговори 1660 р. для української сторони завершилися провалом: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій щодо перегляду зафіксованих у Переяславському договорі 1659 р. норм було отримано негативні резолюції царя: «бути так, як написано...»⁴⁹.

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, імовірно, випливала з переоцінки міцності власних позицій в Україні, провокувала загострення політичної боротьби серед козацької еліти. Адже, незважаючи на досить щедрі винагороди прибічникам царя⁵⁰, промосковські настрої не стали домінуючими в козацькому середовищі. Недаремно ж ще восени 1659 р., тільки-но князь О. Трубецькой по завершенні переговорів у Переяславі збирався повертатися до Москви, місцевий полковник, один з організаторів і активний учасник повстання проти І. Виговського Тиміш Цицюра звернувся до ближнього боярина царя з проханням, щоб він розпорядився прислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, оскільки тієї їх кількості, яка щойно була визначена умовами угоди 1659 р., на його думку, було явно замало для того, щоб гарантувати в краї спокій⁵¹.

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про гостре невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р., вдається до ще однієї спроби повернути Військо Запорозьке до підданства королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють волинського каштеляна С.К. Беневського, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

⁴⁸ Акты ЮЗР. Т. 5. Санкт-Петербург, 1867. № 2. С. 1–7.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. Т. 21. Санкт-Петербург, 1884. С. 8, 353; Акты ЮЗР. Т. 7. № 30. С. 55; № 102. С. 316.

⁵¹ Акты ЮЗР. Т. 4. № 115. С. 275.

Не наважуючись їхати до Чигирини поки що особисто, С.К. Беневський відправив спочатку на зустріч з Ю. Хмельницьким свого посильного Селецького. По прибутті останнього до гетьманської резиденції там відбулася старшинська рада, учасники якої нібито одностайно висловилися за переговори з королем і повернення Війська Запорозького під його зверхність. Лише один генеральний осавул І. Ковалевський вперто тримався промосковської орієнтації. Але саме він, як вдалося з'ясувати польському посланцеві згодом, мав найбільший вплив на вирішення політичних справ у козацькій Україні⁵².

У привезеному ж гінцем листі Хмельницького аргументовано спростовувалися усі звинувачення польської сторони в тому, що провина за порушення миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким лежить винятково на керівництві останнього. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що саме відсутність реальної військової допомоги від Варшави в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин і Переяслав спричинила розрив козаків з королем. Торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., Ю. Хмельницький стверджував, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутніми не уповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана І. Виговського, котрі й домагалися для нього «князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані...»⁵³. Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вольностей⁵⁴ гетьман вбачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою «тих, котрі сторону Івана Виговського тримали...», а не всього Війська Запорозького.

Не досягнувши успіху на дипломатичному поприщі, Варшава обирає вже неодноразово апробовану модель воєнного тиску на гетьманський уряд. 24 травня 1660 р. за участю короля відбулася представницька військова нарада, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни проти Росії як на теренах Великого князівства Литовського, так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав «Ревера» Потоцький спільно з кримськими ордами.

Одночасно до вирішальної боротьби за Україну готувалась і російська сторона. Олексій Михайлович спрямував на українські землі потужну армію, командувати якою доручив боярину В. Шереметеву. Останній був

⁵² Kubala L. Wojny dunskie... Dodat. 76.

⁵³ ПКК. Т. 3. Отд. 3. № 123. С. 417.

⁵⁴ «Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?» (ПКК. Т. 3. Отд. 3. № 123. С. 417).

добре відомий козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за наказом боярина, на той час воеводи борисовського, царські ратники «з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали ... наїжджали, козаків хапали і деяких в ув'язненні тримали, а інших невідомо куди дівали...»⁵⁵.

Зважаючи на помітне охолодження українсько-російських взаємин наприкінці 1660 — початку 1661 рр., призначення В. Шереметєва в Україну було щонайменше політично недалекоглядним кроком Москви. Адже керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом'якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоч би позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій декілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення чоловіка сестри — колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата Юрія, а також деяких інших козацьких старшин, що за різних обставин опинилися у полоні та утримувалися в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому, що вони, взяті під його особисте поручительство, «на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу зо мною неотмінними будут zostавати поддаными вашему царскому пресвітлomu величеству...»⁵⁶. Але кожного разу офіційна Москва демонструє повне ігнорування цих клопотань.

Звертає на себе увагу той факт, що ображеним Москвою в цей час міг себе вважати не один лише Ю. Хмельницький. З невідомих причин уряд Олексія Михайловича не подбав навіть про те, щоб якимось чином заохотити до вірної служби й одного з найбільш впливових на той час лідерів промосковськи налаштованого сегменту козацької еліти — переяславського полковника Т. Цицюру, котрому у виправі 1660 р. випала роль очолити лівобережні полки. Напередодні виступу в похід, покликаючись на свою вірну службу царю та виняткові особисті заслуги в поверненні України під його зверхність восени 1659 р., Т. Цицюра клопотався перед Москвою про передачу йому у власність маєтностей, якими володів перед тим на білоруських землях І. Нечай. Однак уряд Олексія Михайловича повністю проігнорував ці прохання старшини, навіть не переобтяживши себе поясненнями причин відмови⁵⁷.

⁵⁵ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 17.

⁵⁶ ПКК. Т. 3. Отд. 3. № 123. С. 427–428.

⁵⁷ *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Записки Історично-Філологічного відділу УАН. Кн. 24. Київ, 1929. С. 33.

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок військової виправи на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом.

Врешті-решт це обернулося оточенням російської армії, до складу якої були придані й лівобережні козацькі полки, очолювані Цицюрою, поблизу Чуднова коронними військами і кримською ордою. На шляху правобережних полків на чолі з Ю. Хмельницьким до Чуднова польському командуванню вдалось організувати стрімку атаку поблизу містечка Слободище. Динамічна і кровопролитна битва, що розгорілася 17 жовтня під Слободищем, хоч і не принесла переконливої переваги полякам та їх союзникам, однак понесені українською стороною втрати, остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Крім того, марш коронних військ і татар назустріч Хмельницькому з-під Чуднова засвідчив і вельми непросте становище В. Шереметева, який не зумів завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище.

Перебуваючи у доволі скрутній ситуації, гетьманське оточення спробувало домовитися з татарами. Старшому над ордою нурадин-султана було обіцяно значний викуп від царя і такий же від Війська Запорозького за умови, що татарські підрозділи якщо й не виступлять разом з українським військом проти поляків, то принаймні відступлять від останніх і негайно повернуться на півострів. Проте кримська еліта відмовилася від запропонованого українською стороною варіанту. Нурадин-султан повідомив про ініціативу уряду Ю. Хмельницького коронному гетьману С. Потоцькому, а українській старшині порадив домовлятися про мир з поляками, обіцяючи виступити на мирних переговорах посередником⁵⁸.

Невдача в справі налагодження неузгоджених з польською стороною контактів з татарським керівництвом зміцнила позиції пропольськи орієнтованої старшини, налаштованої на замирення з Варшавою. Юрій Хмельницький відправив до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори. Як попередню умову мирного діалогу гетьманський уряд висував вимогу забути всі давні образи і кривди. Польське командування, маючи від короля санкцію на проведення з українським гетьманом перемовин, скерованих на повернення політичними засобами Війська Запо-

⁵⁸ Й. Єрлич стверджував, що Хмельницький втратив в бою близько 4 тис. козаків (Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. T. 2. Warszawa, 1853. S. 51).

розького під владу польського монарха, з охотою відгукнулося на пропозицію української сторони.

Призначені на комісію польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Шереметевим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними як з «людьми близькими, а в недалекому минулому — товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства», засвідчували «милість королівську» та щире бажання Яна Казимира досягти з українцями тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їх давніх прав і вольностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою⁵⁹.

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами «дуже спокійно і з повагою». Однак коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам. Зокрема, українські послы наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка «давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права», а також стояли на тому, «аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушною), оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої»⁶⁰.

Отже, з наведених вище фрагментів вимог, які висувалися українською стороною, випливає, що правобережна старшина належним чином оцінила далекосяжні політичні і соціальні перспективи, які відкривала перед козацькою елітою Гадяцька угода, і саме її положення уряд Ю. Хмельницького волів би покласти в основу домовленостей, які сторони збиралися досягти восени 1660 р. під Чудновом. У відповідності з умовами Чуднівської угоди⁶¹, український зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Шереметевим та іншими воєначальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції котрогось з іноземних володарів, а в майбутньому гетьманський уряд взагалі позбавлявся права встановлювати міждержавні відносини будь-якого характеру.

⁵⁹ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. Warszawa, 1922. S. 93–94.

⁶⁰ Ibid. S. 94.

⁶¹ Про хід дебатів, що передували укладенню угоди, див.: *Горобець В.* Еліта козацької України... С. 247–249.

Для того, щоб якнайшвидше відібрати міста і фортеці, зайняті московськими залогами, гетьман на чолі військ мусив негайно повернутися у Наддніпрянську Україну, залишивши при С. Потоцькому декілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськими ордами взяли участь у довершенні розгрому В. Шереметева. У разі ж, якщо б справа капітуляції московських військ затягувалася на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри угода передбачала вибачення всіх його провин (зважаючи «на прохання та наполягання гетьмана запорозького»), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Шереметева і поверне проти нього зброю. В такому випадку наказному гетьману та всім його козакам гарантувалося збереження всіх вольностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українського походження — Прилуцького) полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за першим же універсалом гетьмана (що мав би бути відправлений негайно) мали також відступитися від Москви, визнати зверхність польського короля та поступити під команду віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького.

Результати Чуднівської кампанії 1660 р. спричинили значні зміни в конфігурації регіональної безпеки Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за останні шість років, тобто, по суті, за весь час російсько-польського конфлікту, польське командування зуміло досягти такої вражаючої перемоги і тим самим перехопити від Москви стратегічну ініціативу, адже заслуга польських військ у переможному завершенні битви під Конотопом була досить символічною, а військова присутність в Україні недостатньою, аби розвинути досягнутий тоді успіх. Тепер же, після розгрому армії російського воєводи В. Шереметева, позиції Москви в Україні виглядали більш ніж скромно, а натомість Варшави зміцніли, як ніколи. Все вказувало на те, що привідний механізм регіональних процесів, згідно з логікою розвитку подій, знаходиться в руках керівництва Речі Посполитої, і саме офіційна Варшава найближчим часом буде визначати напрями регіонального розвитку.

Утім, здобутки — військові і дипломатичні — не були підкріпленні адекватними політичними кроками. Ще під час капітуляції російської армії під Чудневом на початку листопада 1660 р. польське командування

не подбало про захист лівобережних козаків, які заплатили своєю свободою за допомогу татар полякам. Гнітючі враження від цього доповнили картину невдоволення лівобережного козацтва діями гетьманського уряду та керівництва Речі Посполитої. Крім того, відновлення Гадяцьких постанов знову породило загрозу реституції майнових прав шляхти, що було особливо небезпечним саме для козаків, господарства яких вирости на місці колишніх магнатських латифундій і шляхетських маєтків.

В бажаному для московських інтересів напрямі повів справу і наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко, котрий уже на початку листопада закликав белгородського воєводу князя Г. Ромодановського, аби той «з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати...»⁶². У всіх великих містах Лівобережжя царські воєводи за підтримки промосковськи налаштованої старшини привели місцеве населення до повторної присяги Олексію Михайловичу. Уперше козацька Україна виявилась поділеною по Дніпру.

Однак перш ніж спробувати поширити свою владу на Лівобережжя, гетьманському уряду Юрія Хмельницького конче було необхідно навести лад на Правобережжі. Адже тут раз-по-раз виникали гострі конфліктні ситуації між жовнірами коронного війська, які тривалий час не отримували платні (кварти), та місцевими козаками, міщанами і посполитими, в чії двори і помешкання ставили на постій польських вояків. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри нерідко вдавалися до насильницьких реквізицій продовольства та фуражу, чинили грабунки та розбій.

Для того, аби стабілізувати ситуацію в краї, 18 грудня 1660 р. Хмельницький відрядив до Варшави посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським з наказом добиватися від короля гарантій того, що вже на наступному вальному сеймі буде не лише підтверджено правомочність дії Гадяцьких пактів 1658 р., а й Військо Запорозьке отримає, згідно з його проханням, «значно більше», аніж те, що обіцяв монарх козакам раніше. Для узгодження змісту цих нових привілеїв і прав Війська Запорозького гетьман прохав Яна Казимира завчасно вислати в Україну свого повноважного представника, бажано б чернігівського воєводу С.К. Беневського, з котрим козаки вже неодноразово мали справу, починаючи від Гадяцької комісії. Саме з останнім старшина обговорила б свої пропозиції стосовно висунення «деяких нових пунктів, необхідних для Війська Його Королівської Милості Запо-

⁶² Акты ЮЗР. Т. 5. № 40. С. 82; Акты Московского государства. Т. III. Санкт-Петербург, 1901. № 231. С. 222–223.

розького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...»⁶³.

Окремо наголошувалося на необхідності повернення православної церкви відібраних у неї уніатами культових споруд і майна, причому як на землях Корони Польської, так і Великого князівства Литовського. Посли від Війська Запорозького мали також озвучити перед польським керівництвом вимогу про те, щоб жовніри, котрі несли службу на Правобережжі, «не були тягарем для української людності...», яка «до всякої вольності звикла...». Особливо наголошувалося на несвоечасності будь-яких насильств коронних військ на Правобережжі в той час, коли «за Дніпром ще бунти тривають, а московські факції не припиняються...»⁶⁴.

Суспільно-політична ситуація в Україні стрімко змінювалася, і вже наприкінці грудня гетьман відряджає до Варшави медведівського сотника Степана Опару. Як видно з інструкції, наданій посланцеві від імені гетьмана, головною метою його візиту до королівського двору стало завдання спонукати Яна Казимира до активних дій, спрямованих на стабілізацію ситуації на Правобережжі. В контексті цього ставились вимоги щодо врегулювання проблеми розквартирування коронного війська на правобережних землях, зокрема, накладення заборони на жовнірський постій у козацьких господарствах, та налагодження в його лавах суворої військової дисципліни; впровадження мораторію на витіснення козаків з шляхетських маєтностей; здійснення королівським двором тиску на офіційний Бахчисарай з метою припинення насильств ординців на Правобережжі; спрямування коронного війська і татарських орд на Лівобережжя для підтримки воєнних акцій наказного гетьмана П. Дорошенка⁶⁵.

Вочевидь, Ю. Хмельницький не вельми оптимістично розцінював перспективи задоволення офіційною Варшавою його вимог. Інакше важко пояснити той факт, що майже одночасно з відправкою С. Голуховського до польської столиці він здійснив приховану спробу зав'язати стосунки з представниками царя в Україні. Так, 25 листопада 1660 р. гетьман тасмно відрядив до Києва посланця з листом до тамтешніх воєвод — князя Ю. Баратинського та стольника І. Чаадаєва. Тексту самого листа не збереглося, але його зміст можна реконструювати з листа-відповіді царських воєвод до регіментаря від 9 грудня (за с. ст.) 1660 р., в якому, згідно з тогочасною московською діловодською традицією, цитувалася значна

⁶³ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). Киев, 1859. Т. 4. Отд. 3. С. 57–58.

⁶⁴ Там же. С. 56, 57.

⁶⁵ Там же. С. 76.

частина первісного послання. У відповідності з трактуванням Ю. Баратинського та І. Чаадаєва, Ю. Хмельницький у своєму зверненні переконував представників царської адміністрації в Україні в тому, що Чуднівська угода з польським королем була результатом не його власного вільного вибору, а наслідком «примусу і ситуації безвиході...». Гетьман висловлював своє щире жалкування з цього приводу і запевняв у тому, що воліє невідмінно позбутися королівської зверхності. Подібним же чином мислить і старшина з його оточення. Зважаючи на це, він переконував у своїй готовності повернутися до підданства московському монарху, але хотів би перед тим отримати гарантії щодо амністії та пробачення його вини з боку Олексія Михайловича. У листі Юрій також скаржився на те, що генеральним писарем супроти його волі став П. Тетеря, котрого гетьман не поважає і перед котрим захищає усіх тих старшин, які «цареві вірні». Згідно з твердженнями царських воєвод, Ю. Хмельницький рекомендував їм спонукати російську владу вислати якомога більше військ на Задніпров'я, звідки можна було б швидко переправити військову допомогу на правий берег Дніпра, коли там, на окупованій поляками території, знову підніметься вогонь повстання⁶⁶.

Згідно з інформацією, яка просочилася до Варшави, воєводи Ю. Баратинський та І. Чаадаєв надіслали з Києва послання для переговорів з Ю. Хмельницьким. Крім гетьмана, на таємних пересправах були також присутні промосковськи налаштовані старшини з його оточення⁶⁷. Під час зустрічі вони нібито висловлювалися за повернення під владу царя, виступали за реституцію переяславських статей (щоправда, не зрозуміло, в якому варіанті: з року 1654 чи 1659)⁶⁸. Однак через недостатню конспірацію про конфіденційні контакти Ю. Хмельницького з представниками царської адміністрації стало відомо у польській столиці. Керівник уряду Речі Посполитої великий коронний канцлер М. Пражмовський доклав зусиль до того, аби розладнати їх.

З кінця осені 1660 — на початку зими 1661 рр. активізуються й українсько-кримські відносини. З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежуються вже наприкінці жовтня 1660 р., під завісу Чуднівської кам-

⁶⁶ АГАД, ф. «Архив Коронний Варшавський», від. Козацький, карт. 42, од. зб. XXVII, № 85, 86; *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* S. 52.

⁶⁷ З. Вуйцик твердив, що на той час найбільш послідовними прибічниками політичної орієнтації на Москву виступали колишній генеральний писар Семен Голуховський та полковник Іван (?) Гоголь (*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* S. 54).

⁶⁸ АГАД, ф. «Архив Коронний Варшавський», від. Козацький, карт. 42, од. зб. XXVII, № 85.

панії. Саме тоді до польського короля повернувся з Криму посланець, який повідомив про наміри офіційного Бахчисарая після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти останню безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королю посланець, виступав перекопський мурза Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої.

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для спроби реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї плану. Щоправда, війну з Москвою було не завершено, і кримське керівництво поки що не наважувалося робити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної комбінації, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з правилами гри Карач-бей повинен був самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Ю. Хмельницького, готуючи ґрунт для українсько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витоку інформації політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка жодною мірою не дискредитує ідею польсько-кримського союзу⁶⁹.

Дослідники відзначають, що Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, вповні відповідала його поглядам й інтересам. Імовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив тому не сподіватися ані на поляків, ані на Москву, а шукати протекції лише у кримського хана і його «обома руками триматися...»⁷⁰.

Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 24 січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Мехмед-Гіреєм IV «вічну приязнь», «яку нікому не вдасться розірвати...»⁷¹.

⁶⁹ *Wojcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // *Przegląd Historyczny.* 1954. № 45. S. 627.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ ПВК. Т. 4. Отд. 3. С. 78–80.

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. Добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі у депеші до Риму, відправленій з Кракова 4 січня 1661 р., повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенні Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «очевидно на шкоду Польщі...»⁷².

Аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханату в Україні та укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Зокрема, у листі до канцлера коронного луцький біскуп зауважив, що він «глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою...», оскільки, «маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо...». Крім того, респондент звертав увагу канцлера і на «факції» українського екс-гетьмана І. Виговського, котрий не припиняє спроб «посяти між козаками чвари», зноситься з турками і татарами.

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна Казимира вислав до Стамбула посла, аби той нібито від імені короля передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч не збереглося достовірних документів, які б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом⁷³. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, і в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, котрий передав доволі приязні послання Мехмед-Гірея IV та його візира відповідно королю Яну Казимиру та коронному канцлеру М. Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх респондентів

⁷² БПАН, теки римські, № 83; *Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...* S. 627.

⁷³ *Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...* S. 628.

у непохитному бажанні зберегти й надалі союзницьку взаємодію як у військовій, так і політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що поголоски, «начебто ми з козаками або з ким-небудь іншим про що домовилися», є свідомими інсинуаціями ворогів, «яких лякає наша приязнь...». Як запоруку вірності татар взятим на себе зобов'язанням, згідно з повідомленням візира, хан вислав на допомогу полякам 60-тисячну орду під командою солтана Махмет-Гірея та Субхана Газіаги⁷⁴.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханату в короля у другій половині січня 1661 р. М. Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами, недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла⁷⁵.

За таких умов на початок весни 1661 р. процес українсько-кримського зближення істотно загальмувався. На півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичного курсу ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких був Сефер Газіага, виступали за безумовне збереження попередньої політичної моделі тісної співпраці з Варшавою у політичній та військовій сферах. Апологетам другої ж (а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач-бей) «більше приязнь козацька була до вподоби, аніж ... польська»⁷⁶. За таких доволі невизначених перспектив розвитку ідейної боротьби в середовищі кримської еліти вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисарая в українських справах. Так, з одного боку, Мехмед-Гірей IV 8 березня (за с. ст.) вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні⁷⁷, що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу. З іншого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам постійно тримати в напрузі українське прикордоння, винищу-

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ БПАН, № 1065, арк. 37.

⁷⁶ *Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...* S. 630.

⁷⁷ ПВК. Т. 4. Отд. 3. С. 90–96.

вати край і місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю⁷⁸.

Не було єдності в питанні щодо характеру стосунків з Кримом і в середовищі української еліти. Одну її частину вабила перспектива використання кримського фактора для налагодження приязні з московським царем, інша ж на чолі з уманським полковником М. Ханенком, в контексті розбудови політичних взаємин з польським королем і Річчю Посполитою, переймалася перспективою відновлення впливу Війська Запорозького на політику придунайських князівств. Саме стараннями останніх наприкінці січня 1661 р. владу у Валахії було повернуто скинутому раніше з господарства за наказом Порти Костянтину Щербану, котрий ще за життя Б. Хмельницького демонстрував прихильне ставлення до Війська Запорозького. Однак тому вдалося протриматися при владі лише впродовж кількадесяти днів, і, зрозуміло, ніяких політичних дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, проте серйозно загострило його стосунки з Кримом і Туреччиною. У відповідь на українську інтервенцію у придунайські справи кримський хан 18 березня звернувся з листом до Юрія Хмельницького, вимагаючи від нього негайно видати К. Щербана, оскільки дії Війська Запорозького ставлять під сумнів збереження приязні між Україною і Кримським ханатом⁷⁹.

Крім авантюри Михайла Ханенка у Валахії, істотно ускладнила українсько-кримський діалог і воєнна акція Івана Сірка, котрий на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів з собою 16 тис. ханських бахманів, що, згідно з повідомленням коронного канцлера М. Пражмовського коронному маршалку Є. Любомирському від 21 березня 1661 р., «так розгнівало татарську орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати...»⁸⁰.

Польний писар Сапега через королівського покойового, а в майбутньому українського гетьмана Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення про те, що «татари, які прийшли в Україну власне для того, щоб з козаками знову об'єднатися на нас», були дуже обурені нападом козаків І. Сірка на татарські пасовиська, і це негативно налаштувало хана супроти Війська Запорозького. Респондент був настільки збуджений цією несподіваною новиною, що почав вбачати в подіях волю Бога, котрий в

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же. С. 94.

⁸⁰ БПАН, № 1065, арк. 43.

такий спосіб покарав підступних козаків за їх намір «нам таємно зрадити...»⁸¹.

І хоч цього разу до серйозних воєнних контракцій з боку Орди справа не дійшла, а хан обмежився висилкою Ширим-бея з частиною татар до Дніпра, витівки М. Ханенка та І. Сірка стали серйозним ударом по планах проукраїнського сегменту кримської еліти та справі українсько-кримського зближення загалом.

Останньою краплею, що поховала українсько-кримський союз 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбула посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мехмед-Гірею IV оригінали листів Ю. Хмельницького до Яна Казимира, в яких він просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисараї, Венявський, за наказом польського керівництва, мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення, тамтешнього мурзи Карач-бея⁸².

Після дипломатичного демаршу Венявського наступний польський посол до Криму, коронний підконюший Владислав Шмелінг, котрий прибув на півострів 13 квітня 1661 р., із неприхованим задоволенням доповідав у Варшаву про спричинену значною мірою дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами і козаками, а також передав М. Пражмовському запевнення великого візира Сефера Гази-аґи стосовно того, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, тим більше тепер, коли татари остаточно впевнилися у віроломстві козаків⁸³.

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воєвод і військ почала не приховувати відцентрові настрої. Уже в травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я. Сомко спробував проголосити себе регіментарем, а в квітні 1662 р. повторив таку спробу. Лівобережна старшина провадила самостійні переговори з Росією, тобто фактично у регіоні почав формуватися другий центр дипломатичної служби. На третій у кінці 1661 р. перетворюється Запорожжя, що підтримувало відносини з гетьманським урядом, лівобережними старшинами, Московською державою й, можливо, з Молдавією та Кримом. Поліцентризм дипломатичної діяльності нівелював зусилля

⁸¹ Там само, арк. 43–44.

⁸² АГАД, ф. «Архів Коронний Варшавський», арк. 114.

⁸³ Там само, арк. 117.

уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму Українського Гетьманату.

Ю. Хмельницький усвідомлював згубність цього процесу. Ще на початку лютого 1660 р. він писав до С. Беневського: «...ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас»⁸⁴. Тому прагнув утримати Лівобережжя в складі держави за допомогою як зброї, так і дипломатії. Зокрема, тривали (часто таємні) переговори про збереження єдності Війська Запорозького з дядьком по матері Я. Сомком. На жаль, останній, мріючи про булаву гетьмана України (він виношував плани вибороти її, спираючись на Росію), відхиляв пропозиції Ю. Хмельницького припинити братовбивчу війну. 27 жовтня 1661 р. переяславський полковник писав гетьману: «... про наше замирення нехай його царська величність з його к. милістю умови і комісію створюють, а не ми...»⁸⁵.

На переговорах з Сомком під Переяславом Хмельницький серед іншого обговорював і питання об'єднання їхніх сил для боротьби з Кримською ордою, що мало статися під час прибуття польського короля під Київ⁸⁶. Проте планована на середину 1662 р. виправа Яна Казимира на Київ не відбулась. На початку липня до Хмельницького приєднується лише 17 хоругв польської драгунії. Натомість до Переяслава підступили російські війська на чолі з белгородським воєводою та ніжинські козаки В. Золотаренка, допомога яких дала змогу переяславцям відкинути неприятеля від міста, завдавши йому при цьому значних втрат. Становище Хмельницького на кінець літа стало катастрофічним. Воєвода Г. Ромодановський і полковник В. Золотаренко з більшою частиною лівобережних козаків і російських військ, розквартированих на Лівобережжі та Слобожанщині, форсували Дніпро і завдали правобережним полкам чергової відчутної поразки, цього разу під Каневом. Корсунський та Канівський полки не бажали виконувати накази Хмельницького і відійшли з поля бою, залишивши гетьмана практично з самою лише особистою охороною, після чого той був змушений, не гаючись, відступати аж до Чигирини.

За такого розкладу сил єдиною надією на порятунок для Ю. Хмельницького та його оточення залишалася татарська допомога. І саме татарські орди під командою солтанів Махмед-Гірея та Селім-Гірея підоспіли

⁸⁴ ПКК. Т. 3. С. 416–417.

⁸⁵ АГАД, ф. 3, від. Козацький, картон № 42, № 81, арк. 5.

⁸⁶ *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. Т. 12. Санкт-Петербург, 1872. С. 266–267.

до Чигирини в найкритичніший для гетьмана момент російського наступу⁸⁷.

Неоціненна допомога, надана татарами гетьманському уряду Хмельницького, сприяла посиленню позицій прокримського крила в середовищі козацької еліти Правобережжя. В середині вересня 1662 р. один з лідерів пропольської партії в оточенні українського гетьмана, колишній генеральний суддя Григорій Лесницький застерігав офіційну Варшаву, що Крим здійснює енергійні заходи по відриву Війська Запорозького від Речі Посполитої і спонукає гетьмана, аби він визнав протекцію кримського хана та турецького султана. Головним аргументом виступала та обставина, що лише в такий спосіб — при допомозі Бахчисарая та Стамбула — можна досягти цілісності вітчизни, тобто повернути під гетьманський регімент Задніпров'я, оскільки абсолютно очевидним є той факт, що Корона Польська порятувати Україну не хоче та й не може, бо «самі у власному домі не миряться...»⁸⁸.

На осінь 1662 р., після чергового невдалого походу на Задніпров'я, який спровокував нове вторгнення російських військ на Правобережжя, авторитет гетьмана Ю. Хмельницького впав до критичного мінімуму. Протягом листопада–грудня П. Тетеря неодноразово доповідає у Варшаву про те, що Ю. Хмельницький втратив повагу козаків і намагається позбутися гетьманства⁸⁹. І справді, на початку січня 1663 р. він відрікся від булави.

Її перехопив 13 січня на генеральній раді досвідчений політик і дипломат П. Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України. Основна увага відводилася дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошуки союзників поза межами Гетьманату. Рада, що обрала Тетерю гетьманом, прийняла ухвалу відрядити посольства з пропозиціями дружби до калги-султана Селім-Гірея, господаря Молдавії та на Січ⁹⁰. Упродовж зими–весни 1663 р. гетьман налагодив жваві контакти з Я. Сомком. У листі до хана (кінець

⁸⁷ НБУВ. IP, ф. II, 15425–15487, арк. 26; ПВК. Т. 4. Отд. 3. С. 189–190.

⁸⁸ ПВК. Т. 4. Отд. 3. № 48. С. 215–217.

⁸⁹ Там же. № 51. С. 230–232; № 52. С. 234–238.

⁹⁰ НБУВ. IP, ф. II, № 15412, арк. 18–19; *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 25–26; *Мицик Ю.А.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 1. Т. 4. Київ, 1992. С. 77–78; *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрія Хмельницького. С. 271–275.

травня) він відзначав: «...і Сомко, і інші схиляються на наш бік і чекають лише прибуття Вашої ханської милості»⁹¹.

Підтримуючи приязнь з Кримом, новий гетьман водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду. Намагаючись зіграти на суперечностях між Бахчисараєм, з одного боку, Варшавою та Москвою — з іншого, він не відкидав можливості досягти порозуміння з російським політичним центром, куди вирушило гетьманське посольство. Велика увага приділялася переговорам з Річчю Посполитою. Наприкінці січня Тетеря відправив до Варшави спеціальну місію полковника Г. Гуляницького, що мала клопотатися про отримання допомоги в справі возз'єднання козацької України, зрівняння в правах православної церкви з католицькою, збереження за козацтвом «усіх вольностей», налагодження дипломатичних відносин із Молдавією й Валахією, визнання укладеної раніше угоди з Кримом, проведення мирних переговорів Польщі з Росією тощо⁹².

Обрання наприкінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І. Брюховецького ознаменувало розкол Гетьманату й започаткувало процес перетворення Лівобережної України на окреме державне утворення. За таких обставин П. Тетеря підтримав ідею польської еліти здійснити військовий похід у регіон, сподіваючись за допомогою Польщі перебороти від'єднанчі настрої місцевої старшини. Однак невдача цього весняного походу 1664 р. та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський уряд до укладення миру з Москвою.

На жаль, намагаючись утриматися при владі, П. Тетеря став відмовлятися від ідей, висловлених і реалізованих його попередниками, про що свідчить, зокрема, інструкція послам на сейм від 30 листопада 1664 р. Відстоюючи конфесійні права православних українців та станові привілеї козацтва, вона передбачала водночас обмеження його чисельності 12 тис. осіб, втрату козацькою спільнотою права вільного переобрання гетьманів, визначення місцем проживання козаків південної частини Київського воєводства й перенесення гетьманської резиденції до Білої Церкви⁹³.

⁹¹ ПВК. Т. 4. С. 324.

⁹² ЛНБ. ВР, ф. 5, Спр. Осолінських № 472/II, арк. 515–516.

⁹³ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. Київ, 2006. С. 106–128; Степанков В.В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 99–101.

Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. П. Тетеря залишив козацьку Україну.

6.3. Батуринські та Московські статті Івана Брюховецького

Значний вплив на рівень зовнішньополітичної суб'єктності Українського Гетьманату, зокрема, його лівобережної частини, що з літа 1663 р. перебувала під гетьманською булавою І. Брюховецького, мало укладення останнім восени 1665 р. нового договору з царем. Ця дипломатична акція лівобережного гетьмана, передовсім з огляду на її політичні наслідки, посідає особливе місце в політичній історії XVII ст. По суті, поїздкою вищої посадової особи Лівобережної України до російської столиці створювався прецедент у стосунках правлячої української верхівки з російським монархом, оскільки до того, незважаючи на наполегливість російської сторони й задекларовану укладеними при сходженні на гетьманство Ю. Хмельницьким Переяславськими статтями 1659 р. умову, що кожний новообраний гетьман перед тим, як вступити на уряд, обов'язково відвідуватиме Москву і там не лише отримуватиме від царя легітимацію своєї влади, а й домовлятиметься про обсяги своїх владних прерогатив, подібної практики у владному просторі України не спостерігалось.

Йдучи до булави, Брюховецький обіцяв Москві домогатися того, аби гетьманські повноваження були значно звужені за рахунок передачі частини з них представникам царської адміністрації. Натомість, утвердившись при владі, гетьман, покликаючись на загрозу нападу на Лівобережжя військ польського короля, не лише реально міг уникнути поїздки до Москви, але й успішно саботувати дані Олексію Михайловичу обіцянки щодо підпорядкування Гетьманату його скіпетру. Підтвердженням останнього на дипломатичному рівні стали Батуринські переговори з дяками Приказу таємних справ Дементієм Башмаковим і Євстратієм Фроловим, вирядженими за наказом царя в Україну наприкінці літа 1663 р. не для чого іншого, як для завершення процедури гетьманського обрання — оформлення правових аспектів російсько-українських взаємин. Із-за осіннього бездоріжжя в Україну вони прибули із помітним запізненням — лише 27 вересня 1663 р., а з гетьманом змогли зустрітися аж 17 листопада. Російський дослідник В. Ейнгорн вважав, що головною причиною тривалої затримки з початком перетрактацій стало свідоме саботування їх з боку лівобережного регіментаря⁹⁴. Однак, на наш погляд, реальна оцінка

⁹⁴ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения российского духовенства с московским правительством... С. 303–304.

ситуації, що склалася на Лівобережжі восени 1663 р., змушує визнати правоту В. Романовського, котрий називав усе ж військову загрозу як головну перешкоду для початку зустрічі⁹⁵. І дійсно, наближення ворога до дніпровських переправ, низький рівень мобілізаційної готовності лівобережних полків, стрімке розповзання панічних настроїв серед населення та відсутність дієвої військової допомоги з боку Москви — все це відсувало проблему укладення нової угоди з царем з пріоритетних позицій в діяльності українського уряду. До того ж, загальна слабкість гетьманського проводу значно підривала його позиції на переговорах. Й, очевидно, це належним чином усвідомлювали І. Брюховецький та його оточення.

Зрештою, 17 листопада, в умовах мобілізаційної готовності козацьких полків Лівобережжя, старшина на чолі з гетьманом прибула на зустріч з послами Олексія Михайловича до Батурина (перед тим можливими місцями проведення переговорів називалися Київ, Ніжин чи Конотоп). З українського боку в переговорах взяли участь, крім гетьмана Івана Брюховецького, військові судді Юрій Незамай та Петро Забіла, наказний обозний Павло Животовський, військовий писар Степан Гречаний, військовий осавул С. Афанасьєв, гарматний осавул Богдан Щербак, а також полковники Данило Пісоцький, Матвій Гвинтівка, Гнат Вербицький, Дем'ян Гуджол, Василь Шиман (Шимановський), Яків Скидан та Іван Плотник.

Незважаючи на складність поточної ситуації та продемонстровану Брюховецьким позірну поступливість у ході передвиборних змагань, Батуринські переговори 1663 р. виявилися надзвичайно важкими для представників уряду Олексія Михайловича. Так, уже на самому їх початку, шойно Д. Башмаков і Є. Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина в письмовій формі підтвердили правомочність угоди, укладеної ближнім боярином князем О. Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р. з урядом Юрія Хмельницького, як українська сторона, вочевидь, цілком несподівано для московських дипломатів, фактично одностайно заперечила проти цього. Як Брюховецький, так і старшина вказували на те, що наразі «ім тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна»⁹⁶.

⁹⁵ Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. Ставрополь, 1967.

⁹⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам изданныя с высочайшаго соизволения II-м отделением Собственной Его Императорскаго Величества канцелярии. Санкт-Петербург, 1855. Т. 2. Стлб. 983–984.

На репліку приказних дяків з приводу того, що гетьман Богдан Хмельницький «по тим статтям з усім Військом Запорозьким у великого государя... в підданстві був і служив до кончини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував», козацька сторона відреагувала, продемонструвавши добру обізнаність з політичними і правовими колізіями українсько-російських взаємин, зауваживши при цьому, що по-перше, за гетьманування Богдана Хмельницького «на Малую Росію неприятели так, як нині, не наступали... і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і в зажитках», а по-друге, «у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях добавлено і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського»⁹⁷.

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. були ухвалені «зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми», котрі відзначалися «хитаннями і непостійністю», а натомість теперішнє керівництво Війська Запорозького обіцялось великому государю служити вірно «і в підданстві бути на віки невідступно», українська сторона заявила, що «їм тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо»⁹⁸.

Особливо активно старшина заперечувала проти впровадження норми угоди щодо надходження зібраних з українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також щодо додаткових зборів для роздачі платні козакам. Гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя, як можна зробити висновок з тексту статейного списку Башмакова та Фролова, викликало положення щодо кореляції пункту угоди 1654 р., згідно з яким керування фінансовою сферою Української держави мало здійснюватися міською цивільною адміністрацією — війтами, бурмистрами і райцями. За спостереженням московських приказних дяків, найбільш активно супроти ухвалення тих суперечливих, на думку старшини, положень виступали генеральний суддя Юрій Незамай та стародубський полковник Іван Плотник — вихідці з Правобережжя, котрі своїх дітей залишили на правому боці Дніпра, хоча, як підмітили царські послы, «можна було... за неприятельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити»⁹⁹.

Зрештою, під тиском російської сторони гетьман і старшина «по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися» до підписання Переяславських домовленостей 1659 р., хоч і залишили за собою право

⁹⁷ Там же. Стлб. 986–987.

⁹⁸ Там же. Стлб. 987.

⁹⁹ Там же. Стлб. 990.

вписати у текст угоди ті статті, виконання яких наразі не видавалося можливим, аби апелювати до царя з приводу їх відміни¹⁰⁰.

Крім підтвердження правомочності Переяславських статей, на Д. Башмакова і Є. Фролова було покладено завдання обговорити і вирішити з керівництвом Війська Запорозького ще ряд проблем двосторонніх відносин, які залишилися поза увагою укладачів угоди 1659 р. Однак перш ніж приступити до їх обговорення, приказні дяки вирішили зробити старшину більш поступливою, оголосивши монаршу волю щодо долі конфіскованого й описаного майна та живності козаків, заарештованих разом з Якимом Сомком і Василем Золотаренком після Ніжинської ради. Згідно з указом Олексія Михайловича, всі пожитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, належало роздати новим вищим посадовцям Війська Запорозького — «по розпису за воеводськими руками», щоб ті, «бачачи Його Государську превелику до себе милість», йому і «його государським дітям і спадкоємцям служили вірно»¹⁰¹.

Однак, як з'ясувалося в ході переговорів, це вкрай делікатне і резонансне питання вже дебатовалося в оточенні І. Брюховецького: по ньому було ухвалено рішення, аби «ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув'язнення, а за одну й ту ж провину двічі не карають». Щоправда, ту частку майна репресованих опонентів, яку царські воеводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман «на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому»¹⁰².

Крім майна опонентів Брюховецького, приказні дяки передали невдовзі старшині й досить щедре царське жалування. Так, гетьману перепало «сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п'ятидесяти рублів», генеральній старшині — «по сороку соболів чоловікові, по п'ятдесят рублів сорок», полковникам — «по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок». Додатково, в таємниці від решти, було винагороджено генерального писаря Степана Гречаного для того, щоб він «великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, — три пари соболів за п'ять рублів пара»¹⁰³. Особливо прикметно виглядає тут таємне обдарування генерального писаря Війська Запорозького. Адже, як мати-

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Там же. Стлб. 991.

¹⁰² Там же. Стлб. 991–992, 1030.

¹⁰³ Там же. Стлб. 995.

мемо нагоду переконатися, наступні переговори гетьманського уряду з царською владою 1665 р., за результатами яких буде укладено новий — Московський — договір, Степан Гречаний політично не переживе — в результаті змови козацької старшини потрапить в царську немилість, позбудеться всіх чинів, звань і пожалувань та відбуде на доволі тривалий час на заслання до Сибіру. Тепер же бачимо генерального писаря в числі найбільш шанованих царем козацьких старшин.

Тим часом восени 1663 р., задобривши конфіскованим майном опонентів та щедрими царськими дарами керівництво Війська Запорозького, московські послы поставили питання про передачу відібраного у «зрадників» хліба на потреби російських військ, на що старшина погодилася без будь-яких заперечень¹⁰⁴.

Не викликали спротиву гетьманського уряду і втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Д. Башмаков і Є. Фролов поставили перед козацькою старшиною вимогу про заборону лівобережним купцям перепродувати хліб на Правобережжя — «для своєї безроздільної користі». Свою вимогу послы вмотивовували тим, що, спродуючи хліб на правому боці, гендлярі тим самим «задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу», а крім того, піднімають ціну на хліб у Лівобережній Україні (останнє було економічно не вигідно для російської армії, що здійснювала тут закупівлю продовольства для своїх залог, розміщених у межах регілону). В крайньому разі гетьман міг дозволити вивіз певної кількості хліба на «польський бік» Дніпра (де в умовах війни «нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало») з тим, щоб у такий спосіб схилити правобережців до підданства царю¹⁰⁵.

Погодилася українська сторона і на врегулювання питання торговельних взаємин Лівобережжя з російськими містами. Зокрема, гетьман зобов'язався заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино та тютюн і тим самим порушувати діючу на території Російської держави царську монополію.

Забігаючи трохи наперед, відзначимо, що при впровадженні даної норми у життя, як це нерідко трапляється за таких умов, дуже швидко почали спостерігатися й доволі курйозні випадки. Так, менш ніж за рік по тому, у вересні 1664 р., на адресу очільника Малоросійського приказу боярина Петра Михайловича Салтикова надійшов указ Олексія Михайловича з приводу справи переяславського міщанина Якова Федоровича, котрого прислав до Москви, в Приказ великого приходу митний голова

¹⁰⁴ Там же. Стлб. 998–999.

¹⁰⁵ Там же. Стлб. 1015.

«гость» Федір Юрьєв. Разом з ним до приказу було доправлено й «выймочного в неявленных товарах абаку, в мешке запечато»¹⁰⁶.

Згідно з існуючими в Російській державі порядками, за такий проступок переяславський купець мав би понести серйозне покарання безпосередньо в Приказі великого приходу, однак, оскільки «по указу великого государя, Переяславля города всяких чинов люди ведомы в Приказе Малые Росіи», справу було передано на розгляд боярину Салтикову. На допиті в Приказі Малої Росії Яків Федорович показав, що до царської столиці він прибув 9 вересня у свиті стародубського сотника Леонтія Ружанського «с зайцами да с харками», а ось тютюну «де он взял с собою четыре фунта про себя, а не на продажу; и как де из таможни товар его осматривали и записували для пошлин, в том же возу и абак его осматривали, потому что он не хоронил, держал про себя, а не на продажу, и указу великого государя он не ведал, что им про себя табаку не держать»¹⁰⁷.

Але, як відомо, незнання закону не звільняє від відповідальності в разі його порушення. Так воно сталося і з Яковом Федоровичем. У Приказі Малої Росії йому було процитовано відповідну статтю Батуринського договору 1663 р. щодо заборони «под жестоким караньем» ввозу на терени Російської держави малоросійськими жителями вина та тютюну, аби тим самим царській скарбниці «поруха не чинилась», а «меж людьми никакого дурна не было». Також було згадано й про взяті гетьманом на себе обіцянку розіслати «универсалы во все города о том... с таким заказом»¹⁰⁸. Тож, у відповідності з угодою, весь запас тютюну було конфісковано на користь царського скарбу. Інші ж товари, привезені переяславським купцем до Москви, було дозволено розпродати, сплативши за це визначені царем відповідні мита.

Тим часом на переговорах у Батурині восени 1663 р. суперечки виникли навколо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам втікачів з Брянська, Рильська, Путивля, Сєвська та інших порубіжних з Гетьманатом російських міст, які «розоривши поміщиків і вотчинників своїх дома і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб їм жити у волях своїх». Гетьман Брюховецький і присутня на перемовинах старшина прохали відстрочити виконання цього наказу з тим, аби «тутешньої сторони Дніпра люди, прочувши про той договір, під час

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 213.

¹⁰⁷ Там же.

¹⁰⁸ Там же. С. 213–214.

теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися». Найбільше, на що готове було піти керівництво Війська Запорозького в цьому питанні, так це згідно шістнадцятої статті Переяславської угоди 1659 р. видати представникам російської адміністрації «убивць, розбійників і всяких злодіїв»¹⁰⁹.

Ще більш активну протидію козацької старшини зустріли намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов'язання гетьманського уряду щодо утримання власним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі. Зокрема, уряд Олексія Михайловича пропонував «давати воеводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрільцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру». Крім того, старшина зобов'язувалася відвести угіддя для випасу коней — на відстані 10 верст біля кожного міста, в якому знаходяться воеводи і ратні люди¹¹⁰. Обґрунтовуючи доцільність впровадження таких нововведень, московські дипломати посилались як на гостру потребу царських ратників у продовольстві, так і на усні домовленості, нібито досягнуті в Ніжині в ході розмов новообраного гетьмана і старшини з окольничим Д. Велико-Гагіним.

Натомість вища козацька старшина продовжувала стояти на тому, що під час згаданих перемовин «вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було». Незважаючи на те, що Д. Башмаков і Є. Фролов, переконуючи гетьмана і старшину прикласти свої руки під цим пунктом угоди, зверталися до них «з многими пространными разговорами», останні «стояли на своєму вперто». Зрештою, було домовлено перенести остаточне вирішення питання на майбутнє, стосовно чого українська сторона звернулася з чолобитною особисто до Олексія Михайловича¹¹¹.

Категоричне заперечення старшини викликала і пропозиція московських представників щодо впорядкування козацького реєстру. Причому досить промовистим є той факт, що уряд Олексія Михайловича цього разу в питанні визначення кількісного складу козацького компуту повністю покладався на гетьмана та старшину, передаючи на їх розсуд, яку кількість козаків вписати до реєстру — 60 тис. (як це було визначено угодами 1654 та 1659 рр.) чи зменшити наполовину (враховуючи зре-

¹⁰⁹ Книги разрядные... Т. 2. Стлб. 1019.

¹¹⁰ Там же. Стлб. 996.

¹¹¹ Там же. Стлб. 997, 1019.

чення правобережним козацтвом влади царя). Згідно з інформацією, що містилася в статейному списку Д. Башмакова та Є. Фролова, «і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна»¹¹².

За результатами переговорів, які завершилися 21 листопада, було ухвалено так звані «Батуринські статті», що містили п'ять положень. Причому два з них — про видачу царській адміністрації втікачів з Росії («служилих людей», драгун, поміщицьких і вотчинних селян), а також про впорядкування козацького реєстру та збирання на плату козакам податків і зборів — старшина відмовилася підписувати. Заперечення викликало, як уже відзначалося вище, і положення про передачу прибутків з млинів на утримання російських військ в Україні.

Отже, конституйовані Батуринськими статтями нововведення не торкалися засадничих основ взаємин Українського Гетьманату з російським протектором, які залишалися й надалі незмінними. Водночас договір 1663 р., а особливо його норма щодо утримання російського війська коштом місцевого скарбу, хоч і були оскаржені старшиною, створювали прецедент, який надалі стане активно використовуватися на переговорах з урядом Брюховецького офіційною Москвою.

Принципово іншу політико-правову реальність породжував Московський договір 1665 р., укладений Брюховецьким під час першого в історії українсько-російських взаємин ранньомодерного часу візиту українського гетьмана до столиці Московської держави.

Вкрай негативне політичне тло цього візиту визначили обставини відвідин Москви на початку 1665 р. головним тогочасним опонентом Брюховецького в Україні єпископом Мефодієм. Відомо, що в середині березня місцеблюститель передав до Посольського приказу на ім'я царя доповідну записку, в якій обґрунтовував необхідність проведення в Україні широкомасштабної реформи. Зокрема, він пропонував — з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації — залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб вони звідти витрачалися на виплати козакам за несення ними військової служби та йшли на утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Єпископ вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьмана та козацької старшини всіх міщан, збори та орендна плата з яких мали б також надходити не гетьману, а московському монарху. В конфліктах, що раз-по-раз виникають між гетьман-

¹¹² Там же. Стлб. 996, 997.

ським урядом і представниками міського самоврядування, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати останніх, з приводу чого відповідного змісту накази варто було надіслати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, слід було значно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра¹¹³. Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей «около полуторы тысяч человек» на чолі з «знатный человек и з дяк», аби йому в Україні було «надежно приехать и говорить с гетманом»¹¹⁴.

На початку червня 1665 р. пропозиції місцеблюстителя Київської митрополії розглядалися на засіданні Боярської думи, на якому був присутній і цар Олексій Михайлович. За результатами цієї наради царя з боярами було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну за подачею Івана Брюховецького в лютому того року царський указ про відібрання в київських міщан і присилку до Москви королівських привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія Боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, не останню роль у цьому відіграв той факт, що саме в червні український гетьман повідомив керівництво Посольського приказу про свій твердий намір найближчим часом особисто відвідати російську столицю¹¹⁵, надаючи тим самим уряду Олексія Михайловича можливість обговорення піднятих єпископом питань особисто з ним, в стінах Приказу.

Збираючись до Москви, Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — «власті собі прибавливать»¹¹⁶. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опозицію своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, гетьман зустрів не лише з боку місцеблюстителя, а й ряду впливових козацьких старшин.

До складу посольства, крім гетьмана, входили як представники православної церкви, так і генеральні старшини, полковники і делегати від усіх лівобережних і частини правобережних полків, члени міських урядів великих лівобережних міст. Зокрема, в офіційних матеріалах російської

¹¹³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 281–284.

¹¹⁴ Там же. С. 296.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 301.

¹¹⁶ Там же. С. 233.

сторони щодо прийому делегації в Москві на перших місцях традиційно згадувалися церковні діячі — переяславський протопіп Григорій Бутович, монах («черной поп») Гедеон, диякон Авксентій. Гетьманський уряд восени 1665 р. у Москві мали представляти генеральний обозний Іван Цесарський, генеральний суддя Петро Забіла, генеральні писарі Степан Гречаний і Захар Шийкевич, генеральні осавули Василь Федяєнко (Дем'яненко) та Павло Костянтинів, осавул Генеральної військової артилерії Богдан Щербак, генеральний бунчужний Юсько Шишаківський (в інших документах як генеральний бунчужний зазначений Іван Михайлович Попов) і генеральний хорунжий Микола Яковлевич¹¹⁷.

Причому, як можна зробити висновок з пізнішої ремарки зі справи переяславського козака Івана Івановича, затриманого в Москві 28 вересня за спровоковану ним бійку з лікарем Аптекарьського приказу Російської держави, одностумець київського полковника Василя Дворецького, військовий писар Степан Гречаний (в одних випадках його відносять до членів гетьманського уряду, в інших він пишеться як «судейський писар», тобто — писар Генерального суду) до Москви прибув на чолі невеликої делегації з України ще напередодні візиту великого українського посольства — «приехал де он ныне к Москве с Гречаны переж гетмана Брюховецкого»¹¹⁸, вочевидь, з метою підготувати зустріч і розміщення українського регіментаря зі свитою в царській столиці.

Полкове товариство Гетьманату було представлене або полковниками та вибраною полковою і сотенною старшиною, або ж «посланцями» від десяти лівобережних і двох правобережних полків. Запорозьку Січ у складі гетьманського посольства репрезентували Іван Лященко, Горбань і Мартин Горба, за яких руку приклав їхній курінний товариш Захарко Андріїв. До Москви разом з І. Брюховецьким прибуло й п'ятеро уповноважених від найпотужніших міських громад Лівобережжя. Прислугувати такій значній делегації й охороняти її мали 106 челядників і «хлопцов». Всього, як підраховали дяки Посольського приказу, у вересні 1665 р. з України до Москви прибуло 535 осіб¹¹⁹.

Дорогою від Путивля до Москви гетьманську валку супроводжував визначений царським указом спеціальний «дорожній пристав» — стольник Назарій Алфімов разом з піддячим Семеном Ключаровим. Супровід іноземного посольства спеціально присланим з Посольського приказу «дорожнім приставом» був одним з елементів «посольського обычая», що

¹¹⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 4.

¹¹⁸ Там же. С. 43.

¹¹⁹ Там же. С. 4.

суворо дотримувався російською владою навіть у важкі «смутні» часи. Завдання пристава полягало в тому, щоб, з одного боку, убезпечити посольство від неприємних інцидентів на землях великого государя, а з іншого — не дозволити підданам чужого монарха побачити зайве в Російській державі.

До царської столиці посольство наблизилося вже на початку вересня. Зустріти Івана Брюховецького та його дипломатичний супровід безпосередньо перед царською столицею Олексій Михайлович доручив царському ясельничому Івану Желябужському та приказному дяку Григорію Богданову. Разом із Желябужським і Богдановим зустрічати українську делегацію на підступах до Москви було відряджено дві сотні піддячих різних урядових приказів, шість рот царських ратників «рейтарського строю» полковника Яковлева, стрільців з «полуголовою» Василем Баранчевим і московських стрільців Зими Волкова та Матвія Спиридинова¹²⁰. У царській столиці для розміщення української делегації було виділено «Посолский болший двор». На ньому розміщували важливі дипломатичні місії, що не мали в царській столиці зарезервованих за собою окремих власних дворів.

На 13 вересня була запланована урочиста аудієнція гетьмана в Олексія Михайловича, а 15 вересня розпочалися офіційні переговори. В опублікованому Д. Бантишем-Каменським «Акте приезда в Москву малороссийского гетмана Ивана Брюховецкого...» зазначено, що царем було звелено на цей день гетьману та членам української делегації прибути «на казенний двор свого царського пресвітлого величества» на переговори з ближнім боярином і намісником вологодським Петром Салтиковим, думним дяком Дементієм Башмаковим і приказним дяком Іваном Михайловим.

Деякі дослідники політичної діяльності гетьмана Брюховецького, зокрема, Г. Карпов і М. Костомаров, були схильні вважати, що вперше важливі питання трансформації статусу лівобережної частини Гетьманату було заторкнuto вже на цьому першому раунді перемовин¹²¹. Більше того, в історичній літературі утвердилась думка, що саме 15 вересня 1665 р. і саме Брюховецький «уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссий-

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Див.: Карпов Г. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. 1874. № 8, 9; Костомаров Н.И. Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Т. 15. Санкт-Петербург, 1882. С. 102–103.

скими городами»¹²², тобто ініціював підпорядкування лівобережних міст царській владі. Натомість В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов висновку, що ініціатором такої ідеї був не гетьман, а російська сторона. Брюховецький же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього — звичайно ж, у тих межах, які дозволяли йому й надалі зберігати за собою імідж «царського доброхота»¹²³. Зокрема, на підставі джерельних даних припускається, що уряд Олексія Михайловича вперше в ході цього візиту поставив перед гетьманом вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня¹²⁴.

Для того, аби з'ясувати, як насправді визрівало політичне фіаско Брюховецького у Москві, варто, вочевидь, спробувати поетапно реконструювати перебіг тих складних переговорів. Тож, 15 вересня Салтиков і його помічники запитали гетьмана, «о каких делех они, гетман и старшина, приехали к великому государю». На що Брюховецький прямодушно і відверто відповів: «видеть его царского величества пресветлые очи и на его, великого государя, милости быть челом». Конкретні ж свої прохання вони мали сформулювати вже в статтях, які обіцяли написати і передати пізніше.

З іншого джерела стосовно посольської місії, також опублікованого Д. Бантишем-Каменським, — «Акта пожалования Брюховецкого, в бытность его в Москве, в бояра, а старшин в дворяне...» — витікає, нібито вже тоді гетьман і старшина «били челом» великому государю, аби той «пожаловал их велел малороссийские города с принадлежащими к тем городам со всеми месты, которые до нынешния войны были под рукою польского короля, а после того учинилися под его царского пресветлаго величества высокодержавною рукою, принят и с них денежные и всякие доходы збирати в свою государеву казну, и в те города послать своих царского пресветлаго величества воевод и ратных людей...»¹²⁵. І нібито реагуючи на цю ініціативу української сторони, цар через своїх представників боярина Салтикова та дяків Башмакова і Михайлова наказав гетьману викласти свої пропозиції у формі відповідних статей.

¹²² Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // Национально-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. Київ, 1998. С. 140.

¹²³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 303–304.

¹²⁴ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 19.

¹²⁵ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 154–155.

Якщо ж відштовхуватись лише від інформації вже згадуваного вище «Акта приезда в Москву малороссийского гетмана Ивана Брюховецкого...», то напрошується висновок, що наступна зустріч сторін за столом переговорів відбулась лише 11 жовтня, і саме на ній гетьман зі старшиною запропонували статті, які, після їхнього затвердження Олексієм Михайловичем, і стали новим варіантом російсько-українського договору¹²⁶.

Утім, інформація з інших джерел вказує на те, що, по-перше, переговори тривали значно довше, а, по-друге, що ініціатива принципової зміни характеру двосторонніх взаємин на користь передачі владних повноважень в Україні представникам російської влади виходила не від гетьмана. Зокрема, відомо, що вже за кілька днів, 20 вересня, сторони перейшли до вирішення найважливіших питань гетьманського візиту. Проте цілком вірогідно, що й перед тим провадилися перемовини з приводу важливих питань порядку денного посольської місії. Зокрема, на таку можливість вказує зміст недатованих матеріалів посольства, що відображають перебіг переговорних дискусій.

Як видно з опублікованої на сьогодні документації гетьманського посольства, найперше сторони перейнялися питанням військової присутності Російської держави на Лівобережжі. Перший документ, що стосується цієї проблематики, не має дати. При побіжному прочитанні наведеної в ньому інформації складається враження, що ініціатива обговорення проблеми виходила від Брюховецького — «бьет челом гетман с Войском, чтоб, по указу великого государя, ... ратных людей было»¹²⁷. З іншого боку, як побачимо далі, це міг бути й специфічний пасаж дипломатичної мови, за яким приховувалося бажання російської сторони добитися своїх політичних цілей, риторично обставивши справу так, ніби вона була зніційована українською стороною. Утім, змістовий аналіз документа в тій редакції, як первісно подано проєктований розпис ратників по лівобережних містах, не виключає, що ініціатива дійсно могла виходити і від гетьманського уряду.

Загалом документом пропонувалося збільшити кількість царських ратників у Києві до чотирьох тисяч осіб, тим самим надаючи тамтешнім воєводам змогу виряджати їх у міста, що схиляються на бік государя, — «в города приклоняющіися». Для гетьманського уряду це було вельми актуальним у контексті відмови київських воєвод відправити частину війська до Мотовилівки, населення якої виказало готовність триматися

¹²⁶ Там же. С. 142

¹²⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 18.

царської сторони, але потребувало військової допомоги¹²⁸. У Чернігові й Переяславі гетьманський уряд пропонував тримати в залозі по тисячі ратників. Причому з тексту випливає, що в Переяславі і раніше перебував саме такий російський контингент, натомість для Чернігова така його чисельність планувалася результатами переговорів. Дещо інакше виглядала ситуація з Ніжином. Українська сторона, апелюючи до того, що місто розташовано «промеж городов», пропонувала обмежитись у ньому трьома сотнями царських ратників. Аналогічні показники рекомендувалось утвердити й для Новгород-Сіверського — «аки в далнем от рубежи городе», та для Остра, «понеже тот город промеж городов, си есть, меж Киева и Переясловля и Чернигова стоит». Також зауважувалось, що сто царських ратників доцільно постійно тримати при гетьмані. Тобто загалом мова йшла про перебування в Україні в залагах 8 тис. 300 ратників.

Погоджуючись на посилення військової присутності Російської держави, гетьман відразу ж оговорював власний зиск від цього — просив, аби воєводи надавали йому військову підмогу в боротьбі з ворогами, а вирушаючи у походи, «годовым хлебом доволны были, нового в походе не договариваясь хлеба»¹²⁹.

Загалом, як бачимо, мова йшла про збільшення військової потуги росіян у тих пунктах, що мали важливе стратегічне значення передовсім для української влади. І не так вже важливо при цьому, чи походили ці пропозиції з українського боку, чи їх слід розглядати як артикульований у відповідь на запит російської сторони рівень готовності посилити російську військову присутність на Лівобережжі. Для І. Брюховецького це видавалося важливим, насамперед, з питань власної безпеки, а також посилення обороноздатності Гетьманату. Зміни пропонувалися помірні, оскільки до уваги відразу бралось питання утримання царських залог власним коштом — так, як це передбачалось нормами Батуринських статей 1663 р.

Російська сторона натомість переслідувала власні інтереси й власні розрахунки. Тож постановила «государевым ратным людем быти в городех» у кількості, що дещо перевищувала готовність гетьманської адміністрації щодо їхнього утримання. Зокрема, офіційна Москва мала намір розмістити у Києві не 4 тис. війська, а 4–5 тис. піхоти та 1 тис. кінноти. У Чернігові, крім 1 тис. піших, планувалось тримати ще 200 кінних вояків, у Переяславі, замість пропонованої тисячі, — 1700 піших і 300 кінних. До Ніжина, що не відігравав якоїсь важливої стратегічної

¹²⁸ Там же.

¹²⁹ Там же.

ролі, тим не менше мало бути спрямовано 1 тис. піших і 200 кінних ратних людей. Не змінив царський уряд лише кількість ратників, які пропонував гетьманський уряд вирушити до Новгород-Сіверського, Кременчука і Кодака, залишивши для них по 300 піхотинців. До Полтави ж передбачалось направити 500 кінних і тисячу піших ратників, з числа яких тамтешній воєвода влітку мав частину вируждати на Запорозьку Січ. Зміцнення царськими військами Канева мало відбуватися за рахунок Переяславської залози, а до Остра і Мотовилівки на свій розсуд мав посилати ратників київський воєвода. При гетьманській особі, замість запитуваної сотні, мало перебувати 300 піхотинців¹³⁰.

Вимоги російської сторони щодо посилення російської військової присутності на Лівобережжі та в Києві, озвучені на переговорах з українським посольством боярином Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому. Але, здається, не лише це питання дебатовалося в ході переговорного процесу. Адже хоча проблема передачі некозацького населення Лівобережжя з-під влади гетьмана представникам царської адміністрації й не верифікована у відомих на сьогодні дослідникам документах, вона мала бути присутньою на порядку денному офіційних зустрічей, аби вже в другій половині жовтня стати наріжною у новому російсько-українському договорі.

У відповідь на передані українській стороні плани російського керівництва щодо істотного збільшення кількісних показників царських залог у Києві і у великих лівобережних містах порівняно з тим, як це пропонувалось гетьманським урядом, Брюховецький висловив сподівання, що таке зміцнення сили царського війська в Україні буде «неприятелю страшно и оборонно»¹³¹. Водночас гетьман намагався внести й певні корективи в російські плани. Передовсім він вирішив царськими руками приборкати Запорозьку Січ. Зокрема, гетьманом було запропоновано із визначеного до Полтави полуторатисячного контингенту тисячу вируждити на Запорожжя, з призначенням туди для постійного перебування й осібного воєводи, з тим, щоб «тем над неприятелем и промысл учинить»¹³².

Незважаючи на те, що саме І. Брюховецький був ініціатором посилення російської військової присутності при гетьманському дворі й на переговорах з Желябужським 17 вересня саме він просив «московських людей к нему прибавить, кем бы ему ото всего оберечся»¹³³, на пере-

¹³⁰ Там же.

¹³¹ Там же.

¹³² Там же. С. 19.

¹³³ Там же. С. 10.

мовинах 20 вересня український регіментар заперечував доцільність перебування при ньому 300 царських ратників, зауважуючи, що вповні вистачить і сотні піших вояків, яких він буде «поить и кормить и одежду давать из своего пожитку. А болши того ему ратних людей при себе держать не в мочь, прокормить будет нечем»¹³⁴.

Між тим, на загальний контекст дискусії щодо збільшення числа царського війська в Україні наклалася проблема віднайдення джерел його утримання, одне з яких Брюховецький вбачав у надходженнях з млинарського промислу. Зокрема, він пропонував з козацьких млинів, греблю для яких усім «міром делають», половину прибутку залишати за козаками, а другу збирати на користь царських ратників. З міщанських і селянських млинів власнику мала залишатися лише одна третина млинарської «мірочки», а дві йти на утримання війська. Козацькі млини, збудовані на греблях, що були самотужки насипані їхніми власниками, мали залишатися й надалі вільними від млинарського збору, оскільки козаки великому государю «вірнo служат и кров свою проливают». Збирати ті хлібні запаси має спеціально призначений царською владою воєвода спільно з гетьманським генеральним підскарбієм¹³⁵.

У разі, якщо зібраного збіжжя не вистачатиме для прогонування царського війська в Україні, Брюховецький пропонував стягувати спеціальну стацію з міщан і з селян, розподіливши її таким чином, аби ліквідувати недостачу. При цьому гетьман особливо активно заперечував проти запровадження додаткового грошового оподаткування місцевого люду, переконуючи царських представників у тому, що «денежного збору с малороссийких жителей собирать отнюдь не мочно; да и заводить того ныне не надобно, потому: время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости»¹³⁶. Як компромісний варіант, він пропонував запровадити для утримання московських ратних людей на Лівобережжі і в Києві спочатку непрямі податки, зокрема, ввести винний збір від шинкування спиртними напоями. Причому запроваджувати цей збір Брюховецький радив «не по болшому», аби населення поступово звикалося з ним, «а впредь и прибавлять на то мочно». Шинкування ж медом і пивом гетьман взагалі радив звільнити від оподаткування, а натомість апробувати в Києві горілчані оренди, і якщо кийвські міщани

¹³⁴ Там же. С. 19.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Там же.

братимуть з охотою шинки на відкуп, то поширити цю практику й на решту українських міст¹³⁷.

Варто зауважити, що спроба реанімувати гетьманським урядом Брюховецького горілчаних оренд виглядає вельми ризикованою пропозицією, якщо взяти до уваги, що практика передачі владою Речі Посполитої в оренди шинків в Україні (щоправда, до рук єврейських підприємців) асоціювалась в історичній пам'яті козацтва з найжахливішими проявами соціального визиску місцевого населення, ставши одним із головних чинників, що спровокували революційний виступ. Ще одним джерелом наповнення царської казни гетьман називав торгівельні збори. Останні, як і шинкові, принаймні попервах, мали бути незначними¹³⁸.

В. Ейнгорн стверджував, що на перемовинах 11 жовтня Брюховецький погодився передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, однак й надалі стояв на тому, що їх збір мав здійснюватися українськими урядниками. Утім, російську сторону це не влаштувало. Тож П. Салтиков наполіг, аби збирання, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі та інші дотичні до того функції були передані до компетенції представників адміністрації царя в Україні (воєвод).

Всі найважливіші, доленосні для Гетьманату рішення в ході посольства гетьмана Брюховецького до Москви були ухвалені під час аудієнції в Олексія Михайловича, що була дана 22 жовтня 1665 р., в неділю, на свято пошанування ікони Пречистої Богородиці Казанської. Відбулася аудієнція в «Ответной палате» царського палацу. На ній з російського боку присутніми були наближені до царя бояри, призначені ним для переговорів з українською делегацією: намісник астраханський князь Микита Одоевський і намісник вологодський Петро Салтиков, окольничий і намісник новоторжський князь Іван Пожарський, думний дяк Дементій Башмаков і приказний дяк Іван Михайлов. Українську сторону представляли гетьман, вища козацька старшина, повірені від полків і від Запорозької Січі, представники духовенства та міського стану¹³⁹.

Прийом було заплановано для «об'явлення, и подтвержденья, и подписи на тех статях», що перед тим (як випливає з тексту царської грамоти про пожалування І. Брюховецького боярським чином від

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 155; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 278.

22 жовтня) були подані українською стороною, — «о городех и о иных войсковых делах», у відповідь на що Олексій Михайлович, «слушав тех статей, указал под теми статьями подписать свой, великого государя, указ»¹⁴⁰. По прибутті гетьмана з делегацією до царської палати «те статьи с подписанием, по указу великого государя, его царского величества, гетману, и старшине, и козакам, и мещанам» були «чтены». Останні ж, «выслушав тех статей... на его государеве милость били челом»¹⁴¹.

Завершилася церемонія скріпленням підписами тексту нового російсько-українського договору — так званих «Новопоставленных статей», що згодом в історичній літературі отримали назву Московських статей гетьмана Брюховецького 1665 р. Крім того, цього ж дня було також скріплено підписами гетьмана і представників усіх полків Гетьманату тексти попередніх російсько-українських угод 1659 та 1663 рр.¹⁴²

Якщо брати до уваги лише суто формальні показники, то може скластися враження, що договір 1665 р. постав як результат задоволення великим государем викладених у формі прохань пропозицій гетьманського уряду. Адже кожна стаття починалася з прохання гетьмана, козацької старшини та всього Війська Запорозького про ствердження існуючої моделі чи впровадження нового порядку політичної, соціальної чи господарської взаємодії, а в резолюційній її частині містився указ великого государя, котрий по кожній пропозиції дає ствердну відповідь: «той статье быть по их челобитью»¹⁴³. Насправді ж, як уже наголошувалося раніше, статті 1665 р. постали в результаті тиску царської влади на гетьманський уряд Брюховецького. Останній намагався цьому протидіяти, однак, звичайно ж, у тих межах, які дозволяли зберегти за собою реноме відданого государю та його спадкоємцям васала.

Якщо ж мову вести про змістове навантаження угоди, про її сутнісні нововведення, що змінювали політико-правову природу взаємин Лівобережного Гетьманату з російською правлячою династією, то не важко помітити, що вже перша стаття нового договору докорінно трансформувала ці характеристики. Хоч вступна її частина (тут, до слова, викладена у формі одноособового звернення гетьмана, а не «гетмана, и старшины и всего Войска Запорожского»), апелюючи до часів обрання Брюховецького на гетьманство на Ніжинській «черневья» раді 1663 р.,

¹⁴⁰ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 155.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 277–283.

¹⁴³ Там же. С. 267.

наголошувала, здавалося б, на консерваційних устремліннях ініціатора звернення, вже у наступних тезах містилося побажання, аби «Україна с малоросійскими городами, и містами, и містечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов жители», які перед війною перебували під Польською Коронаю і у володінні дідичних і рангових панів «ляцких бывали», нині «под его царскаго пресветлого величества, и его государских детей ... высокодержавною и крепкою рукою, в прямом и истинном подданстве стройно пребываючи, и обыкновенную должность с городов и с сел, в государскую казну отдаючи»¹⁴⁴.

Рішення ж щодо передачі лівобережних міст, містечок і сіл у «пряме» й «истинне подданство» великому государю, на думку авторів тексту угоди, засновувалося на двох очевидних вмотивуваннях. Насамперед, увага зверталась на той факт, що «за прошлых гетманов» в «малоросійских городах» бувала «частья в шатость». Жодних прикладів такої «шатости», звичайно ж, наведено не було, як і не було зауважено далеко не меншу схильність до «шатости» Війська Запорозького, переконливим прикладом чому був хоч би його поділ на правобережну та лівобережну частини. Утім, передача лівобережних міст і сіл у безпосереднє підданство царю мала, згідно формулювання цієї статті угоди, сприяти «усмирени шатости». Ще більш безапеляційними були аргументи щодо Божого промыслу в цій справі: «понеже надлежащее и от Бога врученное дело городами и землями владати и оные заступати монархом, а не гетманом»¹⁴⁵.

Свідченням же щирості бажання гетьмана та всього Війська Запорозького «в совершенном и истинном подданстве государском ныне и впредь вечно пребыти» мала стати передача «всяких денежных и неденжных поборы от мещан и от поселян во всяком малоросійском городе и селе живущих... погодно в казну государеву»¹⁴⁶. Саме цього «гетман же с Войском желает и челом бьет»¹⁴⁷. У статті також уточнювалось, що до царської казни відтепер мали збиратися всі «винні збори с кабаков», хлібні побори з усіх млинів, що належать до міст, медова данина з волостей, а також збори з іноземних купців, що прибуватимуть на Лівобережжя.

За такі далекосяжні поступки великий государ гетьмана І. Брюховецького, старшину і все Військо Запорозьке жалував і «милостиво

¹⁴⁴ Там же. С. 266.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ Там же. С. 267.

¹⁴⁷ Там же.

похвалял», обіцяючи в замін відмови гетьманського уряду від стягнення з некозацького населення Лівобережжя податків до Військового скарбу почати їх «держати в своем государском милостивом жалованьи и в презрении», а також наказував відправити в українські міста своїх государевих воєвод¹⁴⁸.

Домігшись таких значних поступок на свою користь у першій статті договору, у наступному договірному пункті Олексій Михайлович підтвердив непорушність давніх козацьких прав і вольностей. Зокрема, було застережено право козацького товариства, яке мешкало в містах і селах Лівобережжя, перебували винятково під присудом своєї козацької старшини. До козацьких судів не мали права вступитися ані боярин, ані воєвода, ані стольник чи якийсь інший «начальный человек». Запорукою непорушності козацьких вольностей виступали статті, укладені ще з покійним Богданом Хмельницьким, а згодом підтвержені Переяславським 1659 р. та Батуринським 1663 р. договорами.

На конкретизацію данного положення було домовлено, що козацькі двори і хутори, як і раніше, будуть вільними від стаціонування на них війська, і коли бояри й воєводи проходять через міста або в них зупиняться, то розквартируватимуться лише в міщанських і селянських господарях. Так само й усякі козацькі власності — гаї, сади, займища, сіножаті, поля, городи — будуть застережені від збитків, що їх можуть учинити царські ратники. Усі перераховані привілеї мали лишитись непорушними і в разі смерті козака, коли його майно перейде до козацької вдови. У випадку, коли остання вдруге вийде заміж за посполитого, вона втратить права на ці привілеї, однак діти козацькі матимуть змогу не «отпадать от вольностей козацьких отцовских».

Соціальні ж переваги козацтва над рештою населення обґрунтовувались у такий спосіб: «понеже всякой козак для того голову свою на место воинское, за достоинство его царського престветлаго величества, носит и умирати готов есть, чтоб волно и спокойно в доме своем жил и имения свои без помешки держал»¹⁴⁹. Окремо застерігалось звільнення козацьких вотчин і пасік від сплати медового збору. Водночас договір застерігав, що у випадку відмови когось з козаків від участі у походах («и в військо ходити очурялся») він втрачатиме козацькі права і вольності та буде зарахований до «градских волностей», тобто перейде до міщанського стану.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Там же. С. 268.

Окремо в угоді згадувалося про маєтності, млини, пасіки, надані чи підтверджені царськими грамотами «особам заслуженим» у Війську Запорозькому. Стосовно них угода застерігала звільнення від усіх поборів, стацій та оренд.

Крім того, гетьман клопотався, а великий государ погодився, аби тепер і надалі, як і в гетьманування Б. Хмельницького, генеральному писарю на ранг надавалося «городище с мелницами и со всеми принадлежностями», двом генеральним суддям — по млину, полковникам — по млину «з двома колесами мучними, а третім ступним». Порушувалося в угоді і питання царського жалування козацькому товариству — аби «за достоинство его царскаго пресветлаго величества частократно на войне труждающих, платежом потешити». Щоправда, при цьому йшлося винятково про те, аби козаків саме «платежом потешити», а почали б його сплачувати вже тоді, коли «как число войска росписное станет»¹⁵⁰, тобто після приведення козацького реєстру до визначених угодою його кількісних показників.

Спеціальна стаття була присвячена гетьманській владі, зокрема, питанням гетьманського обрання, матеріального утримання реґіментаря. На відміну від попередньої статті, де були можливими апелювання до традицій урядування Б. Хмельницького, тут за відправні брались не реалії середини XVII ст., а правові норми, що вперше були зафіксовані в Нових статтях Ю. Хмельницького 1659 р. Тож, насамперед, договірна норма передбачала, що влада гетьмана є позитивною, а відтак, проблема гетьманської елекції постане, «если судом Божиим ныне и впредь будущому гетману смерть случится».

У разі смерті гетьмана передбачалося, що гетьманські велика і мала булави, велика і мала короґви, бунчук, артилерія будуть перепроваджені генеральним обозним з гетьманської резиденції царському воєводі до Києва або іншого міста його перебування на той час, з метою запобігання «шатости малороссийских жителей». Процедура гетьманського обрання передбачала обов'язкову наявність відповідного царського указу та присутність на раді царського уповноваженого («при особе, от престола его государскаго присланной»). Решту ж було «вольно» чинити Війську Запорозькому у відповідності з давніми козацькими традиціями. Водночас претендувати на гетьманство міг виключно представник козацького стану. Відразу після свого обрання новий реґіментар мав отримати (вочевидь, від царського представника — в угоді про це не сказано) меншу

¹⁵⁰ Там же. С. 269.

булаву, корогву, бунчук й артилерію, а вже великою булавою і великою корогвою та своєю жалуваною грамотою його обдарує государ, коли той приїде до «царствующего великого града Москве», аби там «великого государя пресветлые очи видети». На ранг гетьману відводилася, як і його попередникам, Гадяцька волость Зіньківського полку, з містами Котельва, Опошня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Комишня, Ковалівка, Бурок (що під Гадячем) та належними до них млинами, селами, полями з іншими угіддями. При цьому два млини мали йти на утримання генеральних осавулів Війська Запорозького¹⁵¹.

Доволі несподівано серед статей угоди 1665 р. з'являється норма щодо поставлення за царським указом митрополитом до Києва «русского святителя». Висвячення на київську митрополичу кафедру московського церковного ієрарха мало б посприяти втихомиренню «шатости» місцевого люду. Поява такої норми обґрунтовувалася апелюванням до постанов Переяславських і Батурицьких статей щодо перебування київського митрополита «под послушанием святейшаго патриарха Московскаго» (насправді ж у статтях 1663 р. про це мова не йшла), а також міркуваннями політичної доцільності.

Щодо особи ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення (адже його реалізація означала б принципово нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Одні вважають, що ним був не хто інший, як згадуваний Мефодій (котрий, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату) зі своїми прибічниками, які в такий спосіб хотіли звести єпископа на кафедру. Однак, вочевидь, більш слушною є гіпотеза стосовно того, що автором цього положення є політичний супротивник місцєблюстителє — гетьман Брюховецький, котрий намагався у такий спосіб нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя Гетьманату (як пам'ятаємо, ще напередодні свого візиту до царської столиці, навесні 1665 р. гетьман уже подавав пункти, де ставив питання про призначення на Київську митрополію великоросійського ієрарха, мотивуючи це потребами заспокоєння краю). Резолюція на цю доволі привабливу, з огляду на інтереси трону, пропозицію виявилася уклінною: У Москві зазначили, що Одексіє Михайлович «учнет отписываться к цареградскому патриарху», і якщо той «благословенне о митрополите в Киев подаст», то буде видано відповідний царський указ.

¹⁵¹ Там же. С. 269–270.

Зважаючи на прохання І. Брюховецького посилити російську військову присутність на Лівобережжі (його не на жарт хвилювало питання безпеки регіону, zagrożеного з боку правобережного гетьмана і кримських татар), а також розширення адміністративних повноважень царської адміністрації в українських містах і селах, передбачених першою статтею угоди, кількість населених пунктів, у яких відтепер мали розміщуватися російські залоги на чолі з воєводами, згідно з царським указом, а також контингенти царських ратників у тих містах, де вони вже перебували, згідно з попередніми домовленостями сторін, помітно збільшувалися.

Окремо наголошувалося на тому, що, зважаючи на настійливі прохання гетьмана і всього козацького товариства («о том припадаючи до лица земли и в другие гетман с войском челом бьет»), Олексій Михайлович указав воєводам завжди надавати військову допомогу гетьману і полковникам, коли ті вирушатимуть у походи, і «ратных людей из городов давати, не отговариваяся указом государским». Крім того, зазначалося, що воєводи, несучи службу в українських містах, не мають права вступати в жодні козацькі суди, а також пильно слідкувати за тим, аби їхні ратники не чинили якоїсь «порухи» козацьким дворам, хуторам, займанщинам, сіножаттям, гаям, садам й огородам, а в разі нанесення ними якоїсь шкоди, «таковых проступных наказанья чинили»¹⁵².

Ще одна «ініціатива» українського регіментаря, що аж ніяк не вписувалась у його попередні спроби реанімувати зовнішньополітичну сферу, стосувалась заборони гетьманському уряду «без государскія воли» направляти до «чужих окрестных земель», до кримського хана і до інших правителів і володарів своїх посланців. Стаття покликала на «традицію» — «как прежде сего», а також апелювала до пам'яті про «крестное целование» гетьмана, старшини та всього війська. Олексій Михайлович за таку запопадливість «гетмана Ивана Брюховецкаго, жалует за то, милостиво похваляет»¹⁵³.

Зважаючи на принципово нову модель організації владних відносин в Гетьманаті, де відтепер головну роль в адмініструванні некозацького населення мали відігравати царські воєводи, до гетьманських статей потрапила й норма, що передбачала видачу жалуваних грамот на права магдебургії тим лівобережним містам, у яких за наказом Брюховецького було відібрано відповідно великокнязівські й королівські привілеї.

¹⁵² Там же. С. 270–271.

¹⁵³ Там же. С. 272.

Насамкінець договір вирішував і деякі другорядні питання військового облаштування Гетьманату та взаємин українського суспільства з царською владою та підданими царя. Так, згідно з порушеним гетьманом клопотанням, государ дозволив покласти обслуговування Військової артилерії на містечко Ромни з усіма належними до нього маєтностями, оскільки визначене раніше для цих потреб населення містечка Лохвиця самотужки справитися не могло. Інше питання стосувалося заборони насильницького примусу українських купців до прийняття від царських ратних людей фальшивих грошей («денги воровские»), оскільки це породжувало «ссоры меж міром». Певною мірою співзвучним цьому виступало й прохання заборонити великоросіянам козаків «изменою в ссорах безчестить», що розцінювалося як образа «честных людей рыцарей», котрі за достоїнство його царської величності «кров и раны на бою подьемлют». У відповідь на викладені українською стороною доводи Олексій Михайлович наказав відправити до боярина і воєвод в Україну государеві грамоти, що передбачали «по сыску и по разсмотренью» покарання винних в обезчещенні козаків такими образами.

Загалом же, даючи оцінку договору 1665 р., варто наголосити, що він істотно понизив політико-правовий статус Гетьманату, звузиши рамки автономії останнього. Звичайно ж, реалізація положень Московських статей 1665 р. для правлячої еліти Російської держави забезпечувала повне політичне підпорядкування «відвойованих» у Речі Посполитої земель Лівобережної України, гарантувала нові надходження до царської скарбниці та створювала умови для повного включення цього регіону до складу своєї держави. Однак чи була готовою лівобережна еліта покійно сприйняти запропоновану їй Москвою роль? Чи була вона настільки знесилена й здеморалізована, щоб відмовитися від своїх соціополітичних претензій, задекларованих і так наполегливо виборюваних раніше? Негативну відповідь на ці питання продемонстрував подальший розвиток політичних процесів.

Втім, для того, щоб виправити ситуацію, в яку потрапив Лівобережний Гетьманат наприкінці 1665 р., було явно замало лише самого невдоволення українського козацтва політикою Москви. Як і раніше у стосунках з польським королем, так і тепер у виставленні претензій російському царю для досягнення успіху важливого значення набував фактор розстановки міжнародних політичних сил у регіоні. На кінець 1665 р., як свідчать джерела, лівобережна старшина не бачила інших, крім московського, напрямів зовнішньополітичної орієнтації. Від її погляду поки що було приховане те, що структура міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи середини 1660-х років мала досить виразну тен-

денцію до кардинальних зрушень. Для усвідомлення цього потрібний був деякий час і уважне спостереження за тим, що відбувалося на Правобережжі та в Москві.

6.4. Зовнішньополітичний контекст перших об'єднавчих проєктів Петра Дорошенка

У той час, як дипломатичні зусилля української влади на російському напрямі демонстрували все більш негативну для національних інтересів результативність, обнадійливий для української дипломатії імпульс надали об'єднавчі проєкти провобережного гетьмана Петра Дорошенка. Його сходження на булаву відбулося 25 вересня 1665 р., фактично паралельно з політичним фіаско у Москві Івана Брюховецького. «...наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає»¹⁵⁴, — занотував у реляції до Варшави комендант польської залоги у Білій Церкві Ян Стахурський. Однак уже перші зовнішньополітичні акції цього нового очільника Правобережного Гетьманату виразно продемонстрували, що розслабитися Варшаві у своїх сподіваннях щодо України було зарано.

Як досвідчений дипломат, новообраний гетьман не міг не розуміти, що без військово-дипломатичної підтримки з боку Речі Посполитої та Криму возз'єднати Українську державу йому не вдасться. Відповідно увесь подальший зовнішньополітичний курс цього непересічного українського правителя будується на спробах збалансування заради досягнення основної стратегічної мети свого правління тих можливостей, які відкривалися перед Україною внаслідок співпраці з цими двома потужними регіональними геополітичними гравцями. Водночас П. Дорошенко добре засвоїв і досвід відносин своїх попередників на булаві з російським самодержцем, не відкидаючи, але й не особливо розраховуючи на нього як на потенційного союзника.

Вже на самому початку своєї діяльності П. Дорошенко намагався уникнути загострення стосунків із Польською Кораною. Це видавалося тим більш важливим, що акт обрання його гетьманом відбувся без згоди короля, через що міг бути визнаний нелегітимним. Також не існувало жодних гарантій, що П. Тетеря добровільно відмовиться від булави (адже він її на раді не поклав, як цього вимагали традиції Війська Запорозького) і не спробує, за допомогою польської зброї, повернути владу. За таких

¹⁵⁴ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 54.

умов П. Дорошенко намагався будь-що переконати Варшаву у своїй прихильності й відданості, хоча восени 1665 р. Ян Казимир не приховував своєї недовіри до нього¹⁵⁵. Тому 20 листопада гетьман вислав з Умані два листи королю. Один із них містив прохання заохотити запорожців до «підданства», надіслати підписані королем бланки універсалів до лівобережних полків, які б можна було, заповнивши, розсилати з Чигирина, й видати привілей на збирання «української індукти» (мито на ввізні товари). Другий переконував у доцільності задоволення потреб Війська Запорозького (щоб визначити їх, П. Дорошенко пропонував направити до України комісарів), скасування зобов'язання поставок козаками польським залогами продовольства й фуражу, звільнення з ув'язнення Й. Тукальського, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького¹⁵⁶. 26 листопада гетьман направляє до Яна Казимира посольство, що повезло його листа й «Інформацію». У цих документах, крім традиційних для української дипломатії клопотань, ішлося також про виведення чигиринської залози й передачу прибутків Чигиринського староства, які тепер надходили чигиринському комендантові, «на гетьманську булаву»; заборону жовнірам кривдити населення й утискувати контингенти українських залог у Забужжі й Подністров'ї; порушувалося питання про звільнення його братів (Андрія й Григорія) з російської неволі, куди вони потрапили у першій половині 60-х років¹⁵⁷.

Втім, приєдна тональність листів та «Інформації», акцентування уваги на вірності королю й Речі Посполитій не повинні вводити дослідників в оману щодо їхньої щирості. Значною мірою П. Дорошенко демонстрував звичний дипломатичний прийом, намагаючись уникнути протистояння. Насправді ж, діючи вкрай обережно, він намагався обмежити польську присутність на Правобережжі. І це помітно не лише з прохання вивести жовнірів з її столиці — Чигирина. Річ у тому, що, поширюючи гетьманську владу на Брацлавщину й Лeticівщину, він не дозволив коронному хорунжому розташувати польські залози у Брацлаві й Могилеві; заборонив жовнірам вступати до Умані, а полку Скшетуського — до Корсуня; відмовив шляхті у поверненні до маєтків, що, зрозуміло, не могло пройти повз увагу Варшави.

¹⁵⁵ *Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. Warszawa, 1994. S. 36.*

¹⁵⁶ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 59.*

¹⁵⁷ Там само. С. 60–61.

Зі свого боку Мегмед-Гірей у кількох посольствах до короля засвідчував свою підтримку П. Дорошенку й схилив, вочевидь, Яна Казимира визнати легітимність його влади¹⁵⁸.

Десь наприкінці року гетьман отримав листи від короля, зміст яких залишається невідомим історикам. Відповідаючи на них, він звертав увагу на складність виконання своїх обов'язків («мусить рад-не-рад залишатися до часу невільником тої функції», щодня проливаючи «піт на услугах короля») й засвідчував готовність «скласти з себе на раді гетьманський уряд». П. Дорошенко прохав також увільнити українське населення «від обов'язку провіянтувати польські залоги»¹⁵⁹. В інструкції містилося прохання підтвердити вольності Війська Запорозького, звільнити хоча б на один рік козацьку Україну від «жовнірських стацій і провіянтування фортець», надіслати королівські листи на Лівобережжя й Запорожжя з метою навернення козаків та інших соціальних верств до підданства. Знову порушувалося клопотання про надходження індукти до скарбниці, оскільки, крім усього іншого, чималих видатків потребувало утримання хворих і поранених вояків (яких «набралася незлічена сила»¹⁶⁰. Через кілька тижнів гетьман посилав надвірного ротмістра Ярему Петрановського до короля з новою «Інструкцією», в якій повторив свої попередні прохання¹⁶¹.

Перші місяці нового 1666 р. загострили проблему правового оформлення стосунків із Річчю Посполитою. Так, у третій декаді лютого гетьман отримав відповідь Яна Казимира на порушені Військом Запорозьким клопотання, в якій не побачив очікуваного визнання законності свого володіння булавою (дослідники слушно звернули увагу на той факт, що в тексті документа жодного разу не згадувалося імені гетьмана¹⁶²). Король підтверджував «вольності Війська Запорозького, що здавна йому належали», і засвідчував готовність їх розширити після звільнення «тамтешньої провінції» (Лівобережжя) «з ворожої посесії». Він обіцяв надіслати комісарів для переговорів з Військом Запорозьким, але лише після завершення сейму, на засідання якого запросив козацьке посольство. Посилаючись на воєнні дії і загрозу з боку супротивників, король Обгрунтовував необхідність перебування у містах польських залог та їх

¹⁵⁸ АГАД, ф. 3, спр. № 42. № 103, арк. 2; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 60–61.

¹⁵⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 60–61.

¹⁶⁰ Там само. С. 61–62.

¹⁶¹ Там само. С. 63–64.

¹⁶² Там само. С. 62.

утримання, бо «люди повітрям жити не можуть», тож, виконуючи «такі послуги», «де працюють, там і їсти мають». Він також повідомляв, що вже наказав випустити з ув'язнення митрополита, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького, обіцяв поклопотатися перед царем про звільнення з неволі братів гетьмана¹⁶³. Однак основне прохання — про виведення залог — було відхилене.

В цих умовах, враховуючи демократичні традиції Війська Запорозького, П. Дорошенко розпорядився зібрати Генеральну раду в Лисянці. Час проведення цієї ради залишається точно нез'ясованим. Найпоширенішою в наукових працях датою є 20 лютого за с. ст. (2 березня за н. ст.), проте також зустрічається свідчення сучасників, що вона відбулася пізніше, між 7 та 10 березня¹⁶⁴. Найімовірніше, що в її роботі взяло участь лише близько 300 осіб. Головним політичним наслідком цієї ради стало ухвалення рішення про орієнтацію, у разі відмови Яна Казимира, на пошуки «іншого государя» — царя чи хана. Водночас рада вирішила направити на Варшавський сейм посольство, яке мало викласти прохання, клопотання й вимоги Війська Запорозького, і схвалила основні положення майбутньої інструкції¹⁶⁵. Безумовно, її текст розроблявся не без участі гетьмана. Разом з іншими старшинами цей документ підписали і серденятські полковники Федір Михайленко, Матвій Канівець і Василь Волошин.

Центральне місце в документі, зрозуміло, відводилося проханням щодо розв'язання далеко не простих питань політичного життя Правобережного Гетьманату, визначення його правового статусу у складі Речі Посполитої, врегулювання взаємин із польськими залогами, розташованими в козацькій Україні. Враховуючи той факт, що уряд П. Тетері відмовився від умов Чуднівського договору й восени 1664 р. засвідчив готовність задовольнитися теренами традиційного (до 1648 р.) козацького регіону, вкрай важливим було домогтися від політичної еліти Польщі визнати автономію Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Тому посольство отримало повноваження вести переговори щодо поновлення чинності статей Зборівського договору 1649 р., які стосувалися привілеїв Війська Запорозького (чисельність козацького реєстру мала

¹⁶³ БМЧ. ВР, спр. № 402, арк. 611–613.

¹⁶⁴ НБУВ. ІР, спр. № 15418, арк. 7–8; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.: Рада старшини. Київ, 1930. Ч. II. С. 291; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // *Крикун М.* Між війною і радою... С. 312.

¹⁶⁵ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15418, арк. 6–9; *Акты ЮЗР.* Т. 6. С. 82–83, 88; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... Ч. II. С. 291–292; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 312–315.

бути визначена пізніше, бо тепер «військо розірване і більша його частина перебуває під протекцією царя московського»¹⁶⁶.

Посли мали порушити перед королем питання щодо затвердження на посаді гетьмана «вільно обраного» козацькими голосами П. Дорошенка («жодного іншого як не вимагаємо, так і не хочемо») й надати йому на булаву Чигиринське староство. Вони зобов'язувалися домагатися від Яна Казимира пробачення мешканцям міст і містечок, що торік були зайняті дейнеками та підрозділами росіян і лівобережного гетьмана, мали потурбуватися, щоб король надіслав «милістю батьківською» листи до Запорозжя (яке є «головою повстань» і без якого нелегко «Задніпров'я нахилити»), засвідчуючи тим самим милосердя й підтверджуючи чинність «стародавніх козацьких вольностей». Такого ж змісту листи бажано було б направити до населення лівобережних полків і міст, щоб заручитися їхньою підтримкою. «Інструкція» уповноважувала послів пояснити, що розташування гетьманом на зимовий постій замість жовнірів вояків піхотних серденятських і запорозьких полків в окремих поселеннях Побужжя і Подністров'я викликане тим, що вони брали участь у боях із ворогами Речі Посполитої, придушуючи заколоти, а також доцільністю охорони прикордонних теренів з боку південних степів («польових місць»). Водночас вони мали також порушити клопотання про утримання їх за рахунок польського скарбу¹⁶⁷.

Враховуючи масштаби спустошеності Правобережного Гетьманату, П. Дорошенко прагнув полегшити становище місцевого населення. Тому «Інструкцією» передбачалося просити короля не лише від імені Війська Запорозького, але й «всього поспільства» увільнити мешканців хоча б на рік від зобов'язання утримувати своїм коштом польські залоги у містах, бо ці видатки спонукали людей залишати домівки й переселятися до інших місцевостей, через що тепер Україна дуже близька до перетворення в «остаточну пустелю». У ній порушувалися питання і про повернення Війську Запорозькому його гармат, що зберігалися у білоцерківському замку, привілеїв, коштів і клейнодів, вивезених П. Тетерею; закріплення за Війском Терехтемирівського Успенського монастиря, при якому традиційно діяв шпиталь для престарілих і покалічених козаків; підтвердження спеціальних привілеїв козакам Уманського полку; звільнення з російської неволі ув'язнених; захист прав козацьких удів; містилася

¹⁶⁶ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 621; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 321.

¹⁶⁷ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 621–624, 627; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 322–325.

скарга на кривди козакам з боку жовнірів у Немирівщині (Вінницький повіт), Шаргородському і Могилів-Подільському ключах, Вінниці та її околицях. Показовим виглядає те, що послы мали просити короля не надавати нобілітацій, маєтків чи інших заохочень окремим особам, що було звичною практикою на попередніх сеймах і призводило тільки до загальної шкоди, а підтверджувати права та привілеї православної церкви і духовенства, вольності Війська Запорозького в цілому¹⁶⁸.

Зовсім непростою видавалася справа переконати короля і сейм у законності самостійного надання П. Дорошенком військової допомоги хану для придушення заколоту ногайців. Послы мали повідомити, що 2 полки були надіслані на прохання Мегмед-Гірея ще восени 1665 р. за згодою коронного хорунжого Анджея Потоцького та інших польських достойників, із поваги до «братерства і нерозривної приязні й. к. м-ті з кримським ханом», а не внаслідок певних таємних домовленостей із Мегмед-Гіреєм¹⁶⁹.

Проте аналіз змісту «Інструкції» засвідчує, що П. Дорошенко прагнув відновити політичну автономію козацької України в складі Польщі та звести нанівець вплив Корони на Правобережний Гетьманат. Крім того, він намагався зміцнити власне становище, заручитися підтримкою польської еліти у підпорядкуванні своїй владі Запорожжя й Лівобережжя, утримати при собі полки запорожців і серденят.

Невдовзі після відправки посольства на сейм гетьман звернувся з листом до короля, прохаючи не передавати кафедри перемишльського єпископа Антона Винницького (вибраного київським митрополитом) греко-католицькому єпископу¹⁷⁰. Водночас він шукав шляхи до порозуміння із Січчю, козаками й старшиною Лівобережжя. Умови для реалізації цих планів складалася сприятливо. Укладений І. Брюховецьким Московський договір (1665 р.) викликав невдоволення запорожців й усіх соціальних верств і прошарків у лівобережному регіоні, починаючи від селян і завершуючи духовенством. До того ж, тривожну атмосферу посилювали відомості про згоду лівобережного гетьмана на підпорядкування Київської митрополії московському патріархові й висвячення на цю кафедру російського ієрарха, прибуття до міст воєвод із залогам,

¹⁶⁸ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 628–632; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 325–327.

¹⁶⁹ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 627; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 324; Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ, 2002. Вип. 2. С. 353.

¹⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 76.

майбутній перепис ними населення й збір із нього податків до царської скарбниці, отримання І. Брюховецьким боярства, а частиною старшин дворянства.

У сфері зовнішньої політики для гетьмана було важливо не лише зберегти приязні стосунки з Кримом, а й забезпечити регулярне надходження від хана військової допомоги. Річ у тому, що в березні 1666 р. султан усунув від влади Мегмед-Гірея, який проводив самостійну політику й підтримував союзницькі відносини з Річчю Посполитою. На його місце призначається Аділ-Гірей — поки що вірний васал Порти¹⁷¹. Ця акція султана загострила внутрішньополітичну ситуацію в Криму, оскільки Мегмед-Гірей та частина знаті перейшли в опозицію до ухвали Стамбула. За даними окремих джерел, вони покладали певні надії на допомогу П. Дорошенка, запорожців і козаків К. Мигалевського, з приводу чого й вступили з ними у переговори. У листі до короля гетьман повідомив, що Мегмед-Гірей схиляє його до виступу проти Порти, «яка хоче впровадити у їхню державу іншого хана»¹⁷². На боці Аділ-Гірея виступили ногайці, які в квітні перекрили усі шляхи до Криму¹⁷³. В умовах визрівання внутрішньокримського конфлікту П. Дорошенко, намагаючись уникнути погіршення стосунків із Бахчисараєм і Стамбулом (султан прислав гінця, переконуючи гетьмана не надавати підтримки скинутому з престолу ханові), слушно вирішив зайняти нейтральну позицію, а тому заборонив К. Мигалевському направляти допомогу Мегмед-Гірею. Оскільки подільський полковник підтримував ще й стосунки з агентами коронного маршалка Єжі Любомирського, який вів воєнні дії проти Яна Казимира й хотів завербувати до свого війська козацькі підрозділи, а також І. Брюховецьким, то гетьман наказав брацлавському полковнику слідкувати за ним «пильним оком», а в разі потреби «громити»¹⁷⁴.

Через кілька днів після приїзду 10 травня до Чигирин польського посла Ф. Кобилецького гетьман направив своїх посланців до Аділ-Гірея, вочевидь, засвідчуючи свою лояльність. Десять наприкінці травня — на початку червня, очевидно, з метою підтвердження союзницьких відносин, до П. Дорошенка з'являється кримський посол. Не виключено, що Аділ-

¹⁷¹ Podhorodecki L. Chanał krymski i jego stosunki z Polską... S. 205.

¹⁷² Мицик Ю. Регести документів... С. 354–356; Rudowicz B. Efemeros czyli: Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. Lublin, 2002. Cz. 2: 1656–1672. S. 86.

¹⁷³ Мицик Ю. Регести документів... С. 356.

¹⁷⁴ Мицик Ю. Регести документів... С. 355–356; НБУВ. ІР, ф. II, спр. № 15418, арк. 21, 24.

Гірей обіцяв надати військову допомогу в боротьбі за поширення влади правобережного зверхника на Лівобережжя¹⁷⁵. Безперечно, така позиція Криму відкривала П. Дорошенку можливості активізувати дії щодо реалізації наміру об'єднати козацьку Україну. При цьому гетьман покладався і на підтримку польських підрозділів, розташованих залогами в ряді міст, для цього встановив тісні контакти з Я. Стахурським. Маючи обмаль сил та враховуючи протидію з боку К. Мигалевського та зміцнення позицій І. Брюховецького в Каневі (у місті перебували сотні київського полковника Василя Дворецького, лубенського — Богдана Щербака й канівського — Якова Лизогуба)¹⁷⁶, він відхилив вимогу Варшави надіслати кілька тисяч козаків на допомогу королю у його боротьбі з Є. Любомирським¹⁷⁷.

Тим часом відбувалися події, що істотно вплинули на всю політику українського правителя, зокрема, на зміну його зовнішньополітичних орієнтирів. Насамперед, мається на увазі ставлення короля й польської політичної еліти до прохань Війська Запорозького. Як свідчать джерела, особливо непокоїв козацьке товариство статус П. Дорошенка, оскільки воно побоювалось, що польський уряд віддасть булаву П. Тетері, якого козаки ненавиділи. Ф. Кобилецький, проживаючи в Чигирині, зауважив, що «Дорошенко дуже ображається через титул, який нині вживають у листуванні до нього. Козацьке військо за цей титул, а особливо старшина кажуть... якщо не буде підтвердження Дорошенку на булаву, то буде погано... Борони Боже, тут згадати про Тетерю, ось так його тут люблять...». Тому в листі до канцлера писав: «Заради Бога прошу дати підтвердження для Дорошенка»¹⁷⁸. В інструкції Я. Стахурського від 10 червня офіцеру Фірксу, якого він відправляв до короля, також наголошувалося на неприязні козаків до П. Тетері (йому «великі неприятелі»)¹⁷⁹.

Варшавський сейм розпочав роботу 17 березня 1666 р. 18 квітня сенат заслухав українських послів, які підтвердили готовність служити інтересам Речі Посполитої, але лише за умов поновлення чинності Зборівського договору. Як не без сарказму прокоментував зміст виступу один з сенаторів, «промова їхня була козацька, але інструкція

¹⁷⁵ Мицик Ю. Регести документів... С. 356–357; Його ж. Чигирин — гетьманська столиця. Київ, 2007. С. 155.

¹⁷⁶ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 127.

¹⁷⁷ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15418, арк. 18; Акты ЮЗР. Т. 6. С. 135.

¹⁷⁸ Мицик Ю. Регести документів... С. 356.

¹⁷⁹ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 635.

[г]адяцька»¹⁸⁰. Канцлер Миколай Пражмовський у своїй відповіді на клопотання українців обійшов усі гострі питання, що засвідчувало небажання польської еліти вирішувати їх. Сейм пообіцяв підтвердити козацькі вольності й вислати для переговорів комісію, проте через зрив його роботи 4 травня конкретного рішення так і не було ухвалено¹⁸¹.

Щоб уникнути загострення відносин з Правобережною Україною, 9 травня король прийняв послів Війська Запорозького, а 24-го дав письмову відповідь на пункти їхньої інструкції. У ній визнавалася недоторканість прав і свобод православної віри і церкви, водночас містилася відмова скасувати унію (розгляд цієї проблеми переносився на засідання наступного сейму). Підтверджувалася легітимність обрання київським митрополитом А. Винницького, а не Й. Тукальського, відхилялося прохання поновити Зборівський договір під тим приводом, що при укладенні Чуднівської угоди Військо Запорозьке саме відмовилось від нього (зауважимо: віднайдені М. Крикуном джерела доводять, що справа виглядає дещо інакше¹⁸²). Що ж стосується обсягу прав і вольностей Війська Запорозького, його чисельності, дозволу козакам проживати у дідичних мастках, то ці питання, як зазначалося у відповіді, може розв'язувати лише сейм. Погоджуючись затвердити обрання П. Дорошенка гетьманом спеціальним привілеєм (як вдалося з'ясувати дослідникам, його було видано майже через два роки — 30 березня 1668 р.¹⁸³), Ян Казимир обіцяв пізніше надіслати клейноди.

Король також повідомляв про згоду вислати свої універсали про повернення до підданства населення Лівобережжя і запорожців. Разом із тим він категорично відмовився віддати Війську Запорозькому вивезені з Білої Церкви гармати, а також утримувати залоги жовнірів за кошти державного скарбу (цю повинність мали, як і раніше, виконувати жителі Правобережжя). До того ж Ян Казимир просив П. Дорошенка затримати на службі полки серденят і запорожців, відмовляючи при цьому українцям у праві збирати індукту до військового скарбу. Інші, менш важливі пункти «Інструкції» він обіцяв або задовольнити, або посприяти їх

¹⁸⁰ *Dąbrowski J.S.* Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy u latach 1661–1668 // *Studia Historyczne*. 2001. R. XLIV. Z. 4. S. 582.

¹⁸¹ *Dąbrowski J.S.* Polskie elity... S. 583; *Nagielski M.* Mediacje biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego w czasie rokoszu Jerzego Lubomirskiego (1665–1666) // *Kościół Katolickie w Małopolsce*. Kielce, 2001. S. 363.

¹⁸² БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 372–375; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... С. 328–329, 348.

¹⁸³ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 376–378; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 329–330, 339.

вирішенню¹⁸⁴. Аналіз цього документа свідчить про небажання, а точніше, породжену релігійним, соціальним і національним егоїзмом неспроможність польської еліти піти на визнання автономії козацької України та розв'язати складну проблему взаємин православної і греко-католицької церков.

У середині третьої декади липня до гетьмана потрапив від білоцерківського коменданта королівський універсал про укладення перемир'я з Росією й заборону ведення проти неї військових дій, що перекреслювало плани об'єднання України. П. Дорошенко був украй роздратований не тільки тим, що Варшава фактично проігнорувала його особисто, не поінформувавши про результати переговорів з Москвою. Головне — його абсолютно не вдовольняли досягнуті домовленості. Погано приховуючи свої почуття, в листі від 26 липня до Яна Казимира він трактував це або як вияв королівської немилості, або як недогляд канцелярії. Водночас гетьман просив постійно інформувати його про стан розв'язання «української справи» у ході переговорного процесу, а також звертав увагу на можливу активізацію Порти у відповідь на польсько-російське перемир'я. «Понурий турчин з готовим військом стоїть на полях білогородських, — зазначав П. Дорошенко, — отже ми боїмось дуже, живучи на пограниччю, щоб він, пронюхавши про заключене з московським царем перемир'я, не почав торги про нашу шкіру, чого не дай, Боже». Він засвідчував свою готовість піти на припинення протистояння із росіянами, однак за умови, «якщо тільки дадуть мені спокійно сидіти...»¹⁸⁵.

Тим часом польська еліта вдається до кроків, які справили істотний вплив на характер відносин Речі Посполитої з Правобережною Україною. Після битви під Монтвами (12 липня), в якій Є. Любомирський наголову розгромив королівське військо, 31 липня в Ленговицях (поблизу Нового Міста) було укладено перемир'я, яке ознаменувало завершення громадянської війни в Короні¹⁸⁶. Враховуючи складну ситуацію, рада сенату 14 серпня 1666 р. прийняла ухвалу про неможливість продовження війни з Росією. Відповідно король віддав розпорядження комісарам домагатися укладення миру на 10–12-річний термін¹⁸⁷. Разом із тим гостро постала проблема утримування жовнірів, які перебували у складі армій короля і

¹⁸⁴ БМЧ. ВР, спр. 402, арк. 379–381; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 330–333.

¹⁸⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 88–89.

¹⁸⁶ Klaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. S. 260–268.

¹⁸⁷ Dąbrowski J.S. Polskie elity ... S. 584–585.

коронного маршалка й під час воєнних дій безжально спустошували та грабували маєтки шляхти, селян і міщан¹⁸⁸. 13 серпня Ян Казимир видає універсал про спорядження коронного війська в козацьку Україну. Першими туди направилися корогви колишніх рокошан Є. Любомирського¹⁸⁹.

Ця акція приховувала в собі неминуче загострення українсько-польських відносин. Адже королівському двору і уряду було добре відомо, що Правобережний Гетьманат дощенту зруйнований і з величезними труднощами забезпечує провіантом кількатисячні гарнізони. А тому для них не становило таємниці, що розквартирування на зимовий постій у розореному краї додаткового військового контингенту неминуче спровокує масове невдоволення місцевого населення, яке спрямується не тільки проти жовнірів, а й гетьмана. По-друге, засвідчуючи вірність королю, Військо Запорозьке, як відомо, домагалось визнання автономії козацької України хоча б на мінімальних умовах Зборівського договору, що убезпечувало б від неузгодженої з гетьманом появи на її теренах підрозділів коронної армії. Слід зауважити, що при цьому позиція П. Дорошенка повністю ігнорувалася: мало того, що Варшава не поспішала надіслати гетьману клейноди як символ визнання легітимності його повноважень, вона навіть не вважала за потрібне хоча б формально проконсультуватися з ним щодо відшукання оптимального варіанта розв'язання цього питання. А це засвідчувало лише одне — абсолютне небажання польської еліти враховувати політичні інтереси Гетьманату, прагнення будь-якою ціною поновити над ним свою владу, перетворивши козацтво у різновид звичайного військового формування, що, до речі, передбачалося «Ординацією» далекого 1638 р. Ріки пролітої з 1648 р. крові не слугували поважним аргументом на користь доцільності привнесення Варшавою змін у свою політику щодо України.

Новий поворот у польсько-українських відносинах привніс нові акценти і у політику П. Дорошенка щодо Криму. Якщо вірити свідченням деяких чигиринських козаків, ще на початку літа він заявив посланцям комісарів: «...йому де гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано де йому гетьманство від хана Кримського, і надію де всяку має на хана Кримського»¹⁹⁰. Важко судити, чи насправді мала

¹⁸⁸ *Krasiński G.* Taniec Rzeczypospolitej Polskiej / Oprac. M. Korolko. Warszawa, 1996. S. 172, 180, 185, 202–203, 205.

¹⁸⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 89; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000. S. 101.

¹⁹⁰ БМЧ. ВР, спр. 160, арк. 706, 875, 1071; Акты ЮЗР. Т. 6. С. 128.

місце подібна заява П. Дорошенка. Проте беззаперечним є той факт, що саме з липня в його політиці окреслюється початок повороту у бік тіснішого співробітництва з Кримом. Свою роль у цій переорієнтації відіграла й отримана відповідь Яна Казимира на «Інструкцію» послам від Війська Запорозького, зміст якої слугував красномовним підтвердженням небажання правлячих кіл Речі Посполитої визнавати Українську державу.

Через брак джерел з'ясувати ставлення П. Дорошенка до поривань нурадин-султана й мурз здійснити похід у Лівобережжя, а також визначити характер його відносин із Кримом є справою досить непростюю. Без сумніву, татарська знать наполягала на поході, під час якого можна було добре пожитися, адже полки І. Брюховецького й російські залоги не могли перекрити усі шляхи їхнього просування. Проте матеріальні вигоди були далеко не головним мотивом. Основна ж причина крилася у несприйнятті польсько-російського замирення й прагненні будь-яким чином зірвати його. І в цьому інтереси кримської еліти збігалися з інтересами правобережного гетьмана, який також виступав відвертим противником укладення російсько-польського договору. Аналіз його листування з королем, польним гетьманом і білоцерківським комендантом доводить, що хоча він підкреслено шанобливо засвідчував лояльність Польській Короні й покірність королівській волі, однак не приховував думку, що врешті-решт йому доведеться під тиском солтанів вирушити за Дніпро: «...не маючи сили, я мушу так танцювати, як мені заграють»; «як відомо, чия потуга, того й сила: можуть примусити його, і не буде часу дожидати, поки прийде наказ із Варшави; рад-не-рад доведеться чинити, що скажуть».

У сучасній польській історіографії продовжує побутувати міф щодо повної несподіванки, раптовості, підступності укладення П. Дорошенком угоди з Кримом та їх спільної воєнної акції 19 грудня 1666 р. проти польського війська під Браїловом. Однак протягом жовтня — першої половини грудня і польське командування, і уряд, і королівський двір отримували чимало достовірної інформації про причини різкого погіршення кримсько-польських відносин і супровідного цьому процесу українсько-кримського зближення. Власне, сам гетьман неодноразово звертав їхню увагу на неприйнятність для кримської сторони перспективи польсько-російського порозуміння. У листі від 5 жовтня до короля він повідомляв: «...різними способами удалося випитати від них (татар. — *Авт.*) причину їх неохоти до польської Корони, з яких головною є та, що ввійшли в трактати з Москвою без кримських комісарів»¹⁹¹. Чигиринський комендант М. Жебровський, котрий як ніхто інший з польських

¹⁹¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 97.

урядовців мав можливість у разі потреби безпосередньо спілкуватися з гетьманом, старшинами й мурзами, 10 жовтня повідомляв Я. Стахурському про новину від П. Дорошенка, що татарська знать вимагає, аби «він заключив з ними лігу, бо не хочуть жодної іншої, як тільки козацької приязні, щоб воювати поляків за те, що вони без їх відома заключають з Москвою мир»¹⁹².

Напрошується запитання: чи існували чинники, які могли б підштовхнути гетьмана, старшину й козацтво до розриву відносин з Польщею й укладення військово-політичного союзу з Кримом? Джерела відповідають на це позитивно. На перший план виступає небажання польського уряду визнавати автономію Гетьманату, його політика, спрямована на пошук за рахунок козацької України компромісу з Москвою. Надзвичайно дошкуляли козакам і поспільству також постійні зловживання жовнірів, що набували все більшої масштабності. Повне ігнорування козацьких прав і вольностей викликало масове обурення, яке загрожувало з дня на день вилитися у антипольське повстання.

За таких обставин становище П. Дорошенка відзначалося надзвичайною складністю. Як і переважна більшість старшин і козаків, гетьман не приховував невдоволення діями поляків, навіть не впустив польське посольство з королівськими листами до Чигирини, «гніваючись за галаси, які вони (поляки. — *Авт.*) тут в трьох полках чинять...»¹⁹³.

Маємо підстави стверджувати, що прикро вражений зближенням Польщі з Росією, затягим небажанням Варшави визнати політичну автономію України та збайдужінням до проблеми її політично-територіального об'єднання, П. Дорошенко все ж не поспішав приймати пропозиції Девлет-Гірея щодо укладення потенційно спрямованої проти поляків угоди. Вочевидь, він ще сподівався, що Річ Посполита усвідомить необхідність поступок і погодиться на відповідний політичний статус козацької України під своєю зверхністю. Адже старшини й козаки за свою основну мету вважали збереження за нею максимуму суверенітету. Їх розчарування в діях польської адміністрації проявилось на старшинській раді, зібраній 5 жовтня 1666 р. з нагоди розробки положень угоди з Кримом. За даними, наведеними М. Жебровським, на ній відбулася така розмова: «...волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають». Він був переконаний у тому, що

¹⁹² Там само. С. 98.

¹⁹³ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 99.

«так щось таке буде і вже сталось би, якби пан гетьман не стримував їх...»¹⁹⁴.

Оскільки досягти порозуміння відразу не вдалося, роботу ради продовжили в наступні дні. Відомо, що вона тривала 8 і 9 жовтня й завершилася укладенням угоди про поновлення військово-політичного союзу з Кримом. За свідченням козака Григорія Кожевнікова, який перебував у Чигирині, гетьман і полковники присягнули на тому, аби «бути з кримським ханом в мирі і разом ходити на В. Г. в Малоросійські й Українні міста війною...»¹⁹⁵. При цьому угода не мала антипольського спрямування — навпаки, нею визнавався факт підпорядкування Війська Запорозького королю. Копію її тексту Я. Стахурський надіслав канцлерові Миколаю Пражмовському¹⁹⁶.

Водночас звістка про укладення П. Дорошенком через кілька днів договору з Туреччиною, яким передбачалося прийняття протекції султана на умовах визнання удільності Гетьманату, «такої же, як і хана кримського»¹⁹⁷, не відповідала дійсності. Підґрунтям для її появи стали чутки про перебування у татарському війську двох підрозділів яничарів, що поширювалися у козацькому середовищі. Чигиринський комендант, який уважно стежив за всім, що діялося в столиці, і мав своїх вивідувачів не тільки серед козаків і міщан, а й серед татар, навряд чи не отримав би хоча б загальної інформації про приїзд турецького посольства, переговори з ним та укладення угоди, однак у своїх листах він жодним словом не обмовляється про ці події.

Інша справа, що контакти зі Стамбулом, які, вочевидь, зав'язалися ще на початку 1666 р.¹⁹⁸, із загостренням ситуації навколо реалізації наміру П. Дорошенка об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, вже восени почали набувати нового наповнення.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15419, арк. 10.

¹⁹⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 100; *Dąbrowski J.S.* Polskie elity... S. 585.

¹⁹⁷ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15419, арк. 11–12.

¹⁹⁸ *Бушкович П.* Россия и украинское гетманство в 1653–1725 годах // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2004. Москва, 2005. С. 74.

Розділ 7.

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ МІЖ АНДРУСОВОМ ТА БУЧАЧЕМ (1667–1672 рр.)

7.1. Українське питання в регіональних політичних комбінаціях зламу 60–70-х років XVII ст.

Незадовго після Уасварського миру між Османами і Габсбургами 10 травня 1666 р. у селищі Андрусово поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Однак на перших порах Варшава явно демонструвала певну політичну невизначеність. Лише 18 липня польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля. Документ категорично застерігав від будь-яких поступок в питаннях територіальної приналежності Правобережної України з Києвом і Каневом. Що стосується Лівобережжя, то зусилля мали спрямовуватися на те, щоб воно «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось»¹. Водночас польські пропозиції, крім територіального, передбачали й політичне розчленування козацької держави, що втілювалося у формулі «кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може»². Зі свого боку російська сторона теж вважала прийнятним відхід під сферу впливу Польської Корони Правобережжя, однак за винятком Києва з околицями. Наприкінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за Росією Лівобережжя й піти на підписання 10-, 12- або 16-річного мирного договору³. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий

¹ БМЧ. ВР, од. зб. 2109, арк. 109–111.

² Там само, од. зб. 2107, арк. 73.

³ *Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku...* S. 242.

договір був підписаний⁴. Він увійшов до світової історіографії як Андрусівський — від назви селища, де його уклали⁵.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським Гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та знаменувало закінчення польсько-російської війни 1654–1667 рр. Його статті врегульовували межі ареалів державної території України, які підпадали під сфери впливу польського або московського монархів. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя опинялося у складі Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою маєтності в Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (близько 200000 рублів).

Слід зауважити, що укладення російсько-польського перемир'я спровокувало загалом негативний розголос в українському суспільстві (як у право-, так і лівобережному регіонах). Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: «...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгоду, чого не дай Боже»⁶.

У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей укладеної в Андрусові угоди не виконувалися, а тому в жовтні–грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до цього стала загроза

⁴ БМЧ. ВР, од. Зб. 401, арк. 99–102.

⁵ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVIII в. (андрусовское перемирие 1667 г.). Саратов, 1960; *Его же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // *Славянский сборник.* Вып. 3. Саратов, 1985. С. 41–59; *Савич О.А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // *Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР.* Київ, 1946. Кн. 2. С. 131–151; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // *История СССР.* 1970. № 1. С. 128–136; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії османської імперії у 1672–1676 рр. // *Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наукових праць.* Київ, 1991. С. 112–114 та ін.

⁶ *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями.* Чернигов, 1865. С. 363.

турецької агресії в Україну. Адже Андрусівські домовленості не лише спричинилися до посилення в Україні політичного впливу козацької старшини, що опиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханату. Вони, відображаючи вимушений компроміс сторін і засвідчуючи наявність певної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, тим самим демонстрували неприховану загрозу військовій могутності Туреччини. Тож уряд останньої негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами, активно використовуючи з цією метою і мову дипломатичних ультиматумів.

В тексті Московського договору недвозначно йшлося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»⁷. Під час розмов з польськими дипломатами А. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка⁸. Однак ані Андрусівський, ані Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок військових дій від султана Мегмеда IV), однак московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королю.

Попри досягнуті в Андрусові домовленості, продовжувалася й боротьба сторін за українське Правобережжя. Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів (включно аж до 1714 р.). Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались — 7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.⁹, проте фактично не виконувалися. Так, зокрема, у

⁷ *Acta historica res gestas Poloniae illustranta*. Vol. 2. Pars. 1. Kraków, 1882. S. 586; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве. С. 132.

⁸ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.) // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. II. Москва, 2001. С. 81.

⁹ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 731.

тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Р[ечі] П[осполитої] вдавалися...»¹⁰. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського Гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії масмо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвержені»¹¹.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники Гетьманату¹². У відповідь поляки відкрито заявили, що московський цар не приховує свого наміру ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку»¹³, на що Матвеев парирував: «Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо»¹⁴.

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. Водночас великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Української держави: «...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціани і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицілія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни»¹⁵. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною

¹⁰ Acta historica res gestas Poloniae illustranta. Vol. 2. Pars. 1. Kraków, 1882. S. 561.

¹¹ Ibid. S. 495.

¹² Санин Г.А. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі... Київ, 2000. С. 539.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Acta historica... Vol. 2. S. 618–619.

військової допомоги П. Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків¹⁶.

Як вже зазначалося, укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не стало на заваді планів турецької сторони оволодіти українськими землями. Навпаки, воно, а також велика дипломатична гра правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який не приховував своїх орієнтованих на Стамбул політичних розрахунків, підштовхнули Османів до безпосереднього втручання у події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського Гетьманату. Власне, вже у серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, Висока Порта поставила поляків перед необхідністю вибору: або ті відмовляться від претензій на Правобережну Україну, або розпочнеться війна¹⁷. При цьому Стамбул успішно використовував риторику стосовно того, що козаки як вільний народ прийняли підданство королю Речі Посполитої за умови, що той буде поважати їхні права, однак король їх порушив, і тому вони попросили захисту в султана. Принаймні цей аргумент використав Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського¹⁸. Тож, за спостереженням З. Вуйцика, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»¹⁹.

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан. — *Авт.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Ottomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — *Авт.*) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»²⁰. Крім того, турки під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права султана володіти не

¹⁶ ПСЗРИ. Т. 1. № 513.

¹⁷ *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszcze: podług lat porządku z przyłączoną potrzebney Historji wiadomością opisane*. Т. I. Warszawa, 1773. S. 225–266.

¹⁸ *Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Leiden; Boston; Koln, 2000. P. 146.

¹⁹ Див.: *Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* Київ, 2010. С. 145.

²⁰ *Acta historica...* Vol. 2. S. 1109.

лише правобережною, а й лівобережною частиною Українського Гетьманату²¹.

За Бучацькою угодою до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана. Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Бучацька угода зберігала чинність всіх попередніх договорів між двома країнами. При цьому Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно поставляти турецькому султану 22 тис. злотих данини²². Однак у квітні 1673 р. польський сейм відмовився від ратифікації цих домовленостей з Туреччиною.

10–11 листопада 1673 р. під Хотином відбулася битва між 30-тисячним турецьким військом на чолі з силістрійським бейлербеєм Гусейн-пашою та майже 40-тисячною армією на чолі з великим коронним гетьманом Речі Посполитої Яном Собеським, до якої, крім поляків, литовців, волохів і молдаван, входили також підрозділи українського козацтва чисельністю близько 500 осіб. На її перебігу та наслідках для політичного майбутнього України більш детально ми зупинимось дещо згодом. Тут же лише зазначимо, що загалом перемога військ Речі Посполитої у другій Хотинській битві була вражаючою — лише 4 тисячі турків змогли вціліти і відійти під захист гарнізону Кам'янця-Подільського. Битва під Хотином 1673 р. стала першим успіхом польської армії після довгих років поразок. Вона мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Яна Собеського на польський трон. Проте ця перемога не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту за право володіти Правобережною Україною.

До того ж, відмова польського уряду від більшої частини Правобережжя відкривала перед Лівобережним Гетьманатом й Московською державою можливість повернення краю під свою юрисдикцію. Москва, яка бездіяльно спостерігала за розгромом Польщі турками (хоча, згідно з Андрусівським та Московським договорами, мала допомогти їй вій-

²¹ *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. 2. Москва, 2001. С. 110.

²² БН. ВМФ, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД, ф. «Архів Коронний Варшавський», від. Турецький, № 77/467; ф. «Архів Замоїських», № 3037, арк. 222.

ськами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати перемир'я 1667 р. Тож фактично Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами, вузол протиріч між якими, як показали подальші події, зав'язувався все міцніше. В епіцентрі цієї масштабної міжнародної конфронтації, як і раніше, залишалося українське питання.

У 1673 р. «прийшов у Варшаву турецький посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України»²³, — повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, аби повернути Правобережжя, потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, «дозволивши йому на час Україну»²⁴. У травні 1674 р. московський резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом М.К. Пацом у тому, що поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича)²⁵. Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: «Адже Україна (Правобережна. — *Авт.*) залишилась у ваших руках?!»²⁶ На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. «Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник», — підсумував австрієць²⁷.

З новою силою боротьба за українські території розгорнулася на третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674), коли коронні послі почали вимагати повернення Києва. На це царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною — як Лівобережжям, так і Правобережжям: «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави»²⁸. До

²³ БМЧ. ВР, од. зб. 612, арк. 494.

²⁴ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. 4. Санкт-Петербург, 1856. С. 889.

²⁵ Acta historica. Vol. 2. Pars. 2. S. 1237.

²⁶ Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Т. 3. Санкт-Петербург, 1878. С. 45.

²⁷ Там же.

²⁸ Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. Санкт-Петербург, 1854. С. 109.

певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р. — найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш вдало в цьому напрямі почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік — мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

У свою чергу Росія, незважаючи на існування Андрусівських і Московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у випадку переможного завершення спільної з поляками боротьби з турками Польща відразу розпочне наступ проти Росії²⁹. Саме тому остання починає вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

Журавнинське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало державу українців між сильнішими сусідніми країнами. Вже 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. За ними Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана, а до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; міста Немирів і Кальник мали

²⁹ *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до «Вечного мира» 1686 г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1952. С. 18.

залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV)³⁰. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Остаточний варіант Журавнинського перемир'я складався з восьми статей³¹. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалася юрисдикцією Білоцерківської й Паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами³².

7.2. Вектори дипломатичної діяльності Петра Дорошенка після укладення польсько-російського перемир'я 1667 р. Орієнтація на Стамбул

У нових геополітичних умовах Петро Дорошенко все більше утверджувався у думці щодо необхідності зіпертися на потужну силу, якою в тогочасному геополітичному розкладі видавалася імперія Османів. Водночас гетьман укотре переконався у ненадійності союзних відносин із Кримом і доцільності ведення тонкої дипломатичної гри на суперечностях між Варшавою, Москвою та Бахчисараєм з метою збереження за Україною політичної самостійності й статусу суб'єкта міждержавних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

Зважаючи на зайняту Стамбулом позицію у відповідь на спроби польського уряду через дипломатичні місії порозумітися з Кримом і Портою та добитися розриву їх відносин із Військом Запорозьким³³, Бахчисарай не поспішав поривати з Варшавою. Свідченням тому стало відхилення переданої навесні 1667 р. посольством М. Зеленського пропозиції гетьмана про утворення антипольського союзу з Москвою. Не вдалося також

³⁰ АГАД, ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 246.

³¹ *Traktaty między mocarstwami europejskimi...* S. 202–204.

³² БН. ВМФ, № 6639, арк. 172.

³³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 109–111, 113; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 106–110.

домовитися про повернення ясира. Можна припустити, що хан лише погодився найближчим часом надіслати в козацьку Україну татарські підрозділи³⁴. Довідавшись після повернення 13 квітня М. Зеленського про позицію Криму, П. Дорошенко переконався в необхідності заручитися дієвою підтримкою з боку Порти, яка одна лише могла впливати на зміну політики хана й в умовах, що склалися, сприяти реалізації ідеї досягнення єдності козацької держави. Тому, не без підтримки генеральної старшини і полковників, він вирішує порушити клопотання перед султаном про прийняття України під турецьку протекцію. Приблизно у середині травня 1667 р. гетьман відправляє до Стамбула посольство Михайла Раткевича (Портянки) і Вирви, якому доручалося провести відповідні переговори³⁵. Так турецький напрям стає одним із пріоритетних у зовнішній політиці правобережного правителя.

Намагаючись об'єднати козацьку Україну, П. Дорошенко запропонував зібрати на Росаві спільну генеральну раду козацтва Лівобережжя й Правобережжя, яка б обрала єдиного гетьмана. Він звернувся з відозвою до запорожців, запрошуючи їх до участі в роботі ради, й пообіцяв прибути на неї, покласти булаву, бунчук і корогву, а також визнати чинність обрання гетьманом будь-кого з претендентів, «лише б де Військо з'єднати разом»³⁶. Він також намагався переконати гетьмана Лівобережжя, щоб той також обов'язково з'явився на раду або ж надіслав свого представника, якщо через певні обставини не зможе прибути особисто. Рада мала розв'язати два питання: по-перше, обрати єдиного гетьмана «по обидві сторони Дніпра», по-друге, ухвалити рішення, щоб російські залоги залишили міста: «своєю де волею вони малоросійських міст жителі в. г. у підданство били чолом, своєю ж де волею і під керівництвом бути не хочуть»³⁷. Отож передбачалося не лише добитися об'єднання козацької України, але й звільнення її території від російської і польської присутності (пригадаймо, що правобережний гетьман узяв в облогу польські залоги у Білій Церкві й Чигирині).

Цей захід П. Дорошенка знайшов підтримку не лише у населення Правобережжя, а й з боку значної частини запорожців та лівобережних козаків і посполитих. Священник з Гоголева Ісакій Ольштанський розповів

³⁴ НБУВ. IP, ф. II, спр. 15445-15548, арк. 20–21.

³⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 114–116; *Hubert L. Zatarci z Turcyi w 1667 roku i poselstwo Hieronima Radziejowskiego // Hubert L. Pamiętniki historyczne.* Т. II. Warszawa, 1861. S. 123–125; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. Т. I–III. Krakow, 1898. Т. I. S. 504.

³⁶ НБУВ. IP, ф. II, спр. 15422, арк. 51, 54.

³⁷ Там само, арк. 55.

київському воєводі, що «жителі переяславської сторони» хочуть «зрадити і об'єднатися з Дорошенком», про що з ним переписуються³⁸. На його бік переходить чимала кількість білоцерківських козаків³⁹. Близько 2 тис. запорожців, які підійшли до Кишеньки, висунули, вочевидь, для обговорення пропозиції П. Дорошенка, вимоги до лівобережного гетьмана скликати козацьку раду на р. Солониці⁴⁰. Поширювалися чутки, що у разі, якщо І. Брюховецький не з'явиться на анонсовану правобережним володарем гетьманської булави раду на р. Росаві, Дорошенкове військо виступить проти нього⁴¹. Водночас П. Дорошенко зробив усе для того, щоб від його оточення П. Шереметеву стало відомо, нібито він хоче прийняти протекцію царя, але за умови, якщо Москва визнає його гетьманом замість І. Брюховецького «по обидві сторони річки Дніпра»⁴². Ця інформація дійшла за призначенням, і російські сановні кола через брата правобережного гетьмана Григорія, якого звільнили з ув'язнення, натякнули про своє бажання, аби «в об'єднані процвітала віра православна християнська»⁴³. Отже, відкривалася перспектива майбутніх переговорів.

Із прибуттям на Правобережжя у першій половині травня 1667 р. із Криму татарських мурз обидві сторони підтвердили взаємною присягою вірність військово-політичному союзу⁴⁴. Не гаючи часу, П. Дорошенко направив посольство уманського полковника Яненка до Аділ-Гірея з проханням допомогти військом проти поляків⁴⁵. Водночас він не залишав надії оволодіти Білою Церквою: 25 і 27 травня його підрозділи й татари спробували захопити місто⁴⁶.

Приблизно у середині червня гетьман відправив нове посольство до хана з проханням про допомогу⁴⁷. Мабуть, він виношував плани організації, залежно від розгортання подій, нового походу у Лівобережжя чи в західноукраїнський регіон. За одними даними, 4, а за іншими — 5 липня, українське посольство прибуло до Андріанополя, а вже 6 липня йому була надана аудієнція в султана. Під час переговорів М. Раткевич і Вирва

³⁸ Там само, арк. 56.

³⁹ Там само, арк. 58.

⁴⁰ Там само, арк. 60–61.

⁴¹ Там само, арк. 56.

⁴² Там само, арк. 43.

⁴³ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 214.

⁴⁴ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15422, арк. 56–57.

⁴⁵ Там само, спр. 15425–15487, арк. 243.

⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 212.

⁴⁷ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15425–15487, арк. 243; *Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. Warszawa, 1968. S. 55.*

засвідчили згоду Війська Запорозького прийняти протекцію Мегмеда IV. Їхнє клопотання було задоволене.

Великий посол Речі Посполитої при султанському дворі Гієронім Радзеєвський спробував відмовити українців від цього кроку, обіцяючи, що король надасть їм пробачення, «всіляку ласку» й візьме під свою опіку. Проте він почув у відповідь, що Україна так далека від підданства і приязні з Польщею, як «земля далека від неба». Невдачею завершилися і намагання секретаря польського посольства Францішка Висоцького переконати каймакана Мустафу-пашу не вести переговори із козаками, оскільки вони — збунтовані піддані короля, що зрадили його. Однак каймакан послався на те, що козацькі послі засвідчили підданство Туреччині, в якому здавна перебувають. 9 липня султан знову прийняв українське посольство й підтвердив, що бере Правобережну Україну під свою протекцію. Було обіцяно надіслати П. Дорошенку символи влади й направити до Чигирин турецького урядовця для прийняття присяги⁴⁸. У листі до короля від 19 липня Мегмед IV підкреслював, що «козацький народ», який перед цим перебував під зверхністю Корони, тепер заховався у «тіні цісарській нашій» й належить «нам», а тому застерігав поляків у жодному разі не заподіювати йому ніякої шкоди⁴⁹.

Порта погодилася зберігати мир із Польщею (на основі угоди 1640 р.), але за певних умов, серед яких чи не найважливішою була вимога розірвати Андрусівський договір із Росією і не втручатися у справи козаків, які прийняли протекцію султана⁵⁰. Російському посольству стольника Афанасія Нестерова у Стамбулі повідомили, що українські козаки, які є союзниками хана, перебувають під султанською опікою, й застерегли росіян проти того, щоб посилати проти них «ратних людей»⁵¹. Своєю чергою, кримська еліта у відносинах із Польщею зайняла різко негативну позицію щодо укладеного з Росією договору, вимагаючи його розриву й припинення утисків козацтва⁵². Однак намічений дипломатичний альянс між правобережним гетьманом і кримським ханом був фактично поставлений на межу зриву запорожців, які організували напад на терени ханату саме тоді, коли основні сили орди допомагали їх побратимам —

⁴⁸ БМЧ. ВР, спр.162, арк. 780–782; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 114–115; *Hubert L.* Op. cit. S. 123–126; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 123.

⁴⁹ БМЧ. ВР, спр. 162, арк. 468; БН. ВМФ, № 7628.

⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 116–117; *Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką... S. 42–43.

⁵¹ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. С. 78–79.

⁵² АГАД, ф. 553, від. II, кн. 22, арк. 72–73; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 119–120.

городовим козакам боротися за самостійність Правобережної України. Тому, не гаючи часу, Аділ-Гірей послав наказ Крим-Гірею припинити воєнні дії проти Польщі, укласти перемир'я і повертатися назад.

Союзник П. Дорошенка отримав це розпорядження, вочевидь, 14 жовтня. Звістка про напад козаків на Крим викликала справедливе обурення з боку татар, які почали виявляти ворожість щодо українців. Ця зміна настроїв стала рятівною для поляків. Крим-Гірей вступив у переговори з ними і, не без допомоги червоних злотих, порівняно швидко погодився на укладення угоди, що й відбулося 16 жовтня. Її умовами передбачалися поновлення «вічної приязні» й «нерозривного миру»; взаємне пробачення всього того, що «сталось поміж обома народами»; зобов'язання Бахчисарая «бути ворогом ворогів його королівської милості і Речі Посполитої»; згода Польщі виплачувати упоминки ханові; відмова кримської влади без відома короля направляти війська в Україну; звільнення С. Маховського та інших в'язнів, полонених у ході Браїлівської битви, та заборона татарам уводити з собою населення і спустошувати території під час повернення до Криму⁵³. Щоправда, окремим універсалом від 18 жовтня Я. Собеський дозволив татарам безперешкодно вивезти захоплений раніше ясир⁵⁴.

Після прийняття турецької протекції та початку військового наступу на польські терени гетьман продовжував підтримувати контакти з Я. Собеським. Є підстави стверджувати, що, вочевидь, у першій декаді вересня король та уряд Речі Посполитої вирішили запропонувати П. Дорошенку визнати удільність Правобережжя в обмін на розрив союзу з Кримом і відмову від протекції Порти. 30 вересня Ян Казимир віддав розпорядження польному гетьману поновити дипломатичне листування з Чигирином і пообіцяв «козакам удільність»⁵⁵. Проте ця поступка, по-перше, не була надійною, зважаючи на те, що польська політична еліта не мала намірів визнавати Українську державу, а, по-друге, зроблена з великим запізненням, оскільки розпочалися воєнні дії.

Побоюючись укладення антиукраїнського кримсько-польського союзу, П. Дорошенко наказав козакам зміцнювати шанцями й валами свій табір і бути готовими відбити можливий напад⁵⁶. Для нього, по суті,

⁵³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. К., 2001. Т. 3. Кн. 1. С. 441–442.

⁵⁴ *Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1880. T. I. Cz. 1. S. 290.*

⁵⁵ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 130–131; Kluczycki F. Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 275, 277.*

⁵⁶ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 137–138; [Kochowski W.]. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. Poznań, 1859. T. III. S. 133–134.*

повторилася ситуація, в якій опинився свого часу Б. Хмельницький під Зборовом: гетьман виявився заручником кримсько-польського порозуміння, з переможця став переможеним. До його честі, він спромігся уникнути капітуляції. У ході переговорів з польним гетьманом П. Дорошенком відстояв кілька принципово важливих положень. 19 жовтня була укладена угода, згідно з якою гетьман і Військо Запорозьке обіцяли «відтепер цілковите й вірне підданство» королю й Речі Посполитій і засвідчували зречення «на потім всіляких протекцій»; зобов'язувалися допустити до мастків панів і державців та сприяти їхній безпеці, щоправда, за умови, аби «козаки й їхні хутори були вільні». Ухвалюється рішення про створення комісії для розгляду претензій Війська Запорозького, до того часу польським підрозділам заборонялося вступати у міста, де мешкають козаки; передбачалося зменшення чисельності білоцерківської залоги, повернення Я. Стахурським церковного начиння та всього захопленого у паволоцького полковника майна; білоцерківському комендантові заборонялося завдавати кривд особам, які «належать до Запорозького війська, під загрозою військового суду»⁵⁷.

Таким несподівано драматичним виявився кінець кампанії для П. Дорошенка. Замість об'єднання Правобережної і Західної України йому довелося задовольнитися збереженням у своїх руках гетьманської булави, перемир'ям, підтвердженням визнання влади короля і туманними перспективами ухвал обіцяної комісії. Де-факто поновлювався стан справ, який існував на кінець 1666 р., а отже, залишався шанс на реалізацію стратегічної мети гетьмана.

Повернувшись до Чигирина, він почав налагоджувати взаємини з Я. Собеським та іншими сановниками Речі Посполитої, намагаючись дипломатичними заходами переконати їх у недоцільності утримування на постоях у козацькій Україні жовнірів, насилля яких над населенням провокувало кровопролиття. Так, у листі від 23 листопада 1667 р. до князя Богуслава Радзивілла П. Дорошенко нарікав, що розташоване на території Правобережжя військо поводитися «як у ворожій землі», а тому «кинуло козаків до захисту власного життя й привело було до немалого у Вітчизні вогню»⁵⁸. У першій декаді грудня він привітно прийняв посланців польного гетьмана Анджея Моджейовського та Казимира Півніцького. У переданій ними інструкції Я. Собеський висловлював сподівання на регулярне

⁵⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки... Т. 3. Кн. 1. С. 442–443.

⁵⁸ АГАД, ф. 553, від. V, спр. 3277, арк. 1. Автори книги висловлюють подяку доктору історичних наук В. Брехуненку за надану можливість скористатися змістом цього листа.

листування з українським гетьманом, пропонував обрати посольство й відправити його на сейм із клопотаннями Війська Запорозького, обіцяв не лише заборонити польським корогвам наближатися до кордонів козацької України, а й вивести з прикордонних міст (Бара, Меджибожа й Лабуні) залоги жовнірів і звільнити ув'язненого у Бережанському замку одного з козацьких сотників⁵⁹.

У приватній інструкції до П. Дорошенка польний гетьман пропонував «заспокоїти» Ю. Хмельницького, не утримувати в Україні татар і просив інформувати про українські події⁶⁰. П. Дорошенко виважено відреагував на всі пропозиції польської сторони. Він заспокоював Я. Собеського стосовно поведінки «молодого Хмельницького», якого просто обмовляє людський поголос⁶¹.

Спровокований діями запорожців, подвійну дипломатичну гру повів Бахчисарай, в результаті якої, як згадувалося вище, під загрозою опинився українсько-кримський союз. Зокрема, посольство черкаського осавула Яроша, яке П. Дорошенко відправив, імовірно, 10–11 листопада 1667 р. до хана, аби заручитися підтримкою татар у разі наступу поляків, не лише не було прийняте Аділ-Гіреєм, але й на деякий час заарештоване. Місія гетьманських посланців до Бахчисарая щодо повернення полонених козаків також зазнала невдачі⁶².

Водночас при бахчисарайському дворі було підкреслено люб'язно прийнято польських послів Яна Злотницького і Ліхоцького. Аділ-Гірей схвально відгукнувся про укладену Крим-Гіреєм Підгаєцьку угоду. Втім, послі помітили загальну неприязнь татарської знаті до козаків. Зокрема, мурзи під час переговорів радили Польщі зміцнити залогами Кодак та інші прикордонні українські фортеці, обіцяючи надати допомогу. Татарська верхівка виявляла також невдоволення політикою хана, який «повністю залежить від турчина і нічого без його волі не робить»⁶³.

Помітний розрахунок у другій половині грудня 1667 — січні 1668 рр. П. Дорошенком покладався на переговори із Росією. Їх зміст важливий для з'ясування не лише позицій обох сторін, але, насамперед, політичних поглядів самого гетьмана. Уклавши Андрусівський договір, Москва прагнула використати Правобережний Гетьманат як велику хронічну крово-

⁵⁹ БМЧ. ВР, спр. 1376, арк. 48–49.

⁶⁰ Там само, арк. 50.

⁶¹ *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 308–309.

⁶² НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15425-15487, арк. 246; *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 326–327.

⁶³ *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 324–328.

точиву рану на політичному тілі Речі Посполитої. Адже роз'ятрюючи її, можна було послаблювати свого супротивника, а відтак отримувати від цього додаткові дивіденди, наприклад, спробувати залишити за собою Київ або, за щасливого збігу обставин, приєднати все Правобережжя. Пошук контактів із гетьманом розпочався з жовтня, після звільнення з ув'язнення його брата Григорія. До цього було залучено й києво-печерського архімандрита Інокентія Гізеля, який ще наприкінці вересня звернувся з листом до П. Дорошенка, переконуючи його розірвати відносини з Кримом і «прихилитися до підданства московському царю»⁶⁴.

В останній декаді грудня до гетьмана з'явився посланець П. Шереметєва Василь Дубенський, який привіз від воєводи листа. 25 грудня П. Дорошенко його прийняв і провів переговори. Вони засвідчили, що гетьман не відкидав можливості служби царю, однак обумовлював це певними вимогами. Зокрема, він спростував підозру київського воєводи про підготовку походу татар на Лівобережжя, оскільки «у нього гетьмана і у всього війська Запорозького є неприятели і ближче Задніпровських великого государя...», при цьому недвозначно натякнув на дії польського війська, які наносять збитки козакам і поспільству, руйнують православні храми, а інколи обертають їх у костьоли, «чого де всякому православному християнину терпіти не можливо». П. Дорошенко навів переконливі аргументи на користь доцільності збереження спілки з татарами: «...а не в мирі де їм з татарами бути не можна, тому що вони від татар проживають у ближчих місцях, і татари де почнуть їм чинити всяке розорення, і великого государя під Малоросійські й українні міста війною почнуть ходити...»⁶⁵.

Наступного дня В. Дубенський зустрівся з митрополитом Й. Тукальським і ченцем Гедеоном (Юрієм Хмельницьким), яких переконував вплинути на гетьмана, аби той відмовився від «бусурманської спокуси». З таким же проханням посланець звернувся до Петрового брата Григорія⁶⁶. Відповідаючи 29 грудня воєводі, П. Дорошенко підкреслив щирість своїх намірів зберігати мир і наголосив на вимушеності дружби з Кримом, тому що у своїх діях не є самостійним («оскільки не сам собою...»), а залежить від волі короля («під владою котрого нині жи-

⁶⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 148–149; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 423–428.

⁶⁵ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 233–236.

⁶⁶ Там же. С. 236–237.

вемо...»), який зблизився з ханом, а отже йому цього «братерства» розривати не можна⁶⁷.

У ті ж дні до гетьмана прибув ще один посланець від київського воєводи Федір Чекаловський. Гетьман прийняв його й під час бесіди підтвердив бажання служити царю. При цьому він поділився наміром об'єднати Правобережний Гетьманат із західноукраїнськими землями, щоб під царську руку потрапило все Руське князівство, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир⁶⁸. П. Дорошенко радив Олексію Михайловичу перебувати «у братерстві» з ханом, що убезпечувало б від татарських нападів порубіжні російські й українські землі; висловлював готовність узяти на себе охорону російських посольств до Криму⁶⁹. У розмові з Ф. Чекаловським Й. Тукальський підтвердив існування в гетьмана плану звільнення від польської присутності західноукраїнських теренів, щоб «в об'єднанні Україна вся» була під владою царя⁷⁰.

Наприкінці останньої декади грудня гетьман отримав повідомлення про приїзд із Москви до Переяслава з дипломатичним дорученням стряпчого Василя Тяпкіна, який засвідчив бажання провести переговори з його братом Григорієм. Однак П. Дорошенко з цим не поспішав, оскільки очікував на прибуття кримського посла і вважав за доцільне заручитися підтримкою старшинської ради, що мала, згідно зі звичаєм, зібратися на Різдво. Зокрема, він інформував 30 грудня київського воєводу, що поки не зможе зустрітися з В. Тяпкіним, бо не має дозволу й поради «всіх начальників військових»⁷¹. Рада зібралася 1 січня 1668 р., заслухала листа від В. Тяпкіна й дозволила Григорію Дорошенку поїхати на переговори. Через посланця російського посла поручика Кручину Тютюрева українська сторона застерегла В. Тяпкіна зберігати їх конфіденційність, щоб не спровокувати Польщу та Крим до військових акцій проти козацької України. Украй гнітюче враження на гетьмана й раду справила звістка про підтвердження в Москві посольствами Польщі та Росії умов Андрусівського договору. Не гаючи часу, П. Дорошенко відіслав свої дипломатичні місії з цим повідомленням до Бахчисарая й Стамбула⁷². На зустріч із В. Тяпкіним, яка відбулася у другій декаді січня у Богушовій Слободі, він відправив брата й генерального писаря Лукаша Бускевича.

⁶⁷ Там же. С. 237–238.

⁶⁸ Там же. С. 241.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же. С. 242.

⁷¹ Там же. С. 238–239.

⁷² Там же. С. 243.

Посли привезли з собою гетьманського листа від 11 січня, інструкцію та передані в усній формі умови можливого прийняття П. Дорошенком царської протекції.

Насамперед, заслуговує на увагу зміст листа до В. Тяпкіна, прийнятого відвертими докорами на адресу російської сторони за ігнорування інтересів Війська Запорозького, яке не зраджувало царя за гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського. Зокрема, П. Дорошенко наголошував на відмові допустити українське посольство до Віленських переговорів восени 1656 р., коли росіяни заявили, що «недостойним є гетьман Хмельницький про себе раду давати...»; нагадував, що вони ж після обрання в Переяславі гетьманом І. Виговського таємно підбурювали до міжусобиць М. Пушкаря, Я. Барабаша, І. Безпалого та інших старшин, убили ні в чому не винних полковників Я. Сомка та В. Золотаренка, тепер же «на використання усіх нас» уклали угоду з поляками, «роздірвавши на частини» Українську державу, що призводить до знищення православ'я у землях, які відійшли до Польщі. П. Дорошенко зауважував: «...не знаємо, звідкіля це є, що при нас і без нас, начебто при безумній худобині, раніше і в недавньому часі радитися, і не своєю силою, але Божою допомогою і нашою кривавою мужністю собі отримані міста залишити, а інші віддати вирішили». Він категорично заявив, що до Речі Посполитої «предки наші і ми самі як рівні до рівних, вільні до вільних приєдналися, в єдине тіло склалися, під єдиним володарем, волею собі обраним... перебуваємо», тому цього ярма ні «батьки наші, ні ми носити не будемо...»⁷³. У відповіді послів на «пункти» В. Тяпкіна, отримані в Черкасах, наголошувалося на неможливості розриву козацькою Україною приязні з Кримом і запевнялося, що гетьман і надалі утримуватиме татар від походів на Російську державу⁷⁴.

Зміст переговорів засвідчує, що Григорій Дорошенко та Л. Бускевич, виконуючи волю українського правителя, намагалися переконати співрозмовника у його прихильності до Росії; звертали увагу на негативні наслідки можливого візиту царя до Києва; підкреслювали непорушність дружби з татарами; наголошували, що коли не припиняться напади запорожців (підданих царя) на Крим, то татарські орди обов'язково вторгнуться у російські землі. В присутності писаря Переяславського полку, а також інших багатьох знатних людей «Задніпровської сторони» вони повідомили про умови гетьмана щодо прийняття царської протекції. Ними передбачалося виведення з міст і містечок російських воєвод та

⁷³ Там же. С. 248.

⁷⁴ Там же. С. 248–249.

залог; визнання усіх козацьких прав і вольностей; відмова від збору поборів і податків з міщан «і з усяких тяглих людей»; об'єднання козацької України і визнання її єдиним гетьманом П. Дорошенка; позбавлення булави І. Брюховецького, який міг залишатися на Лівобережжі у статусі приватної особи⁷⁵.

Прийняття цих умов означало б згоду Москви визнати державний суверенітет козацької України, її відмову не тільки від домовленостей 1667 р., але й політики анексії українських земель, на що вона, зрозуміло, в ситуації, що склалася, піти не могла (Олексій Михайлович погодився 14 грудня на підтвердження Андрусівського договору й укладення оборонного союзу з Польщею, який передбачав спільні воєнні дії проти козаків у разі їх спілки з «бусурманами» та Туреччиною, якщо вона нападе на Росію чи Річ Посполиту⁷⁶).

Чи усвідомлював це П. Дорошенко? Як засвідчують його дії, найімовірніше, так. Однак, погоджуючись на переговори, він демонстрував готовність до діалогу, запобігаючи наростанню військово-політичного протистояння з Росією. Чітко сформульовані умови можливого прийняття царської протекції позбавляли російську сторону підстав для обвинувачень на його адресу в нещирості й підступності подальших кроків, спрямованих на об'єднання козацької України. Не приховав гетьман і того факту, що захищатиметься у союзі з татарами від військово-політичних претензій з боку Речі Посполитої, тобто тим самим давав Москві зрозуміти, що вона має справу з володарем самостійної держави, з позицією якого слід рахуватися. Разом із тим потрібно визнати, що переговори з Росією П. Дорошенко розглядав як складову тонкої, але від того не менш жорсткої політичної гри, яку він повів після Підгаєцької невдачі для возз'єднання під своєю булавою козацької України, не гребуючи при цьому тогочасним інструментарієм інтриг, хитрощів, лицемірства, підступності, обману тощо. Усе, що вело до досягнення поставленої мети (за винятком таємних убивств противників і «зрадників» з-поміж найближчого оточення), сповна використовувалося ним у політичній та дипломатичній боротьбі.

Готуючись до виправи в Лівобережну Україну, П. Дорошенко намагався до часу приспати пильність обох потенційних супротивників цієї акції — як росіян, так і поляків. На початку березня він повідомив київського воєводу про свою непричетність до лівобережних подій і нама-

⁷⁵ Там же. С. 249–254.

⁷⁶ *Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką... S. 98–107; Dąbrowski J.S. Polskie elity... S. 588.*

гався переконати в тому, що тримає наготові своє військо й татар не для чого іншого, як тільки для збереження «цілісності країни Української і в ній святого православ'я й добра посполитого й запобіганню кривд Війську Запорозькому...»⁷⁷.

При цьому він уникав загострення відносин із Польщею, хоча й не вислав обіцяного посольства на сейм, який проходив у Варшаві з 24 січня по 7 березня 1668 р. (у кінцевому підсумку він був зірваний). Під час його роботи підканцлер Анджей Ольшовський погодився вислати на переговори з П. Дорошенком комісію. Водночас, у відповідь на прохання Москви надати допомогу в придушенні повстання у Лівобережжі, король оголосив збір польських і литовських підрозділів, а гетьманам віддав розпорядження підтримувати контакти з російськими воєводами⁷⁸. Призначений 5 лютого великим коронним гетьманом Я. Собеський не на жарт занепокоївся відомостями про повстання лівобережних козаків, припускаючи можливість прийняття ними турецької протекції. Мабуть, не без його порад, аби утримати П. Дорошенка під своєю владою, Ян Казимир нарешті наважився 30 березня юридично визнати його гетьманські повноваження й видав відповідний привілей. У ньому перелічувалися заслуги гетьмана перед Річчю Посполитою і, зокрема, констатовалося, що він «в юності у війську й обозах виховувався, наділений досвідом військових справ і не останніми вміннями та розсудливістю», що дозволило йому «військом нашим мужньо і відважно управляти»⁷⁹. Проте, за припущенням М. Крикуна, цього королівського привілею П. Дорошенко так і не отримав⁸⁰.

Гетьман добре усвідомлював, що успіх майбутньої акції з об'єднання козацької України й усунення від влади суперника значною мірою залежав від позицій Стамбула й Бахчисарая. Його посольство прибуло до Адріанополя 6 березня 1668 р. Посли І. Васильковський та Г. Снітковський повідомили, що правобережні козаки не хочуть перебувати ані під росіянами, «бо їхнє панування є важким і нестерпним, ані під поляками,

⁷⁷ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 45–46.

⁷⁸ *Dąbrowski J.S. Polskie elity...* S. 590.

⁷⁹ АГАД, ф. 4, спр. 206, арк. 452–453 зв.; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 184–185.

⁸⁰ *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... С. 339; *Його ж.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. Львів, 1998. С. 191; *Sobieski J. Listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski.* Warszawa, 1962. S. 278.

котрі жінок і дітей наших гвалтують і мордують...». Тому воліють бути «під турками й татарами, котрі їм надають допомогу»⁸¹. Посольство отримало 13 квітня аудієнцію у султана, його членів обдарували «звичайними» кафтанамі, жовтими жупанамі й блакитними шапками («від голови аж до ніг їх приодягли»)⁸². Послам удалося добитися офіційного підтвердження згоди на прийняття під протекцію Правобережного Гетьманату. У середині березня каймакан Кара Мустафа у листі до польського канцлера підкреслив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і вони тепер — подібно до інших слуг султана — його піддані, а справа гонору султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам. Ніколи не дозволяє султан кривдити тих, котрі сховалися у нього, і такі люди завжди отримували перемоги над своїми ворогами»⁸³. Ця позиція Порти знайшла обґрунтування у листі турецького візира Мустафи Кьопрюлю, в якому той доводив до відома польських урядовців, що «козацький народ» перебуває під султанською протекцією⁸⁴.

Менш успішною виявилася місія до Порти посольства І. Брюховецького у складі генерального обозного Микити Безпалого, лубенського полковника Григорія Гамалії та інших старшин), яке прибуло до Адріанополя 12 квітня. Каймакан провів із ним переговори і 26 квітня повідомив волю Мегмеда IV: якщо у Лівобережжі залишилися російські воєводи, то султан не зможе прийняти козаків під свою протекцію, якщо ж їх уже там немає, то задовольнить їхнє прохання⁸⁵. У травні обидва українські посольства з двома султанськими послами (чаушами, одним до П. Дорошенка, другим до І. Брюховецького) вирушили до України. Чауш, який направлявся до Чигирин, віз із собою султанську грамоту про прийняття Правобережної України під протекцію Порти⁸⁶.

⁸¹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. Львів, 1999. Т. 237. С. 120–121; *Brael-Plater W.S. Zbiór pamiątek z dziejów polskich*. Warszawa, 1859. Т. IV. S. 158–159.

⁸² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... С. 121.

⁸³ *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz*. Warszawa, 1959. S. 356.

⁸⁴ *Kluczyski F.* Op. cit. Т. 1. Cz. 1. S. 341–342.

⁸⁵ НБУВ. IP, ф. II, спр. 15545-15548, арк. 17; *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 85–86.

⁸⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 171–172; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 114; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року... С. 121; *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 86.

Непросто склалися відносини обох гетьманів з Аділ-Гіреєм. Перша їхня спроба схилити хана до надання допомоги українцям зазнала в березні невдачі⁸⁷. На початку квітня до нього з'явилося нове посольство від І. Брюховецького, яке повідомило про відмову від російської протекції, порушило клопотання про поновлення попередньої «приятності» з Кримом і військової підтримки у протистоянні з Москвою. Кримська еліта не приховувала своєї зацікавленості у послабленні Росії, проте традиційно не бажала бачити козацьку Україну незалежною державою. Принципово не влаштовувало її і прийняття Україною протекції Порти, бо, по-перше, в такому разі Кримський ханат втрачав невичерпне джерело наживи в українських землях, оскільки не зміг би надалі здійснювати походи у володіння султана; по-друге, позбавлявся ролі важливого політичного суб'єкта міжнародних відносин у цьому регіоні через втрату можливості відігравати майже самостійну роль в українсько-польському конфлікті; по-третє, зводилися нанівець шанси Бахчисарая встановити власну протекцію над Гетьманатом і водночас позбутися васальної залежності від Османської імперії й прилучити Астраханське і Казанське ханства.

Тому знать Криму, насамперед, була зацікавлена у збереженні певної рівноваги сил в гігантському трикутнику геополітичних інтересів Речі Посполитої, Російської держави та Османської імперії. Вона була сповнена рішучості протидіяти прагненню обох гетьманів отримати незалежність від Росії та Польщі й заховатися під турецьку протекцію. Незрівнянно кращим для Криму видавався варіант перебування козацької України у складі ослабленої Речі Посполитої, на вірність дружбі з якою ханат присягнув у середині квітня 1668 р. Зміст присяги передбачав заборону ордам здійснювати напади на Польщу; Військо Запорозьке залишалося у «підданстві короля». У разі відмови гетьмана від підданства кримське військо мало об'єднатися з польським у боротьбі проти козаків⁸⁸. Отже, ця присяга мала антиукраїнський характер й ставала на заваді реалізації плану П. Дорошенка. Не випадково в Бахчисарайі посольству І. Брюховецького нагадали про необхідність повернутися у підданство до свого «природженого Пана, віддаючи йому послушенство», й не поспішали з обіцяною допомогою⁸⁹.

Зрозуміло, правобережний гетьман не міг знати про ці приховані настрої й ухвали бахчисарайського двору. Проте не виключаємо, що здогадувався про пропольську орієнтацію кримських урядовців, тому нама-

⁸⁷ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 85.

⁸⁸ *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 349.

⁸⁹ *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 354; НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15545-15548, арк. 18.

гався не розкривати власні наміри. Відправлені ним посольства до Криму переконували хана у прагненнях Війська Запорозького залишатися вірним умовам Підгаєцького трактату, незважаючи на недотримання їх польською стороною. Унаслідок цього Бахчисарай намагався схилити до поступливості обидві сторони: Військо Запорозьке до участі в роботі комісії, а Корону — не провокувати воєнних зіткнень із козацькими підрозділами⁹⁰. 9 квітня П. Дорошенко направив до Аділ-Гірея нове посольство, «волаючи на ляхів» і гарантуючи безпеку Кримській державі від нападів запорожців. У листах до хана й знаті він обіцяв направити військового суддю Семена Богаченка на Січ, а згодом прибути туди й самому, аби «привести до єдності запорожців і відібрати у них [захоплений] татарський ясир». Водночас гетьман просив у татар військової допомоги⁹¹.

Вочевидь, у третій декаді цього ж місяця П. Дорошенко одержав звістку про успішний результат дипломатичної місії до Порти й вирішив активізувати підготовку походу в Лівобережжя. Справді, султан віддав розпорядження сілістрійському паші, молдавському і волоському господарям бути готовими надати допомогу козакам. Дещо пізніше емір такого ж змісту направляє й Аділ-Гірею⁹². Сілістрійський паша відверто, без дипломатичних недомовок, повідомив послу канцлера М. Пражмовського подільському чашнику Яну Карвовському, що в разі бажання Польщі зберегти мир із Портою вона має відмовитися «від України і козаків, як землі і підданих уже султанських...», а також розірвати договір із Москвою й виплатити хану всі затримані упоминки. Теж саме він повторив 26 травня у листі до підканцлера⁹³.

Відчувши підтримку, правобережний гетьман наприкінці квітня направив листа до Я. Собеського, в якому, за спостереженням Я. Пердені, звертався до нього «тоном незалежного володаря»⁹⁴. Перш за все він підкреслив, що, власне, ворожа позиція Я. Стахурського не дозволила йому надіслати послів на польський сейм. При цьому не відхиляв можливості проведення переговорів, але за умови виконання польською стороною висунутих вимог: повернення вивезених П. Тетерею привілеїв, наданих польськими королями Війську Запорозькому та православній

⁹⁰ Kluczycki F. Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 356; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 185–186.

⁹¹ Kluczycki F. Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 365–366.

⁹² БМЧ. ВР, спр. 394, арк. 209–210; спр. 1376, арк. 100.

⁹³ БМЧ. ВР, спр. 163, арк. 296–297; БН. ВМФ, № 7637; Kluczycki F. Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 371–372.

⁹⁴ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... S. 151.

церкві, і хреста київського митрополита, що зберігається у Білій Церкві; включення до складу польської комісії, яку мав очолити сам великий коронний гетьман, «порядних» осіб, котрі «кохаються у старопольській правді й уміють у вічній згоді пункти без жодних викрутасів щиро ухвалити і написати»⁹⁵. Аналізуючи долю попередніх Гадяцького й Чуднівського договорів, П. Дорошенко звинуватив у їх зриві польських політиків, за що «сувора кара їхнім душам буде призначена Паном Богом на тому світі», адже вони «Гадяцької комісії трактати, які в Гадячі ухвалені й написані і там негайно гетьманом на той час Війська Запорозького і комісією були заприсягненні, у Варшаві на сеймі скасувавши», вислали до Чигирини нові, намагаючись ошукати релігію святу греко-руську і «народ наш увесь руський». Отже, гетьман визнавав «правдивим» лише той Гадяцький трактат, який був укладений 16 вересня 1658 р., а не його змінений «ворогами Церкви Божої» варіант, затверджений Варшавським сеймом у травні наступного року⁹⁶.

П. Дорошенко наполягав на тому, щоб Підгаєцька угода не забороняла йому «відповідно до потреби Війська й. к. м. Запорозького, направляти [послів] до посторонніх монархів...». Він пояснював, що саме для того, щоб запобігти нападу татар на українські землі, вислав посольства до Криму й Порту, але «це все робилося і робиться без шкоди й. к. м. і РП-тій»⁹⁷. Гетьман висловив протест проти спроб Варшави протиставити запорозьких козаків городовим і висунув вимогу, щоб король «таких легковажних листів, хоч на пергаменті золотом писаних, але... на пролиття християнської крові спрямованих, своєю рукою і печаткою затверджувати не бажав...»⁹⁸. Він також скаржився на дії коменданта Білої Церкви, який «білоцерківського полковника, всю старшину і з ними немало поспільства, начебто худобу, загнавши до замку, в смердючі і страшно глибокі ями покидавши, церковні речі й доми їхні всі пограбувавши, до замку забрав»⁹⁹. Я. Собеський вловив цю перемену в настроях українського гетьмана. Наприкінці травня він повідомляв дружині, що козаки прибули до нього, проте «дуже зухвалі супроти короля й. м. й усіх панів»¹⁰⁰.

Потребувала розв'язання і проблема прийняття протекції султана. Ще 5 липня до Чигирини повернулися послі гетьмана зі Стамбула у супро-

⁹⁵ БМЧ. ВР, спр. 163, арк. 248–249.

⁹⁶ Там само, арк. 249–250.

⁹⁷ Там само, арк. 250–251.

⁹⁸ Цит. за: *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko...* S. 152.

⁹⁹ БМЧ. ВР, спр. 163, арк. 253.

¹⁰⁰ *Sobieski J. Listy...* S. 306.

воді чаушів, які привезли згоду Порти піти назустріч його клопотанню¹⁰¹. Запропоновані турецьким урядом умови протекції були вельми вигідними для України. За нею визнавалася удільність за зразком Кримського ханату, вона звільнялася від сплати щорічної данини до скарбниці імперії та отримувала гарантії військової допомоги. Порта висувала лише вимоги складення присяги на вірність султану та розташування своїх залог (по 1 тис. яничарів) у Чигирині й Кодаку¹⁰². Для прийняття відповідної ухвали П. Дорошенко скликав старшинську раду, яка відхилила пропозиції можливого «підданства» царю чи королю й висловилася за турецьку протекцію, але на умовах, які будуть зафіксовані в укладеному договорі. Турецький чауш, коли йому повідомили про таке рішення, прибув на раду й особисто «усіх окремо кожную особу розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не змушує їх гетьман?», на що старшини відповіли: «вони не за примусом хочуть перебувати у підданстві у султана, а добровільно, а бути б їм у підданстві як Волохи і Мультаїни»¹⁰³. Все ж присяги рада не склала, відклавши цю справу на пізніше. Не погодилася вона й на розміщення залого яничарів у Чигирині¹⁰⁴.

Постає слушне запитання: на яких умовах українська сторона погоджувалася укласти відповідний договір? На щастя, зберігся його проект із 17 статей, який 20 серпня було відправлено до Стамбула із посольством у складі писаря Лукаша Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда (щоправда, М. Крикун висловлює припущення, що послами були інші, на сьогодні невідомі особи)¹⁰⁵.

Зміст статей, на переконання гетьмана та його оточення, відповідав положенням договору з Османською імперією Богдана Хмельницького. Насамперед, виразно проступає прагнення П. Дорошенка і старшин уникнути констатації у тексті договору підданського статусу Гетьманату шляхом трактування характеру українсько-турецьких відносин як «приятельства та згоди». «...коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, — наголошували укладачі документа, — султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені».

¹⁰¹ БМЧ. ВР, спр. 163, арк. 393–394; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року... С. 121.

¹⁰² Акты ЮЗР. Т. 8. С. 103, 154.

¹⁰³ Там же. С. 153–154.

¹⁰⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 214–215.

¹⁰⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 214; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року... С. 122.

Своє зобов'язання перед Мегмедом IV українська сторона обмежувала лише готовністю за його розпорядженням узяти участь у боротьбі «супроти всякого неприятеля султанської величності».

У низці статей фіксувалися положення, що гарантували повний внутрішньополітичний суверенітет держави. Перш за все Порта мала визнати всю повноту влади П. Дорошенка на теренах козацької України та її пожиттєвий характер. Зміна султанів на престолі не могла розглядатися як підстава для його зміщення, як і не мали права його опоненти серед козацтва обрати замість нього іншу особу. Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання нового володаря булави. Військові сили кримських, ногайських і буджацьких татар та інших васалів султана, які приходитимуть на допомогу українцям, мали підпорядковуватись на час воєнних дій «нашому гетьману». Війська султана чи хана, увійшовши у межі України, позбавлялися права зводити мечеті чи «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої». Їм заборонялося (як, до речі, молдавським і валаським підрозділам) забирати скарб і спалювати поселення, храми й монастирі, а також брати ясир. Вони повинні були проживати лише у спеціально визначених для цього місцях і вдовольнятися тими харчами і оброком, на які отримують дозвіл гетьманської влади. Усім православним священникам мала гарантуватися безпека. Всі вони однозначно мали підлягати владі київського і галицького митрополитів, котрі «хиротонію приймають от патріарха царгородського...». Вимагалася згода султана на те, щоб після смерті теперішнього місцеблюстителя Мефодія його наступника обирав архієрейський собор, що виключило б можливість обійняти цю посаду шляхом підкупу чи заколоту.

Загалом зміст проекту договору засвідчує існування в українській старшини намірів об'єднати у межах держави всі етнічні українські землі (від Перемишля, Самбора й Вісли на Заході, Мінська на півночі й до Севська і Путивля на сході — «всі тут є козаки»). Гетьман мав сприяти тому, аби «інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ярмом найбільш бідним; коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана». Планувалося скористатися для цього турецькою допомогою: «Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турецького війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турецької фортеці».

Старшина намагалася запобігти перетворенню козацької України у розмінну монету в зовнішньополітичній діяльності уряду Туреччини.

«Нехай не учинить султан турецький миру, ані хан татарський, — проголошувалося у п'ятнадцятій статті, — із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турецький султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелими чи на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і згубний». Чітко також обумовлювалося, за яких умов козацька Україна іде на розрив укладеного з турками договору: «...коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому...»¹⁰⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що проект договору слугує яскравим доказом домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї незалежності українського народу. Її реалізація ув'язувалася з прийняттям протекції султана. Причому, така протекція мала б бути суто номінальною, що виключає будь-які припущення про нібито передбачуваний договірними умовами автономний статус України у складі Туреччини. Українська сторона неодноразово фіксувала у статтях неприйнятність для неї статусів «підданства» чи «данницької залежності», наполягаючи на союзницьких відносинах. За спостереженням Б. Флорі, «висуваючи свої вимоги, гетьман П. Дорошенко вів себе як сильний і незалежний партнер, котрий диктував свої умови іншій стороні»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ БМЧ. ВР, спр. 2110, арк. 427–439; Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 218–220; Тисяча років української суспільно-політичної думки... Т. III. Кн. 1. С. 464–473.

¹⁰⁷ Флоря Б.Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 87.

На основі аналізу опосередкованих даних можна висловити припущення, що возз'єднання Правобережжя й Лівобережжя під проводом сильного й незалежного від Криму правителя суперечило інтересам кримської знаті, яка прагнула відігравати роль лідера в регіоні. Знаючи про намір П. Дорошенка та його оточення прийняти протекцію султана, беї та мурзи не могли не розуміти того, що в разі позитивного для української сторони розв'язання Стамбулом цієї проблеми роль Бахчисарая як самостійного й вельми впливового чинника у системі міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі помітно зменшиться. Вони чудово усвідомлювали, що при цьому втрачали козацьку Україну як постійне джерело збагачення, оскільки здійснювати спустошливі набіги на землі васала Порти стане вкрай небезпечно. Однак це могло мати й більш глобальні наслідки. Адже, на думку вчених, «оточений звідусіль володіннями султана, Крим перестав би бути потрібним імперії як військовий форпост і міг бути перетвореним у звичайну провінцію»¹⁰⁸. Власне, сам калга-султан наприкінці листопада 1668 р. у листі до польного гетьмана Д. Вишневецького прямо зазначав: «Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти, не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»¹⁰⁹.

Щоб нейтралізувати можливі акції з боку Г. Ромодановського і київського воєводи П. Шереметева схилити на свою сторону проросійськи налаштованих старшин та не допустити виокремлення Лівобережжя зі складу козацької держави, П. Дорошенко впродовж листопада–грудня 1668 р. розгортає потужну пропагандистську кампанію з метою сформувати в населення думку про нього як прихильника прийняття царської протекції усією козацькою Україною і борця проти татар. До неї було залучено братів Андрія і Григорія, а також відданих йому старшин. До Гадяча, Глухова, Стародуба та інших міст розсилалися розпорядження, аби козаки і поспільство «схилялися до великого государя» й спільно вели боротьбу проти «бусурман», котрі хочуть «нас, об'єднаних разом, знову нарізно... розлучити і землю нашу спустошуючи, ловитву собі мати»¹¹⁰. Наказний гетьман А. Дорошенко повідомив у Гадячі дипло-

¹⁰⁸ Там же. С. 88.

¹⁰⁹ Цит. за: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ; Нью-Йорк, 2003. С. 242.

¹¹⁰ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 110–112.

матичному посланцю Москви до Чигирина, українському шляхтичу Феофілу Бобровичу, що нині гетьман, Військо Запорозьке і поспільство, «одностайною радою порадившись», вирішили просити великого государя взяти їх у «вічне підданство». При цьому російським послам висувалися вимоги під час переговорів із поляками ще до укладення вічного миру наполягати на тому, щоб не поступатися Польщі ані Києвом, ані Військом Запорозьким. Він повідомив також, що гетьман і Військо Запорозьке боротимуться за обрання Олексія Михайловича польським королем¹¹¹.

Довідавшись про місію Ф. Бобровича, П. Дорошенко вислав до Гадяча полковника Івана Дуб'ягу, який мав передати московському дипломату пропозиції стосовно статей майбутнього українсько-російського договору. Насамперед, висувалася вимога вивести з Києва, Чернігова, Переяслава, Ніжина й Остра залоги, бо «тут воєводи і бояри у містах Украиних нестерпимі вчиняють кривди і немилосердно з людьми і жителями Українськими поступають, а з них мало допомоги є як великого государя землі, так і нашій Україні». Також застерігалось, що воєводи не повинні мати влади «над нашими людьми» у містах, де живуть козаки, тому що у «великому місті полковник, у меншому сотник чи отаман, а над всенароддям війт має бути, по звичаю нашому Українському». Під час бесід зі старшинами Ф. Бобрович почув від них заперечення проти того, щоб Москва давала гетьманам і полковникам «грошову і соболину казну». Вони висловлювали готовність служити царю «тільки за свої вольності», не вимагаючи «з казни великого государя жодної копійки», але при цьому висували вимогу, що самі вибиратимуть із поспільства відповідні податки й відсилатимуть їх до Москви¹¹². Отже, правобережна еліта засвідчувала готовність визнати протекцію Олексія Михайловича за умов розриву ним Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, забезпечення повного внутрішньополітичного суверенітету та цілісності козацької України, а також визнання її гетьманом П. Дорошенка. При цьому за зразок бралися пункти проекту договору з Османською імперією. Як на нашу думку, така позиція не була продиктована лише корисливими розрахунками дипломатичної боротьби. Дійсно, в обставинах, що склалися, гетьман і старшини могли піти на прийняття царської протекції. 21 листопада П. Дорошенко направив до київського воєводи писаря Нестора Кононова, засвідчуючи готовність підтримати кандидатуру царя

¹¹¹ Там же. С. 112–113.

¹¹² Там же. С. 113–116.

на польський трон, а також узяти спільну з російським військом участь у виправі проти татар¹¹³.

Як показав розвиток подій, російська сторона не була готовою піти на такі великі поступки. Вона прагнула на даний момент лише закріпити за собою Лівобережжя й, можливо, Запорожжя. Тому акцент зміщувався на складення присяги на вірність монарху усіма лівобережними й частиною правобережних старшин.

П. Дорошенку доводилося також вести й жорстоку боротьбу на дипломатичному фронті, яка спрямовувалася на нейтралізацію кримської еліти, що підтримувала П. Суховієнка. Стольник Назарій Засецький, який побував у Києві, отримав відомості, що гетьман «з татарами списується і зноситься, аби бути, як і раніше, в мирі і прохає у татар Суховієнка...». Проте ті відмовилися від його видачі, висунувши зустрічну вимогу про передачу їм І. Сірка¹¹⁴. Турбувала гетьмана й позиція щодо подій в Україні Стамбула. Адже з подачі хана султанський двір міг переорієнтуватися на нового претендента на булаву.

Гадаємо, що П. Дорошенко знав про направлення П. Суховієнком посольства до Мегмеда IV, яке мало клопотатися про затвердження його на посаді гетьмана й укладення договору про прийняття протекції Порти на запропонованих ним умовах¹¹⁵. Посольство добиралося до османської столиці найкоротшим шляхом — через Крим і далі морем. Тому прибуло туди, вочевидь, у кінці вересня, невдовзі після появи послів П. Дорошенка. Саме одночасна присутність посольств різних гетьманів і нез'ясованість політичної ситуації в Україні змусили Порту утриматися від ухвали рішення про прийняття її під свою протекцію. Турецька еліта вирішила поки що не робити ставки на жодного з них, чекаючи на переможця в міжособній боротьбі. Щоправда, до Суховієнка був направлений посланець, який мав засвідчити прихильність до нього Порти¹¹⁶.

Протягом грудня 1668 — січня 1669 р. П. Дорошенко продовжував підтримувати досить-таки тісні контакти і жваве листування з представниками російської сторони, намагаючись переконати їх у щирості своїх намірів прийняти протекцію царя, якщо останній погодиться на запропоновані ним умови. В універсалі від 11 січня 1669 р. до населення козацької України гетьман повідомляв, що «тепер, за порадою всієї старшини» Військо Запорозьке «хоче прийти до згоди із Москвою», але

¹¹³ Там же. С. 167.

¹¹⁴ Там же. С. 152.

¹¹⁵ Там же. С. 154.

¹¹⁶ НБУВ. ІР, спр. 15545-15548, арк. 23–24; Акты ЮЗР. Т. 7. С. 154.

«не для того маю із ними посилки й листування, щоб я мав їхні війська наводити в Україну, але про те належно дбаю, щоб усіх, аж до єдиного, із міст: із Києва, із Переяславля, із Чернігова, із Ніжина, із Остра пови- водили і, невдовзі, очистившись [од них], у згоді із ними жили», тому просив вільно пропускати росіян до міст, «як нам прихильних», і «хліба та солі» не жаліти¹¹⁷.

У третій декаді січня, якщо вірити лебединським і пирятинським козакам, П. Дорошенко розіслав до старшин, козаків і, вочевидь, пос- пільства Лівобережжя листи, повідомляючи, ніби «великий государ зво- лив їх прийняти під свою великого государя самодержавну високу руку і розпорядився на обох боках Дніпра бути гетьманом йому Петру». На переконання значної частини лівобережного козацтва, царська протек- ція мала обмежуватися виключно формальною стороною: «... боярам і воєводам і жодним Руським людям ніде не бути; а гетьманом окрім Петра Дорошенка, на обох сторонах Дніпра нікому б не бути, щоб лише вва- жалися вони великого государя слугами, а указ де їм у всьому був від гетьмана, куди гетьман велить за указом великого государя іти, і вони будуть і готові»¹¹⁸. Зрозуміло, що за відсутності умов для самостійного політичного розвитку правобережного регіону козацької України П. До- рошенко розглядав можливість номінальної протекції царя. У середині січня він повідомив російським полоненим, що коли цар не захоче взяти Правобережжя під протекцію, то «ми самі собою будемо»¹¹⁹, маючи на увазі готовність продовжувати боротьбу за незалежність.

Проте хід переговорів укотре вже засвідчував прагнення Москви, з одного боку, зберегти приязні відносини з гетьманом, а з іншого — ухилитися від прийняття його під царський скіпетр, оскільки цей крок однозначно мав призвести до скасування досягнутих в Андрусові домов- леностей. Дана лінія яскраво простежувалася у царській грамоті київ- ському воєводі від 16 грудня 1668 р. У ній підкреслювалося, що слід похвалити П. Дорошенка за розрив відносин із татарами та його готів- ність до спільних із російськими ратниками воєнних дій проти Криму і домагатися від нього звільнення російських бранців. Водночас П. Шере- метеву наказувалося обнадіювати гетьмана можливістю протегування йому Москви, «аби причини до порушення перемир'я не подати...», та тішити примарною надією, що в майбутніх переговорах між Російською

¹¹⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. III. Кн. 2. Київ, 2001. С. 13–14.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 62.

¹¹⁹ Там же. С. 58.

державою та Річчю Посполитою «авось поляки його Дорошенка з тамтешньою стороною уступлять стороні царської величності». При цьому воєвода «всіляко» мав «його намовляти і привчати, аби жив у згоді», а від брата Андрія домагатися передачі росіянам Гадяча¹²⁰.

Наприкінці грудня 1668 р. Москва вислала Ф. Бобровичу нову інструкцію для переговорів із П. Дорошенком. У ній не містилося навіть натяку на можливість прийняття під протекцію Правобережжя, не кажучи вже про обговорення умов, висунутих гетьманом та його соратниками. Ф. Бобровичу лише дозволялося з'ясувати у П. Дорошенка, чи він сам із деякими наближеними до нього особами хоче «переїхати на сторону царської величності», чи «обі сторони Дніпра об'єднати разом»¹²¹. Це означало, що російський уряд відмовлявся від підтримки гетьманського плану забезпечити єдність козацької України за протегування їй корони Романових, що закривало П. Дорошенку шлях до порозуміння з Москвою.

На середину лютого 1669 р. ситуація остаточно прояснилася — Москва відхилила всі його пропозиції і взяла курс на конституювання окремого Лівобережного Гетьманату на чолі з обраним 27 грудня 1668 р. на раді у Новгороді-Сіверському на гетьманську посаду Д. Многогрішним. Про це негайно стало відомо П. Дорошенку, котрий уже 22 лютого звернувся з листом до Г. Ромодановського, в якому висловлював подив, що князь без його відома («мимо мене») вступив у таємні переговори з лівобережним старшиною, «чого не мало б вчинитися». Не без докору він зазначав, що боярин має не допускати порушення «високої честі» царя та «слави» Війська Запорозького, а не сприяти тому, щоб «споконвіку перебуваючи в єдиному союзі Україна, котра упродовж цих років обливалася великою кров'ю, знову до розз'єднання приходила»¹²².

Через тиждень П. Дорошенко направив листа П. Шереметєву, повідомляючи, що нині, коли прогнали татар «із землі української» й відбудеться генеральна рада, він направить посольство до царя з проханням прийняти їх під свою протекцію. Проте в нього й старшин викликають подив таємні зносини московських посадовців із Д. Многогрішним. Адже відомо, що всі ці незгоди і війни «між православними народами малоросійськими і великоросійськими», а також спустошення і розорення міст, загибель людей відбувалися не через що інше, як через «привід таких, яким ся тепер відзивається полковник чернігівський, закутних гетьманчиків». При цьому П. Дорошенко попереджав: якщо цьому

¹²⁰ Там же. Т. 7. С. 159–160; Т. 8. С. 57.

¹²¹ Там же. Т. 7. С. 161–163.

¹²² Там же. Т. 8. С. 74.

«гетманчикові» піти на поступку і укласти з ним статті поза волею та відомом Війська Запорозького, то «з цього що зросте, сам вельможність твоя додуматися можеш»¹²³.

Однак за умови, коли Москва ухвалила рішення про виокремлення Лівобережної України в самостійну політичну одиницю, ніякі звернення П. Дорошенка до Д. Многогрішного та російських сановників змінити ситуації не могли. 22 лютого Г. Ромодановський виїхав до Глухова для проведення ради з метою обрання Д. Многогрішного гетьманом та укладення з ним договору¹²⁴. Без сумніву, П. Дорошенко здогадувався про неминучість завершального кроку з боку Росії. Тому з другої декади лютого він розгорнув надзвичайно активну діяльність, спрямовану на збереження під своєю владою якомога більшої території Лівобережжя та скликання розширеної старшинської ради для обговорення питань майбутнього козацької України.

Узимку 1669 р. П. Дорошенко займався також розв'язанням інших важливих питань зовнішньополітичного характеру. Скупі джерельні дані засвідчують, що він уникав загострення стосунків із Варшавою. Ще в грудні гетьман звернувся з листом до канцлера, в якому запевняв у приязні Війська Запорозького й скаржився на дії польського полковника Яна Пива-Запольського, який спустошив м. Стайки й маєтності київських монастирів¹²⁵. Відомо, що 22 січня він відправив листа до Я. Собеського, вочевидь, висловлюючи згоду на проведення комісії. В усякому разі, у своїй відповіді великий коронний гетьман констатував можливість її скликання елекційним сеймом. Отримав П. Дорошенко й інформацію від анонімної особи, що початок роботи сейму планується на 2 травня, й бажано, аби Військо Запорозьке «відрядило на нього послів для ознайомлення його зі своїми вимогами і проханнями»¹²⁶. У першій декаді лютого гетьман зустрічався з посланцем від литовського війська Іваном Нечаєм, який, очевидно, запропонував надіслати українську місію для обрання короля¹²⁷.

Поза всяким сумнівом, особливу тривогу в П. Дорошенка викликали відносини з Кримом і Білгородською ордою та відсутність інформації про хід переговорів у Стамбулі. Попри антикримську риторику в листах до

¹²³ Там же. С. 116–117.

¹²⁴ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. № 20, арк. 9–10.

¹²⁵ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських. Відділ рукописів (далі — БІО. ВР), спр. № 3564/П: БН. ВМФ, № 9321, арк. 431; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 239.

¹²⁶ *Крикун М.* Між війною і радою... С. 287.

¹²⁷ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 62, 67, 70–71.

російських сановників, гетьман наполегливо шукав порозуміння з татарами. «Білгородська орда послів своїх до нього присилає і він їх відпускає...»¹²⁸, — показував, зокрема, на допиті 16 січня 1669 р. полонений росіянин. Відомо також, що на початку лютого в П. Дорошенка зав'язався контакт із Батирша-мурзою, який за розпорядженням хана розбив ставку на південь від Чигирина під Чорним Лісом (татарські посланці навіть були запрошені до гетьманської резиденції на бенкет)¹²⁹.

Безперечно, чи не найважливішим чинником, що визначав характер українсько-кримських відносин, була позиція турецького султана. У ситуації, що складалася, у політичній концепції гетьмана почала переважати орієнтація на Османську імперію, спроможну, на його переконання, забезпечити єдність козацької України та повну самостійність її внутрішнього укладу. Тим часом складний переговорний процес у Стамбулі завершився успішно для українського посольства. Урешті-решт, вочевидь, у першій половині січня 1669 р. султан погодився взяти Правобережний Гетьманат під свою протекцію та для оформлення відповідної угоди вирішив направити до Чигирина великого посла (чауша) Мустафу-агу Селіма. Водночас до Бахчисарая було споряджено гінця з повідомленням про волю султана. Приблизно 17–18 лютого П. Дорошенко дізнався про успішне завершення місії Л. Бускевича й Г. Білогруда та їхнє повернення разом із турецьким послом і послом молдавського господаря, який приєднався до них. 18 лютого він проінформував про це Д. Многогрішного¹³⁰.

Найімовірніше, 22–23 лютого гетьман урочисто зустрів (за одними даними, поблизу Чигирина, за іншими — за Суботовом) турецьке посольство. «Дорошенків писар Бускевич і полковник Білогруд, — повідомляв білоцерківський комендант Я. Льобель київському воєводі, — з Турецької землі до Дорошенка приїхали; а від турецького султана до Дорошенка прийшов із ними посол Саліма чауш, а з ним турецьких людей зі сто осіб; а для чого він посол прийшов, і цього йому провідати скоро не має звідкіля; а сподіватися для утвердження вічного підданства»¹³¹. Протягом того дня, коли вони прибули до столиці, майже безперервно стріляли з гармат і рушниць; кілька днів тривав бенкет¹³². Чауш

¹²⁸ Там же. С. 58.

¹²⁹ Там же. С. 66.

¹³⁰ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 127, 137; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... С. 123–124; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 90.

¹³¹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 118–119.

¹³² Акты ЮЗР. Т. 8. С. 137–138; Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця... С. 174.

передав гетьману листи від султана й каймакана Кара Мустафи-паші. Мегмед IV повідомляв, що бере Військо Запорозьке «під опіку», й зобов'язувався захищати його від наступу всіх ворогів¹³³. Оскільки до Чигирини вже почали з'їжджатися старшини, П. Дорошенко мав із ними розмову про скликання старшинської ради для обговорення питання прийняття протекції. За визнанням учасника зустрічі, ладижинського сотника, вони відхилили пропозицію гетьмана зібрати традиційну старшинську раду й запропонували навесні скликати чорну раду. Припускаємо, що її проведення було заплановане на третю декаду березня. До того часу старшини домовлялися не розголошувати мету зібрання (як відзначав сотник, «а про що бути раді, цього він не знає»)¹³⁴.

Хоча виявлені джерела не містять прямих даних про розходження серед старшин і козаків, які прибули на раду, щодо прийняття турецької протекції, усе ж її перебіг, а також логіка поведінки П. Дорошенка дають підстави стверджувати існування досить-таки сильної протидії його курсу. Позиція гетьмана помітно послаблювалася появою нечисленної делегації від полків Лівобережжя (з'явилося лише 20 осіб, з-поміж яких — один полковник Григорій Гамалія¹³⁵), що засвідчувало не тільки повний програш П. Дорошенка Д. Многогрішному і російським сановникам у боротьбі за політичний вплив на лівобережне козацтво, але й несприйняття його основною масою турецької орієнтації. Принагідно зазначимо, що демонстрована ними прихильність до Москви зумовлювалася не проявами особливих сентиментів до царя, а традиційним несприйняттям мусульманського світу й цілком зрозумілим бажанням утомлених нескінченними війнами людей знайти нарешті під захистом Росії омріяні безпеку, спокій і мир із сусідами.

Дослідники слушно звертали увагу на те, що П. Дорошенко та його соратники уникали трактування акту прийняття турецької протекції як «підданства». Зокрема, М. Крикун висловив припущення, що на раді гетьман, щоб «пояснити сенс козацько-турецьких стосунків», вживав або слово «опіка» (воно присутнє в його листі від 22 березня до великого візира), або «якесь інше, близьке до нього за значенням»¹³⁶. Справді, вжитий П. Дорошенком термін за своїм змістовим навантаженням дуже подібний до терміна «протекція», тому вважаємо, що рада (хоча і не підтвердила цього присягою) ухвалила рішення саме про прийняття

¹³³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... С. 146, 147.

¹³⁴ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 120.

¹³⁵ Там же. С. 145.

¹³⁶ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... С. 139, 146.

протекції султана, а не укладення угоди про військовий союз і взаємодопомогу¹³⁷.

Що стосується складення присяги, то П. Дорошенко пообіцяв зробити це після того, як отримає від султана привілей на гетьманування на обох сторонах Дніпра та символи влади — клейноди. Він вирішив направити до Порти представницьке посольство (по 3 особи від кожного полку), очолюване наказним гетьманом М. Раткевичем. Воно мало засвідчити перед султаном ухвалу Корсунської ради, клопотатися про правове оформлення влади П. Дорошенка й поскаржитися на ворожі дії хана, домагаючись зміщення його з трону. Українська дипломатична місія вирушила з Корсуня до Константинополя разом із турецьким послом 22 березня¹³⁸.

Сподівання гетьмана на те, що прийняття протекції султана забезпечить українські землі від нападів татарських орд та нейтралізує недружні акції з боку Аділ-Гірея, не виправдалися. Кримська знать на чолі з ханом, всупереч волі султана, і далі проводила курс на зміщення П. Дорошенка й утвердження при владі свого ставленика П. Суховієнка. Спираючись на її військово-політичну підтримку, останній відмовився від пошуку порозуміння з гетьманом. Зокрема, він віддав розпорядження дорошенкових посланців «по вербам упоперек повісити», а частково відіслати в неволю до Криму¹³⁹ (за іншими даними, 4-х було відпущено до гетьмана, а решту (15 осіб) закуто у кайдани).

Отже, П. Дорошенко та його однодумці недвозначно давали зрозуміти Варшаві, що основною причиною прийняття Правобережним Гетьманом турецької протекції є її спільна з Москвою позиція в українському питанні. Порозумітися ж з Чигирином польська еліта зможе лише на основі істотних поступок, а саме: визнання статей Гадяцького трактату в його першій редакції (вересень 1658 р.), приєднання до козацької України половини Подільського воєводства й створення окремого руського трибуналу.

Втім, протегування турецького султана не завадило продовженню переговорів з Варшавою про умови перебування України у складі Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман намагався уникнути поновлення воєнних дій із Польщею, а також сподівався віднайти оптимальний варіант розв'язання українського питання. Тому він звернувся з листом до

¹³⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 248.

¹³⁸ БЮ. ВР, спр. № 3564/II, арк. 475 зв.-476; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 249; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року... С. 138–140.

¹³⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 161, 187.

«станів Речі Посполитої», в якому відзначав «своє важке становище і кривди», яких зазнають різні категорії українського населення (особливо духовенство) від політики польських урядовців. Саме це й стало причиною того, що вони «піддалися Турчинові»¹⁴⁰. Разом з тим зі свого боку польський уряд також вважав недоцільним розривати стосунки з Чигирином і погоджувався на переговори з П. Дорошенком, «трактуючи його як підданого короля»¹⁴¹. На коронаційному сеймі 7 жовтня були зачитані листи українського гетьмана й сілістрійського паші про прийняття Військом Запорозьким «протекції султана». Того ж дня на розгляд сенаторів було винесено питання про «пошуки способу, як заспокоїти козаків і до підданства привести Україну», особливо в умовах, «коли козаки віддалися під владу турецькому цісареві»¹⁴².

На початку другої декади жовтня гетьман спорядив до Кракова на коронаційний сейм посольство у складі Івана Деміденка (в минулому генерального обозного) та Івана Ковельського (писаря Черкаського полку). Аналіз змісту наданої їм інструкції дає підстави стверджувати про радикалізацію програми правобережної еліти у порівнянні з проханнями і вимогами, що надсилалися на елекційний червневий сейм. Не без впливу Й. Тукальського, чільне місце у ній відводилося розв'язанню проблем національно-релігійного змісту¹⁴³. Як і в червні, порушувалося питання про утворення окремого трибуналу з 20 осіб, який мав функціонувати в українських і білоруських землях, поперемінно засідаючи «у церковних справах» по 5 тижнів у Барі та в Мозирі. Церковні та монастирські маєтки мали бути звільнені від виплати стацій і розташування у них на постій жовнірів. Посольству доручалося клопотатися про зрівняння у правах православного духовенства з католицьким, щоб священників не змушували нарівні з підданими виконувати панщину, підводну повинність, виплачувати податки, «годувати панських псів» тощо¹⁴⁴.

У мовно-освітній сфері передбачалося добиватися затвердження спеціальним привілеєм академії у Києві, фундації колегіуму в Гощі й відкриття шкіл у Білій Русі в Могилеві. Посли мали порушити питання, щоб «нашим професорам і магістрам вчити по-грецьки й по-латині вільно

¹⁴⁰ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 165.

¹⁴¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 270–271.

¹⁴² БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 165; *Крикун М.* Між війною і радою... С. 289–290.

¹⁴³ *Мищик Ю.* Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.* Warszawa, 1997. Т. IV–V. С. 100–101.

¹⁴⁴ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 33/46, арк. 8–9.

було». Вони зобов'язувалися добиватися, щоб «мова наша Руська» знову почала використовуватися в діловодстві Корони і Литви й на ній писалися всі декрети у судах. Висувалася також вимога, щоб під час «посольств від нас» до королів і владних структур Речі Посполитої приймалися інструкції, «писані на нашому природженому діалекті», й відповідно українською мовою надавалися відповіді¹⁴⁵.

Скасовані мали бути всі «листи й пісьма», спрямовані «на знищення прав, свобод і вольностей Війська Запорозького, а на унію і на знищення віри нашої православної руської грецької на минулих сеймах дані». Водночас висувалася вимога затвердити на цьому сеймі «права всі наші, які у договорі Гадяцькому виражені, духовним і світським людям віри руської грецької неуніатської складені, а особливо правдивою комісією Гадяцькою (ідеться про початковий варіант Гадяцького договору, розроблений у вересні 1658 р. — *Авт.*)...». Інструкцією передбачалося вимагати повернення митрополичих шат, вивезених до Білої Церкви, та «прав, знаків і скарбів військових», забраних до Польщі П. Тетерею разом із військовою скарбницею; виведення польської залози з Білої Церкви. Для збереження «міцної й вічної згоди» між Короною й Військом Запорозьким послі мали переконати сейм у необхідності «відмежування» території козацької України у складі Подільського воєводства по Меджибіж, Київського і Брацлавського воєводств «по Горинь з повітами Пінським, Мозирським і Річицьким...»¹⁴⁶.

У той же час знову почало погіршуватися політичне становище П. Дорошенка. Попри розпорядження султана, більшість кримської знаті й далі залишалася непримиренно налаштованою до українського гетьмана, намагаючись у будь-який спосіб позбавити його влади й тим самим розірвати договір із Туреччиною. Документи підтверджують, що Бахчисарай направляв до Стамбула посольство Дедиш-аги, аби налаштувати Порту проти гетьмана й переорієнтувати на підтримку когось з інших претендентів на булаву¹⁴⁷. «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) засвідчує, що татари «з погляду інтересів своєї держави, швидше Крим залишать порожнім, ніж погодяться на панування Туреччини в Україні». Саме тому вони «сильно протидіяли Порті» й 26 серпня уклали з повноважними представниками Запорожжя угоду про союз («конфедерацію»), відповідно до якої «Крим обіцяв низовцям всіляку допомогу, щоб тільки не піддавалися Порті й у вічній приязні

¹⁴⁵ Там само, арк. 9, 12.

¹⁴⁶ Там само, арк. 9, 12–13.

¹⁴⁷ БМЧ. ВР, спр. № 2577, арк. 45.

кримці низовим [козакам] також урочисто присягнули у випадку наступу Порти»¹⁴⁸.

На «великому зібранні» беїв і мурз приймається ухвала зберігати «дружбу» з представниками опозиційно налаштованої до гетьмана політичної еліти й надіслати їм на допомогу підрозділи під проводом Батирші-мурзи¹⁴⁹. Про це рішення було повідомлено українських старшин, козаків і поспільство, до якого беї і мурзи звернулися зі спеціальним листом. Вони засвідчували, що «рада наша на тому стала, що доки Крим Кримом (буде. — *Авт.*), аби дружба наша не переставала, того ж і від вас бажаємо...»¹⁵⁰. П. Дорошенку дали зрозуміти, що він незабаром «на ділі переконається, чого коштують знаки влади, одержані від султана, і що принесе йому більше користі, покровительство османів чи татар, якщо він не стане прохати милостей у хана, то вся його країна буде розорена»¹⁵¹.

7.3. Дипломатична боротьба в умовах загострення українсько-польського конфлікту 1671–1672 рр.

Через якийсь час П. Дорошенку вдалося перехопити посланців М. Рачковського й Л. Руданіна з листами до старшин із закликом організувати чорну раду, щоб усунути його від влади. Ця таємна провокаційна діяльність польського резидента дуже розлютила гетьмана. 29 березня він звернувся з листом до Я. Собеського, докоряючи йому та королю за ставлення до нього й Війська Запорозького. Мало того, зауважував П. Дорошенко, що польські урядовці відправили його послів із Варшави з принизливими для козацької держави примірниками угоди, так ще й підготували листи «на роздмухування вогню заколотів в Україні». Водночас П. Дорошенко звертався до Я. Собеського, як «першого громадянина й оборонця Вітчизни», з проханням переконати короля не йняти віри «фальшивим псевдопророкам» і заспокоїти «статечне Військо й увесь народ український» відповідними привілеями, клейнодами тощо¹⁵².

Відомості про переправу через Дністер татар Білгородської орди під проводом Суїн Казі-аги, які надійшли наприкінці першої декади бе-

¹⁴⁸ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 51–51 зв.

¹⁴⁹ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 92.

¹⁵⁰ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 49.

¹⁵¹ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... С. 92.

¹⁵² ББ. ВР, спр. № 255, арк. 13–13 зв; *Grabowski A.* Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845. Т. II. С. 306; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 331–332.

резня¹⁵³, поставили П. Дорошенка перед питанням, що з ними робити. Залишити їх на території Гетьманату означало б ще більше ускладнити становище населення; якщо ж направити на польські терени (фактично у Подільське й інші воєводства), то це неминуче призвело б до небажаного поновлення воєнних дій із Річчю Посполитою. Однак проблема розв'язалася сама собою, оскільки командувач татарського війська отримав від сілістрійського паші розпорядження організувати напад на польські володіння. Це мало засвідчити рішучість намірів Стамбула обстоювати права сюзерена над Україною й відповідно спонукати Польщу до відмови від претензій на неї. Імовірно, Суїн Кази-ага наполіг на участі українців у запланованій акції, оскільки гетьман вирішив направити на допомогу союзникові сформоване (до 20 козаків «з двома кіньми» з кожної сотні полків) з'єднання, очолюване наказним гетьманом Остапом Гоголем¹⁵⁴.

Зрозуміло, що воєнні дії у Поділлі, поява татар на Волині й Галичині не могли не стурбувати поляків. Серед різних прошарків населення частішали розмови про загрозу війни з турками. Незважаючи на певні розходження стосовно можливих термінів її початку, усі вважали її неминучою. Я. Собеський, наприклад, дотримувався погляду, що описану вище акцію Туреччина проводила для того, щоб перевірити готовність козацької України виконувати взяті на себе зобов'язання, зокрема, «зректися підданства королю й. м-ті й Р-чі П-тої». Ось до якого «відчаю, — підкреслював він 25 березня у листі до краківського біскупа, — привела відправа Петрановського й вбивство послів. Це досить добре видно по селах п. Кавецького, вбивці одного з тих послів». Він не приховував, що не схвалював «експедиції Петрановського з видрукowanими універсалами», бо не потрібно в такі часи шукати собі війни «за такої як у нас неготовності, незначній чисельності грошового війська». Ознайомившись зі змістом листів до нього від П. Дорошенка, а також від старшини до короля, Я. Собеський сподівався на мирне залагодження конфлікту. Разом із тим він радив готуватися і до воєнних дій¹⁵⁵. 12 квітня великий гетьман універсалом попередив шляхту Корони про небезпеку походу татар і козаків углиб її території¹⁵⁶.

¹⁵³ Державний архів у Кракові (далі — ДАК), ф. 452, спр. 372, арк. 45; *Целевич О.* Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-2 р. // ЗНТШ. Львів, 1898. Т. 25. С. 15.

¹⁵⁴ АГАД, ф. 549, спр. № 37, арк. 41; ДАК, ф. 452, спр. 372, арк. 24, 41, 43.

¹⁵⁵ *Kluczycki F.* Op. cit. Т. 1. Cz. 1. S. 634–635.

¹⁵⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 342.

Подібну позицію займав і примас Польщі. Стривожений відомостями про підготовку Османської імперії до війни, він 10 і 12 квітня звернувся з листами до М. Вишневецького, в яких констатував той неприємний факт, що татари з'явилися у межах Речі Посполитої за еміром султана, а також звертав увагу на отримане ханом розпорядження Мегмеда IV вирушати в похід зі «своїми і перекопськими ордами». З погано прихованим невдоволенням він нарікав на розіслані по Україні універсали, «про які ані мені, ані багатьом їх м. пп. сенаторам» не було відомо, проте саме через них, а також надання клейнодів М. Ханенку та убивство послів доведені до відчаю П. Дорошенко й Україна прийняли не «тільки турецького цезаря протекцію, а й панування...»¹⁵⁷.

Зрозуміло, що докори цих та інших осіб опосередковано адресувалися провіднику політики королівського двору — А. Ольшовському. Тому останній в листі до любельського воєводи (14 квітня) намагався відхреститися від допущених прорахунків в українському питанні. Зокрема, він наголошував на тому, що гетьман і полковники присягнули султану до появи злочасних універсалів, а клейноди М. Ханенку були відіслані відповідно до ухвал сенаторів і сейму. Польський сановник також підкреслював, що, як видно з надісланих листів «від усіх полковників», вони не хочуть «старост, ревізорів, поляків, приписують собі, що звільнилися від цього ярма...», та прагнуть одного — «зробити народ Руський удільною й незалежною Руською провінцією». На думку А. Ольшовського, довіряти П. Дорошенку можна буде лише тоді, коли той передасть королю вручені йому турецькі інсигнії, відкличе з Порти свого резидента, а також виконає передбачені Чуднівським договором «кондидації»¹⁵⁸. Трохи раніше у листі до Я. Собеського він підкреслював: «Йому ясно, що козаки не дотримуються жодної Чуднівської угоди, лише хочуть скинути панування Р. П-тої»¹⁵⁹.

Тривожні відомості про серйозність намірів Порти надходили до Варшави, Кракова, Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст. Однак не виключаємо, що відповідними розпорядженнями й заходами турецького уряду, спрямованими на підготовку до наступу на Польщу, великий візир хотів залякати Річ Посполиту, зробити її більш поступливою в обговоренні українського питання.

¹⁵⁷ Бібліотека Варшавського університету. Відділ рукопису (далі — БВУ. ВР), спр. № 1957, арк. 53–54 зв.

¹⁵⁸ Там само, арк. 51–52.

¹⁵⁹ *Kluczyci F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 643.

27 квітня польському послу Ф. Висоцькому в Стамбулі запропонували прийняти ідею «нейтральності України», сенс якої полягав у тому, що остання «мала стати самостійною державою, незалежною ані від Польщі, ані від Туреччини». Проте ця пропозиція була рішуче відхилена¹⁶⁰.

За таких обставин Варшава вживала заходів для оборони. Рада сановників дійшла висновку про доцільність скликання посполитого рушення шляхти, і перше віці («за два», з терміном готовності на 13 липня) королем було проголошене у середині квітня. Військову раду для обговорення питань, пов'язаних із підготовкою до війни, М. Вишневецький призначає на 10–14 травня. Підшукувалася кандидатура досвідченого офіцера на посаду коменданта Кам'янця-Подільського¹⁶¹. Вельми успішною виявилася операція з ліквідації П. Тетері, котрого отруїли на початку квітня. У цьому злочині обвинувачували берестейського каштеляна Степана Пясочинського, з яким покійний вів тривалий судовий процес¹⁶².

Усю складність ситуації добре розумів П. Дорошенко. Намагаючись виграти час, він і надалі основну ставку робив на вдалу реалізацію зовнішньополітичного проекту, а відповідно «розвивав дипломатичні зносини на всі боки»¹⁶³. Існують переконливі докази щодо того, що гетьман розглядав турецьку протекцію як вимушений крок, при цьому він добре усвідомлював приховані за цим потенційні ризики та несприйняття цього вибору більшістю поспільства й козацтва. Водночас, намагаючись уникати воєнних дій, як і раніше, він робить ставку на зіткнення між собою Росії, Порту, Криму й Речі Посполитої, втягуючи у цю конфліктну ситуацію інші держави. Останній аспект політики зумовлювався не лише несприятливим геополітичним становищем козацької України, а й не меншою мірою ослабленням її економічного та військового потенціалу (давалася ознаки також жахлива руйнація краю).

Так, аби уникнути можливого загострення відносин із Росією, десь наприкінці лютого — на початку березня, приймаючи грецького архієпископа Манасія, який їхав до Москви, П. Дорошенко попросив його передати «великому государю», що вони «раді б» йому служити, бо

¹⁶⁰ *Czamańska I.* Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimierza Wysockiego do Turcji w latach 1670–1672 // *Kwartalnik Historyczny*. 1985. R. XCII. № 4. S. 782; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. T. 1. Zabrze, 2009. S. 74.

¹⁶¹ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 34; *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. 1. S. 636–637; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 72.

¹⁶² ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 48; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. С. 277–281.

¹⁶³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 343.

«народ їх православний від поляків має утиски й велике гоніння», через що й «змушені були й агарянину тимчасово піддатися». Якщо ж поляки «почнуть їм докучати, то вони проти них почнуть стояти всі головами своїми, з жінками й дітьми, і з турками і з татарами заодно». Гетьман висловлював прохання, щоб цар «під свою государеву високу руку їх прийняв, і також їх, як й іншу їх братію, що на цьому боці Дніпра, у милостивому своєму государевому жалуванні мав і від всякого неприятеля захищав». Якщо питання протекції виявиться проблематичним, П. Дорошенко сподівався на те, що російський уряд сприятиме замиренню з польським королем на умовах Підгаєцького трактату¹⁶⁴. Він просив також дозволити Д. Многогрішному «бути з ним Дорошенком у дружбі й листуванні, і щоб із Запорозів посланців до польського короля не пропускав, і харчів їм і питва не давав; а чвари де всі походять від них запорожців»¹⁶⁵.

Гетьман вручив Манасію листа до Олексія Михайловича, в якому, насамперед, засвідчував свою приязнь: «...тебе православного государя, царя за главу собі маю». Центральне місце у цьому листі відводилося висвітленню двох проблем: негативних наслідків для України політики запорожців, які користуються підтримкою Москви, та вимушеності турецької протекції. «Низові запорозькі козаки, — писав П. Дорошенко, — суще непостійні, і в цей час дуже ворогують зі мною і з усім цим руським краєм: радять Короні польській зі своєї сторони розпочати брань проти цього українського народу, самі ж з низу з татарами кримськими сюди прийти намагатимуться...». Нещодавно ж запорожці, «виходячи з татарами, багато місць спустошили, церкви розорили і велике число християн у бусурманську видали неволю». Гетьман прохав царя вплинути на них, аби разом із поляками «з цією частиною України не ворогували»¹⁶⁶.

Дорошенко також писав, що «цей руський народ, над яким він старшинствує, не хоче цього ярма носити, його ж на нього Корона польська і Річ Посполита хоче накласти, бо не допускають тих вольностей війську запорозькому і народу руському, про які він, за думкою ради цього народу, через послів своїх прохав короля і Річ Посполиту»¹⁶⁷. Водночас гетьман обґрунтовував своє рішення піти на прийняття султанської протекції. «Утім з самого початку є неправда у тому, — зазначав він, — що санджаки, тобто знаки від царя турецького мені і підручному мені війську

¹⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 390–391.

¹⁶⁵ Там же. С. 391–392.

¹⁶⁶ Там же. С. 395–396.

¹⁶⁷ Там же. С. 396.

дані. Насправді ж, щадячи цілісність всієї України, захищаючи від розорення церкви Божі і відводячи людей згубу, часом я роблю те, чого не хочу: коли б ми не прийняли тих знамен турецьких й, будучи близько них, спротивилися їх волі, тоді треба було б нам із сильними бусурманами брань мати, але на це є ми німечними»¹⁶⁸.

Щоб послабити Річ Посполиту, П. Дорошенко вирішив одночасно просити про взяття козацької України під протекцію бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, котрий, як стало відомо, виношував плани заволіти польським трон. На переконання Я. Пердені, гетьман «детально орієнтувався у внутрішній боротьбі в Польщі і її відносинах з Бранденбургом»¹⁶⁹, чому сприяла вельми успішна діяльність у Речі Посполитій української розвідувальної служби, створеної свого часу Б. Хмельницьким. Як визнавав анонімний автор одного з повідомлень, П. Дорошенко «відає про найдрібніші справи, які діються у Варшаві, внаслідок чого треба остерігатися русі, яка тулиться при дворі, бо це великі зрадники, хоч і крутяться серед нас»¹⁷⁰.

7 квітня гетьман звернувся до Фрідріха Вільгельма з листом, який викликає чималий інтерес, особливо в контексті з'ясування політичних поглядів тогочасної правлячої еліти. Насамперед, П. Дорошенко наводить невеликий історичний екскурс про минулі подвиги Війська Запорозького, зокрема, зосереджується на походах «морем і суходолом» у турецькі землі. Він висловлює впевненість у тому, що «не зітреться у людській пам'яті славна Хотинська експедиція». Саме завдяки мужності та лицарській відвазі козаків поляки здобули багато перемог там, де б вони без них зазнали поразок. Козацтво, яке вірно служило польському королю, продовжує автор, хотіло тільки, щоб православна віра, церква і народ руський «заживали свободи». Проте Польща дедалі більше наступала на «нас й увесь народ руський», відбирала православні церкви і перетворювала їх на костьоли, укладала унії, заганяючи «нас, лицарських людей» у «невільницьке підданство, тирансько мордуючи й вбиваючи, нас і увесь народ руський у чим раз важче ярмо запрягаючи...». У листі П. Дорошенко згадав також «славної пам'яті відважного мужа небіжчика Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких», який скинув «це важке ярмо з ший наших»¹⁷¹.

¹⁶⁸ Там же. С. 395.

¹⁶⁹ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 269.

¹⁷⁰ Цит. за: *Муцик Ю.* Чигирин — гетьманська столиця... С. 191.

¹⁷¹ БМЧ. ВР, спр. № 1376, арк. 178–179; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 344.

Однак, зауважував гетьман, бажаючи залишатися «під природженим Паном» як «цієї Вітчизни сини», українці багато разів уклали перемир'я з поляками як за небіжчика Хмельницького, так і після нього «за присягою короля, всіх духовних і світських сенаторів». Проте ніколи «нам пп. поляки, вдаючись по відношенню до нас до різних хитрощів, цих присяг не дотримувалися, але, як тільки можна, старалися про згубу імені нашого». Він також, «взявши регімент гетьманський», «через багатьох послів горнувся» до королівського маєстату, колишнього й теперішнього, втім замість того, щоб дати спокій православній вірі, повернути церкви, відібрані під костьоли й віддані уніатам, підтвердити здобуті козацькою кров'ю «вольності наші й всього руського народу», замислили поляки «запрягти нас у ще важче ярмо і вже край наш розділили на дві частини й одну сторону продали московитам, а нашу хочуть перетворити у дике поле». Ми ж до цього часу, продовжував П. Дорошенко, не дозволяли їм «ці задуми сповнити» й надалі «скільки життя нашого стане про цілісність нашу і краю тутешнього при помочі Божій не перестанемо боронити»¹⁷². Дізнавшись від прихильних до нього людей у Польщі, що в курфюрста є цілком реальні шанси на те, щоб посісти польський трон, український правитель від імені Війська Запорозького «й народу Руського» пропонував Фрідріху Вільгельму допомогу, сподіваючись, що той, ставши «усім батьком», задовольнить потреби України, які ігнорувалися теперішнім польським королем¹⁷³. Хоча згаданий лист полякам удалося перехопити у Звягелі, ця справа набрала такого розголосу, що Берлін змушений був давати відповідні пояснення, запевняючи Варшаву у відсутності будь-яких контактів з українським гетьманом¹⁷⁴.

Тим часом П. Дорошенко намагався уникнути війни з Річчю Посполитою, свідченням чого слугує його лист до А. Ольшовського¹⁷⁵. Однак українські підрозділи змушені були в другій половині квітня — першій половині травня брати участь у нападах татар на землі Волинського, Подільського й Руського воєводств, тримати в напрузі шляхту цих регіонів і польське командування. Як і раніше, основним театром воєнних зіткнень залишався Кам'янецький повіт, де активно діяли опришківські загони¹⁷⁶.

¹⁷² БМЧ. ВР, спр. № 1376, арк. 179–180; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 344–345.

¹⁷³ БМЧ. ВР, спр. № 1376, арк. 180–181; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 345.

¹⁷⁴ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 271–274.

¹⁷⁵ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 22.

¹⁷⁶ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 60.

Однак чи існувала реальна загроза походу на Чигирин запорожців і кримських татар? Кримська еліта, попри еміри султана, й далі орієнтувалася на М. Ханенка. В останній декаді березня кримський посол у Варшаві однозначно засвідчував підтримку ханатом дій Польщі проти українського гетьмана («військо польське повинне зносити Дорошенка»); запевняв, що «власною рукою готовий убивати тих татар, що тепер впали до Польщі (Білгородська орда. — *Авт.*)...»¹⁷⁷. Однак хан, побоюючись гніву Мегмеда IV, не поспішав, попри прохання М. Ханенка, надсилати військову допомогу, що не могло не непокоїти кошового гетьмана та його соратників. Були вони також розчаровані й невдоволені поверненням із Батурина до Варшави А. Жальського, котрий віз гетьманські клейноди на Запорожжя. Певне враження на запорожців справив лист П. Дорошенка й 13 полковників, надісланий із Корсунської ради, в якому містився заклик визнати владу легітимного гетьмана й згуртуватися в ім'я єдності України¹⁷⁸. Отже, авторитет М. Ханенка серед козаків продовжував падати. Відомості про наявність у нього 20 тис. озброєного люду не мали реального підтвердження. У кращому разі їх могло налічуватися не більш як 4–6 тис. Відсутність кримської допомоги спонукала М. Ханенка відправити до хана посольство, щоб з'ясувати його готовність виступити супроти П. Дорошенка. Якби Аділ-Гірей погодився діяти спільно із січовиками, він на знак щирої приязні мусив би дати заручниками на Січ своїх синів. У разі відмови хана посланці М. Ханенка мали пригрозити походами запорожців на Крим¹⁷⁹.

Однак надіям опозиції на підтримку Криму так і не судилося збутися. У першій декаді травня 1671 р. Мегмед IV змістив з трону Аділ-Гірея (за його відмову триматися П. Дорошенка й полонофільської орієнтації). Ханом призначається Селім-Гірей, калгою — його брат Селамет-Гірей, нурадином — кузен Сафа-Гірей¹⁸⁰. Зрозуміло, що за таких обставин М. Ханенко не міг розраховувати на успішний похід на Чигирин, покладаючись лише на власні сили.

Припускаємо, що 24 квітня (н. ст.?) на Січі відбулася старшинська рада. Вона ухвалила направити посольство до Варшави, а також звернутися з листами до короля, королеви, великого й польного гетьманів і, можливо, інших сановників Речі Посполитої. Запорожці вимагали негай-

¹⁷⁷ *Kluczycki F.* Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 636.

¹⁷⁸ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 75.

¹⁷⁹ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 70–71; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 62.

¹⁸⁰ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 59; *Podhorodecki L.* Chanat krymski i jego stosunki z Polską... S. 213; *Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką... S. 253.

но розпочати наступ проти П. Дорошенка й передати гетьманські клейноди послам. При цьому М. Ханенко намагався заручитися сприянням королеви в справі позитивного вирішення питання щодо розв'язання воєнних дій, обіцяючи прийти на допомогу жовнірам. Водночас він недвозначно попереджав самого короля, що в разі відмови ввести польське військо в Україну змушений буде розірвати відносини з Польщею¹⁸¹.

Десь на початку травня до Чигирина на запрошення гетьмана прибув комісар М. Рачковський¹⁸². Брак джерел не дозволяє нам з'ясувати ані змісту, ані ходу переговорів між ними. Припускаємо, що розмови точилися навколо двох основних проблем: на яких умовах можливе повернення гетьмана й старшин у підданство короля та характер їх відносин із Портою. Мабуть, уже в другій декаді травня у Чигирині стало відомо про зміну хана на кримському троні, а на початку третьої з'явилися перші підрозділи кримських татар, які прибули на допомогу П. Дорошенку, через що його становище помітно зміцнилося. Натомість погіршилися справи М. Ханенка, котрий тепер мав остерігатися нападу татарських чамбулів.

Ця зміна ситуації позначилася й на тональності листа П. Дорошенка (від 26 травня) до короля і запропонованих пунктах можливого замирення з Річчю Посполитою. Так, гетьман інформував про прийом ним М. Рачковського «під титулом комісара», проте наголошував, що привезену ним інструкцію з королівської канцелярії вважає і вважатиме «за найпевніший документ неласки в. к. м-ті й всієї Р. П-тої...». Водночас П. Дорошенко підкреслював, що він із Військом Запорозьким ще не втрачають надії на підтримку короля, й нагадував, що саме від його рішення залежить доля не лише України, а й порятунок Речі Посполитої¹⁸³.

Шлях до спасіння спільної «Вітчизни» гетьман убачав у задоволенні королем надісланих йому разом із листом «Пунктів» — своєрідної програми Війська Запорозького. Поряд з традиційними вимогами релігійного змісту вони передбачали відмежування Брацлавського й Київського воеводств та Подільського полку; підпорядкування Києва після закінчення терміну дії Андрусівської угоди гетьманській владі; повернення коштів, які дав у заставу польському панству П. Тетеря, до військової скарбниці. Йшлося також про поновлення давніх козацьких прав і привілеїв;

¹⁸¹ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 70–71; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 82.

¹⁸² ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 61.

¹⁸³ БМЧ. ВР, спр. № 844, арк. 89; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 349–350.

проголошення амністії у конституції, «аби у забуття пішло все, що сталося під час війни»¹⁸⁴.

Болісними для П. Дорошенка стали спочатку непорозуміння, а потім і відвертий розрив з І. Сірком, що обіймав посаду полковника і мав великий авторитет серед козацтва, особливо запорозького. Уже в березні у джерелах знаходимо відомості, що через напад останнього на буджацьких татар — союзників гетьмана розгніваний володар булави «послав по нього з мандатом, аби став перед суддями». Проте І. Сірко проігнорував це розпорядження¹⁸⁵. Дізнавшись про його суперечності з П. Дорошенком, М. Ханенко звернувся до полковника з пропозицією об'єднатися («щоб з ними одно розумів і козаків до себе збирав»), однак іти у підпорядкування до невизнаного городовим козацтвом гетьмана той також не захотів, намагаючись зберегти самостійність¹⁸⁶.

Чи не виношував полковник задум вступити у боротьбу за булаву? Відповісти на це запитання непросто. Виявлені джерела не містять свідчень про наявність у нього таких намірів. Можемо лише констатувати, що І. Сірко перейшов в опозицію до П. Дорошенка й десь у кінці квітня — на початку травня вислав від імені свого полку до короля посланця Олексу Полежана, засвідчуючи йому «вірне підданство» і непричетність у минулому «до бунтів і повстань», спрямованих проти Яна Казимира. При цьому він підкреслював небажання «триматися» за тих, котрі «забули боязнь Божу і обов'язок залишатися вірними Пану своєму дідичному»¹⁸⁷. Зрозуміло, що Варшава не могла проігнорувати цього звернення. 12 червня М. Вишневецький направив полковнику листа, у якому висловлювалась вдячність за його позицію. Лист також закликав продовжувати надалі зі «своїм полком» зберігати вірність Речі Посполитій і бути прикладом для інших козаків, аби вони «до нас повернулися». Щоб «вольності й свободи» Війська Запорозького залишалися непорушними, король на липень призначив нову комісію й обіцяв особисто «наблизиться у ті краї»¹⁸⁸.

Помітною віхою в розробці підвалин внутрішньої і зовнішньої політики Варшави стали ухвали зібраної 13 травня королем військової наради сенаторів, на порядку денному якої стояло 21 питання. Основне, що хвилювало присутніх, — чи варто вести переговори з П. Дорошенком та

¹⁸⁴ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 24.

¹⁸⁵ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 21.

¹⁸⁶ Там само, арк. 69.

¹⁸⁷ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 218 зв.

¹⁸⁸ Там само.

кому надіслати булаву. Принциповими були й питання про скликання посполитого рушення; введення армії у межі козацької України; про доцільність виплати упоминків Кримському ханату; про відносини зі Стамбулом тощо¹⁸⁹. Під час обговорення проблеми взаємин з українським урядом були оголошені листи гетьмана з клопотаннями про затвердження умов Гадяцького договору, у залежність від чого ставилося можливе «заспокоєння України». П. Дорошенко також просив надіслати йому гетьманські клейноди. Сенатори в цілому схилилися до думки про доцільність відновлення з ним переговорів (предметом дискусії були лише проблеми, пов'язані зі стосунками з М. Ханенком). Урешті-решт вирішили скликати нову комісію, дату проведення якої король призначив на 3 липня¹⁹⁰. Загалом же розв'язання «української справи» воєнним чи мирним шляхом передавалося на розсуд Яна Собеського¹⁹¹.

Жваве обговорення викликали пропозиції останнього щодо підготовки Речі Посполитої до можливої війни з Османською імперією. Великий гетьман вважав, що армію слід зосереджувати під стінами Кам'янець-Подільського, оскільки його фортеця є «щитом воеводства Подільському, Волинському і всьому Руському». Це надасть можливість підготувати її до оборони «меншим коштом і за коротший термін», а також дозволить забезпечити потреби війська у продовольстві. Коли ж військо стане під Львовом, де мало збиратися посполите рушення, то противник, найімовірніше, візьме Кам'янець в облогу. Поява ж тут польських підрозділів, на переконання Я. Собеського, мала позитивно вплинути на козаків, які підтримують П. Дорошенка¹⁹².

Через кілька днів М. Вишневецький звернувся з універсалом до П. Дорошенка, Війська Запорозького городового й «усіх обивателів в Україні», в якому повідомлялося про Острозьку комісію й «декларацію ласки нашої» на «пункти супліки», яку розіслано по полках. Однак український гетьман, говорилося в універсалі, від імені всього Війська наполягає на задоволенні інших клопотань («недосконалих претензій»). Оскільки з часу сходження на трон король завжди дбав про «заспокоєння України» й збереження козацьких вольностей, то й тепер, аби «Військо

¹⁸⁹ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 53–54; *Korzon T. Dola i niedola...* Т. III. S. 13–14.

¹⁹⁰ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 53–54; *Kluczycki F. Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 637, 665; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko...* S. 278.

¹⁹¹ *Kluczycki F. Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 665.*

¹⁹² ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 53–54; *Jaworski M. Kampania ukraiinna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1965. T. XI. Cz. 1. S. 84–85; Kluczycki F. Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 651–652; Korzon T. Dola i niedola... T. III. S. 14–18; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... S. 279.*

наше Запорозьке могло мати остаточну сатифіскацію і якнайшвидше ґрунтовно заспокоєне», він призначає проведення нової комісії на 3 липня у наближеному до польського табору місці. Тому М. Вишневецький пропонував гетьману прислати для участі в її роботі послів із повноваженнями «тракувати з нашими комісарами»¹⁹³.

Розробляється також «Інструкція» для Вацлава Тележинського, якого планувалося відправити до П. Дорошенка та Війська Запорозького. Згідно з документом, він мав якнайшвидше добратися до Чигирини й передати гетьману королівського листа. При цьому посланцю доручалося повідомити про прагнення М. Вишневецького до «ґрунтового умиротворення» України і пояснити, що у зв'язку зі зривом роботи комісії в Острозі король «хоче назначити нову комісію, аби претензії й вимоги Війська Запорозького за її допомогою задовольнити». Якщо у гетьмана виникнуть сумніви щодо безпеки своїх послів, «Інструкція» зобов'язувала В. Тележинського разом із М. Рачковським стати заручниками козаків¹⁹⁴. Проте з невідомої причини цей посланець до П. Дорошенка не виїхав.

24 червня володар булави відіслав листа до Яна Собеського, звертаючи його увагу на порушення польською стороною умов Підгаєцького трактату. Зокрема, він не без іронії запитував, хто наказував корогвам Васильковського та Я. Пива захоплювати Чорнобиль, «який перебував під булавою Війська Запорозького, а в ньому до неволі нашого стражника Городию брати», вступати до Димера, здійснювати наїзди «на городи українні, як то на Остер і Стайгичиню (Стайки?), Ольшанку витяти й спалити, а тепер нещодавно Новосілку, вбогих ченців братських київських, Макарів, вогнем і мечем знести не лише допустив, але й розпорядився і Білу Церкву спалити наказав?» П. Дорошенко зазначав, що про такі дії польських жовнірів на Поліссі він неодноразово повідомляв як королю, так і великому коронному гетьману, й запитував, чи варто йому тепер до «того короля й Р. П-ої тиснутися у ярмо», якщо вони розділяють єдине Військо Запорозьке, «наших свавільників низових бунтівними привілеями на виступ супроти городових козаків підбурюють, надсилаючи гроші та клейноди; ради чернецькі збирати, гетьманів убивати намовляють. А таким чином релігію нашу православну греко-руську, Військо Запорозьке і не лише Україну, а увесь народ стараються погубити». Гетьман звертав увагу Яна Собеського на те, що фактом отримання еміра і санджаків змусив орду й султана відмовитися від допомоги свавільним запорожцям. Його скарги мали й інший результат — турецький уряд позбавив влади

¹⁹³ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 204 зв.

¹⁹⁴ Там само, арк. 206–206 зв.

попереднього хана й призначив на його місце Селім-Гірея. Водночас він засвідчував свою готовність розпочати переговори і висловлював бажання, щоб вони проводилися у Меджибожі за участі в них самого Яна Собеського. При цьому гетьман наполягав, щоб «за прикладом Задніпровської сторони» їх відокремили кордоном, «без якого неможливо дійти згоди»¹⁹⁵.

24 червня написав листа до великого гетьмана й М. Рачковський. Він повідомляв, що П. Дорошенко задоволений з того, що король і Річ Посполита уповноважили його дбати про заспокоєння Війська Запорозького, й «зиче щирого з Республікою миру». Лист містив прохання, щоб польський уряд знайшов можливість ще до початку роботи комісії надіслати в Україну гетьманські клейноди й вивести залоги з Білої Церкви й Димера. За словами польського резидента, П. Дорошенко не приховав і того, що частина козацтва побоюється, щоб король «їх з протекції своєї не виключив, а є деякі такі, які ніколи не хотіли миру, як-то подністровські полки». Він також запевняв, що відразу після виведення залоги виступить особисто з військом під Білу Церкву і звідтіля направить комісарів для переговорів з Яном Собеським, крім того, відішле з України орду і звернеться до хана з проханням не «здійснювати нападів» на Польщу. У повідомленні містилася й інформація про недоцільність подальшого перебування М. Ханенка, «котрий не має жодної потуги», на Запорожжі. Відповідно пропонувалося відкликати його до двору, адже через їхні суперечності з П. Дорошенком «буде у замішанні перебувати Р. П-та». М. Рачковський зазначав, що в майбутніх переговорах Військо Запорозьке вимагатиме встановлення чітко визначеного кордону між ним і Річчю Посполитою; заборони появи на українській території польського війська; скасування унії; виведення залог. Гетьман, на думку посланця, намагатиметься закріпити за козацькою Україною такі ж привілеї, які має «Задніпров'я у Москви, яке не дає жодної контрибуції і в мирі залишається, а Многогрішному з казни царської йде платня»¹⁹⁶.

Через кілька днів П. Дорошенко одержав листа від Яна Собеського й королівський універсал, з яких дізнався про призначення М. Вишневецьким нової комісії. 27 червня він надіслав листа великому гетьману, де висловлювалася вдячність за цю ініціативу Варшави, однак не приховувалося обурення тим фактом, що в умовах оголошеного на Поділлі перемир'я (кореспонденція велася через подільського полковника) Г. Сільницький з кількома тисячами жовнірів напав на Могилів і «досить щедро

¹⁹⁵ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 25, 28–28 зв; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 311–312.

¹⁹⁶ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 25; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 139–142.

(як мені повідомляють) наситився кров'ю християнською і ледь не вщент випалив вогнем передмістя і начебто ворог пограбував усе майно...». При цьому П. Дорошенко цілком резонно намагався з'ясувати, чи ця акція «сталася за розпорядженням й. к. м-ті чи ні», а отже «чи маємо очікувати на комісію і за нею жаданого миру». Якщо ж, підкреслював він, «забезпечувати комісією і в такому випадку дозволяти у кров занурюватися Белонні*, то це притаманно не Панській ласкавості, а нелюдській жорстокості»¹⁹⁷. Нагадаємо: згадана акція сталася у той час, коли правлячі кола Речі Посполитої проголосили курс на замирення з козацькою Україною. Чи знав Г. Сільницький про таке рішення уряду, наявний стан джерел з'ясувати не дозволяє.

Вочевидь, маючи намір помститися за згадані воєнні операції польських підрозділів, П. Дорошенко віддав розпорядження брату Григорію з частиною полків і татар завдати ударів по прикордонних районах Поділля. Нам не вдалося, через брак джерел, з'ясувати причини зближення М. Рачковського з П. Дорошенком, але польський резидент явно засвідчував йому свою прихильність. Він не лише підтримував позицію гетьмана щодо умов переговорів із Польщею, але й викрив «усіх зичливих й. к. м. козаків», яких завербував на свою сторону «тарасівський сотник» (Лесько Руданін). Їх було схоплено, а одного з них, Улановського, гетьман звелів розстріляти¹⁹⁸. П. Дорошенко продовжував вести переговори з правителем Лівобережжя. Відправлений ним посланець Лозовицький відверто повідомив лубенському полковнику Андрію Нестеренку, що їде до Дем'яна Многогрішного, аби «він, гетьман, із задніпровським гетьманом, з Петром Дорошенком, разом» був¹⁹⁹. Крім того, у Чигирині виношувалися плани порозуміння із запорозькими козаками²⁰⁰.

Відправивши посольство під проводом корсунського полковника до хана з проханням надіслати допомогу, П. Дорошенко розраховував на скорий підхід (за наказом султана) кримських татар²⁰¹. Успішною виявилася місія чергового посольства до Стамбула. Воно було приязно прийняте самим султаном, який запевнив «гетьмана й усіх козаків» у непорушності своєї протекції, щоправда, за умови, щоб надавали послуги Порті і «разом з кримським ханом йшли туди, куди їм накажуть».

* Белонна — у римській міфології богиня війни, матір Марса.

¹⁹⁷ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 23; *Grabowski A.* Ojczyście... Т. II. S. 309–310.

¹⁹⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 351; БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 367.

¹⁹⁹ НБУВ. ІР, ф. II, спр. № 13948 (б.а.).

²⁰⁰ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 81.

²⁰¹ *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской агрессии в Восточной Европе... С. 97.

Мегмед IV гарантував Війську Запорозькому безпеку з боку Кримського ханату, вимагаючи водночас утримуватися від нападів на його територію. Разом із тим султан застеріг, що Україна буде «повністю знищена», якщо «підуть під протекцію до іншого володаря». Каймакан передав у дарунок П. Дорошенку коня з сідлом. Він також відправив листа до хана, нагадуючи про необхідність жити у згоді з козаками²⁰².

Вочевидь, у той час П. Дорошенко звернувся з листом до великого литовського гетьмана Михаля Казимира Паца, в якому прохав поклопотатися перед королем щодо можливості замирення з Військом Запорозьким. Водночас він висловлював бажання, щоб комісарами на переговорах були представники Великого князівства Литовського, мотивуючи це тим, що «коронні завжди за мету мають власний приватний інтерес і не допускають миру»²⁰³.

Зі свого боку правлячі кола Речі Посполитої не поспішали вносити корективи у свою політику стосовно Правобережного Гетьманату. Незважаючи на згоду короля провести комісію, як і раніше, послідовно витримувався курс на позбавлення П. Дорошенка булави й передачу влади М. Ханенку. Як засвідчує лист підканцлера від 26 червня до коронного великого гетьмана, польська сторона вважала комісію «справою сумнівною»²⁰⁴. Того ж дня А. Ольшовський повідомив посла у Туреччині Ф. Висоцького, що відіслав йому кілька оригіналів листів гетьмана, які слід показати турецьким сановникам, аби ті переконалися, як «нещиро й зрадливо поводить той чоловік і протекції всюди шукає розумом і пером Тукальського митрополита київського...»²⁰⁵. Водночас Варшава була не на жарт стурбована заявами М. Ханенка, що він не зможе протриматися протягом літа, і висловлювала побоювання, щоб кошовий гетьман з відчаю «не відступив від короля» й не порозумівся з П. Дорошенком. На переконання одного з високоповажних урядовців, такий союз міг би виявитися «непоправною втратою для Р. Посполитої», оскільки саме «ця незгода між ними є порятунком Республіки»²⁰⁶. Тривогою був сповнений і лист Я. Собеського до підканцлера від 17 липня 1671 р., у якому він, говорячи про можливе порозуміння Запорожжя з Дорошенком, відзначив, що, коли б «до цього, бережи Боже,

²⁰² ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 83.

²⁰³ *Chrapowicki J.A. Diariusz. Cz. III: Lata 1669–1673. Warszawa, 2009. S. 161.*

²⁰⁴ *Kluczycki F. Op. cit. T. I. Cz. 1. S. 655.*

²⁰⁵ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 57 зв.

²⁰⁶ ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. № 272/II, арк. 258.

дійшло, то була б то тяжка для Р[ечі] П[осполитої] компанія»²⁰⁷. Аналогічні думки висловив і Ярмолінський, який підкреслював: говорять, що Дорошенко з Ханенком ведуть переговори, гетьман обіцяє Ханенку «наказне гетьманство» й «хоче в цілому з ним порозумітися, а це все на велику Вітчизні руїну й бодай цього не трапилося»²⁰⁸.

20 липня запорозький гетьман отримав листа від А. Ольшовського, в якому роз'яснювалася позиція короля й польського уряду щодо козацької України. Респондент, зокрема, наголошував, що М. Вишневецький, зважаючи на листи П. Дорошенка до нього із засвідченням покірності, погодився на проведення комісії з тим, щоб позбавити гетьмана можливості демонструвати перед поспільством, нібито «король не зичить йому ласки і не хоче показати милосердя». Водночас А. Ольшовський заспокоював М. Ханенка, що П. Дорошенку не нададуть військових клейнодів і булави, оскільки вони вже надіслані королем на Січ. У разі ж, якщо справа все-таки дійде до укладення угоди з цим «злим і несамовитим чоловіком», кошовий гетьман може бути впевнений у тому, що польська сторона «не відступиться того, що в Острогу є ухвалено з п. Богаченком і товаришами, надісланими від в. м. і Війська Низового»²⁰⁹.

У той же час до М. Ханенка написав і М. Вишневецький. Король висловлював подяку за одержаний оригінал ханського листа з Криму, в якому йшлося про те, що хан «війни вести проти Дорошенка не буде, котрого визнає повністю присяглим підданам цезаря турецького». М. Вишневецький інформував про спорядження до Селім-Гірея посольства із засвідченням «приятності нашої» і побажанням мати від нього «таку ж приязнь, яка існувала за його попередника». Він переконував запорозького гетьмана, як особу, яка «збридилася турецької протекції», у необхідності, якщо почнеться наступ хана «на державу нашу», організувати напад на Крим разом з калмиками «за наш маєстат і цілісність Речі Посполитої», а також повідомляв про благословення коронних гетьманів на боротьбу з ворогом «Хреста Святого і Корони Польської». М. Вишневецький наголошував на незрозумілій знятості Дорошенка й Тукальського, які досі не приступають до переговорів²¹⁰.

Аналіз змісту цих листів дає підстави зробити два важливі висновки. По-перше, зініціювавши скликання комісії на 3 липня, король та його оточення й гадки не мали йти на серйозні поступки П. Дорошенку, а

²⁰⁷ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 86.

²⁰⁸ Там само, арк. 92.

²⁰⁹ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 220 зв.–221.

²¹⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. № 1411/II, арк. 155–157.

хотіли лише домогтися від нього визнання умов Острозького договору. По-друге, ще до 20 липня, тобто до початку операції українського гетьмана по захопленню Білої Церкви й надходження відомостей про появу Білгородської орди у межах Подільського воєводства, М. Вишневецький віддав розпорядження коронним гетьманам вести боротьбу з татарами (а отже, і з П. Дорошенком) на території Правобережного Гетьманату. Це означало, по суті, початок воєнних дій не лише проти козацької України, а й Криму та Порту.

10 липня Я. Собеський відповів на обидва листи до нього П. Дорошенка, відзначивши надзвичайну складність українсько-польських відносин, побудованих на взаємних чварах, підозрах, кривавих акціях. Зрозуміло, що урядовець хотів спростувати висунуті українським гетьманом обвинувачення польської сторони в порушенні нею Підгаєцьких пактів. Він висловлював жаль з приводу вчиненого жовнірами кровопролиття під Могилевом, «яке не тільки тепер, але ще двадцять років тому слід було зупинити», дорікав за надіслання посланця з листом до бранденбурзького курфюрста²¹¹.

Попри гостроту висловлюваних претензій, великий гетьман щиро засвідчував свою прихильність до врегулювання українського питання через поновлення переговорів та укладення угоди. «А що в. м. пан запитуєш моєї поради, якого маєш триматися володаря, — повідомляв він П. Дорошенку, — чи природженого християнського монарха, від котрого, вважаєш, маєш певні кривди і неприязнь, чи того, котрий все обіцяє, аби чим швидше вловити в. м. пана, я, як давній приятель в. м. пана і від якого відчув приязні до себе почуття і все Військо Запорозьке — прихильність, раджу й застерігаю, аби не хапався легковажних й зрадливих обіцянок, бо що в. м. пану обіцяють й будуть обіцяти, впевнений наперед, що не дотримаються [цього], лише [обіцяють] доки, поки не впіймають в. м. пана. Бо те, що вони чинять, вони роблять не з любові до в. м. пана, але щоб тільки нас християн могли на віки між собою зваджувати...»²¹².

Не виключаємо, що правобережний регіментар не облишав надій порозумітися з М. Ханенком, тому час від часу посилав до нього довірених осіб. Відомо також, що до запорозького гетьмана з листом звернувся і М. Рачковський, намовляючи, «аби єднався з Дорошенком»²¹³. Захоплений під Шаргородом польським роз'їздом козацький сотник повідомив

²¹¹ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 30–30 зв.; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 313–314.

²¹² ББ. ВР, спр. № 255, арк. 30 зв.–31; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 314–316.

²¹³ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 106.

новину: «Дорошенко вже Ханенка перетягнув на свою сторону»²¹⁴. Проте невдовзі з'ясувалося, що це не відповідало дійсності. М. Ханенко, який прагнув булави, відхилив усі пропозиції П. Дорошенка. Він посилав навіть посольство до нового хана з метою домогтися поновлення договору із Запорожжям, який було укладено з його попередником. Проте Селім-Гірей відмовився під тим приводом, що «він не готовий вирушати проти підданого Порти, котрим є Дорошенко»²¹⁵.

У листі до М. Ханенка хан закликав, аби «з Дорошенком одного тримався»²¹⁶. Однак той звернувся до традиційних союзників запорожців у боротьбі з кримськими татарами — калмиків, схилиючи їх до спільного походу на Крим. Їхні старійшини прийняли цю пропозицію, і в другій декаді серпня на Запорожжя прибуло 4-тисячне калмицьке військо²¹⁷.

Водночас обраний на Січі гетьман продовжував, як і раніше, переконувати польський уряд у необхідності перейти до силового тиску на свого опонента. Він відправив до короля посланця Щербину з листом, зміст якого нагадував легкий шантаж. Якщо Польща не надасть йому допомоги, застерігав М. Ханенко, то він «змушений буде піти на домовленість з Дорошенком і ханом»²¹⁸. 1 серпня він написав листа Я. Собеському, у якому повідомляв про наслідки переговорів із новим володарем Криму. Лист містив прохання розпочати наступ в Україну і обіцянку вдарити разом із калмиками «на Крим». «Ми Військо Запорозьке, як вірні піддані, — запевняв запорозький гетьман, — не лише не жаліємо пролити кров свою, але і самих себе за й. к. м-ть і Р[іч] П[оспол]иту...»²¹⁹. Після цього М. Ханенко з кількома тисячами запорожців вирушив у землі Білгородської орди, яка, як писав він Я. Собеському, «стоїть з Дорошенком супроти й. к. м». У листі також висловлювалося прохання негайно наступати «з військами коронними на того зрайдцю Дорошенка, а то орда, почувши про нашу присутність у своїй землі Білгородській, відразу ж поспішить від нього до своїх країв...». П. Дорошенко ж, повідомляв М. Ханенко, направив «на оборону Криму від нас» козаків Кальницького полку, бо не хочуть «кримські орди йти на допомогу, боячись, аби ми не знесли Криму»²²⁰.

²¹⁴ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 361.

²¹⁵ ДАК, ф. 452, спр. 372, арк. 101.

²¹⁶ Там само, арк. 106.

²¹⁷ Там само, арк. 101.

²¹⁸ Там само, арк. 108.

²¹⁹ Grabowski A. Ojczyznie... T. II. S. 143.

²²⁰ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 78; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 150.

Зрозуміло, за умов, коли королівський двір обрав курс на розв'язання існуючих проблем збройним шляхом, втрачати союзника було не з руки. Отже, на початку серпня 1671 р. М. Вишневецький звернувся з листом до запорозького козацтва, в якому намагався дискредитувати П. Дорошенка й підбурити товариство на проведення диверсій в тилу правобережного гетьмана, коли той вирушить у похід²²¹.

Король повідомляв запорожцям про розпорядження скликати 3 липня нову комісію, в якій мали взяти участь великий гетьман і сенатори, що перебуватимуть в обозі польського війська. Проте встановлених термінів не було дотримано. Щодо П. Дорошенка, то, за версією варшавського двору, він так і не надіслав свого посольства для ведення переговорів. Навпаки, він нібито навмисне закликав орду для того, щоб «пани польські свої власні, дідичні маєтки мали в Україні і володіли ними, але сам хоче бути єдиним удільним володарем (паном) і господарем всієї України, котрому припало до смаку кількарічне панування й обернення всіх прибутків на свій пожиток, з-за яких самих піддався і присягнув турецькому султану». Однак, підкреслював король, він не дозволить, якщо розпочнуться переговори, пристати на те, «щоб Україна мала бути від'єднана від Корони Польської»²²².

На шляху боротьби за визнання удільності України П. Дорошенко намагався запевнити польську сторону, що, зважившись на такий крок, Річ Посполита «мала би нас зичливих і готових до допомоги собі проти кожного спільного неприятеля». Водночас це дозволяло б, «відв'язавши шаблю від боку», розпочати переговори щодо інших питань. Чи не кращою на майбутнє «володарю [пану] і Р[ечі] П[осполю]тій коронній було б славою, — запитував гетьман, — мати удільну Україну по відношенню Церкви і вольностей народу грекоруського у відправленні богослужінь і всього Війська Запорозького заспокоєння у клопотаннях і мати теж собі їх як учтивих слуг і вірних підданих...». Гетьман допускав також можливість виплати Україною спеціального грошового податку до польської скарбниці²²³. Отже, основні його зусилля спрямовувалися на те, щоб переконати Річ Посполиту погодитися на окремішність Української держави, яка, своєю чергою, визнавала протекцію короля на умовах виконання на його користь військового обов'язку та виплати певної суми данини (щось на зразок прийнятої турецької протекції).

²²¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 1411/II, арк. 135–136.

²²² ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 1411/II, арк. 136–137; БМЧ. ВР, спр. № 168, арк. 677; БН. ВМФ, № 7600; № 2099, арк. 630–632.

²²³ ББ. ВР, спр. № 255, арк. 33 зв.–34.

Проте і цього разу переговорний процес розпочати не вдалося. 30 серпня П. Дорошенко довідався про заблокування підрозділів брата Григорія у Брацлаві²²⁴. Наступ поляків, як він вважав, означав кінець переговорного процесу й розв'язання широкомасштабної війни²²⁵. Український гетьман розумів, що Я. Собеський свідомо зволікає з переговорами. Зі свого боку, він також (щоправда, з інших міркувань) був зацікавлений у виграші часу. Тому постійно направляв до польського табору посланців, засвідчуючи готовність піти на значні поступки. Якщо вірити У. Вердому, 28 жовтня черговий посланець в усній формі проінформував Я. Собеського, що український володар усвідомив свої важкі провини перед Короною і готовий, якщо перемовини завершаться укладенням перемир'я, видати полякам нурадин-султана та значніших мурз²²⁶. Сам коронний гетьман назвав ці пропозиції «неймовірними»²²⁷.

Сподівання П. Дорошенка на отримання військово-політичної підтримки з боку Османської імперії цього разу виправдалися. Як з'ясувалося згодом, 3 жовтня Мегмед IV звернувся з листом до М. Вишневецького, нагадуючи про отримання козаками «від нас» бубнів, корогви й бунчука, що засвідчило «ласку нашу» «над народом козацьким». Султан радив королю відвести польське військо з України «до своєї держави», попереджаючи, що інакше навесні «з неліченим військом, шукаючи ворога», вирушить на нього²²⁸. Того ж дня великий візир Ахмед Кьопрюлю написав листа до підканцлера Речі Посполитої. У ньому наголошувалося, що П. Дорошенко, згідно з існуючими домовленостями, перебуває під протекцією Туреччини. Отже, спроба Речі Посполитої оволодіти за допомогою військової сили Правобережним Гетьманатом «суперечить згоді»²²⁹.

1 листопада Я. Собеський офіційно оголосив про завершення української кампанії. Попри здобуті успіхи, йому так і не вдалося досягти основного — капітуляції П. Дорошенка та встановлення контролю над всією територією правобережної частини Української держави. Крім того, на наш погляд, було б помилкою стверджувати, що дана акція відсунула «на короткий термін безпосередню загрозу для самої Речі Посполитої»²³⁰. Сталося якраз навпаки. Поява коронного війська у володіннях Османів до

²²⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 437.

²²⁵ *Jaworski M.* Kampania ukraińska... S. 110.

²²⁶ Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 377.

²²⁷ *Kluczycki F.* Op. cit. Т. 1. Cz. 1. S. 712.

²²⁸ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухой, спр. № 155/181, арк. 301–302.

²²⁹ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 192.

²³⁰ *Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629–1696. Warszawa, 1983. S. 181.

межі загострила польсько-турецькі відносини, чого ніяк не хотіли визнати у Варшаві. Тож реально Польща не отримала від проведених на Правобережжі військових заходів жодних дивідендів. Проте однозначно при цьому виграла Європа. Адже, на думку М. Яворського, «коли б не було кампанії 1671 р., то Туреччина не починала б війни з Польщею у наступному році, а спрямувала б свій удар проти Австрії, яка для Порту становила більшу військову загрозу, ніж Польща»²³¹.

7.4. Демарш Дем'яна Многогрішного

Центральною подією зими 1672 р. стали переговори між П. Дорошенком та Д. Многогрішним. Обидва гетьмани підтвердили домовленість про досягнення перемир'я і визнання легітимності влади один одного відповідно над Правобережною і Лівобережною Україною. Не виключено, що П. Дорошенко намагався через Д. Многогрішного з'ясувати позицію Москви стосовно прийняття Правобережного Гетьманату під царську протекцію на умовах діючих українсько-російських угод. Як засвідчував Г. Неїлов, лівобережний гетьман у розмові з ним недвозначно підкреслював, що «коли б де царська величність дозволив тієї сторони Дніпра гетьмана Петра Дорошенка прийняти під свою государеву високочершавну руку, і він би Дорошенко був на тому боці Дніпра гетьманом, а я б де на цій стороні; і Дорошенко би ту сторону від ворожих людей оберігав, а ця б де сторона у смироті і в тиші була, а на цю б сторону ворогів він Дорошенко б не допускав»²³².

Вочевидь, у лютому 1672 р. за сприяння Й. Тукальського П. Дорошенку вдалося схилити Д. Многогрішного до прийняття протекції Османів, що відкривало шлях до об'єднання козацької України. Д. Многогрішний наважився на цей крок, оскільки розчарувався у політиці Москви, яка, на його думку, ігнорувала інтереси Лівобережного Гетьманату, зокрема, не оберігала його територіальної цілісності («великий государ зволив віддавати землі нашої потрохи» полякам, насамперед, у прикордонному районі р. Сож), не захищала околиць Києва й володіння монастирів від нападів Я. Пива, відповідно до договору з Польщею повернула їй Київ та інші правобережні міста тощо. Не могли не настожити його й чутки про те, що цар хоче передати булаву київському

²³¹ *Jaworski M. Kampania ukrainna... S. 127.*

²³² *Акты ЮЗР. Т. 9. С. 644.*

полковнику Костянтину Солонині²³³. Втрачаючи підтримку серед старшини й не маючи її серед козацтва, Д. Многогрішний, який підозрював Москву у намірі позбавити його булави, сподівався утриматися на гетьманстві за допомогою П. Дорошенка. Запорукою їхньої тісної співпраці, на думку лівобережного регіментаря, мав стати шлюб його племінника Михайла з донькою правобережного гетьмана²³⁴.

Показово, що в той час радикалізуються вимоги запорожців до Речі Посполитої. На М. Ханенка покладалися зобов'язання домагатися від Варшави повної ліквідації унії; збільшення чисельності Війська Запорозького до 50 тис. осіб; заборони, щоб «нога жовніра польського в Україні не ставала»; зарахування «до полків українських козаків» Подільського полку та проголошення Могилева «прикордонним українським містом» тощо²³⁵.

За таких обставин новообраний гетьман був змушений скоригувати власні політичні погляди. Відмовившись від обстоювання козацької «станової автономії», він перейшов на позиції державного автономізму козацької України. Аналіз змісту його «Інструкції» від 26 січня 1672 р. посольству на сейм дає підстави стверджувати, що нова програма значною мірою ґрунтувалася на ідеях, сформульованих П. Дорошенком. Зокрема, в її пунктах зазначалося, що головною причиною «нешасної війни» були жорстокі релігійні переслідування й «потопання ... прав, вольностей і свобод» українців. Посли уповноважувалися порушити клопотання, щоб сейм ухвалив рішення, згідно з яким «віра Руська старожитна своїми тішилася вольностями». Лише це могло стати запорукою подальших домовленостей щодо підданства Війська Запорозького королю й Речі Посполитій.

Висувалася вимога залишити «Військо Запорозьке Низове і Городове» при традиційних вольностях. Щодо козацьких промислів, то їх заборонялося обкладати податками. Козаки мали одержати дозвіл на вільне проживання «у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському як у володіннях й. к. м., так і в шляхетських, духовних і світських». Адміністративний устрій мав традиційно засновуватися на полково-сотенній системі, якою передбачалося існування Чигиринського, Черкаського, Канівського, Київського, Паволоцького, Уманського, Каль-

²³³ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 631–644; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 179–182; *Матвеев П.А.* Батуринский переворот 13-го марта 1672 года (Дело гетмана Демьяна Многогрешного) // Русская старина. 1903. № 10. С. 132–135.

²³⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 752.

²³⁵ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 94–94 зв.

ницького, Брацлавського та Подільського полків. Слід було визначити чисельність Війська Низового, «яке там має постійно залишатися», і розміри річної платні; дозволити запорожцям організовувати морські походи.

Від короля вимагалось надати амністію не тільки запорозьким і городовим козакам, але й «посполитим людям всілякої кондиції і шляхті, котра горнулася й горнеться до Війська Запорозького». Гетьман брав на себе зобов'язання, згідно з розпорядженням короля, вирушати з Військом Запорозьким проти ворога «на захист маєстату панського».

Спеціальним привілеєм передбачалося залишити за гетьманською булавою Чигиринське староство; збирати на користь гетьмана «по всій Україні» індуку й евекту; передати Лисянське староство «військовій арматі», а також затвердити за Військом Терехтимирів з монастирем і «військовим шпиталем» та різні бенефіції, надані королями представникам із Війська Запорозького «за вірні заслуги й відважні військові справи».

М. Ханенко звертався до урядових структур Варшави з вимогою докласти всіх зусиль для підпорядкування польській владі правобережної частини України, поки П. Дорошенко ще «в силу не ввійшов»²³⁶.

Отже, зміст «Інструкції» засвідчує значно більшу рішучість М. Ханенка та його однодумців в обстоюванні інтересів козацької України, ніж це передбачалося Острозькою угодою. На відміну від П. Дорошенка, вони не висували вимог установлення визначених державних кордонів та фактично ігнорували питання повернення шляхти та урядників до володінь, однак наполягали на обмеженому (лише на випадок загрози ззовні) перебуванні польського війська на українській території; традиційно порушували вимоги скасування унії, урівняння православної церкви з католицькою, розвитку української вищої і середньої освіти тощо. Я. Собеський мав відомості, що, крім «Інструкції», це посольство (у складі уманського полковника Петра Безпалого, запорозького полковника Івана Донця, генерального писаря Івана Марковича, брацлавського полковника Павла Лисиці та ін.) везло з собою й листа запорожців, який містив політичну декларацію. Отже, не випадково великий коронний гетьман у своєму відомому вотумі від 19 лютого до сейму констатував: «і Ханенко чи точніше Запоріжжя того ж, що і Дорошенко і ледь чи не більше від нього, від Р. П-тої вимагає, як це видно зі свіжого листа, з Запоріжжя до Ханенка писаного...»²³⁷.

²³⁶ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 346 зв.–349.

²³⁷ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 94.

Далеко не просто складалися відносини П. Дорошенка зі своїми союзниками татарами. Не виключаємо, що в третій декаді січня з Криму підійшли нові чамбули, які вимагали платні. Однак для того, щоб розраховатися з ними, коштів у скарбниці не було. Спрямувати татар на Лівобережжя означало б поставити під удар досягнуте порозуміння з Д. Многогрішним. А відтак гетьман змушений був підтримати пропозицію нурадин-султана Сафи-Гірея й мурз (її було ухвалено 31 січня на раді, що відбулася в околицях Корсуня) про спільний похід татар і козаків на Волинь, Полісся, Галичину, участь у якому мали взяти Канівський та Торговицький полки на чолі з А. Дорошенком, серденятський полк Кіндрата Жеребила й усі «охочі козаки» з інших полків (усього близько 3 тис. осіб).

Саме з того часу виразно окреслилася тенденція щодо втрати П. Дорошенком популярності серед місцевого населення. Навесні, коли очікувалася військова допомога від Порти, український гетьман планував переломити на свою користь хід війни з Річчю Посполитою. На жаль, зміст його переговорів зі Стамбулом, які тривали весь той час, залишається невідомим²³⁸. Не виключаємо, що П. Дорошенко все ще сподівався на мирне розв'язання польсько-турецького конфлікту. До речі, на думку Я. Волінського, Стамбул, вважаючи, що демонстрацією готовності до війни змусить Варшаву утриматися від ворожих акцій проти українського гетьмана, водночас не поспішав рішуче «спалювати всі мости до можливого порозуміння з Річчю Посполитою»²³⁹.

Отже, вочевидь, не випадково, добре знаючи таку позицію протектора, П. Дорошенко 5 лютого написав М. Вишневецькому досить миролюбного листа, в якому, однак, нагадував про виявлене польською стороною нехтування інтересами України. Він дорікав за те, що «поза мене, давнього гетьмана, поза стародавнього Війська Запорозького» Варшава уклала угоду з «низовим свавільництвом», проголосивши іншого, «всім нам неприятеля», гетьманом. Власне, це й підштовхнуло українців до «останнього відчаю»²⁴⁰. 2 березня гетьман звернувся з листом до Я. Собеського. Він намагався схилити польський уряд до думки, що «поки ще є хоч трохи часу», обом сторонам варто дбати про мир, «бо чим далі в ліс, тим більше дерев». Однак при цьому нагадував: «...допоки тутешніх країв від білоцерківської залози і від розбоїв Пива Україна не буде

²³⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 405.

²³⁹ *Woliński J.* Oblężenia Kamieńca w 1672 roku // *Woliński J.* Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983. S. 23–24.

²⁴⁰ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 147 зв.

звільнена, до того часу не зникне бажання [вдаватися] до іноземних людей (тобто татар. — *Авт.*)»²⁴¹.

19 лютого до великого коронного гетьмана з Чигирина написав листа й М. Рачковський. Він наголошував, що варто докласти всіх зусиль, «аби настав спокій, щоб не розпалювати вогнища, яке понад двадцять і кілька років горить внутрішньою війною у Вітчизні, але краще гасити його». Польський резидент радив негайно направити посольство до Чигирина й приступити з П. Дорошенком, який «широ зиче собі миру», до переговорів, поки не розпочалася «воєнна пора», і, «не дивлячись на ціну», щоб «ми могли спокійно виспатися за українською стіною». При цьому винуватцем непорозумінь і перешкодою на шляху їх мирного врегулювання М. Рачковський вважав М. Ханенка, який отримав від короля «більше пошанування», ніж П. Дорошенко²⁴².

Нагадаємо, що ще 10 грудня 1671 р. турецький посол (чауш Ахмед) передав польським урядовцям лист султана і візира від 3 жовтня з вимогою визнати протекцію Порти над П. Дорошенком та «народом козацьким» і припинити воєнні дії, інакше в Стамбулі політику Речі Посполитої розцінюватимуть як таку, що спрямовується на розрив «миру й договору»²⁴³. Проте вже 7 січня наступного року рада сенату прийняла ухвалу, згідно з якою Я. Собеський мав розіслати жовнірам свої універсали з наказом негайно повернутися на місця своєї дислокації. Рада також обіцяла йому «швидку допомогу з воеводств, надіслання королем власної гвардії й угорської піхоти»²⁴⁴.

Сейм, який розпочав роботу 26 січня, чимало уваги приділив розгляду питань оборони Речі Посполитої (про можливість турецького нападу попередив 29 січня його учасників канцлер Ян Лещинський), проте не прийняв жодних ухвал стосовно їх практичної реалізації. Зайняті внутрішньополітичними чварами (королівський двір та його прихильники заповзято боролися з мальконтентською опозицією), сенатори й шляхта явно недооцінювали масштабів загрози. Не були навіть обговорені пропозиції великого гетьмана, спрямовані на пошук оптимального варіанта для залагодження конфлікту з козацькою Україною. Оскільки 14 березня засідання сейму виявилися зірваними, то і клопотання посланців М. Ха-

²⁴¹ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 33–33 зв.

²⁴² БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 141 зв.–142.

²⁴³ *Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1964. T. X. Cz. 1. S. 230; Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku / Oprac. K. Przyboś. Kraków, 2007. S. 15 (пос. № 65); Wagner M. Wojna polsko-turecka... S. 173–174.*

²⁴⁴ *Woliński J. Materiały do dziejów... T. X. Cz. 1. S. 230–231.*

ненка, і пропозиції посольства П. Дорошенка (вони прибули відповідно 24 й 25 лютого)²⁴⁵ залишилися нерозглянутими. На думку сучасного польського дослідника Г. Токажа, Річ Посполита, ставши на шлях антагоністичного протиборства з Османською імперією, припустилася фатальної політичної помилки. Вочевидь, значно доцільніше для неї було б порозумітися із султаном, перетворивши його на свого союзника у боротьбі з Московією. А «спірними землями руськими (українськими. — *Авт.*) поляки могли б однак поділитися з турецькою державою»²⁴⁶.

Інтерес викликають роздуми Яна Собеського щодо визначення урядом Речі Посполитої своєї політики стосовно Порти й козацької України, викладені у вже згадуваному нами листі («вотумі») на сейм від 19 лютого. Великий коронний гетьман вважав, що існувало три варіанти виходу зі скрутною ситуації, які вимагали «мудрого й гострого обговорення, швидкої ухвали, наступного негайного виконання». Перший спосіб, на його погляд, був доволі небезпечним, оскільки він лише на певний час відстрочував загибель Речі Посполитої. Цей варіант передбачав погодитися на всі вимоги турецького султана, зречтися України, окресливши тим самим нові кордони імперії. Адже може статися, що «владики чи попи, або хтось інший з релігії чи схизми грецької, взявши за привід яку-небудь обтяжливість, захочуть піддатися під протекцію Порти і заміряють краю Руському кордон по Люблін і Краків, куди лише в цілому заходять імена й церкви Руські». І тоді «тиран (мався на увазі султан. — *Авт.*), ненаситний крові і душ християнських», піде тепер уже второваною дорогою протегування²⁴⁷. Існувала ще одна небезпека: татари, «котрі споконвіку Україну називали своїм фільварком, більше б туди по ясир не ходили, бо то б уже була земля цезаря, пана їх. Усі тоді напади, без яких вони не можуть обійтися, спрямувалися б у краї Руські та Волинські, і так замість миру, утворили собі постійний неспокій»²⁴⁸.

²⁴⁵ *Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku*. S. 3–137; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 405; *Korzon T.* Dola i niedola... Т. III. S. 83–108; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 315–317; *Sikorski M.* Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarski 1672. Zabrze, 2007. S. 97–98; *Stolicki J.* Przed upadkiem Kamieńca. Opinia publiczna wobec zagrożenia miasta // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 2003. Z. 130. S. 124–126; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 175–180; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 166–167; *Wójcik Z.* Jan Sobieski... S. 182–183.

²⁴⁶ *Tokarz G.* Polska szlachecka analiza geopolityczna. Wrocław, 2008. S. 123.

²⁴⁷ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 93–93 зв.

²⁴⁸ Там само, арк. 93 зв.–94.

Інший шлях запобігти «такій важкій війні» — це «дозволити Дорошенку на все, чого він хоче», а М. Ханенка, як вірного й зичливого Речі Посполитій слугу, утримувати «до подальших послуг». Піти на поступки правобережному гетьману варто хоча б тому, що «Україна намертво при ньому стала й відступитися від нього жодним чином не хоче, хоча бачить очевидну загибель свою і спустошення, як через наші війська, так і татарські. І хоча Дорошенко душами їх з так багатьох міст і містечок платить, видаючи їх татарам, все ж від нього жодним чином відступити не хочуть. І не тільки міста при ньому стоять, але й серденята йому надзвичайно вірні, так, що жодного з-поміж них, стоячи під Кальником, не змогли мати за перебіжчика». Дорошенка не лише «цезар турецький взяв під свою протекцію, але й цар московський умислив при ньому стати». Я. Собеський підкреслював, що умови, які висував останнім часом М. Ханенко, практично дублювали вимоги до Речі Посполитої правобережного володаря. Завжди під час комісії «з козаками найпринциповішими бували такі пункти: їхня чисельність і визначення кордонів (виокремлення) України, тобто, допоки булава гетьманів запорозьких мала сягати. Вже то і вони, як бачу, побачили, що то не досить вольностей, коли двоє одного можуть судити, бо не тільки судити, а й відлущувати двом одного легше»²⁴⁹.

Однак під булавою П. Дорошенка перебувала більша частина України. Тому перевагу з-поміж двох претендентів слід надати йому: «на все йому дозволити, аби повністю і в усьому зрікся протекції турецького цезаря». Тоді б, у разі нападу Османів, з'єдналися «козацькі сили з нашими, прикладом чого може слугувати Хотинська війна», а отже Україна «стала б стіною, об яку оперся тягар такої великої війни»²⁵⁰.

Ще один варіант, на його погляд, видавався «шляхетнішим за два попередніх». Він передбачав ретельну підготовку до війни «за святу віру і цілісність Вітчизни». Для цього належало вивести «у поле» всі наявні сили, визначити і виправити всі недоліки в організації війська, фортифікаційному будівництві, артилерійській справі. Теперішнє коронне військо є нечисленним, придатним лише для оборони захоплених в Україні міст, а на залогу до Кам'янця може бути виділеним тільки один полк. Однак у разі облоги в місті треба мати 5–6 тис. «доброї і вишколеної піхоти» і досвідченого коменданта, зміцнені фортифікаційні споруди та

²⁴⁹ Там само, арк. 94–94 зв.

²⁵⁰ Там само, арк. 94 зв.–95.

достатні запаси провіанту. Усі роботи з підготовки міста до оборони необхідно завершити у перші дні травня²⁵¹.

Отже, реально оцінюючи геополітичну й внутрішню ситуацію, Я. Собеський, попри суперечливість і непослідовність позиції, чи не єдиний з-поміж польської еліти допускав можливість визнання самостійності України під королівською протекцією. На думку великого гетьмана, зберегти за собою Україну було в інтересах Речі Посполитої, отже, вона «мусить йти на поступки щодо Козаччини, мусить між іншим погодитися на скасування Берестейської унії й збільшення чисельності Війська Запорозького»²⁵². Відомо, що 27 березня Я. Собеський отримав листа від П. Дорошенка, в якому той засвідчував своє прагнення до порозуміння. Проте, на думку анонімного автора, в цьому своєму прагненні гетьман не був щирим, бо висував кондиції, «якими хоче повністю Р. П-ту з України витіснити»²⁵³.

Не звернувши уваги на пропозиції Я. Собеського, королівський двір після зриву сейму 23 березня відіслав турецького посла з листом М. Вишневецького до султана, в якому висловлювався протест проти Необрігунтованого правовими засадами прийняття у підданство П. Дорошенка й України. У ньому наголошувалося, що Польща не порушувала укладених пактів, а восени минулого року ввела військо до замків, щоб стримати татарські напади. Король пропонував Мегмеду IV розглянути спірні питання на комісії²⁵⁴. Отже, Варшава, відмовившись визнати протекцію Порти над козацькою Україною, фактично вставала на шлях війни²⁵⁵.

Великі надії польський уряд покладав на успішне завершення переговорів із Росією. Проте вони виявилися марними. По суті, це означало, що Польща залишалася наодинці із сильним противником. Однак замість того, щоб шукати компромісних варіантів для порозуміння, вона продовжувала провокувати Стамбул на розв'язання української проблеми шляхом збройного конфлікту.

Відіславши посольство до Варшави (воно мало клопотатися про матеріальну підтримку запорозьких козаків і старшини, направлення війська до України, надання притулку біженцям із Молдавії після невдалої спро-

²⁵¹ БВУ. ВР, спр. № 1957, арк. 95 зв.–96; *Korzon T.* Dola i niedola... Т. III. S. 101.

²⁵² *Wójcik Z.* Jan Sobieski... S. 184.

²⁵³ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 143.

²⁵⁴ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 143 зв.–144; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 324.

²⁵⁵ *Stolicki J.* Przed upadkiem... S. 126.

би бояр Міхала Гінкула й Апостола Дурака усунути від влади Григора Дуку тощо²⁵⁶) і скоординувавши свої плани з С. Лужецьким, в останній декаді березня М. Ханенко перейшов у наступ, який підтримали й польські корогви. Останні вже раніше атакували Немирів і змусили В. Лобойка відступити до Кальника²⁵⁷.

Дізнавшись від кальницького полковника про поновлення воєнних дій, П. Дорошенко наказав йому «боронитися» до кінця, погрожуючи «зносити вогнем і мечем» тих, хто б ухилився від боротьби з ворогом²⁵⁸. На Правобережжі було проголошено мобілізацію²⁵⁹. Не виключаємо, що правобережний гетьман з другої половини березня 1672 р. намагався порозумітися зі своїм опонентом. Зокрема, дослідникам удалося віднайти джерела, що засвідчують звільнення П. Дорошенком з ув'язнення в Чигирині дружини М. Ханенка й початок переговорів про шлюб їхніх дітей. На жаль, досягти згоди супротивникам не вдалося²⁶⁰. Враховуючи ту обставину, що П. Дорошенко швидко втрачав авторитет серед городского козацтва²⁶¹, М. Ханенко сподівався на свою перемогу в боротьбі за булаву.

Важким ударом по планах об'єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів став батуринський переворот у ніч з 22 на 23 березня, в результаті якого було усунено від влади й арештовано Д. Многогрішного. Заколот був організований групою старшин (генеральний обозний П. Забіла, генеральні судді І. Самойлович і І. Домонтович та ін.) не без попередньої згоди на те Г. Неїлова. Історики називають різні причини краху політичної кар'єри лівобережного гетьмана. Одні вбачали їх в його особистих якостях: непростій вдачі, брутальному поводженні зі старшиною, неприхованому прагненні утвердити авторитарний режим; інші — в інтригах П. Дорошенка²⁶². Однак усе було значно складнішим. Так, мають рацію ті дослідники, які вважають, що Д. Многогрішний, попри всі свої вади і прорахунки, в цілому уболівав за цілісність козацької України, права і вольності руського народу²⁶³. Як уже відзначалося, він не приховував невдоволення політикою царського уряду і в розмові 17 березня з російським послом О. Танєєвим мав сміливість заявити: якщо поляки,

²⁵⁶ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 35–35 зв.

²⁵⁷ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 155/181, арк. 316.

²⁵⁸ Там само, арк. 317.

²⁵⁹ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 13474, арк. 21.

²⁶⁰ Мищик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. Київ, 2002. С. 88–89.

²⁶¹ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 145 зв.

²⁶² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 397–398.

²⁶³ Там само. С. 398.

«наповнившись московськими грошима (йшлося про можливі наслідки польсько-російських переговорів, що продовжувалися у Москві. — *Авт.*), підуть на Дорошенка, щоб його упокорити й для прийняття Києва і всіх малоросійських міст, і вони де обох сторін Дніпра військо запорозьке посполитим рушенням, об'єднавшись з турецьким військом і з татари, вирушать проти польських сил і хоча всі помруть, а Києва і малоросійських міст не віддадуть. Та й не чекаючи від поляків зібрання, певна річ після Світлого Христового Воскресіння (17 квітня. — *Авт.*) у польську державу вони підуть війною великим зібранням. І тоді де Варшава і всі польські міста не втримаються, будуть здаватися, тому що у всіх містах православія багато і до них будуть схилитися; хіба що втримається Кам'янець Подільський, і то не на тривалий час, і тоді де жоден поляк не залишиться, хіба що православної віри і посполиті люди під державою турецького султана будуть, ті де часи настають, що звісно цьому бути. А як де з польською державою що трапиться, тоді й іншому комусь теж дістанеться»²⁶⁴. З цієї офіційної заяви гетьмана видно, що для нього особисто проблема спільної з П. Дорошенком боротьби проти Речі Посполитої з метою визволення західноукраїнських земель та їх включення до козацької України уже була вирішеною, як, до речі, й необхідність прийняття протекції Порти. Зокрема, Я. Собеський у листі до підскарбія коронного (23 липня) підкреслював, що лівобережного гетьмана тому взяли до Москви, бо «за одно» з П. Дорошенком був²⁶⁵.

На наш погляд, варто відмовитися від спроб трактувати всі свідчення прямих чи опосередкованих учасників виступу проти Д. Многогрішного лише як свідомі обмовляння його у «зраді» царю²⁶⁶. Адже багато що із сказаного ними підтверджується іншими даними. Так, аналіз змісту розмов гетьмана з Г. Неїловим та О. Тансевим, свідчень старшин, його допитів у Москві дає підстави стверджувати, що Д. Многогрішний фактично пішов шляхом І. Брюховецького. Порозумівшись із П. Дорошенком у тому, що об'єднана козацька Україна під протекцією Османів може здобути шанс на приєднання решти українських земель, він розпочав підготовку до виступу проти Росії. Саме тому, щоб довідатися про настрої старшин, гетьман провадив із ними різні розмови, в яких містилися на-

²⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 668–669.

²⁶⁵ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 218.

²⁶⁶ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 673–679, 687–695, 704–705, 721–724, 751–760; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 825–832; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 185–188, 192–194.

тяки на доцільність розриву з Москвою і прийняття турецької протекції. Проте переважна більшість генеральних старшин і полковників явно не бажала втягуватися у новий виток збройного протистояння з Російською державою. Вони хотіли «тихо й мирно»²⁶⁷ посідати свої уряди, в основному задовольняючись умовами царського протекторату. Не приваблювала їх і перспектива турецької протекції (згадаймо, з якими труднощами ця ідея сприймалася старшиною, козацтвом і поспільством Правобережного Гетьманату). Тому, аби уникнути непередбачуваних наслідків нового зовнішньополітичного курсу Д. Многогрішного й водночас позбутися його як правителя, якого більшість із них ненавиділа, старшини, заручившись підтримкою представника Москви на Лівобережжі, зважилися на державний переворот.

До честі колишнього гетьмана, він стійко переносив різноманітні приниження та знущання. 8 квітня його доставили до російської столиці. За свідченням польського посла Я. Гнінського, «його тут на очах наших та вищого світу привезли на жалюгідному возі в тяжких кайданах, кулаками побитого натовпом, пораненого, обпльованого...»²⁶⁸. Ставши першим українським правителем, який зазнав катувань під час допитів, він продемонстрував велику силу духу, благородства й вражаючу мужність. Д. Многогрішний не звинувачував старшин, котрі свідчили проти нього, не каюся, не випрошував для себе помилювання, не обмовляв інших. Він заперечував усі обвинувачення у «державній зраді», зокрема, в тому, що готував похід «на великоросійські міста війною», хотів піддатися турецькому султану, мав домовленість із П. Дорошенком тощо. Лише під час тортур, коли «допитували дуже сильно», визнав, що «він бути у царській величності у підданстві не хоче...», однак «про ту де його зраду думки його і ради ніхто не знав, а думав він про все собі один»²⁶⁹. Д. Многогрішному та його братові Василю було винесено смертний вирок, який мали виконати 7 червня. У день страти, коли їхні голови уже лежали на пласі, оголосили царську милість про заміну смертної кари засланням «до Сибіру з їхніми сім'ями». Туди ж відправили військового осавула Павла Грибовича і ніжинського полковника Матвія Гвинтівку, звинувативши їх лише в тому, що були друзями гетьмана, через що «мало-

²⁶⁷ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 749.

²⁶⁸ Цит. за: Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Т. 4. С. 91.

²⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 760–782.

російські старшини не хотіли їх тримати у Вітчизні». Усіх їх заслали до Тобольська²⁷⁰.

П. Дорошенко намагався хоча б трохи полегшити долю колишнього лівобережного правителя. У листі від 11 квітня до київського воєводи князя Григорія Козловського він наголошував, що перебував у дружбі з Д. Многогрішним «не для якоїсь зради (як вдають самі неправдиві голови), шкідливої добру посполитому християнської віри нашої, але для утвердження добрих справ православного християнства...»²⁷¹. Однак така заява навряд чи могла врятувати ситуацію. Радше навпаки, його заступництво «могло тільки укріпити московський уряд, що донос старшини про «зраду» свого гетьмана має певні підстави»²⁷². П. Дорошенко в особі Д. Многогрішного втратив не лише політичного союзника, але й своєрідну фінансову опору²⁷³.

Вочевидь, у першій половині квітня П. Дорошенко відправив до султана посла Опанаса Волошина з проханням надіслати на допомогу сілістрійського пашу з Білгородською ордою, щоб мати змогу вирушити проти Польщі чи завдати удару по М. Ханенку²⁷⁴. Найімовірніше, з тактичних міркувань (аби виграти час) гетьман передає через прибулих до нього посланців свої вимоги Я. Собеському (у того ще залишалися повноваження проводити переговори з опальним володарем). Водночас він, вочевидь, направляє до нього своїх послів. Пропонуючи укласти угоду з Річчю Посполитою, П. Дорошенко, крім традиційних вимог, що так і не вирішувалися польським урядом, домагався відмежування України від Корони і Литви «хоча б принаймі по ріку Случ, допоки тепер булава війська простягається, почавши від Прип'яті, аж до Дністра, відокремлюючись від Корони Польської прикордонними полками Київським, Білоцерківським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським і Подільським». За ці межі заборонялося переходити коронному і литовському військам, щоб «у спокійному проживанні і у вольностях не мало Військо Запорозьке жодної перешкоди...». У таємному «Меморіалі» П. Дорошенко висував вимогу в разі виникнення ускладнення з виконанням

²⁷⁰ Костомаров Н.И. Руина. С. 203–205.

²⁷¹ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 837.

²⁷² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 402.

²⁷³ Там само. С. 398–399.

²⁷⁴ НБУВ. ІР, ф. II, спр. № 13489, арк. 59 зв.; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko...*

пункту про «відмежування України» прийняти ухвалу, щоб «пани до своїх маєтків [туди] не з'являлися»²⁷⁵.

Я. Собеський, який прийняв українських послів та ознайомився з умовами П. Дорошенка (той уповноважив свою делегацію під час переговорів засвідчити його готовність поступитися вимогами скасування унії та надання київському митрополиту місця в сенаті), схилився до продовження діалогу з гетьманом. Зі свого боку великий коронний гетьман наполягав на відмові Війська Запорозького від «іноземних протекцій» і відісланні турецьких інсигній²⁷⁶. Однак королівський уряд не підтримав пропозиції Я. Собеського, і переговори вже вкотре зайшли в глухий кут.

Розвиток подій навколо боротьби з М. Ханенком та польськими підрозділами протягом першої половини 1672 р. продемонстрував вразливість становища правобережного регіментаря та наявність негативних явищ і процесів, які могли звести нанівець усі зусилля, спрямовані на збереження державної самостійності козацької України. Насамперед, гостро проявилось крайнє виснаження її людського й економічного потенціалу, через що, на відміну від кінця 1640–1660-х років, різко знизилася мобілізаційна спроможність практично всіх (за винятком, можливо, Торговицького) полків. Це означало, що Правобережний Гетьманат, по суті, вже практично вичерпував усі ресурси, щоб самостійно боротися за збереження свого існування. Як наслідок, реальною ставала загроза зниження його економічного та військового потенціалу, що, своєю чергою, могло призвести до знехтування турецькою політичною елітою умов угоди 1669 р. За таких обставин помітно звужувався той арсенал засобів, за допомогою яких П. Дорошенко обстоював політичні інтереси держави.

Наприкінці травня — на початку червня 1672 р. до П. Дорошенка почали надходити відомості про наближення до нього турецько-татарської допомоги та виступ Османської імперії проти Речі Посполитої. 4 червня за дорученням Мегмеда IV Ахмед Кьопрюлю звернувся до А. Ольшовського з листом, підкреслюючи у ньому, що козаки давно звільнилися від польського підданства й нині цілком законно перебувають під османською протекцією, «бо кожен народ може заховатися під опіку падишаха». Він попереджав: якщо Варшава хоче замирення, то нехай присилає великого посла з відповіддю, бо з «наближенням армії турецької до кордонів Польщі умови миру ставатимуть щораз важ-

²⁷⁵ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 174 зв.–175; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko...* S. 329–330.

²⁷⁶ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 158; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 222.

чими»²⁷⁷. 2 червня ага яничарів розпочав похід до Дунаю. Основні сили турецької армії вирушили 4 червня. Аби дати Речі Посполитій шанс для врегулювання конфліктної ситуації навколо України, турки просувалися дуже повільно: 6 липня переправилися через Дунай, а 20 липня прибули під Цецору²⁷⁸. Хан і сілістрійський паша одержали розпорядження Мегмеда IV надати допомогу П. Дорошенку. 13 червня Селім-Гірей звернувся з листом до короля, повідомляючи, що, за наказом «цезаря», «ми з всією силою вирушили» на війну з Польщею, хоча «у приязні з вами хочемо залишатися». Він висловлював готовність стати посередником у переговорах М. Вишневецького з Мегмедом IV, якщо Варшава захоче «з цезарем й. м. укласти угоду»²⁷⁹.

27 червня у містечку Козацька Діброва представницькою козацькою радою у присутності Г. Ромодановського гетьманом Лівобережної України було обрано І. Самойловича. Він та старшини підтвердили чинність Глухівського договору 1669 р. й погодилися на десять нових статей, що отримали назву Конотопських. Вони передбачали подальше обмеження гетьманської влади — заборону без узгодження з елітою Війська Запорозького судити генеральну старшину й звільняти її з посад, листуватися з володарями інших держав, включаючи П. Дорошенка; скасували норму Конотопських статей «про обов'язкову присутність представників Війська Запорозького на тих мирних російсько-польських переговорах, де йтиметься про українські справи», а також унеможливлювали розширення території Лівобережного Гетьманату²⁸⁰. Новий гетьман був вольовим, амбітним і здібним політиком та спритним дипломатом, однак вельми посереднім воєначальником. Як і П. Дорошенко, він виражав інтереси тих політичних сил, які прагнули об'єднати всі українські землі.

Тим часом 100-тисячне турецьке військо, вийшовши, напевне, 17 липня із Цецори, повільно рухалося до Хотина. У кінці липня його передові

²⁷⁷ *Sękowski J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historii polskiej służących. Warszawa, 1825. Т. II. S. 10–13; *Woliński J.* Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji // *Studia i materiały...* Т. VII. Cz. 2. Warszawa, 1961. S. 324–325; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim ... S. 52; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 332–333; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 213.

²⁷⁸ *Woliński J.* Oblężenia Kamieńca... S. 26.

²⁷⁹ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 379–379 зв.

²⁸⁰ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 263–264; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 209–214; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави... Київ, 1994. С. 352–354 та ін.

підрозділи почали зосереджуватися південніше від міста навпроти с. Бабшин, де мали намір будувати один з мостів для переправи армії через Дністер. 2 серпня Мегмед IV увійшов до міста. Коли П. Дорошенко отримав аудієнцію в султана, з'ясувати вкрай важко. Відомі дослідникам джерела містять суперечливу інформацію. Так, якщо вірити хроніці турецького автора Рашид-ефенді, зустріч відбулася 15 серпня, тобто ще до прибуття Мегмеда IV під стіни Кам'янця. Під час бесіди український гетьман підтвердив своє підданство і вірність. На знак прихильності він отримав від володаря Порти розкішний халат, булаву та коня²⁸¹. За даними написаної через два роки після цих подій «Реляції...» летицького стольника Станіслава Маковецького, який був одним з учасників і організаторів оборони Кам'янця²⁸², П. Дорошенко та Селім-Гірей 16 серпня з'явилися в околицях міста й зупинилися на полях з боку Оринина. Наступного дня він разом із ханом відправився на зустріч з турецьким керівництвом, яка відбулася 17 серпня²⁸³.

Спробуємо з'ясувати, наскільки серйозно уряд Речі Посполитої перейнявся питанням про підготовку міста-фортеці до відбиття нападу грізного противника. Адже ця загроза ще в другій половині липня стала реальною. Проте ані король, ані сановники (за винятком Я. Собеського та краківського біскупа Анджея Тшебіцького), попри словесні заяви, не намагалися навіть вживати якихось дієвих заходів. Шляхта також не поспішала виконувати свого обов'язку перед вітчизною. Лише з останньої декади липня керівництво залоги й міста забило тривогу (до цього воно не особливо довіряло інформації про можливий напад турків) і розпочало необхідні фортифікаційні роботи

Прибувши під стіни Кам'янця, П. Дорошенко отримав можливість на власні очі спостерігати за ходом облогових робіт, які під керівництвом італійських і французьких інженерів проводилися на найвищому професійному рівні²⁸⁴. Польська сторона, щоб виграти час, вивісила на замку білу корогву, пропонуючи розпочати переговори. Ахмед Кьопрюлю погодився й надіслав М. Потоцькому та офіцерам листа, домагаючись капітуляції на почесних умовах. Однак жовніри раптово відкрили сильний вогонь по турках, що наблизилися до фортифікацій, завдавши їм від-

²⁸¹ *Sękowski J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich... Т. II. S. 54.

²⁸² *Sajkowski A.W.* W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w swietle listów i pamiątek. Poznań, 1984. S. 238.

²⁸³ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої. Спр. № 168/169. Арк. 47–48.

²⁸⁴ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 56.

чутних утрат, і здійснили успішну вилазку²⁸⁵. Таким чином, вважає польський історик А. Сайковський, обложені підступно порушили домовленість про взаємне припинення обстрілів позицій²⁸⁶.

19–21 серпня турецька артилерія вела потужний прицільний вогонь по місту. Обстрілювалися Новий і Старий замки (лише на перший з них щоденно обрушувалося 500–600 гарматних ядер)²⁸⁷. 20 серпня один зі снарядів пробив склепіння лівої передньої вежі Старого замку (тут містилася лютеранська каплиця), у підземеллі якої зберігалися запаси пороху та гранат. Пролунав вибух, який турки сприйняли як сигнал для початку штурму; у ньому, вочевидь, узяли участь і українські сотні П. Дорошенка²⁸⁸.

У ніч з 24 на 25 серпня жовніри відступили до Старого замку, забравши військове спорядження й заклавши міни у двох місцях; було також зруйновано посередині перехідний міст, що з'єднував обидва замки. Яничари 25 серпня без особливих втрат зайняли залишену фортифікацію, оскільки одну з мін виявили і відразу ж знешкодили, а вибух другої був малопотужним²⁸⁹. Як засвідчили подальші події, відхід на нові позиції виявився неефективним. Турецьке командування сповна скористалося тією обставиною, що вали Нового замку в окремих місцях перевищували мури Старого, які, крім усього іншого, не були пристосовані до ведення гарматного вогню²⁹⁰. Тепер турецькі вояки і гармати впритул розстрілювали замкові укріплення та його внутрішні споруди. За свідченням С. Маковецького, траплялися випадки, коли гарматні ядра пробивали сім стін і вражали своїх же (турків)²⁹¹.

²⁸⁵ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 49–57; БІАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 534; *Sękowski J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich... S. 56–57; *Sikorski M.* Op. cit. S. 130; *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca... S. 41–43; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 255–256.

²⁸⁶ *Sajkowski A.* W stronę Wiednia... S. 246–247.

²⁸⁷ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 59–66; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 269; *Grabowski A.* Ojczyście... Т. II. S. 170; *Kluczycki F.* Op. cit. Т. 1. Cz. II. S. 1061; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 256.

²⁸⁸ *Grabowski A.* Ojczyście... Т. II. S. 169; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka... S. 258; *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca... S. 45.

²⁸⁹ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 66–69; *Grabowski A.* Ojczyście... Т. II. S. 169; *Dr. Antoni J.* (Rolle J.). Zdrada Kamieniecka // *Dr. Antoni J.* (Rolle J.). Opowiadania historyczne. Lwów, 1891. Serya 7. S. 61–62; *Sikorski M.* Op. cit. S. 132; *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca... S. 44–45.

²⁹⁰ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 69–71; *Sikorski M.* Op. cit. S. 132; *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca... S. 45.

²⁹¹ *Przybył J.* Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. Wrocław, 1998. S. 58.

Під прикриттям вогню сапери прокладали мінні галереї під вежі й стіни замку. Зокрема, такі роботи проводилися під Демною (мабуть, Денною чи Малою) вежею, а також під «великою вежею» (новою вежею західною), що з правої сторони захищали доступи до замку. Вони тривали до полудня 26 серпня. Коли під останню з них заклали міни, за умовним сигналом турки припинили стрілянину й почали ховатися в апроші, очікуючи на вибух. Він пролунав тоді, коли оборонці фортеці, виснажені боями і безсонням, скориставшись тишею, попадали від перевтоми на землю, аби хоч трохи перепочити, й відразу послули. Було висаджено у повітря «велику вежу» (і так уже наполовину зруйновану гарматними ядрами); тим самим у фортечній стіні утворився великий пролом. Тоді знову відкрила вогонь турецька артилерія й колони яничарів (не виключаємо, що серед них перебували й козаки) пішли на штурм, який тривав до ночі. Жовніри, виявляючи вражаючу мужність і стійкість, відбили його, завдавши противнику відчутних втрат (кількість загиблих наближалася до 2 тис.). Однак і серед них було чимало вбитих і поранених. Так, загинули такі досвідчені офіцери, як Войцех Гумецький, Ян Мокошицький, Ян Калушовський та ін.²⁹²

Уранці 27 серпня обложені довідалися, що міни було закладено ще під 4 вежі замку (за іншими даними, у двох місцях). Серед шляхти, міщан та офіцерів залоги швидко поширювалися настрої розпачу, зневіри і безнадії. Єпископ В. Лянцкоронський зібрав у кафедральному костьолі раду, на якій було прийнято його пропозицію припинити опір і капітулювати, аби вберегти людей від винищення. Після цього на вежі замку вивісили біле знамено. На переговори з великим візиром обрали депутацію. До її складу увійшли представники шляхти (подільський суддя Станіслав Грушецький, Я. Мислішевський, кам'янецький підстароста Казімеж Жевуський), жовнірів (Яніцький), польської (дві особи, імена яких невідомі) та вірменської (Воеводка та Григій Малкевич) громад; українська громада представлена не була. Посли мали добиватися, щоб оборонцям разом із родинами дозволили вільно залишити місто²⁹³.

Взявши із собою турецьких заручників, посланці на човнах перепливли р. Смотрич і прибули до табору противника. Ахмед Кьопрюлю приязно прийняв депутацію, проте відмовився від переговорів, запропо-

²⁹² АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 75–76.

²⁹³ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 77–81; *Grabowski A.* Ojczyste... Т. II. S. 169; *Kluczycki F.* Op. cit. Т. 1. Cz. II. S. 1061; *Sękowski J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich... S. 59; *Sikorski M.* Op. cit. S. 133; *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca... S. 46–47.

нувавши їм пристати на заздалегідь підготовлені умови капітуляції. Вони були досить-таки м'якими. Шляхта і залога отримували дозвіл вільно вийти з міста; жовнірам, які виходитимуть із родинами та майном, дозволялося мати при собі власну зброю. Передбачалися гарантії безпеки життя і майна міщанам, їхнім родинам і всім, хто залишиться у Кам'янці; свобода проведення церковних обрядів для католиків, православних і вірмен (за ними закріплювалася певна кількість храмів); звільнення шляхти і духовенства від воїнських постойв. С. Грушецький і К. Жевуський із текстом умов капітуляції повернулися до міста. Після їх схвалення на новій раді послі знову прибули до великого візира і повідомили про згоду Кам'янця капітулювати. Уже під вечір, отримавши на руки укладений трактат, вони в супроводі яничарської охорони відбули з турецького табору²⁹⁴.

Коли депутація наближалася до Старого замку, сталося непередбачене: пролунав надзвичайно потужний вибух, який висадив у повітря щонайменше третину споруди. Турки, запідозривши підступ, завернули послів, які намагалися переконати великого візира, що це прикра випадковість. Досить швидко їхні запевнення підтвердилися, й турки самі змогли оглянути місце катастрофи. Від вибуху не тільки зазнав страшних руйнувань Старий замок, але й загинули («пішли з димом» й обернулися «на попіл») щонайменше 700 жовнірів і сотня-дві кам'янчан²⁹⁵. Постає слушне запитання: чому саме вибухнули запаси пороху (близько 120–200 бочок)? Аналіз джерел спростовує легенду, яка зародилася під геніальним пером Г. Сенкевича, нібито «Гектор» оборони Кам'янця полковник Є. Володирівський і його друг — керівник міської артилерії майор Гейкінк, аби не здати фортецю ворогу, свідомо підпалили порох²⁹⁶. Непереконливою видається також версія окремих польських дослідників

²⁹⁴ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 77–88; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 169; *Kluczycki F. Op. cit.* Т. 1. Cz. II. S. 1061; *Sikorski M. Op. cit.* S. 133–134; *Woliński J. Oblężenie Kamieńca...* S. 47–48.

²⁹⁵ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 89–95; *Woliński J. Materiały do dziejów...* S. 259, 260; *Sikorski M. Op. cit.* S. 134–135; *Woliński J. Oblężenie Kamieńca...* S. 48.

²⁹⁶ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 103; БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 231 зв.–232; № 1070, арк. 537; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 271; *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 170; *Kluczycki F. Op. cit.* Т. 1. Cz. II. S. 1062, 1067; *Woliński J. Materiały do dziejów...* S. 260; *Степанков В.С. Вибух у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р.: героїчний вчинок чи трагедія випадковості? // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 44; *Sienkiewicz H. Pan Wołodyjowski.* Warszawa, 1977. S. 583.*

(до речі, зіперта на свідчення деяких джерел), що підпал з розпачу вчинив Гейкінк²⁹⁷. Як на наш погляд, катастрофа сталася через необачність жовнірів. Таке припущення підтверджується багатьма джерелами, хоча сам опис обставин, за яких це відбулося, має певні відмінності: під час бійки двох жовнірів «необережно закинули фітіль у порох...»; хтось із міщан чи жовнірів, «залившись трунком», «необережно запалив порох...» тощо²⁹⁸.

28 серпня ключі від міських брам були передані Азамет-азі. Наступного дня з поклоном до султана виїхала депутація, очолювана М. Потоцьким та В. Лянцкоронським. Прийняв її не Мегмед IV, а великий візир. Під час зустрічі обговорювалися умови безпечного виїзду 30 серпня з міста всіх охочих. Шляхта також порушила питання про долю своїх маєтків і характер майбутніх взаємин із «хлопами». За даними С. Маковецького, на це Ахмед Кьопрюлю відповів, що вони можуть спокійно проживати там зі своїм майном, однак «хлопи» відтепер не їхні, а «цезарські». Згідно з «Описом штурму Кам'янця-Подільського...», великий візир зазначив, «що їм вільно орати свою землю, і від неї трибут платити, але села і міста цезарські»²⁹⁹. 30 серпня у супроводі 3–4-тисячної турецької охорони 1,5 тис. людей залишили місто і з пожитками (на 400 підводах) вирушили через Панівці, Кудринці, Кривче, Сков'ятин, Королівку, Глибочок, Івашківці до Ягельниці. Звідти турецький ескорт повернувся назад, а вони самостійно продовжили шлях через Язловець до Станіслава³⁰⁰. 2 вересня 1672 р. Мегмед IV урочисто в'їхав до Кам'янця.

З приводу підкорення цього міста-фортеці у Стамбулі, Каїрі та в інших центрах імперії влаштовувалися триденні святкування³⁰¹. З іншого боку, швидка капітуляція «золотого ключа до кордонів Речі Посполитої», потужного бастиону «християнського передмур'я», як гоноровито любила

²⁹⁷ Kosman M. Na tropach bohaterów «Trylogii». Warszawa, 1986. S. 344; Sikorski M. Op. cit. S. 137; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... S. 49.

²⁹⁸ БПАН (Краків). ВР, спр. № 368, арк. 231 зв.; ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 269; Сіцинський Є. Гектор Кам'янецької фортеці (історичний нарис). Хмельницький, 2003. С. 24; Степанков В. С. Вибух у Кам'янецькому замку... С. 45–46.

²⁹⁹ АГАД, Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 110–112; Kluczycki F. Op. cit. T. 1. Cz. II. S. 1062–1063; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... S. 49–50.

³⁰⁰ АГАД, ф. Зібрання Браницьких із Сухої, спр. № 168/199, арк. 114–129; Kochowski W. Rocznikow Polski klimakter w obejmujący dzieje Polski pod panowaniem króla Michała. Lipsk, 1853. T. IV. S. 198; Kotodziejczyk D. Podole... S. 59; Sikorski M. Op. cit. S. 137–138.

³⁰¹ Grzybowski S. Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamienca Podolskiego w 1672 r. // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region. T. 1. Kraków, 2000. S. 180–185; Kotodziejczyk D. Podole... S. 60–61; Sikorski M. Op. cit. S. 138–139.

говорити про Кам'янець шляхта³⁰², викликала тепер у неї психологічний шок. Як наслідок, проблема капітуляції міста жваво обговорювалася серед шляхетського загалу восени 1672 — взимку 1673 р.³⁰³

Ми не випадково так детально зупинилися на висвітленні перебігу боротьби за Кам'янець. Адже її результати істотно вплинули не лише на подальший хід військової кампанії турецької армії, а й помітно скоригували реалізацію політичних задумів П. Дорошенка. 30 серпня П. Дорошенко звернувся з універсалом до наказного канівського полковника і старшини, яким повідомляв про капітуляцію 27 серпня провідників кам'янецької залози. Він наголошував на тому, що Мегмед IV «на заспокоєння України і на згубу осад ляхських з військами своїми тепер відпускає...»³⁰⁴.

Документ, насамперед, привертає увагу стриманою, якщо не холодною, тональністю оцінки дій сюзерена: П. Дорошенко відбувається лише констатацією факту оволодіння «славною» і «всьому світові» страшною фортецею³⁰⁵ і не висловлює ніякої вдячності повелителю імперії за готовність виконати взяті на себе зобов'язання, передбачені умовами прийняття Правобережною Україною у 1669 р. турецької протекції, як, наприклад, включити до її складу західноукраїнські землі. Жодним словом не прохоплюється гетьман і про наміри султана розгромити Річ Посполиту та сприяти об'єднанню козацької України. Але ж, власне, саме це йому найбільш боліло. Важко позбутися враження, що листа писала розчарована людина.

Постає питання: що могло породити таку глибоку зневіру П. Дорошенка? Без сумніву, відповідь слід шукати у політиці турецького уряду. Пригадаємо: султан і великий візир не ставили за мету завоювання Речі Посполитої, а тому, повільно просуваючись до Хотина, не відкидали можливостей врегулювання конфлікту дипломатичним шляхом. Вони готові були задовольнитися виведенням польських військ із Правобережжя та відмовою Варшави від претензій на цей регіон. Проте остання не мала наміру відступати. Очевидно, 25 липня польський уряд направив посла Яна Венявського (королівського секретаря) до Мегмеда IV. Він уповноважувався засвідчити легітимність прав Польщі на козацьку

³⁰² Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach*. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001. S. 152–165.

³⁰³ Dr. Antoni J. (Rolle J.). *Zdrada Kamieniecka*. S. 72-85; *Stolicki J. Sprawa Kamieniecka — upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne*. Kraków, 1993. T. XXXVI. S. 28–35.

³⁰⁴ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 27.

³⁰⁵ Там же.

Україну й домогтися укладення з Портою перемир'я для виграшу часу³⁰⁶. Через місяць посол прибув до турецького табору. Тим часом швидка капітуляція Кам'янця і відсутність будь-якої інформації про наближення польських військ підштовхнули Мегмеда IV вимагати від Речі Посполитої не тільки визнання його протекції над Правобережним Гетьманатом, але й територіальних поступок у межах всього Подільського воєводства. На початку вересня Ахмед Кьопрюлю, прийнявши Я. Венявського, повідомив йому волю султана, а також його згоду на посередництво хана у переговорах³⁰⁷. У листі від 5 вересня до Я. Собеського Селім-Гірей, засвідчуючи приязне ставлення до Польщі, наголошував, що тепер, після оволодіння Кам'янцем, Мегмед IV погоджується на переговори з королем тільки за умови, якщо Польща дасть згоду виплатити щорічний гарач (данину) і відступиться на його користь від Подільського воєводства³⁰⁸.

Так османська політична еліта перекреслювала один з основних постулатів політичної програми П. Дорошенка та його соратників — включення західноукраїнських земель до складу козацької України. Намагаючись поширити владу султана на Подільське воєводство, Туреччина тим самим, поряд із Річчю Посполитою та Росією, долучалася до боротьби за перерозподіл української території.

12 жовтня польське посольство прибуло до турецького обозу під Бучачем. Наступного дня розпочалися переговори, в яких із турецького боку за дорученням великого візира взяли участь каймакан Кара Мустафа, Реїс-ефенді та Чауш-паша. Послів ознайомили із чотирма пунктами майбутнього договору. Згідно з ними, все Поділля і «всі замочки, захоплені у Руському воєводстві», мали внаслідок розмежування відійти до султана. П. Дорошенку належало так тримати «Україну», як це було за попередніх гетьманів; з українських міст слід було вивести залоги, а перетворені на костьоли церкви повернути православним³⁰⁹.

Чи мали якийсь стосунок до Бучацьких трактатів українці? Чи враховував великий візир їхні інтереси? А якщо так, то якою мірою? Як відомо, П. Дорошенко з'явився до місця проведення переговорів практично одночасно з польськими комісарами. Можна припустити й те, що Ахмед Кьопрюлю уповноважив каймакана обстоювати у цих перемовинах інтереси Війська Запорозького, однак лише у певних межах. Щодо безпо-

³⁰⁶ *Woliński J. Materiały do dziejów... S. 253–255; Wagner M. Wojna polsko-turecka... S. 226.*

³⁰⁷ *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... S. 342; Sikorski M. Op. cit. S. 132–133.*

³⁰⁸ *Grabowski A. Ojczyście... T. II. S. 171.*

³⁰⁹ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 69 зв.–70; БМЧ. ВР, спр. № 170, арк. 265.

середньої участі в них українського посольства, то цю пропозицію гетьмана було відхилено, як вважають дослідники, через незгоду на те поляків³¹⁰. Можливо, і так. Але якби турецька сторона наполягала на цьому, то, безперечно, польська делегація мусила б поступитися. Проте П. Дорошенку було дозволено тільки перед кожним засіданням проводити відповідні попередні консультації з Кара Мустафою³¹¹.

Значний інтерес для дослідників становить програма гетьмана, утвердження якої він домагався під час Бучацьких переговорів. Як відомо, 15 жовтня каймакан запропонував польській стороні ознайомитися з її положеннями. Ними передбачалося встановити кордони України на заході по річках Лабунь і Горинь; польські залоги мали віддати усі гармати, що знаходилися у містах; полякам належало також повернути 6 гармат, узятих із Чигирини С. Чарнецьким; на митрополичій посаді мав залишатися Й. Тукальський, юрисдикція якого поширювалася б на всі церкви у Польщі; православної церкві поверталися належні їй ґрунти, на яких були зведені костьоли³¹².

Отже, П. Дорошенко, наштовхнувшись на відмову Ахмеда Кьопрюлю прилучити до Гетьманату західноукраїнські землі, спробував розширити його державну територію за рахунок східного й частини центрального регіонів Волині, компенсуючи тим самим втрату Подільського полку, розташованого у південно-східній частині Подільського воєводства, що відходило до Порти. Намагався він також домогтися скасування унії та визнання митрополичих повноважень Й. Тукальського у межах усієї Польщі. Це був той мінімум політичних вимог гетьмана та старшини, згода на реалізацію яких турецьким сюзереном упевнила б їх у тому, що Стамбул опікується інтересами козацької України й готовий їх обстоювати в міжнародних відносинах. До того ж, це давало П. Дорошенку важливий козир у дискусії з тією козацькою опозицією, яка затято критикувала його турецьку орієнтацію.

Як розвивався надалі переговорний процес? 15 жовтня каймакан розпочав обговорювати з комісарами «козацькі пункти». Зрозуміло, що ті рішуче висловилися проти головніших із них, насамперед, стосовно розширення територіальних меж України. Польські послы переконували турецьку депутацію, що для султана небезпечно «виділяти так багато

³¹⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 434.

³¹¹ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 72; *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. II. S. 1112.

³¹² БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 72.

землі козакам», на що отримали відповідь: «...не горюйте з цього, мають тепер володаря, котрий знатиме, як з ними бути і як їх утримувати»³¹³.

Однак з невідомих для нас причин Кара Мустафа вже того ж або наступного дня пішов на поступки полякам. Українська держава мала залишатися «у давніх кордонах», а питання релігійного змісту взагалі знімалися з обговорення. Комісари погодилися на збільшення упоминок до 22 тис. червоних злотих, а турки відмовилися від претензій на Руське воеводство. Не виключено, що певною мірою така поступливість великого візира зумовлювалася повідомленням про розгром Я. Собеським татарських чамбулів нурадин-султана неподалік Калуша (про це стало відомо увечері 15 жовтня)³¹⁴. Проте, як на наш погляд, все-таки незрівнянно вагомішу роль відіграла позиція пропольськи налаштованого Селім-Гірея, якому аж ніяк не хотілося бачити на північних рубежах зміцнілу Українську державу. Крім того, за посередництва у польсько-турецьких переговорах ще під Львовом він отримав від комісарів 20 тис. червоних злотих, що становило чималу суму³¹⁵. Можливо, за подальше сприяння у досягненні замирення польські послы пообіцяли йому помітно збільшити розмір винагороди.

В усякому разі зусилля хана були високо оцінені у Стамбулі³¹⁶. І все ж визначальне слово, без сумніву, залишалось за султаном та наближеними до нього сановниками, які не вважали за потрібне зміцнювати Україну за рахунок подальшого послаблення Речі Посполитої. Не випадково султан на аудієнції 19 жовтня між іншим повідомив польським послам, що міг би на зиму залишитися з військом у Львові, але не хотів такий «добрий народ (польський. — *Авт.*) знищувати до кінця»³¹⁷.

16 жовтня статті договору були остаточно узгоджені, а надвечір наступного дня підписані комісарами. Воєнні дії завершилися. 18 жовтня турецько-кримське військо почало відхід через Ягельницю, Кривче, Жванець до Кам'яця³¹⁸.

Основу договору становили чотири статті, з яких на найбільшу увагу заслуговує четверта. Нею визначався статус козацької України. «Українську Державу, — проголошувалося у ній, — з давніми кордонами козакам віддати. А якщо б про кордони Української Держави сталася б яка

³¹³ *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. II. S. 1112; *Sikorski M.* Op. cit. S. 191–193, 208.

³¹⁴ *Sikorski M.* Op. cit. S. 205.

³¹⁵ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 78 зв.; *Kluczycki F.* Op. cit. T. 1. Cz. II. S. 1117.

³¹⁶ АГАД, ф. 4, спр. № 25, арк. 480 зв.–481.

³¹⁷ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 73 зв.

³¹⁸ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 73 зв.–74; *Wagner M.* *Wojna polsko-turecka...* S. 289–290.

суперечка, то, відповідно до пункту про Подільські кордони має розв'язуватися». З Білої Церкви «й інших фортець українських війська польські зі зброєю своєю і речами, і приятелями» мають вийти упродовж двох місяців, залишивши у замках гармати й амуніцію. Тільки з Білої Церкви дозволялося вивезти 15 гармат; поляки зобов'язувалися залишити там неушкодженими нові фортифікації й будівлі. «Українським козакам», що перебували при М. Ханенку, гарантувалося вільне повернення до їхніх домівок, однак йому самому «в Україну не можна прибувати». Договір підтверджував чинність усіх попередніх польсько-турецьких угод³¹⁹. Особливо важливе значення для розуміння сутності політичних процесів, започаткованих революційними подіями 1648 р., має використання у тексті цього міжнародного договору дефініції «Українська держава», яку було запропоновано турецькою стороною після попередніх консультацій із П. Дорошенком.

І все ж гетьман та його соратники навряд чи могли бути задоволені наслідками війни з Річчю Посполитою. Хоча Варшавою і було визнано де-юре незалежність України, однак не виправдалися їхні надії на включення до її складу західноукраїнських земель. Не вдалося навіть юридично зафіксувати кордон з Річчю Посполитою по р. Горинь: досить-таки розпливчате поняття «з давніми кордонами» сторони могли тлумачити по-різному. Зазнала невдачі й спроба розв'язати проблему унії та повернути православній церкві захоплені у неї храми. Цілком несподіваним для українців виявилось і включення до складу Османської імперії Подільського воєводства. Лише незначною мірою компенсувати цю втрату могла непевна обіцянка Мегмеда IV передати гетьману Київ і Лівобережну Україну (опосередковані відомості про це знаходимо в окремих джерелах)³²⁰. Якщо вірити словам генерального осавула Якова Лизогуба, 22 жовтня Ахмед Кьопрюлю в розмові з П. Дорошенком торкнувся питання майбутнього цього регіону. Він начебто запитав у гетьмана, чому той не порушував клопотання перед російським царем про повернення його під свою булаву, на що отримав відповідь: «...царська величність не дозволить віддати». Тоді великий візир заспокоїв його такими словами: «...потерпи, молися Богу, коли королівську величність під данину учинимо й оволодіємо, то задніпровська сторона і Київ наші»³²¹. За даними російського гінця до Туреччини В. Даудова, гетьман ще під Кам'янцем

³¹⁹ БЮ. ВР, спр. № 2287/II, арк. 81зв.–82; БМЧ. ВР, спр. № 1592, арк. 431–432.

³²⁰ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 305; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 61, 75, 77, 79–80, 82–83, 85.

³²¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 168.

передав турецькій стороні «розпис, як під Києвом промишляти і в який бік підкопи копати»³²². 22 жовтня у Жванці П. Дорошенко одержав відпускну аудієнцію спочатку в султана, який обдарував його шитим золотом кафтаном, а потім у великого візира³²³, після чого з основною частиною війська вирушив до Чигирин.

Бучацька невдача дуже ускладнила становище українського правителя. Насамперед, перекреслювалася можливість реалізації далекосяжного плану поширення його влади на західноукраїнські землі, надія на ліквідацію унії та посилення позицій православної церкви в Речі Посполитій. Укладена угода не сприяла й зміцненню авторитету гетьмана серед старшини, козацтва й поспільства, що було вкрай важливо в умовах міжусобиць, роз'єднаності населення та його зневіри, досить непростих взаємин із Лівобережним Гетьманатом. Ігнорування новим протектором основоположних принципів договору 1669 р. недвозначно засвідчувало далеко не обнадійливі перспективи політики Стамбула стосовно козацької України.

³²² *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). С. 110.

³²³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 435.

Розділ 8.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ЗА ПРАВОБЕРЕЖНИЙ ГЕТЬМАНАТ (1673–1676 рр.)

8.1. Боротьба за Правобережжя після підписання Бучацької угоди

Умови Бучацького договору виявилися неприйнятними для Речі Посполитої. Як вважають деякі польські дослідники, вона фактично опинилася у ролі васально залежної від Османів держави¹. Крім того, що Польща перебувала «у стані міжнародної ізоляції», вона переживала й «повну внутрішню анархію», стоячи за крок від громадянської війни².

9 березня прибув турецький гонець із листом від великого візира, який обвинувачував Річ Посполиту у невиконанні прийнятих домовленостей, що могло викликати «гнів султана». Мегмед IV у листі до М. Вишневецького відкрито висловлював своє невдоволення порушенням договору: «Краків столицю твою візьму без усякого милосердя, землю потопчу і розп'ятого Бога твого весною і віру твою викореню»³. Загроза поновлення воєнних дій тоді, коли Річ Посполита ще не була готовою до цього, змусила канцлера та інших дорадників короля виступити з обіцянкою найближчим часом виконати договірні умови⁴.

З такого ракурсу особливий інтерес, поза сумнівом, становить питання ставлення польської еліти до М. Ханенка та П. Дорошенка, через що, власне, переломлювався весь подальший зовнішньополітичний курс Варшави. 28 березня М. Вишневецький після ухвали сенату звернувся до запорожців з універсалом, у якому закликав підтримувати М. Ханенка, обіцяючи натомість не лише підтвердити надані їм права і вольності, але й «задовольнити новими нашими королівськими ласками», а також

¹ *Sikorski M.* Op. cit. S. 211; *Wójcik Z.* Jan Sobieski... S. 186.

² *Stolicki J.* Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683. Kraków, 2007. S. 30.

³ *Wierzbicki L.A.* O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku. Lublin, 2005. S. 254–255.

⁴ *Ibid.* S. 257.

надіслати трохи пізніше кошти для різних потреб⁵. Того ж дня було підготовлено універсал і до самого М. Ханенка, в якому зазначалося, що король проголошує амністію всім городовим і запорозьким козакам та старшині, якщо вони «повернуться на ім'я і під владу нашу королівську». М. Вишневецький засвідчував навіть готовність піти на «відмежування чи означення частини України (якщо ж жадати будете) вам потрібної, як і заспокоєння розбіжностей з унією...». Запорозький гетьман уповноважувався схилити «підданих наших українських в-ств під владу нашу» як мирними умовляннями, так і військовими діями «неслухняних до належного послушенства приводити»⁶.

Згідно з рішенням сейму, М. Ханенко з-під безпосереднього підпорядкування королю переходив у розпорядження великого коронного гетьмана. Документ також передбачав його передислокацію з козаками в Україну з тим, щоб схилити «Дорошенка до вірності й підданства». Ця акція мала зірвати реалізацію намірів Олексія Михайловича перетягнути на свою сторону «того ж Дорошенка, а потім оволодіти Україною». Я. Собеський одержав повноваження організувати виправу запорожців на Чорне море проти Порти й розпочати пошук порозуміння з лівобережними козаками «на користь» Речі Посполитій⁷. Він іще 5 березня пропонував відіслати на Запорожжя гроші для будівництва човнів і сукно для пошиття одягу⁸.

Неприйняття шляхетською спільнотою Бучацького договору й тим самим невизнання перебування Правобережного Гетьманату під протекцією султана висувало для Варшави на одне з чільних місць питання вироблення стратегічної лінії поведінки з Чигирином. Я. Собеський, який, вочевидь, підтримував безпосередні контакти з правобережним гетьманом, не приховував свого переконання у необхідності поновлення переговорів. У своїх «Пропозиціях...» від 5 березня він наполягав на тому, щоб «з Дорошенком трактувати і Україною йому у цей час дозволити [володіти], аби відірвати від Порти. Це ж вчинити з іншими полковниками українськими, котрі з цим добровільно почали відзиватися, про що певні маю відомості»⁹. Можливо, згаданими полковниками були

⁵ *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* Warszawa, 1964. Т. X. Cz. 2. S. 254.

⁶ *Woliński J.* Materiały do dziejów... Т. X. Cz. 2. S. 254–255; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 346.

⁷ БМЧ. ВР, спр. № 171, арк. 304; *Korzon T.* Dola i niedola... Т. III. S. 347.

⁸ БМЧ. ВР, спр. № 171, арк. 274.

⁹ Там само.

О. Гоголь та П. Лисиця¹⁰. Рада сенату ухвалила направити на переговори з правителем Правобережжя добре знайомого йому львівського владику Й. Шумлянського. 13 квітня для нього підготували інструкцію, якою визначалося коло можливих поступок з боку Речі Посполитої. У преамбулі зазначалося, що «в успокоєнні України й уконтентуванні ур. Дорошенка і Війська Запорозького» посол мав керуватися документом, ухваленим варшавським сеймом 30 березня 1670 р. і поданим «на Острозьку комісію». Йому доручалося повідомити П. Дорошенку і Й. Тукальському про те, що в разі навернення до «давнього послушенства і вірності» старшини і черні король і Річ Посполита нагородять їх особливою «ласкою й щедрістю». Згідно з додатковою інструкцією від 15 квітня, Й. Шумлянський від імені короля й Речі Посполитої мав пообіцяти П. Дорошенку булаву, а Й. Тукальському митрополію й водночас порадити не довіряти царю¹¹. Як бачимо, намагаючись повернути під зверхність Корони Правобережний Гетьманат, польська політична еліта, як і раніше, не хотіла піти на визнання за нею державного статусу в складі федеративної Речі Посполитої, що, до речі, передбачав Гадяцький договір 1658 р. і на що могли погодитися П. Дорошенко та його соратники.

Водночас сенатори вирішили розпочати окремі переговори з (як на їх думку) полонофільськи налаштованими старшинами, щоб схилити їх на свою сторону. 13 квітня вони уповноважили ротмістра Марціна Богуша спробувати переконати подільського (могілівського) полковника О. Гоголя і брацлавського полковника П. Лисицю (а по можливості й інших полковників і старшин) у доцільності повернутися до «давнього послушенства і вірності»¹².

Така політика польського уряду становила загрозу не тільки інтересам Османської імперії, що прагнула утвердитися в Правобережжі, а й Росії, в якій з'явилася перспектива повернути край у своє володіння. Зав'язувався новий вузол геополітичних суперечностей, в епіцентрі якого знову опинилася багатостраждальна козацька Україна.

Визнання Річчю Посполитою, відповідно до Буцацької угоди, незалежності Української держави, складовою якої було Запорозжя, автоматично скасовувало чинність статті Андрусівського договору про перебу-

¹⁰ Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. Львів, 1997. Т. 233. С. 426; *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. X. Cz. 1. S. 257.

¹¹ *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. X. Cz. 1. S. 256–257; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko...* S. 356.

¹² *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. X. Cz. 2. S. 257.

вання цього регіону під спільною протекцією царя й короля. Отже, цілком слушно постають питання: чи міг російський уряд ввести свої війська на Правобережжя? Чи зазнала змін політика Москви щодо П. Дорошенка за обставин, коли Річ Посполита відмовилася від претензій на козацьку Україну, перекресливши тим самим одну з основних статей Андрусівського договору? Чи мав підстави гетьман остерігатися появи росіян і лівобережних полків? На переконання російського історика С. Соловйова, «страхітливе враження справила у Москві звістка про захоплення Кам'янця, цієї заслони Польщі з півдня, подібної якій не мала Росія»¹³. Тривогу посилювали відомості про «зловісні» задуми султана й П. Дорошенка розпочати наступ на Київ і Лівобережжя, які підтверджувалися листами київського і чернігівського воєвод¹⁴. Ніжинський протопіп С. Адамович умовляв боярина Артамона Матвєєва, що очолював зовнішньополітичне відомство Росії (Посольський приказ) та Малоросійський приказ: «Бога ради, захищай нас у царської пресвітлої величності, не сплхуйте, додавайте сил до Києва, Переяслава, Ніжина і Чернігова. Знаєш хиткість наших людей: краще триматися будуть, як государевих сил збільшиться»¹⁵. 14 листопада 1672 р. цар наказав Г. Ромодановському готуватися до відбиття можливого нападу на Київ і Лівобережжя¹⁶. До 12 грудня було вирішено направити до Києва з військом нового воєводу — князя Юрія Трубецького, а також замінити воєвод у Чернігові, Ніжині та Переяславі. У разі участі в наступі на Київ Мегмеда IV Олексій Михайлович обіцяв лівобережному гетьману особисто очолити похід російської армії для порятунку міста¹⁷. 23 лютого Ю. Трубецькой, як захисник від «агарян», був урочисто зустрінутий архімандритом Києво-Печерського монастиря І. Гізелем та київським духовенством¹⁸.

Проте з часом у Москві зрозуміли, що зимовий похід на Київ не планується. Сам П. Дорошенко в листі до Г. Козловського від 4 грудня наголошував на тому, що протягом усіх років свого гетьманування не давав царським людям приводу для «недружелюбства», і запевняв: «його царської пресвітлої величності високо шаную собі милість...»¹⁹.

¹³ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 6: История России с древнейших времен. Т. XI–XII. Москва, 1991. С. 432.

¹⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 446.

¹⁵ Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 432.

¹⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 69–70.

¹⁷ Там же. С. 88–90.

¹⁸ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 885.

¹⁹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 99.

З початку 1673 р. почали надходити й звістки про відмову Речі Посполитої від своїх «прав» на Правобережну Україну, що істотно змінювало її міжнародно-правовий статус. За таких обставин відомство А. Матвєєва, «готуючись до війни», здійснило спробу схилити П. Дорошенка до переговорів про підданство царю. Щоб з'ясувати ставлення до цього І. Самойловича, до нього був направлений піддячий Семен Щеголев²⁰, котрий прибув до Батурина 26 січня.

Неважко здогадатися, що ініціатива Москви занепокоїла, якщо не налякала, лівобережного володаря булави. Він відразу ж збагнув, що коли двом сторонам вдасться домовитися між собою, він втратить владу, оскільки П. Дорошенко мав значно більший авторитет серед козацтва обох регіонів України. Тому І. Самойлович прагнув не допустити переговорів, а в гіршому разі — зірвати їх. Насамперед, він намагався представити П. Дорошенка як затятого недруга Москви, що вірою і правдою служить Османам. Так, у розмові зі С. Щеголевым лівобережний правитель зазначав: «...до Дорошенка де він гетьман посилати, аби він із підданства від турецького султана відлучився, у жодному випадку не буде, тому що він (П. Дорошенко. — *Авт.*) єретик і турецькому султану піддався повністю. А якщо де до нього Дорошенка послати, і він цьому радий буде і почне манити і клятви і присяги чинити такі ж, як і попередніх гетьманів й інших начальних людей, звабивши, до згуби призвів, і тією своєю хитрістю, начебто прихильністю, бачачи його царської величності ратних людей у ближчих місцях, затримає і вчинить бездіяльність, і в цей же час до турецького султана посилатиме і прохатиме допомоги. І як турецькі й кримські люди перейдуть у наступ і тієї сторони міста осядуть, і тоді важко буде виживати їх із міст». Тим самим І. Самойлович, по суті, висловлював спонукальні мотиви щодо переходу Г. Ромодановського через Дніпро і початку воєнних дій. Наближений до лівобережного гетьмана Р. Дмитрашко-Райча у розмові з піддячим також переконував того у необхідності провести силами росіян та козацтва лівобережних полків наступ на П. Дорошенка. Коли ж вони переправляться через Дніпро, то «генеральний осавул з містом Каневом і черкаський й уманський полки зрозуміло, як вважає, здадуться за короткий час, а потім й інші», внаслідок чого «бусурманський гетьман Дорошенко пропаде і турецька війна відвернеться...»²¹.

Щоб зірвати переговори з правобережним правителем, І. Самойлович відправив до Москви зі своїми синами Григорієм і Семеном (вони мали

²⁰ Там же. С. 887–888.

²¹ Там же. С. 190.

стати, по суті, заручниками його відданості царю) досвідченого інтригана С. Адамовича з таємною інструкцією переконати російський уряд у тому, що «не потрібно вступати у жодні перемовини з Дорошенком, а для запобігання війни з Туреччиною слід спорядити військову експедицію до Криму; якщо ж государю хочеться підпорядкувати собі правобережну Малоросію, то слід негайно відправити проти Дорошенка велике військо». Посланець мав також порушити клопотання про введення російських залог до Кодака й Запорожжя, збільшення кількості ратників у Переяславі, Чернігові й Ніжині, надіслання козацькому війську пороху й свинцю. 28 лютого він залишив Батури²².

20 березня цар зібрав Боярську думу й дав аудієнцію посланцю лівобережного гетьмана. Олексій Михайлович відхилив пропозицію щодо організації походу на Крим. Що ж стосується відносин із П. Дорошенком, то С. Адамович, невідомо з якої причини, у своєму зверненні змістив акценти інструкції, одержаної від І. Самойловича: він спочатку запропонував спробувати «привести його до підданства» і тільки, якщо правобережний правитель відмовиться від цього, «на нього б іти війною». Отже, дума прийняла рішення розпочати воєнні дії на Правобережжі лише в тому випадку, якщо П. Дорошенко не погодиться прийняти підданство царя добровільно. У разі ж згоди передбачалося залишити його гетьманом у Правобережжі, а І. Самойловича — у Лівобережжі. Слід погодитися з думкою В. Ейнгорна, що така «ухвала була прийнята для того, аби заспокоїти Самойловича»²³.

Одночасно з тим сталася ще одна подія, яка мала відношення до козацької України. Цар і дума прийняли привезеного із заслання І. Сірка (його було звільнено на прохання польського короля та Запорожжя). Олексій Михайлович оголосив свою царську волю щодо надання йому свободи й висловив сподівання, що, повернувшись до «Малоросії», він буде вірно служити престолу та гетьману. Московський патріарх, підтримавши позицію государя, «погрожував Сірку прокляттям, неблагословінням і вічною погибеллю, якби щось погане намислив». Свої настанови І. Сірку на вірну службу висловили також члени думи (особливо кн. Юрій

²² *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 889–890.

²³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 893–894; *Его же.* Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссиею в 1673 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1897. Т. 5. С. 124.

Долгорукий та А. Матвеев), після чого його відпустили, і невдовзі він виїхав в Україну²⁴.

21 березня до лівобережного гетьмана було відправлено царську грамоту, в якій висловлювалася воля Олексія Михайловича. 26 березня до І. Самойловича та Г. Ромодановського надсилаються інструкції з детальним розписом сценарію майбутніх переговорів із П. Дорошенком. Насамперед, вони мали об'єднати свої війська, вирушити до Дніпра й зупинитися табором, звідтіля вислати до правобережного гетьмана «і до всього поспільства з козаків і з руських людей» двох посланців з царською грамотою, які мали нагадати про колишнє прохання царської протекції. Їм також доручалося оголосити, що, зваживши всі обставини, цар «його Дорошенка з усім поспільством прийняти з неволі бусурманської під свою царської величності високодержавну руку у підданство дозволяє, і надіслав до нього свою царської величності милостиву грамоту». Після ознайомлення з її змістом правобережний гетьман мав відписати царю й відправити посланців до Г. Ромодановського та І. Самойловича, щоб домовитися «для договору, на яких статтях бути йому з усім поспільством у великого государя, у його царської величності, у підданстві». Одночасно лівобережний гетьман та російський головнокомандувач мали розіслати царські грамоти до усіх правобережних полків²⁵. Після початку переговорів вони зобов'язувалися повідомити посланцям П. Дорошенка про гарантії царя стосовно збереження усіх козацьких прав і вольностей, а також готовність захистити Правобережний Гетьманат від наступу турків. У разі досягнення позитивного результату П. Дорошенко мав приїхати до обозу лівобережного гетьмана і в присутності російського вельможі скласти присягу на вірність на Євангелії.

Інструкція передбачала також можливість для І. Самойловича та Г. Ромодановського інших ліній поведінки. Так, у разі, якби правобережний гетьман відмовився від прийняття підданства царю, вони мусили з усіма військами «на Дорошенка йти і всяке розорення йому чинити, скільки милосердний Господь Бог допоможе...». Як один із варіантів розглядалося питання про присягу старшини та війська на вірність царю та організацію обрання на Правобережжі «гетьмана, доброго й розумного,

²⁴ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 894.

²⁵ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 199–200; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 895, 900; *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. Санкт-Петербург, 1854. С. 11–12.

а насамперед вірного чоловіка, і булаву, і бунчук, і знамено йому на гетьманство віддати». Якщо ж правобережні старшини і козаки забажають бачити гетьманом Я. Лизогуба, І. Самойлович і Г. Ромодановський мали погодитися на це. Інструкція дозволяла також, за бажанням правобережної старшини й козацтва, обрати на булаву І. Самойловича чи когось із лівобережних старшин²⁶.

27 березня цар звернувся з грамотою до Й. Тукальського. У ній зазначалося, що раніше П. Дорошенко прохав прийняти його з поспільством у підданство. Проте вирішення цього питання унеможлиблювалося тим, що гетьман був тоді підданим польського короля. Нині, після консультацій із патріархом Питиримом, митрополитами, боярами «і з думними людьми», вирішено задовольнити це прохання за умови, що П. Дорошенко відступить від турецької протекції. Якщо ж гетьман не погодиться розірвати відносини з султаном й стати разом із поспільством «під нашої царської величності високою рукою у підданстві», то Москва буде змушена застосувати щодо нього інші методи впливу²⁷. Враховуючи велику роль Й. Тукальського в політичному житті України, російський уряд сподівався на його сприяння у справі відвернення П. Дорошенка від Стамбула. При цьому посередницькі функції у переговорах з митрополитом покладалися на чернігівського архієпископа Л. Барановича та І. Гізеля²⁸. Було ухвалено також направити царського листа до самого П. Дорошенка. Його мав відвезти схоплений запорожцями і відісланий ними до Москви гетьманський посланець до Криму Сенкевич, який інформував чиновників Малоросійського приказу про зорієнтованість на Росію брата гетьмана Григорія та бажання самого Петра прийняти підданство царя²⁹.

Отже, російський уряд вирішив, скориставшись зміною геополітичної ситуації, домогтися — чи через добровільне підданство П. Дорошенка, чи то шляхом воєнних дій — приєднання Правобережного Гетьманату до царських володінь. Тим самим козацька Україна знову перетворювалася в об'єкт боротьби тепер уже між Османською імперією та Російською державою.

На той час спустошений й знелюднений, позбавлений боєздатної армії Правобережний Гетьманат переставав відігравати роль впливового

²⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 199–203.

²⁷ Там же. С. 203–207.

²⁸ *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения... С. 126–127.

²⁹ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 907–908 (пос. № 456).

суб'єкта міжнародних відносин. Це добре розумів П. Дорошенко, який, використовуючи суперечності між Стамбулом, Москвою і Варшавою, робить ставку в досягненні мети виключно на дипломатичні засоби. Хоча правобережне козацтво мріяло про те, щоб «переяславської сторони козаки і всі жителі були з ними в об'єднанні»³⁰, П. Дорошенко не планував зимового походу проти І. Самойловича, добре усвідомлюючи, що співвідношення сил явно не на його користь. Вельми обтяжувало душевний стан гетьмана наростання серед населення невдоволення турецькою проєкцією, що значною мірою було спровоковано ігноруванням урядовими колами Стамбула національних і релігійних інтересів Української держави, зневажливим обходженням турків із християнськими храмами у Кам'янці та інших містах Поділля, які вони перетворювали на мечеті, а також поведінкою козаків під час львівської кампанії тощо. Обростаючи, як завжди, масою яскравих деталей, чутки про це створювали у свідомості української спільноти образ непримиренного ворога християнського світу. Швидко поширюючись, подібні настрої негативно позначалися і на ставленні до гетьмана — союзника турків, який ще в першій декаді листопада отримав султанську грамоту, що підтверджувала його владу над Україною й зобов'язувала її населення виявляти послух і виконувати всі гетьманські розпорядження³¹.

Якщо турецька та кримська еліти висловлювали повагу до П. Дорошенка, називаючи його «князем», то загал турецького війська не приховував свої зневаги до козацької спільноти. Джерела зафіксували чимало прикладів їх доволі брутальної поведінки в Україні³². Зі свого боку напругу підсилювали татари, які втратили можливість грабувати населення Гетьманату. Вони, за даними канівського полковника, «козаків дуже не люблять за те, що піддалися турецькому султану і, насміхаючись, називають дурними»³³. У другій половині грудня почали поширюватися чутки, що Мегмед IV домагається від П. Дорошенка, щоб «у всій Україні вогнем спалили на цьому боці Дніпра і на вашій стороні, у державі його царської світлої величності [фортеці], крім тієї, що в Чигирині, одну фортецю залишити, і від усякого військового рушницю відібрати»³⁴.

Серед козаків і поспільства зростало невдоволення турецькою проєкцією, а відтак і політикою гетьмана. За свідченням сучасників, «всі тієї

³⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 101.

³¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 436.

³² Там само. С. 168.

³³ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 168.

³⁴ Там же. С. 112–113.

сторони люди, бачачи утиск від турецьких людей, Дорошенка і їх усіх проклинають і всяке зло мислять, і Дорошенку, зрозуміло, від цього прикро, що піддався турецькому султану, та не знає, що робити»³⁵. Наростали опозиційні настрої і серед старшини. Зокрема, до старшинського угруповання, що орієнтувалося на Росію й очікувало на появу її військ у Правобережжі³⁶, належав і впливовий серед козаків і старшин Я. Лизогуб, який ще під час львівського походу українського війська виношував наміри убити гетьмана³⁷.

Враховуючи настрої, що охопили більшість українського суспільства, П. Дорошенко вирішив на традиційній старшинській раді, що збиралася між Різдом і Водохрещем, обговорити питання про доцільність подальшого перебування під протекцією султана. За даними Я. Лизогуба, гетьман проінформував старшин про можливість наступу навесні 1673 р. російського війська й попросив їх прийняти рішення, «при кому їм триматися і як себе поводити з турецьким султаном»³⁸. Прикметно, що обговорення мало відбуватися за його відсутності, аби уникнути обвинувачень у нав'язуванні раді своєї волі. Оскільки польський король порушив умови укладеного договору (жовніри не залишили Білої Церкви), полковники і старшини, зважаючи на імовірність появи Мегмеда IV у Кам'янці-Подільському, вирішили «від турецького султана не відступати і його не гнівити, тому, що нині, окрім турецького султана, дітися нікуди: царська величність, відповідно до мирної ухвали з королівською величністю, під свою государеву високу руку прийняти їх не зволить, а королівської величності під рукою бути вони не хочуть»³⁹. На такій ухвалі й присягнули⁴⁰.

Після ради знову виникла проблема складення присяги на вірність султану, оскільки зі Стамбула прибули уповноважені, щоб прийняти її від П. Дорошенка і старшин. Разом із ними з'явилися і представники хана. Вочевидь, 22 січня 1673 р. відбулася урочиста церемонія за участю київського митрополита. Згідно з інформацією київського торговця Тимошки Ткача, гетьман і «полковники всі і козацька старшина турецькому султану хрест цілували, що їм бути у нього у вічному підданстві. А приводив їх до

³⁵ Там же. С. 166.

³⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 154–166; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 443–444.

³⁷ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 159.

³⁸ Там же. С. 166.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

хреста Йосип, митрополит Тукальський»⁴¹. Після цього П. Дорошенко послав одного з полковників до Умані, щоб її жителі також присягнули на вірність Мегмеду IV, бо до того часу «уманці перебували у підданстві у королівської величності». Щоб засвідчити цей акт, до Стамбула виїхало посольство у складі уманського полковника Скидана та міського отамана Федора⁴². Про присягу населення інших полків свідчень не збереглося.

Клопотання гетьманського уряду перед султаном щодо недопущення наруги над вірою та збереження Подільського полку в складі Української держави знайшли підтримку турецької сторони. У третій декаді січня Мегмед IV видав диплом (берат), яким передавав Могилів з околицями (територія полку) у пожиттєве володіння П. Дорошенка⁴³. У ньому зазначалося: «Власник цього диплому, дійсний козацький гетьман Дорошенко прислав до мене посла з проською про цісарський берат у такій справі: щоб по містах і осадах Українського вілайету, що є під мою владою, не чинити насильства церквам, але залишити їх в його руках, так само щодо церков у кріпості Могилеві й поза нею в підлеглих їй паланках, що належали колись Польщі й на підставі заключеного торік з Польщею миру були у Польщі взяті й мною вищезгаданому гетьману подаровані. Поки він є гетьманом, повинен ними правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкодити й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до іслямських земель. Тому я видав цей диплом і наказав: в містах і осадах Українського вілайету, котрі знаходяться під його владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам»⁴⁴. Вочевидь, по цей берат у 20-х числах січня гетьман відправив посла до Галіль-паші. Йому також доручалося вирішити питання з перевезенням знятих із церков дзвонів (вони зберігалися на цвинтарі) до української столиці⁴⁵. Тим часом кам'янецький губернатор, який мав репутацію «дуже злої і запальної» людини⁴⁶, порушуючи умови Бучацького договору, став домагатися від гетьмана права на розташування в деяких фортецях козацької України, зокрема, у Каль-

⁴¹ Там же. С. 152.

⁴² Там же. С. 154.

⁴³ *Kołodziejczyk D. Podole...* S. 68.

⁴⁴ Цит. за: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...* С. 443.

⁴⁵ *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 198–200; *Kołodziejczyk D. Podole...* S. 68.

⁴⁶ *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 199.

нику⁴⁷, турецьких залог. Непокіили гетьмана й вимоги кримської еліти віддати у володіння начебто обіцяні ним Селім-Гірею Січ і Кодак⁴⁸.

Невдоволений позицією Стамбула стосовно Гетьманату, П. Дорошенко пішов на поновлення таємних контактів із Я. Собеським. Гадаємо, що їх ініціатором все-таки був коронний гетьман, явно зацікавлений у залученні П. Дорошенка на бік Речі Посполитої у майбутній боротьбі з Османською імперією. Брак джерел унеможливує з'ясування змісту інформації, якою вони обмінювалися між собою. Вочевидь, із метою конспірації це відбувалося виключно в усній формі через посланців. Проте вдалося віднайти важливе свідчення офіційної особи про ведення таких перемовин. Йдеться про лист канцлера Польщі від 18 квітня, в якому повідомлялося, що «минулої зими» П. Дорошенко вів переговори з Я. Собеським й обіцяв «не тільки відмовитися від турецької протекції», а й надавати допомогу в боротьбі з турками. Зокрема, автор листа відзначав: «...маю ці трактати у себе, надіслані п. маршалком коронним»⁴⁹. Логічно припустити, що результатом цих контактів стало те, що близько 12 лютого український гетьман відправив через посланця Ланцужського (челядника М. Рачковського) пропозиції королю щодо можливого примирення. Ними передбачалося поновлення статей Гадяцького договору («щоб по ухваленим статтям Гадяцьким Україну тримав...») й розрив відносин із Росією. У разі їх прийняття гетьман обіцяв «прихилити» Лівобережжя «до короля»⁵⁰. Проте неподалік від Меджибожа турки перехопили його посланця «з листами» й привезли до Галіль-паші. Листи були відіслані до султана, який негайно направив до Чигирина чауша з'ясувати причину такого вчинку. П. Дорошенко виправдався тим, що хотів у такий спосіб ввести в оману М. Вишневецького⁵¹. Маємо також деякі свідчення джерел про намагання гетьмана утримати татар від вторгнень у володіння Речі Посполитої⁵².

Правобережного правителя не могли не турбувати повідомлення про можливу появу на Правобережжі росіян і лівобережних полків. Щоб запобігти несприятливому розвитку подій, П. Дорошенко направляв посланців до Селім-Гірею з проханнями надіслати допомогу. Так, у лютому з таким дорученням до Бахчисарая один за одним були відправлені уже згаду-

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 152.

⁴⁸ Там же. С. 169.

⁴⁹ ДАК, ф. 452, спр. № 372, арк. 321.

⁵⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 224, 237.

⁵¹ Там же.

⁵² БМЧ. ВР, спр. № 2108, арк. 66: БН. ВМФ, № 1898.

ваний Сенкевич, чигиринський отаман Колоша, чигиринський сотник Нужний та Іван Мазепа⁵³. Водночас гетьман бив на сполох у Стамбулі й Кам'янці-Подільському про військові приготування Росії. Як повідомляли 22 березня із Жванця, щоденно до Кам'янця надходили від Дорошенка відомості «про Москву, котра прибуває до України (мається на увазі Лівобережжя. — *Авт.*)»⁵⁴.

З цього часу відомі також відповідні дипломатичні контрзаходи правобережного правителя на російському напрямі. Зокрема, 24 березня П. Дорошенко привітав Ю. Трубецького з призначенням київським воеводою. У відправленому до нього листі гетьман висловлював свою лояльність до царя («я царської пресвітлої величності милість, як православного монарха, завжди мав в особливій честі»). Водночас він наголошував на тому, що заборонив іноземним підрозділам, які були при ньому («жодному з них воїну»), увійти до «держави його царської пресвітлої величності», своїм військам наблизитися до Києва і робити «пакості» киянам і ратникам київської залози; дозволив мати вільний проїзд «завжди в нашу сторону і з нашої сторони, як людям київським, так й усім задніпровським жителям, що кому потрібно продати й купити». Порушників же цього наказу карає смертю. Разом із тим П. Дорошенко докоряв Олексієві Михайловичу, що «його царської пресвітлої величності люди» завжди вільно пропускають «ворогів наших» з Білої Церкви до Києва і навпаки. До того ж недвозначно натякав, що коли цьому не буде покладено край, він також докладе зусиль, аби «нам люди ворожі більше не змогли капостити»⁵⁵.

У першій декаді травня до нього з'явився надісланий Й. Шумлянським ігумен львівського монастиря Іосиф Творинський, який повідомив про пропозиції короля й сейму і висловив прохання прийняти єпископа у Чигирині⁵⁶. Суперечливі дані, за браком достовірних джерел, не дають змоги з'ясувати час зустрічі гетьмана з львівським єпископом та зміст їхніх переговорів. Можна припустити, що вони могли зустрітися таємно на початку третьої декади травня. Побоюючись неминучого витоку інформації, П. Дорошенко повідомив про перебування в нього польського посла Галіль-пашу, а також султана. Польський інформатор, який зустрівся 10 червня у Яссах з 4 посланцями гетьмана до турецького володаря,

⁵³ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 223, 231.

⁵⁴ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 615.

⁵⁵ Там же. С. 226–227.

⁵⁶ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 911.

дізнався від них, що той прийняв у Чигирині посла від короля, який переконував, щоб він «повернувся до підданства». За це П. Дорошенку та всьому Війську було обіцяно значну винагороду та різні вольності⁵⁷. Переговори велися до кінця травня. Хоча П. Дорошенко відхилив пропозицію М. Вишневецького й сенаторів про замирення на основі березневої інструкції 1670 р. (він, як і раніше, наполягав на умовах Гадяцького договору 1658 р.), все ж продовжував підтримувати дипломатичні відносини з Коронаю. Такий результат місії Й. Шумлянського цілком задовольнив польських сановників. Отже, заслухавши в кінці червня — на початку липня звіт єпископа, рада сенаторів ухвалила знову відправити його «з лагідними словами» до гетьмана⁵⁸.

Тим часом міжнародне становище Української держави помітно ускладнюється. Надходили вкрай тривожні відомості про загрозу появи на Правобережжі військ Г. Ромодановського та І. Самойловича. У зв'язку з цим П. Дорошенко навіть послав до козаків універсал, яким закликав бути готовими у будь-який час приєднатися до головних сил його війська⁵⁹. Адже, всупереч наказу Олексія Михайловича, лівобережний гетьман не лише затримав при собі Сенкевича та не відіслав царських грамот до П. Дорошенка, Й. Тукальського й полковників — йому вдалося в кінці квітня переконати Г. Ромодановського відмовитися від проведення переговорів з правобережним гетьманом і застосувати проти нього зброю. 1 червня вони об'єднали свої сили за Лохвицею біля Лебединих озер⁶⁰.

8.2. Загострення питання щодо зміни міжнародного протектора

Коли загроза воєнних зіткнень з російськими підрозділами зникла, П. Дорошенко видав розпорядження зібрати козацьку раду в долині р. Росави неподалік Канева. На порядку денному стояло єдине питання — зміна протекції. Як стверджував гоголівський священик Ісакій, присутні мали вирішити, «що їм у султана турецького у підданстві не бути, а бути у вічному підданстві у великого государя, чи у короля польського».

⁵⁷ Grabowski A. Ojczyście... Т. II. S. 217, 224–225.

⁵⁸ Grabowski A. Ojczyście... Т. II. S. 229–231; Kluczycki F. Op. cit. Т. 1. Cz. II. S. 1273.

⁵⁹ Grabowski A. Ojczyście... Т. II. S. 215.

⁶⁰ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 911–912; Его же. Дипломатические сношения... С. 128; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 456; Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 438.

Обговорювалися різні варіанти, проте домовитися не вдавалося. Тому, не прийнявши жодної ухвали, рада припинила свою роботу⁶¹.

Тим часом І. Гізель відправив до Й. Тукальського ієромонаха Києво-Печерської лаври Серапіона Полховського зі своїм листом, у якому наголошував на необхідності переконати гетьмана відмовитися від протекції султана й погодитися на підданство «великому государю». При цьому він апелював до того, нібито польський король «охоче дозволив» передати Правобережжя Росії, вважаючи за краще, щоб «цар православний володів православними християнами, аніж султан турецький»⁶². 7 липня київський митрополит ознайомився зі змістом отриманого листа. Він зауважив С. Полховському, що «вже не вчасно царська величність з цим відізвався, не хотів він тоді нас до себе прийняти, коли про це Дорошенко сам царській величності бив чолом». Й. Тукальський також висловив застереження, що «царська величність полякам, хитро обманливим людям, довіряє, чи то не на згубу нашу чинить, щоби нас зрозумівши, полякам повідомити, а вони — туркам». Проте того ж дня відіслав посланця до гетьмана⁶³.

П. Дорошенко прийняв його увечері наступного дня. Ознайомившись із змістом надісланих митрополитом листів, він, як зазначав В. Ейнгорн, не приховував сумніву щодо мети місії С. Полховського. «Не відомо для чого це царська величність чинить, — зазначив він, — чи не хочуть з королем польським мене зловити і з цього світу звести. Я, між іншим, про своє життя не турбуюся, але чи буде від цього царській величності краще? Адже моїм промислом Задніпров'я перебуває у тишині». Далі гетьман нагадав, що свого часу він просив царя прийняти його під свій захист. Проте у цьому йому було відмовлено. Тому він змушений був погодитися на турецьку протекцію⁶⁴.

У відповідь посланець почав переконувати П. Дорошенка у щирості намірів Олексія Михайловича прийняти Правобережний Гетьманат під свою руку та захищати його від турків, на що той зауважив: тільки тоді погодиться на протекцію, якщо сам государ «присягне дотримуватися договірних статей про вольності, яких він, Дорошенко, вимагатиме; інакше він завжди побоюватиметься, аби йому того не було, як Сомку з

⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 271.

⁶² *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 915–916; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 268–269.

⁶³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 916–917.

⁶⁴ *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения... С. 131.

Васютою й іншим покійникам, дуже приязних царській величності». Він запевнив, що також «вірою, душею і серцем хоче бути бажаним царській величності», та повідомив, що і поляки пропонують йому укласти з ними договір, «але він польський обман добре усвідомлює». Щодо турецького підданства України, то його можна легко позбутися, однак для цього потрібно, щоб переговори велися «у повній таємниці». Коли ж відповідний договір буде укладений і сподівання на російську допомогу стануть реальними, то «він, Дорошенко, у той же час залишить турецьку протекцію» під тим приводом, що турки, усупереч «договору з ним укладеного, церкви й костьоли обернули у мечеті».

Окремо гетьман зупинився на пропозиціях, зроблених йому Й. Шумлянським⁶⁵, після чого сформулював вимоги до Москви, які, на його переконання, могли стати основою для укладення майбутнього договору. Насамперед, він зазначив, що «на обох сторонах Дніпра повинен знаходитися один гетьман і я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, котрий би і царську величність не підвів і себе з Україною не погубив. Мене Господь Бог за мої важкі гріхи цим гетьманством навідав, бо ніколи спокою не маю і на каторзі неможливо більшого лиха зазнавати, як на цьому заморочливому гетьманстві терплю: ніколи не маю ні дня, ні години вільної, потрібно завжди мислити, якби себе і цього кутка України не втратити». Стосовно ж козацьких вольностей Москва мала надати гарантії, що «царська величність буде козаків захищати, а керувати ними буде гетьман, котрий за той захист буде у всякий час готовим на послугу царської величності»⁶⁶. Отже, згідно з Дорошенком, Правобережний і Лівобережний Гетьманати мали, об'єднавшись, перебувати під номінальною протекцією царя, повністю зберігаючи при цьому свій внутрішньополітичний суверенітет.

Олексій Михайлович негайно підготував відповідні укази на всі клопотання української сторони. Насамперед, він дав роз'яснення П. Дорошенку та Й. Тукальському, що раніше не міг прийняти їх «у підданство» через чинність Андрусівського договору. Нині ситуація змінилася, оскільки «Дорошенко став підданим султана». При цьому в царському посланні зовсім не йшлося про згоду польського короля на приєднання Правобережного Гетьманату до російських володінь. Натомість наголошувалося, що «государ приймає їх під свою високу руку задля церков Божих і жалючі їх, а не на згубу з підданства султана...», а отже буде «обороняти Дорошенка своїми військами». Цар обіцяв «тримати їх»

⁶⁵ Там же. С. 132.

⁶⁶ Там же. С. 132–133.

«за їхніми правами і вольностями, які ніколи не будуть порушені, як був Богдан Хмельницький та інші, і як тепер Іван Самойлович перебуває...», проте навідріз відмовлявся присягнути на непорушності прав і вольностей Війська Запорозького: «...цього ніколи і за минулих гетьманів не бувало і нині жодним чином тому бути неможливо». Він пропонував надіслати до Москви кількох осіб «самих добрих, розумних і знаючих, котрі вмiли б читати руське і латинське письмо», для обговорення статей майбутнього договору⁶⁷.

Натомість Олексій Михайлович категорично виступив проти вимог П. Дорошенка «на обох сторонах Дніпра» мати одного гетьмана. У царському наказі зазначалося, що бути «на тому боці гетьманом йому, Петру Дорошенку, а на цій стороні гетьману І. Самойловичу і правити кожному на своєму боці, а перейдуть у наступ неприятелі і відсіч давати разом». Цар погоджувався на те, щоб Правобережжя користувалося «тими правами і вольностями, які були за минулих гетьманів і на основі яких управляє східною Малоросією Самойлович». Разом із тим він не спокусився обіцянкою П. Дорошенка знімати з вільних селян особливий збір до російської скарбниці, видавши розпорядження, що податки «повинні бути до часу такі, які на цій стороні, а якщо що і додати доведеться, то про це зібрати раду, а на раді про збір цих доходів ухвалити рішення». Москва погодилася тримати у таємниці зміст переговорів із представниками Правобережної України. Цар обіцяв, що про них знатимуть лише київський воєвода Ю. Трубецькой та І. Гізель. Проте відправлені 30 липня до Києва піддячий Семен Щеголев та перекладач Маврецький отримали повноваження проінформувати про них І. Самойловича та С. Адамовича, що й виконали під час зустрічі з ними 11 серпня⁶⁸.

Неважко здогадатися про реакцію лівобережного гетьмана на отриману інформацію. Уже 13 серпня в листі до царя він застерігав, що П. Дорошенку не можна вірити. Він веде себе непослідовно — «з честю» приймає не лише турецьких послів, а й «з ляхами зноситься і безсумнівно хоче великого государя так же обманути, як уже обманув і до поразки призвів польського короля». І. Самойлович намагався схилити Малоросійський приказ до припинення відносин з правобережним гетьманом, просив повідомляти йому про хід перемовин із Чигирином⁶⁹. Водночас він направив до Москви чернігівського полковника Василя Борковського, доручивши йому переконати сановників не приймати П. Дорошенка під

⁶⁷ Там же. С. 135.

⁶⁸ Там же. С. 136–137.

⁶⁹ Там же. С. 137.

протекцію і не надавати йому в управління Правобережжя. Головним мотивом такого вчинку лівобережного правителя було побоювання, що П. Дорошенко прагне стати гетьманом і на Лівобережжі, а об'єднавши обидві сторони Дніпра, проголосить себе «самовладцем України»⁷⁰. Показово, що І. Самойлович лякав російський уряд примарою витворення самостійної Української держави (про яку, до речі, мріяв сам, але тільки під власним проводом). Його посланець наголошував на тому, що в разі визнання за П. Дорошенком влади на Правобережжі, там доведеться постійно утримувати війська для захисту краю, наражаючи їх повсякчас на небезпеку (прикладом може слугувати розгром армії В. Шереметева під Чудновом 1660 р.). А гетьман Лівобережної України муситиме постійно остерігатися, щоб з ним не сталося того, що з І. Брюховецьким⁷¹.

Незабаром до Ю. Трубецького прибули з Москви С. Щеголев та Лаврецький і передали царські указні статті й грамоти для правобережного гетьмана, митрополита і архімандрита Києво-Печерського монастиря. І. Гізель 20 серпня знову відправив до Чигирин С. Полховського з надісланими з Москви документами, а також своїми листами до П. Дорошенка та Й. Тукальського. Він закликав гетьмана відійти від турецької протекції й обрати «собі за государя його царську величність», а також просив київського митрополита стати миротворцем і схилити П. Дорошенка до розриву відносин із султаном⁷². Десь у середині третьої декади серпня відбулася його аудієнція в гетьмана. Присутнім на ній був також Й. Тукальський. Разом із митрополитом вони люб'язно зустріли посланця, підтвердили, «перед іконами хрест на себе поклавши», своє бажання прийняти царську протекцію, але перед цим висунули вимогу повідомити, які сили будуть надіслані для їхнього захисту від ворога. Гетьман сподівався на те, що при достатньо сильному війську навесні наступного року можна буде організувати напад на «поганську землю раніше, ніж бусурмани прийдуть до Малоросії». У разі поразки турків, на його думку, проти них повстануть волохи, мультаїни, серби, македонці, арнаути і ногайські татари⁷³. Отже, позиція гетьмана, без сумніву, засвідчувала його глибоке стратегічне мислення, почуття відповідальності за долю Української держави, несхильність до політичного авантюризму.

⁷⁰ Там же. С. 138.

⁷¹ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 926.

⁷² Там же. С. 928–929.

⁷³ Там же. С. 930–931.

Одночасно він порушував перед Московою питання щодо дотримання й інших попередніх умов прийняття протекції. П. Дорошенко висував також вимогу чітко визначити кордон із Річчю Посполитою (до складу козацької України мали увійти всі землі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств). Водночас він категорично відмовився прийняти пропозицію Олексія Михайловича про одночасне існування двох гетьманатів — Лівобережного й Правобережного. «Неможлива та справа і в Україні нечувана, — підкреслював П. Дорошенко, — щоб гетьман на тій стороні Дніпра коли-небудь був. При двох гетьманах буде так же мало порядку, як і в Польщі, де гетьмани завжди перебувають у сварці»⁷⁴. Обґрунтовуючи доцільність мати в козацькій Україні одного правителя, П. Дорошенко намагався переконати С. Полховського, що І. Самойлович не має підстав претендувати на булаву, тому що він не походить з козацького роду і не пройшов, на відміну від нього, усіх шаблів старшинської служби⁷⁵.

На завершення переговорів П. Дорошенко передав посланцю І. Гізеля кілька листів і короткий письмовий виклад своїх вимог до російського володаря — «статейки». Подібні листи відправив також Й. Тукальський. У них він висловлював сподівання на успішне завершення переговорів. 13 вересня С. Полховський повернувся до Києва, і всі документи без затримки було відправлено до Москви⁷⁶.

Ведучи протягом весни–літа таємні переговори з Варшавою і Московою, П. Дорошенко балансував на вістрі леза, оскільки будь-якої миті про них могло стати відомо Галіль-паші, хану чи великому візиру, що загрожувало гетьманові усуненням від влади і смертю. Тому, щоб не накликати на себе підозри в Стамбулі, він діяв украй обережно. У своїх листах гетьман інформував турецьку владу про політику Москви й спроби Варшави порозумітися з ним. Систематично (майже щоденно) у березні, як уже згадувалося, він повідомляв кам'янецькому губернатору про росіян, які з'являються «в Україні»⁷⁷. Дорошенко направив послів і до Стамбула, доручивши їм просити про військову допомогу, аргументуючи це тим, що самостійно не стримає російської і польської потуги⁷⁸. Друге посольство

⁷⁴ Цит. за: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 932.

⁷⁵ Цит. за: *Костомаров Н.И.* Руина. С. 239.

⁷⁶ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 934–936.

⁷⁷ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 615.

⁷⁸ БМЧ. ВР, спр. № 2108, арк. 67.

у цій же справі було відправлене на початку травня⁷⁹. Дещо пізніше гетьман направив «кур'єра» зі скаргою на дії «московських козаків», які перехопили його послів до хана, коли ті поверталися назад, а також повідомленням про загрозу наступу російських військ⁸⁰. 29 травня він звернувся до сілістрійського паші з клопотанням про допомогу проти росіян і лівобережних полків. П. Дорошенко повідомляв, що князь Г. Ромодановський і задніпровський гетьман зібрали велике військо, готуючись «до походу проти нас». Він просив повідомити про це Мегмеда IV, щоб той наказав ханові негайно направити в Україну з військом когось із солтанів, аби недруги краще «границь своїх боронили, а наших війною не порушували»⁸¹.

У середині першої декади червня гетьман знову відправив послів до султана. Вони мали передати інформацію про переговори з Й. Шумлянським і пропозиції Речі Посполитої повернутися у підданство короля. Водночас їм доручалося домогтися певних поступок протегованій султаном Українській державі, зокрема, скасування виплати трибуту, а також недопущення утисків її населенню. Єдиним зобов'язанням козацької України перед Портою мала залишатися згода на надіслання султанові за його розпорядженням визначеного військового контингенту⁸². Гетьман, старшини і козаки були вкрай обурені тим, що Галіль-паша своїм суворим універсалом зобов'язував виплачувати натуральний податок на утримання кам'янецької залози⁸³.

Разом із червневим посольством до Стамбула відбув новий резидент, котрий 5 липня був прийнятий великим візиром і отримав від нього на знак ушанування кафтан. Переговори завершилися успішно. Султан задовольнив усі клопотання П. Дорошенка. 8 липня Ахмед Кьопрюлю відправив в Україну заспокійливу відповідь, що в разі потреби до Дорошенка на допомогу прибудуть Хусейн-паша і хан, а пізніше вирушить сам султан⁸⁴. Десь наприкінці червня кам'янецький губернатор направив до нього 3 тис. липків⁸⁵. Проте 13 липня до Галіль-паші з'явилися посли П. Дорошенка, що засвідчили «велике послушення Порті» і відмову

⁷⁹ Там само, арк. 628.

⁸⁰ *Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676...* Т. VII. Cz. 2. S. 340.

⁸¹ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 629.

⁸² *Grabowski A. Ojczyście...* Т. II. S. 224–225.

⁸³ *Ibid.* S. 246.

⁸⁴ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 633; *Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676...* Т. VII. Cz. 2. S. 342.

⁸⁵ *Kluczycki F. Op. cit.* Т. I. Cz. II. S. 1278.

гетьмана від цієї допомоги⁸⁶. На початку серпня володар булави застеріг Галіль-пашу не довіряти молдавському і валаському господарям, які схиляються на бік Польщі⁸⁷. Не виключаємо, що тоді ж до гетьмана повернулися посли зі Стамбула, а навздогін за ними в другій декаді серпня П. Дорошенко отримав розпорядження султана разом із ханом вирушити до Львова. Проте Селім-Гірей, одержуючи від Варшави коштовні подарунки і не будучи зацікавленим у новому розгромі Польщі, не поспішав виконувати волю Мегмеда IV. Тим більше, що мав вагомні аргументи на користь того, щоб залишитися в Криму, — йшлося про загрозу нападу росіян, калмиків і запорожців І. Сірка⁸⁸.

На осінь 1673 р. припадає заключний акт драматичного протистояння П. Дорошенка з М. Ханенком. В останнього накопичувалося розчарування ставленням до нього Варшави як до типового козацького ватажка, а не як до володаря держави, хоча і втраченої (щоправда, не з його вини). Десь кінцем 1672 — початком 1673 р. датується перша спроба М. Ханенка порозумітися з Москвою (її посланцю у польській столиці Семенові Протасову він засвідчив «бажання прийняти царську протекцію»⁸⁹). Побоюючись Я. Собеського⁹⁰, у квітні він звернувся з листом до Олексія Михайловича, прохаючи прийняти його, як правобережного гетьмана, під «свою високу руку»⁹¹. Він спробував також заручитися підтримкою Г. Ромодановського⁹². Москва відхилила клопотання М. Ханенка, аргументуючи тим, що він залишається підданим польського короля, а отже, відповідно до Андрусівського договору, повинен служити обом володарям (тобто для Малоросійського приказу він залишався лише у статусі кошового). Щоправда, у завуальованій формі йому запропонували план боротьби за булаву з П. Дорошенком, недвозначно натякнувши, що, в разі обрання гетьманом Правобережжя він міг розраховувати бути прийнятим

⁸⁶ *Grabowski A.* Ojczyście... Т. II. S. 236.

⁸⁷ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 632 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 631–631 зв.

⁸⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 470–471; *Kluczycki F.* Op. cit. Т. 1. Cz. II. S. 1297.

⁹⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 473.

⁹¹ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 936; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 361.

⁹² Акты ЮЗР. Т. 11. С. 284.

у підданство Олексієм Михайловичем⁹³. Авантюрний за вдачею, М. Ханенко наважився на цей відчайдушний крок.

27 вересня до Москви надійшли «статейки» П. Дорошенка й інші, дотичні до переговорів з ним матеріали. Однак цього разу Малоросійський приказ не поспішав із відповіддю. На переконання В. Ейнгорна, значною мірою це зумовлювалося тією обставиною, що відпала загроза появи турецького війська. Проте свою роль відіграв і Самойлович, який постійно наголошував у Москві на тому, що правобережний гетьман вводить царя в оману і про всі «свої таємні переговори з московським урядом повідомляє до Туреччини султану і до Польщі королю»⁹⁴. Лише 11 жовтня Олексій Михайлович відповів на пропозиції П. Дорошенка. Неважко здогадатися, що головні з них були рішуче відхилені. Так, за словами В. Ейнгорна, Москва наполягала на тому, щоб він залишався гетьманом у «західній Малоросії», а в східній булавою продовжував володіти І. Самойлович, обґрунтовуючи таку свою позицію тим, нібито ще Б. Хмельницький «неодноразово прохав, аби було два гетьмани, один у Гадячі, другий у Чигирині, і щоб вони завжди перебували у містах для страху, а на війну посилали б наказних гетьманів»⁹⁵. Зауважимо, однак, що до подібної апеляції російських урядовців слід поставитися обережно, оскільки до сьогодні жодному з істориків не вдалося віднайти хоча б опосередкованих даних, які б підтверджували правомірність подібного закиду на адресу українського володаря.

Російська сторона відкидала також доводи П. Дорошенка щодо нелегітимності перебування І. Самойловича на посаді гетьмана Лівобережної України. «Слід йому, Дорошенку, пригадати попередніх гетьманів, — зазначалося в царській відповіді, — окрім Богдана Хмельницького, чи знатного роду і чи знаючими людьми були Сомко, Цицюра, Безпалій, Барабаш, Пушкаренко, Золотаренко, Брюховецький (нагадаємо, що лише останній обирався гетьманом козацької України, решта ж були або наказними гетьманами, або самозванцями. — *Авт.*): тільки обрані були вольними голосами по правах Війська Запорозького, тому що государ не забороняє Війську Запорозькому обирати гетьманів. Нічого поприкати Івана Самойловича, що він з монархами не домовляється: йому цього робити не можна, тому що він під рукою царської величності; як він, Дорошенко, своїми договорами Військо Запорозьке заспокоїв — це всьо-

⁹³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 936.

⁹⁴ Там же. С. 938.

⁹⁵ Там же. С. 938–939.

му світу відомо, а гетьман Іван Самойлович і все Військо Запорозьке на східній стороні у мирі живуть»⁹⁶. Разом з тим російські посланці мали передати правобережному володарю булави, що, у разі обрання його наступної весни полками обох частин України єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, цар цю ухвалу затвердить⁹⁷.

Відхилялося прохання П. Дорошенка про передачу Війську Запорозькому Києва. Не знайшла підтримки і пропозиція сформуванню в козацькій Україні потужний корпус найманців-козаків чисельністю в 40 тис. на чолі з полковниками, надісланими з Москви, що пояснювалося небажанням царя «ламати військових правил». Тому козакам наказувалося служити так, як вони звикли, а Дорошенкові за вірність обіцялося, що «великий государ буде його захищати і проти турків, і проти татар»⁹⁸. До правобережного гетьмана і київського митрополита направлялися також грамоти Олексія Михайловича. Цар схвалював намір П. Дорошенка «звільнитися з неволі турецької» і висловлював подяку Й. Тукальському за спроби «приводити Дорошенка до того, щоб він був під рукою великого государя». Водночас Олексій Михайлович пропонував гетьману негайно надіслати посланців для «підтвердження статей», на яких «західна Малоросія» приймала государеву протекцію. Була підготовлена і спеціальна грамота І. Гізелю, яка зобов'язувала його таємно і без затримки відіслати царські указ і грамоти адресатам. Їх мали привезти до Батурина та Києва піддячий Малоросійського приказу Михайло Савін і стольник Бухвостов. Останній уповноважувався «вчитати» лівобережному гетьманові усі укази государя, що надсилалися до Чигирини⁹⁹.

Аудієнція в Батурині відбулася 24 жовтня. І хоча Бухвостов заспокоював І. Самойловича, щоб той не переймався можливим прийняттям Правобережного Гетьманату у підданство царя, бо це не загрожуватиме йому втратою булави, лівобережний гетьман продовжував наполягати на тому, що П. Дорошенко разом із Й. Тукальським «баламутять за своїм звичаєм, задумуючи у такий спосіб відлучити Київ з-під держави царської величності і повернути під державу султана». Він переконував, що якби П. Дорошенко хотів «учинитися під рукою великого государя, то не тримав би резидентів з багатьма козаками при султані і в Кам'янці, не зносився б з поляками, а просто прохав би за свої провини пробачення,

⁹⁶ Цит. за: *Соловьев С.М.* Указ. соч. Кн. 6. С. 448.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 939.

⁹⁹ Там же. С. 939–940.

прийняття у підданство й оборони». І. Самойлович також, як і його супротивник у боротьбі за владу, дотримувався думки про недоцільність існування в козацькій Україні двох гетьманів, однак вмотивовував це тим, що П. Дорошенко «по-старому захоче цією стороною славним бути і шукати підступи щодо мене»¹⁰⁰. Водночас він доводив, що в Москві не враховують одного: якщо цар «хоче прийняти Дорошенка, аби запобігти турецькій війні, то війна цим не відвернеться; прийнявши Дорошенка, потрібно буде його від неприятеля обороняти і розташувати війська по містах: у Чигирині, в Каневі, в Умані, в Черкасах, тому що турецький султан буде воювати з Дорошенком за зраду. Як піддасться Дорошенко великому государеві, то буде безкінечно посилати до Москви, прохаючи допомогти й для інших справ, через наші міста; ці посланці завжди будуть нам докучати... і будемо ми у них точно у підданстві»¹⁰¹. «Якщо ж Дорошенко по указним статтям, які тепер надсилаються до нього, не прийме підданства, — наголосив на завершення розмови лівобережний гетьман, — так тоді вже б цю справу облишити і його Дорошенковим обманам не вірити, нехай він згине, щоб ради цього прийняття у мало-російському народі біда не зростала»¹⁰².

Наприкінці жовтня М. Савін прибув до Києва й відразу ж з'явився до воеводи, який, очікуючи на реакцію Москви на клопотання П. Дорошенка, підтримував зв'язок із Й. Тукальським через намісника Терехтемирівського монастиря Іларіона. 3 листопада І. Гізель знову відправив С. Полховського до гетьмана й митрополита. Листовно він переконував їх у необхідності завершити перемовини з царем, покладаючись у всьому на його волю, і намагався нав'язати П. Дорошенку думку, що Олексій Михайлович «збереже козакам усі вольності подібно до того, як це зроблено на лівому боці Дніпра»¹⁰³.

Тим часом П. Дорошенко продовжував маневрувати, щоб урятувати від загибелі Українську державу. Граючи на суперечностях між Портою, Польщею та Росією, він намагався віднайти оптимальне розв'язання української проблеми, добитися гарантій самостійності та територіальної цілісності козацької України. Тому він прагнув переконати володарів і політичні еліти кожної з цих країн у своїй лояльності. Така стратегія

¹⁰⁰ Там же. С. 941.

¹⁰¹ Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 449.

¹⁰² Цит. за: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 942.

¹⁰³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 943.

поведінки, на його погляд, давала можливість звести до мінімуму загрозу ведення воєнних дій на території Правобережного Гетьманату, а також зберегти дружні відносини з майбутньою країною-переможницею у цьому протиборстві. Саме на цей аспект політики гетьмана звертали увагу М. Вишневецького молдавський і валаський господарі у листі від 8 жовтня¹⁰⁴.

4 чи 5 листопада у «митрополичому домі» в Чигирині він і Й. Тукальський прийняли С. Полховського. Насамперед П. Дорошенко висловив йому своє обурення розголошенням «всьому Задніпров'ю» таємниці ведення переговорів з Москвою. Адже тепер він змушений буде узгоджувати свої дії зі старшиною і відправляти «явно посольство від усього війська», однак стане це робити лише за умови, якщо буде виконано його основну вимогу — «надання йому гетьманства на обох сторонах Дніпра». На це посланець зауважив: тепер цю вимогу виконати неможливо, але коли навесні війська з обох боків Дніпра, «вийшовши в поле, захочуть Дорошенка мати єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, то государ його затвердить». Гетьман заперечив, що «це неправдива справа», бо «на це знані люди не захочуть дозволити, і якщо я дам себе обдурити неправдивими справами, то потім не буде мені з ким від турків і татар оборонятися, тому що Самойлович, залишившись на тому боці гетьманом, з-за ворожнечі не буде мені допомагати». С. Полховський, намагаючись якось аргументувати позицію Москви, зауважив, що царю важко позбавити влади лівобережного гетьмана. Проте П. Дорошенко не погодився з цим. Якщо цар побажає, відповів він доволі жорстко, то зможе відняти гетьманство у Самойловича, котрому ця честь дісталася за милістю государя, бо на раді «козаки змушені були обрати його на вимогу Ромодановського»¹⁰⁵. Якщо ж гетьманом об'єднаної козацької України цар затвердить його, тоді, «маючи під своєю владою всіх козаків, він буде у змозі приборкати поганство й підкорити государю татар». Проте при цьому правобережний правитель висунув нову вимогу, щоб государ «явно про те оголосив і повністю підтвердив, яким власне способом Малоросію не віддасть польському королю, бо царська величність полякам монаршим словом своїм обіцяв і вони обіцяють собі, що Києвом і Задніпров'ям будуть незабаром володіти і його, Дорошенка, до цього ж приваблюють»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ БЮ. ВР, спр. № 2287, арк. 103.

¹⁰⁵ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 944.

¹⁰⁶ Там же. С. 944–945.

Гетьман домагався також, щоб йому роз'яснили, як, власне, Москва збирається виконувати свою обіцянку не повертати Києва Польщі. Відпускаючи 9 листопада С. Полховського з листами до царя, київського воєводи та І. Гізеля, він повторив, що не відмовляється від прийняття підданства за умови, якщо цар пристане на його вимоги. Позицію П. Дорошенка підтримав і Й. Тукальський. Зі свого боку він порадив Олексієві Михайловичу остерігатися тих, «котрі не від усього серця його величності добра бажають, і душею там перебувають, де шляхетство собі дістають»¹⁰⁷. У листах гетьмана і митрополита до царя наголошувалося, що «хоча вимоги Дорошенка не виконані, проте він не відмовиться від свого наміру бути під рукою великого государя, якщо на прохання свої одержить милостивий указ; що ж стосується пропозиції московського уряду надіслати посланців для остаточних переговорів, то їх можна буде послати тільки після того, як відбудеться про це нарада його, Дорошенка, зі старшиною»¹⁰⁸.

22 листопада С. Полховський прибув до Батурина й повідомив про хід перемовин із правобережним гетьманом І. Самойловича. Той, як і раніше, продовжував наполягати на їх недоцільності й підкреслив, що з Дорошенком слід «вести не переговори, а війну». 24 листопада лівобережний гетьман відпустив С. Полховського, і 4 грудня той прибув до Москви¹⁰⁹. Привезена ним відповідь П. Дорошенка лише утвердила російський уряд у думці перервати переговорний процес і за допомогою зброї опанувати територією Правобережжя. Після прийому ігумена львівського монастиря Йосипа Творинського, який повідомив про зміст розмов Й. Шумлянського з П. Дорошенком, 30 листопада цар видав указ, згідно з яким Г. Ромодановський, І. Самойлович та І. Сірко, не гаючи часу, мали вирушити з військами проти правобережного гетьмана. Царською грамотою київському воєводі Ю. Трубецькому заборонялося продовжувати переговори з П. Дорошенком і Й. Тукальським¹¹⁰. Разом із тим 12 грудня російський уряд відправив до П. Дорошенка «статті», які дозволяли правобережним козакам обрати за власним бажанням собі нового гетьмана. Цілком реальним переможцем при цьому міг стати і І. Самойлович¹¹¹.

¹⁰⁷ Там же. С. 945.

¹⁰⁸ Там же. С. 946.

¹⁰⁹ Там же. С. 947–948.

¹¹⁰ Там же. С. 955.

¹¹¹ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... С. 948–949; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 241.

Отже, загроза війни ставала очевидною, і запобігти цьому П. Дорошенко не мав жодного шансу.

8.3. Зовнішньополітичні стратегії уряду Петра Дорошенка у 1674–1676 рр.

Українська несприятливо складалася для нього й ситуація на західних кордонах. В історіографії залишається нез'ясованим питання про наслідки для долі Правобережного Гетьманату Хотинської кампанії польського війська. На нашу думку, протистояння з Короною, в сукупності з походом російських і лівобережних військ, виявилось для Правобережжя фатальним.

Турецьке командування традиційно недооцінювало противника. Важко уявити, що воно не знало про наближення польсько-литовської армії, проте сподівалося, що ті не наважаться атакувати турецькі позиції під Хотиним, а обмежаться демонстрацією сили на кордонах Речі Посполитої¹¹². Свідченням такої легковажності Стамбула є відправка до М. Вишневецького посла Хусейн-аги, що одержав завдання домагатися від Варшави виплати упоминків. Він також мав вручити королю булаву і кафтан як символи ленної залежності від султана¹¹³. Отже, можна припустити, що Каплан-паша не отримав розпорядження якнайшвидше рухатися до Хусейн-паші. Такі поблажливо-зневажливі настрої щодо Речі Посполитої обернулися для Османської імперії Хотинською катастрофою, яка переломила хід польсько-турецької війни 1672–1676 рр.

Блискуча перемога відкривала перед Я. Собеським перспективу успішного продовження наступальних операцій у Молдавії і на території Кам'янецького ейялету. На зиму 1674 р. польські залоги фактично контролювали всю територію останнього, за винятком Кам'янця і Бара. Вони розміщувалися у Жванці, Язлівці, Ягельниці, Скалі-Подільській, Сидорові, Гусятині, Сатанові, Дунаївцях, Студениці й Меджибожі. Де-факто Кам'янець опинився у блокаді¹¹⁴.

Хотинська перемога поляків позбавила П. Дорошенка потенційної можливості отримати допомогу турків як у протиборстві з російськими і лівобережними військами, що готувалися до походу, так і в разі наступу

¹¹² Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845. T. I. S. 199.

¹¹³ Grabowski A. Ojczyście... T. I. S. 199; Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Poznań, 1997. S. 151; Sadzewicz M. Pod Chocimiem 1673. Warszawa, 1969. S. 139.

¹¹⁴ НБУВ. ІР, ф. 1, спр. № 6283, арк. 6–6 зв.; Kołodziejczyk D. Podole... S. 77.

на Правобережжя польських підрозділів. Не міг він розраховувати і на підмогу татар. А тому, залишений наодинці з противниками, правобережний гетьман був приречений на поразку, бо наявного у нього війська (максимально 10–12 тис.) явно не вистачало для оборони краю.

Мабуть, 20–22 листопада в Чигирині вже було відомо про хотинський погром турків. Десь у середині другої декади листопада до Києва з'явилися звільнені Я. Собеським з ув'язнення козацький сотник Сава Туптало та полковник Іван Берната. Перший із них привіз листи великого гетьмана до П. Дорошенка. Не знаючи їхнього змісту, полковник 24 листопада повідомив воєводі Ю. Трубецькому, що Я. Собеський, відпускаючи його (десь у середині третьої декади жовтня), просив передати гетьману Правобережжя, щоб той «від нього не відставав», і наголосив на тому, що коли П. Дорошенко і Й. Тукальський ознайомилися з їх змістом, то промовили: «...дай Боже, щоб скрізь була християнська віра»¹¹⁵. Отже, можна припустити, що гетьман та його найближчий соратник і дорадник погоджувалися на продовження переговорів з Варшавою, тим більше, що цар постійно відхиляв їхні основні клопотання. Дещо пізніше до гетьманської столиці з'явився посланець великого коронного гетьмана Галаткевич, якого П. Дорошенко «охоче прийняв» і мав із ним переговори¹¹⁶. Ознайомившись із запропонованими великим коронним гетьманом умовами, П. Дорошенко ухилився від негайної відповіді, взявши час для роздумів.

Вочевидь, в останній декаді грудня гетьман отримав листа від Мегмеда IV. Турецький султан повідомляв, що, незважаючи на хотинську поразку, він, «зібравшись з усіма своїми турецькими силами і з татарами, проти поляків на весні безумовно вийде і почне з ними бій», та закликав П. Дорошенка і надалі йому вірно служити¹¹⁷. Після Різдва гетьман зібрав старшинську раду, на якій передбачалося обговорити подальшу стратегію зовнішньополітичного курсу. Насамперед він ознайомив присутніх зі змістом послання султана й висловився за те, щоб і надалі дотримуватися турецької орієнтації, після чого традиційно, щоб не впливати на прийняття ухвали, залишив зібрання. В ході обміну думками було висловлено пропозицію прийняти протекцію Польщі, однак її відхилили, мотивуючи це тим, що поляки «їх боронити і самим стояти на весні супроти турка не зможуть». Порадившись, полковники ухвалили, «що їм краще бути

¹¹⁵ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 329; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 483.

¹¹⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 563–564.

¹¹⁷ Там же. С. 377.

до часу в дружбі з татарами», про що й повідомили П. Дорошенка¹¹⁸. Показово, що ніхто з учасників ради не висловився за «підданство під високодержавну царської величності руку» (про це гетьманові «з полковників ніхто нічого не говорили і в словах не було») ¹¹⁹. Отже, де-факто підтверджувалася вірність турецькій протекції, адже прийнята ухвала про «дружбу з татарами» цьому не суперечила ¹²⁰.

Десь із середини січня 1674 р. до гетьмана дедалі частіше почали надходити відомості про підготовку росіянами та І. Самойловичем воєнної виправи проти Правобережної України. Враховуючи, що співвідношення сил складалося явно не на його користь, П. Дорошенко обрав оборонну тактику ведення боротьби, сподіваючись на надходження турецької або татарської допомоги.

10 січня І. Самойлович виступив у похід. 18 січня він прибув до Гадяча і провів наради з Г. Ромодановським у Веприку й Гадячі. 24 січня на чолі 80-тисячної армії (М. Вагнер згадує про 25 тис. осіб¹²¹) вони вирушили до Дніпра і на початку лютого вийшли на його берег навпроти Крилова¹²². Отже, трохи більше ніж за місяць, без особливих зусиль, І. Самойлович та Г. Ромодановський узяли під контроль майже все Правобережжя. До такого фіналу, без сумніву, спричинилися психологічна втома козацтва і поспільства від постійних воєнних дій, що тривали з 1648 р., та міжусобиць; розчарування населення у протурецькій орієнтації П. Дорошенка (зважаючи на те, що Стамбул порушив умови договору 1669 р. про прийняття протекції султана, його переважна більшість відмовилася підтримувати гетьмана та уряд); значна перевага сил І. Самойловича й Г. Ромодановського та відсутність обіцяної Стамбулом допомоги. Серед жителів краю посилювалися москвофільські настрої, спричинені уявленням, що цар зможе принести спокій і мир у зруйновану Правобережну Україну, захистити від поляків, татар і турків, а також сподіванням козацтва і поспільства на об'єднання козацької України і припинення міжусобиць (російська влада не допускала їх у Лівобережжі). У старшинському середовищі визріла якщо не змова проти П. Дорошенка,

¹¹⁸ Там же. С. 377–378.

¹¹⁹ Там же. С. 378.

¹²⁰ Там же. С. 377.

¹²¹ *Wagner M. Działania wojenne na obszarach mołdawskich, podolskich i ukraińskich wiosna 1674 roku // Studia historyczno-wojskowe. Zabrze, 2008. Т. II. S. 170.*

¹²² Акты ЮЗР. Т. XI. С. 346; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 484; Фаизов С.Ф. Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий) // Славянский сборник. Саратов, 1993. Вып. 5. С. 104.*

то принаймні потужна опозиція на чолі з його сватом Я. Лизогубом, яка була зацікавленою у позбавленні гетьмана влади.

Зважаючи на такі настрої, гетьман вирішив засвідчити готовність прийняти підданство царю, але за певних умов. Із листами до правобережної еліти, І. Самойловича і Г. Ромодановського він відправляє І. Мазепу. В усній формі тому доручалося передати старшині, що коли їм вдасться добитися від царя, «щоб йому бути гетьманом, відповідно попередніх царської величності грамот, на тому боці Дніпра, і він де Дорошенко у підданстві у царської величності готовий бути». В іншому ж разі «знатні люди» мали при ньому, І. Мазепі, дати присягу, що «над ним (П. Дорошенком. — *Авт.*) нічого лихого не зроблять і в усьому його оберігатимуть». Г. Ромодановський же мав надіслати до нього «знатну особу, щоб він присягу учинив перед ним Дорошенком», після чого гетьман присягне на тому, що «йому бути у підданстві у царської величності», та привезе булаву й бунчук до того міста, яке визначить государ. Гетьман уповноважив І. Мазепу прибути на раду до Корсуня, або туди, де вона відбудеться. У його присутності він присягнув на тому, що «бути йому у підданстві у царської величності під високодержавною рукою». Своєю чергою І. Мазепа присягався, що не залишиться у своїй дружини в Корсуні, а також у виступі на раді точно передасть Дорошенкові слова¹²³.

І. Самойлович, не маючи достатньо міцної опори серед правобережної старшини й козацтва і не довіряючи їм, відмовився проводити раду в одному з міст регіону. За домовленістю з Г. Ромодановським зібрання мало відбутися у Переяславі. 15 березня лівобережний гетьман і командувач російських військ розіслали універсали в усі правобережні полки, «закликаючи і наказуючи, щоб усі задніпровські полковники з керівними своїми людьми, не затыгуючи часу, весною до Переяслава зібравшись, за указом вашої царської пресвітлої величності вірного і всьому християнству бажаного, і постійного, і розумного мужа на гетьманство собі обрали...»¹²⁴. Делегати від Правобережжя з'їхалися до 25 березня, а 27 відбулася рада. Спочатку поклав свої гетьманські клейноди М. Ханенко (їх мали передати новообраному гетьманові)¹²⁵. Після цього

¹²³ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 556–557.

¹²⁴ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 389; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). Харків, 1930. С. 409; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 490.

¹²⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 494; *Костомаров Н.И.* Руїна. С. 244.

Г. Ромодановський звернувся до присутніх із такими словами: «Великий государ, його царська величність, котрому всі присягнули на вірне й вічне підданство, зволив указати обрати вам за вашими правами і вольностями нового гетьмана замість Ханенка і Дорошенка». Рада відразу ж назвала гетьманом І. Самойловича. Від імені учасників зібрання І. Гулак звернувся з проханням, щоб цар «пожалував їх старшину і все поспільство, велів у них учинити гетьманом Івана Самойловича по обох сторонах Дніпра над усім військом запорозьким, і бути б їм у підданстві у нього великого государя, за їх правами і вольностями, на таких же статтях, як він великий государ пожалував цієї сторони Дніпра Івана Самойловича і старшину, і козаків, і все поспільство»¹²⁶.

Потому Г. Ромодановський повідомив раді, що цар, схилиючись на їх чолобитну, велів бути гетьманом на обох берегах Дніпра І. Самойловичу і «бути їм у нього, великого государя у підданстві по попередніх їхнім правам і вольностям, і ні в чому права їх і вольності не будуть порушені». Генеральна старшина і полковники присягнули на 20 складених у Москві й зачитаних Колобовим статтях, відповідно до яких мали перебувати «під государевою високою рукою невідступно». Великий государ виступав гарантом їхньої безпеки («від турецького султана і від кримського хана, і від інших ворогів боронити укаже»). Для відбиття зовнішньої агресії козаки мали збиратися «на річці Росаві, між Каневом і Корсунем». Їм заборонялося без царського дозволу «писати» чи мати «відносини» з іншими монархами і державами, надавати допомогу Польщі, якщо виникне воєнний конфлікт із турецьким султаном. Крім того, козаків і старшин зобов'язували не вірити ніяким гетьманським «чварам» і повідомляти про них государю; вони також позбавлялися права (за винятком зради) змінювати гетьмана, а в разі його смерті їм дозволялося обирати нового¹²⁷. Статті врегульовували порядок постачання підвід царським послам і посланцям, надіслання старшинами своїх посланців до Москви, роботу пошти в Києві, Ніжині й Батурині. Разом із тим представники Гетьманату позбавлялися права участі у переговорах росіян із зарубіжними послами¹²⁸.

В історичній літературі вже зверталася увага на те, що Переяславські статті 1674 р. повторювали норми Глухівського (15 статей) та Конотопського (4 статті) договорів і лише одна враховувала особливості Право-

¹²⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 390; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 244–245.

¹²⁷ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 391–393.

¹²⁸ Там же. С. 393–400.

бережного Гетьманату¹²⁹. Щоправда, слід зазначити, що вони не передбачали введення до правобережних міст російських воєвод і розташування в них російських залог.

Довідавшись про ухвали ради, П. Дорошенко звернувся з листом до І. Самойловича (його слід датувати, імовірно, 26 березня за ст. ст.), у якому зазначав, що «цього боку старшина, хоча зі мною (як це у всі часи між нами був такий звичай) і не узгоджуючи, однак відповідно до мого давнього наміру (мабуть, за Божим умислом), вступивши під великого государя православного монарха, його царської пресвітлої величності високодержавну руку, з підданством своїм схилилася і на вічний і вірний послух присягнула і я з такого перебігу подій вдячним є...». Після цього він поздоровив І. Самойловича з обранням на булаву («не менше з того втішалось, що тебе, пана, всі одностайними голосами обох сторін війська Запорозького на гетьманство обрали...»), а також пояснив, чому не може негайно прибути до Переяслава: «...і старшина наша військова чигиринська не дозволяє, і велика потреба, яку словесно пан суддя стародубський чули разом з дворянином його царської величності з Василем Даниловичем бачачи, повідомить, перешкоджає, за що прошу пробачення...»¹³⁰.

П. Дорошенко порушив клопотання перед новообраним гетьманом щодо проведення переговорів про складення присяги. Йдучи йому назустріч, І. Самойлович відправив до Чигирин чернігівського полкового осавула Калиника Никифорова, а Г. Ромодановський — голову московських стрільців Романа Єфимова. Однак вони до місця призначення не доїхали, а зупинилися в Черкасах і почали вимагати від П. Дорошенка гарантій своєї безпеки.

Щодо геополітичного становища Правобережного Гетьманату, то протягом зими–весни 1674 р. воно залишалося складним. Зрозуміло, султан не міг не відреагувати на хотинський погром та окупацію польськими військами Молдавії — Мегмед IV змусив хана негайно надіслати у його розпорядження 7 тис. татар під проводом Гаджі-Гірея. Додавши до них кількатисячне турецьке військо, великий візир наказав оволодіти Яссами. Раптово з'явившись в околицях молдавської столиці, турки та татари розгромили польський роз'їзд і змусили М. Сенявського 11 січня 1674 р. залишити місто. 14 січня Гаджі-Гірей атакував під Гушею польські

¹²⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: У 3 т. Т. 1: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. Київ, 2004. С. 173; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 495–496.

¹³⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 414–415.

корогви, і хоча татари зазнали невдачі, все ж поляки почали поспішно відступати, за одними даними, до Хотина, за іншими — до Снятина.

Нам не вдалося виявити джерел, які б безпосередньо проливали світло на характер відносин П. Дорошенка з Варшавою взимку 1674 р. Відомо лише, що під час наступу росіян у першій декаді лютого він звертався з листом про допомогу і до Польщі¹³¹, очевидно, до Я. Собеського. Збереглися дані, начебто правобережний гетьман просив Варшаву «прийняти у польське підданство» і захистити Правобережжя¹³². Однак цей акт мав суто символічне значення — він був покликаний засвідчити прихильність України до Речі Посполитої. Мабуть, у третій декаді лютого Я. Собеський, повідомляючи Радзивілла про появу на Правобережжі російської армії, відзначав позитивне для Польщі значення цієї акції, наголошуючи, що «Дорошенко легшим буде» до укладення угоди, «коли яструба над собою побачить»¹³³.

Разом з тим польська еліта не приховувала занепокоєння намірами Москви приєднати Правобережжя до своїх володінь, оскільки й далі розглядала його складовою Речі Посполитої. Так, А. Ольшовський на конвокаційному сеймі 1 лютого звернув увагу присутніх, що московська акція лише формально має за мету надання допомоги Польщі відповідно до Андрусівських пактів, але насправді «йдеться про приєднання до Росії і Правобережної України»¹³⁴. Варшава у березні створила комісію для переговорів із Російською державою. У врученій комісарам інструкції зазначалося, що вони мають домагатися повернення Києва, а також всіляко протидіяти спробам росіян «узурпувати володіння Україною, будучої з цієї сторони»¹³⁵. Я. Собеський у своєму зверненні від 6 березня зазначав, що цар, від якого очікували допомоги, «бавиться Україною», і підкреслював необхідність обрання на наступному сеймі такого короля, «котрий би нам почесний мир без відокремлення провінцій» уклав із сильним противником. Він заявив, що не має бажання побачити королем того кандидата, який купив би мир поступкою земель до Вісли¹³⁶.

¹³¹ *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 // *Sprawy Narodowościowy.* Warszawa, 1934. R. VIII. № 4. S. 7; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. Wrocław, 1976. S. 28.

¹³² *Понов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. С. 264; *Korzon T.* Dola i niedola... Т. III. S. 407.

¹³³ *Korzon T.* Dola i niedola ... Т. III. S. 467.

¹³⁴ *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... S. 28.

¹³⁵ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 381.

¹³⁶ *Ibid.* S. 383.

Елекційний сейм, що розпочався 20 квітня 1674 р. у Варшаві, обрав у понеділок 21 травня королем Яна Собеського; 5 червня той присягнув на *pacsa conventa*. Серед інших зобов'язань, які, відповідно до присяги, брав на себе новообраний король, він обіцяв сприяти тому, щоб до «дієвого заспокоєння України дійшло»¹³⁷. З його ініціативи лабунський полковник Юрій Преоровський, перебуваючи у Варшаві, вже 23 травня написав листа до Андрія Дорошенка з кількома важливими новинами. Перш за все він повідомляв про обрання Я. Собеського королем й висловлював думку, що «Україна з такої справи в Речі Посполитій не зажуриється». Також інформував, що Річ Посполита уже призначила комісію для переговорів з Москвою. Основне, що мали з'ясувати польські комісари, — це правова основа підпорядкування Правобережного Гетьманату владі царя. Нарешті, Ю. Преоровський інформував, що король хоче відправити посольство до П. Дорошенка для засвідчення своєї милості та підтвердження прав на його гетьманство¹³⁸. Отже, не варто сумніватися в тому, що новообраний король схилився до думки про доцільність пошуку компромісних рішень щодо політичного статусу Правобережної України. На жаль, цей лист потрапив не до адресата, а до І. Самойловича.

Враховуючи відсутність у розпорядженні Речі Посполитої потужного війська й надходження тривожних відомостей про мобілізацію турецької армії, Ян III Собеський вирішив уникати воєнних дій з Портою, зтягуючи час, аж допоки «пора воєнна туркам спливе»¹³⁹. Саме тому він обирає тактичний хід — розпочати переговори зі Стамбулом, використовуючи як своє посольство, так і посередництво хана Селім-Гірея. Останній, побоюючись зі свого боку утвердження Росії у Правобережжі (адже він добре розумів, що наступним стане Крим), вирішив схилити Ахмеда Кьопрюлю до замирення з Річчю Посполитою, розігруючи для цього антиросійську карту. Отже, Ян III сприймав хана як посередника, який особисто був зацікавлений у тому, щоб запобігти вторгненню турків до Корони. Він направляє також до великого візира подільського чашника Яна Карвовського, а до калги-султана Селамет-Гірея королівського дворянина Качоровського з інструкціями відповідного змісту¹⁴⁰.

¹³⁷ *Korzon T.* Dola i niedola... T. III. S. 507–509; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 390.

¹³⁸ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 478–480.

¹³⁹ *Pajewski J.* Op. cit. S. 163.

¹⁴⁰ *Orłowski D.* Chocim 1673. Warszawa, 2007. S. 146; *Pajewski J.* Op. cit. S. 163–164; *Woliński J.* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. Warszawa, 1960. S. 140–142.

17 травня Олексій Михайлович наказав І. Самойловичу відновити переговори з П. Дорошенком, щоб переконати його «відмовитися від своєї завзятості без усякого сумніву, і нам великому государю, нашій царській величності, у провинах своїх вдарив чолом, не побоюючись на себе жодного нашого государського гніву», і стати під «самодержавною високою рукою у підданстві...»¹⁴¹. Напередодні, 15 травня, цар звернувся зі спеціальною грамотою до самого гетьмана. Він дорікав П. Дорошенку за те, що той «нині по неприятельським знадлигим листам під нашу високу руку несхильний, в мислі своїй сумніваючись, непостійний і почав перебувати у ваганні...»¹⁴².

Одержавши царське розпорядження, І. Самойлович та Г. Ромодановський відправили до Чигирина стрілецького сотника Єлізарія Терпигорева. Останній 4 червня з'явився до П. Дорошенка й від їхнього імені заявив: «Будь у підданстві у великого государя і ступай до Переяслава до боярина і воєводам для присяги; сам не хочеш їхати, пошли тестя свого, Павла Яненка чи брата Андрія, чи інших яких-небудь знатних осіб у заложники, і боярин надішле до тебе голову московських стрільців для переговорів»¹⁴³. Зібравши у відповідь чигиринців, гетьман звелів зачитати царську грамоту. Вислухавши її, чигиринці «говорили всі одногласно, що вони, чуючи до себе царську превелику милість, раді всі бути у нашої царської величності у підданстві...». Однак П. Дорошенко поставив під сумнів її автентичність, аргументуючи тим, що до Г. Ромодановського й І. Самойловича надсилають чисті листи грамот з царською печаткою, які можуть їх заповнювати, залежно від обставин, «як захочуть», і посилати до нас, «зваблюючи вас»¹⁴⁴. У подальшій бесіді з посланцем гетьман зазначив: «...нічого цього робити мені тепер не можна, тому що я підданий турецького султана; шаблі султанова, ханська і королівська над мою шиєю висять. Раніше я хотів бути у підданстві у царської величності, але старшина і полковники вирішили бути у підданстві в султана; а що нині старшина і полковники перейшли у підданство великого государя, так це тільки з-за соболів, не на вічно, пізніше зрадять. Якщо бояри і гетьман прийдуть під Чигирин, то я радий їм відсіч давати, лише б татар дочекатися, та і без того татари у мене є»¹⁴⁵. Дізнавшись про поновлення

¹⁴¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 449.

¹⁴² Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 455–456.

¹⁴³ Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 456.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 629; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 629.

¹⁴⁵ Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 456.

І. Самойловчиєм і Г. Ромодановським воєнних дій, гетьман спочатку затримав, а згодом ув'язнив їх посланця¹⁴⁶.

В цих умовах намагання П. Дорошенка укріпити свою владу опертям на турецько-татарську підтримку обернулося для Української держави спустошенням в основному її південної і значною мірою центральної частин. За свідченням Я. Карвовського, «ясира незміряну кількість в Україні як турки, так і татари набрали»¹⁴⁷. Припускаємо, що під час походу 1674 р. загинуло й було захоплено до неволі понад 100 тис. українців. Не менше кількох десятків тисяч врятувалося втечею на Лівобережжя, хоча при цьому також не обходилося без трагічних випадків, що супроводжувалися людськими жертвами. Зважаючи і на без цього глибоку демографічну кризу, яка охопила Правобережний Гетьманат, ці людські втрати й руйнація поселень мали для населення та гетьмана катастрофічні наслідки. Адже найбільше постраждали саме ті регіони, які були колискою козацтва, опорою влади П. Дорошенка. Після пережитої трагедії козаки і посполиті, які й так у своїй більшості не схвалювали ідею турецької протекції, мали всі підстави зненавидіти і протурецьку політику П. Дорошенка, і його самого. Турки своєю поведінкою замість того, щоб прихилити населення на свій бік, відштовхнули його від себе і гетьмана, позбавивши останнього залишків авторитету й опори в людському загалі.

За таких обставин король вирішив завершити кампанію політичною акцією добровільного відречення П. Дорошенка від турецької протекції й визнання підданства Речі Посполитій. Плануючи розпочати з гетьманом переговори про умови майбутньої українсько-польської угоди, Ян III запросив приїхати до себе Й. Шумлянського¹⁴⁸. 7 грудня польний литовський гетьман Міхаль Радзивілл повідомляв польським комісарам у Каджині, що П. Дорошенко з невеликою кількістю серденят перебуває у Чигирині і готовий до переговорів про підданство¹⁴⁹. З ініціативи Яна III Собеського на початку грудня до правобережного правителя звертається з листом грабовецький староста Марек Мальчинський. Його повіз уже

¹⁴⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 502; *Костомаров Н.И.* Руїна. С. 249.

¹⁴⁷ *Woliński J.* Przyczyńki źródłowe do kampanii 1674 r. // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* Warszawa, 1933. R. V. T. VI. Cz. 1. S. 84.

¹⁴⁸ *Woliński J.* Materiały do dziejów... T. XIII. Cz. I. S. 239.

¹⁴⁹ *Ibid.* S. 238.

знайомий П. Дорошенку з попередніх перемовин Галаткевич, якому король доручив усно передати запевнення у своїй «королівській ласці»¹⁵⁰.

П. Дорошенко зустрів Галаткевича приязно. Усупереч очікуванню, посланець побачив гетьмана не в розпачі, а цілеспрямованим та енергійним. Під час розмови, що відбулася, вочевидь, 11 грудня, гетьман засвідчив «готовність упасти з усім Військом до ніг найяснішого маєстату й. к. м., п. н. м.», але за умови, якщо Ян III «своєю батьківською ласкавістю у достатній мірі задовольнить у всіх Церкви Божої віри св. народу руського і Війська Запорозького правах, вольностях і свободах...». Він просив прислати посередника, який мав би достатні повноваження, щоб укласти угоду¹⁵¹. 23 грудня Ян III відписав П. Дорошенку, похваливши за наміри повернутися у підданство. Король висловлював готовність вислухати клопотання «однієї матері-вітчизни синів» та затвердити їхні права і вольності. Водночас була висунута вимога розірвати стосунки з Кримом¹⁵². Він відправляв на переговори до Чигириня львівського єпископа Й. Шумлянського та полковника королівської гвардії Станіслава Морштина, які отримали дві інструкції: офіційну і неофіційну. У першій з них зазначалося, що послы мають привітати гетьмана, старшину і «все лицарство» й повідомити, що Ян III прихильно поставився до їхнього бажання прийняти «підданство». Послы мали пояснити, що присутність короля в Україні зумовлювалася намірами врятувати «люди християнський від остаточної згуби», що була гіршою від «отрути протекції». Й. Шумлянський та С. Морштин уповноважувалися повідомити українській стороні, що їм пробачалися усі їхні провини, а також пообіцяти, що сейм затвердить відповідну угоду, і «кожний безпечно при своєму праві, вольностях, майні, як домовляться, буде залишатися на віки...». Їм доручалося також домовитися, як полегшити становище міст, у яких на постій розташувалися жовніри, та узгодити місце проведення комісії, під час якої гетьман мав викласти «всього війська і цілої України наміри, прохання і домагання». Однак ще до початку її роботи П. Дорошенко мав відіслати орду, «яка зачала під Вільховцем», бо інакше король накаже війську перейти у наступ, що «затримає трактати». Послы передали гетьману і старшині запрошення Яна III прибути до нього, гарантуючи, що «жодна волосина не впаде з їхніх голів»¹⁵³.

¹⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 530; *Woliński J.* Materiały do dziejów... Т. XIII. Cz. I. S. 243; *Tegoż. Król Jan III...* S. 12.

¹⁵¹ *Woliński J.* Materiały do dziejów... Т. XIII. Cz. I. S. 12–13.

¹⁵² БЮ. ВР, спр. № 2288/II, арк. 3; *Woliński J.* Król Jan III... S. 13–14.

¹⁵³ *Woliński J.* Król Jan III... S. 21–22.

Неофіційною інструкцією Й. Шумлянський та С. Морштин зобов'язувалися переконати гетьмана, що той може бути певним щодо збереження свого життя, честі й майна, чого ніколи йому не гарантували Туреччина, Крим чи Росія. Водночас вони мали домагатися від П. Дорошенка гарантій стосовно щирості його прагнень до миру й підданства королю. Адже до Варшави надійшла інформація, начебто існувала домовленість із ханом, що взимку гетьман «мав би нещиро піддатися» Польщі, аби навесні дочекався «допомоги бусурманської». Послам доручалося умовити П. Дорошенка особисто приїхати до короля на комісію. Тоді з ним «усно про все можна було б трактувати і вирішити», а також підписати «всезагальний мир». Переговори мали завершитися за кілька днів «з великою вигодою усіх інтересів». Посли мали також засвідчити королівську ласку Й. Тукальському, висловити співчуття з приводу його хвороби й заручитися підтримкою у справі досягнення миру¹⁵⁴.

Й. Шумлянський і С. Морштин прибули в околиці Чигирини 4 січня 1675 р. і були зустрінуті особисто гетьманом¹⁵⁵. Однак переговори проходили нелегко. Посли не привезли ані згоди Речі Посполитої на визнання державності козацької України, ані гарантій її захисту від потенційної загрози появи турецько-татарського війська або російських підрозділів. Ішлося лише про задоволення станових інтересів реєстрового козацтва, причому в значно обмеженішому варіанті, ніж це передбачалося Острозькою угодою 1670 р. Прийняття таких умов означало б для П. Дорошенка визнання приреченості своїх політичних задумів, від реалізації яких, попри катастрофічність свого становища, він відмовлятися не хотів. Спокусливі обіцянки задовольнити його особисті потреби чи інтереси членів родини і найближчих соратників як у попередні роки, так і тепер не могли вплинути на зайняту ним раніше позицію. На цьому етапі переговорного процесу П. Дорошенко вдався до тактики його затягування. Через брак джерел ми не знаємо, які умови висував він польській стороні, але, відпускаючи в середині січня 1675 р. послів, гетьман висловлював надію на досягнення порозуміння. Серденята, що супроводжували їх до Богуслава, говорили Й. Шумлянському, прощаючись з ним: «...дай Боже мир з королем, тоді всі з поляками й ордами підемо на ту сторону Дніпра»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Ibid. S. 22–23.

¹⁵⁵ *Woliński J. Król Jan III... S. 15; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 532.*

¹⁵⁶ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 21.

Не міг також П. Дорошенко погодитися на вимогу Яна III відправити татар, бо це означало б розрив відносин із ханом, на допомогу якого він очікував. Щоб не дати приводу Бахчисараю та Стамбулу підозрювати його в нещирості, гетьман відразу ж повідомив Селім-Гірея про переговори з королем, надіслав копії окремих документів і підтвердив свою вірність султану¹⁵⁷. У листі до хана він наголошував на тому, що коли татарське військо прибуде до України й зупиниться під Брацлавом, то козаки «позносять» військові підрозділи поляків й повернуться «до послушенства Порти і вашій ханській м-ті». Тепер же, не маючи від нього підтримки, вони «раді не раді змушені були піддаватися польському королю. Проте це не надовго, бо їм дуже прикрим є військо польське, яке не знає милосердя над убогістю...»¹⁵⁸.

За таких обставин гетьман не погодився прийняти королівські пропозиції. Під час розмов із послом він наголошував, що нині не бачить можливості відмовитися «а ні від татарської, а ні від турецької протекції»¹⁵⁹. Як один із варіантів розв'язання українського питання П. Дорошенко запропонував включити до укладеного за його посередництва між Річчю Посполитою, Кримом і Портою договору статті про утворення Українського князівства, яке б перебувало під спільною протекцією Порти й Речі Посполитої¹⁶⁰. Не відкидаючи й імовірності досягнення порозуміння з Польщею, він передав Й. Шумлянському «Пункти головніші, через які Військо Запорізьке, іменем всього народу руського прохає вольностей, бажаючи приступити до належного володарю підданства». Цей документ засновувався переважно на умовах Зборівського й Гадяцького договорів¹⁶¹. Аналіз цього документа однозначно засвідчує, що навіть у критичній ситуації П. Дорошенко дотримувався лінії щодо об'єднання козацької України в єдиний державний організм, що могло бути реалізоване лише в разі відмови поляків від Андрусівського договору, а також територіальних поступок з боку Москви. Отже, він намагався зіграти на виношуваннях Яном III намірах підштовхнути Бахчисарай і Стамбул до проголошення Росії війни, щоб змусити її повернути Польщі все те, що було відібране у

¹⁵⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 533.

¹⁵⁸ БМЧ. ВР, спр. № 430, арк. 203.

¹⁵⁹ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 722.

¹⁶⁰ *Woliński J.* Król Jan III... S. 17.

¹⁶¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 534; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). Київ, 2008. С. 54.

неї в попередні роки¹⁶². Погоджуючись на включення України до складу Речі Посполитої, гетьман домагався для неї не стільки федеративних прав, скільки статусу рівноправного суб'єкта конфедеративного союзу. Прикметно, що він переймався захистом релігійних і національних інтересів не тільки Правобережного Гетьманату, а й усього «руського народу» Речі Посполитої.

Однак польська сторона вирішила проігнорувати позицію української влади. Десь на початку 20-х чисел лютого король і польські сановники, отримавши пропозиції П. Дорошенка, оцінили їх як «неможливі»¹⁶³. Скликана, вочевидь, 24 лютого рада сенаторів відхилила їх. Проте вже наступного дня така категоричність поляків дещо спала. Вочевидь, Яну III не хотілося переривати переговорів з Чигирином. В одному з повідомлень з Брацлава зазначалося, що король вирішив не залишати без уваги «Пункти головніші...», з тим, щоб не дати П. Дорошенку привід в майбутньому говорити: «...хотів погодитися з ляхами, але вони не хотіли»¹⁶⁴. 25 лютого він відправив до Чигириня небожа Й. Шумлянського зі своєю відповіддю на вимоги української сторони¹⁶⁵.

Ян III не заперечував проти того, щоб відмежувати Військо Запорозьке певним уділом з королівських і навіть дідичних володінь, однак підкреслював, що при цьому слід зважати на те, що більша частина Київського і все Чернігівське воєводство перебувають під владою російського царя¹⁶⁶. Польський король вважав слушними пропозиції щодо послуг Війська Запорозького Речі Посполитій та порядку надання Короною допомоги Україні; погоджувався урівняти в правах українських, польських і литовських послів на сейм; обіцяв зрівняти козаків зі шляхтою у питаннях торгівлі виробленими у власних господарствах товарами; запевняв, що роздаватиме вакансії достойним особам і при цьому братиме до уваги рекомендації Війська Запорозького. Пояснюючи свій вступ в Україну з польським військом намірами опікуватися інтересами її населення, Ян III Собеський проголошував повну амністію і дотримання усіх прав

¹⁶² *Woliński J.* Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674–1675 // *Polityka Narodów.* 1934. R. 4. S. 149.

¹⁶³ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 722.

¹⁶⁴ Там само, арк. 722 зв.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 538–539; *Woliński J.* Król Jan III... S. 27–28.

Війська Запорозького. Він обіцяв вивести з українських теренів жовнірські залоги, коли впевниться у вірності гетьмана Речі Посполитій¹⁶⁷.

Водночас у своїй «Відповіді на пункти...» Ян III обійшов проблему скасування унії і відхилив основне клопотання П. Дорошенка — про визнання суб'єктності козацької України у складі Речі Посполитої. Інші прохання він або обіцяв задовольнити, або у ввічливій формі посилався на неможливість за існуючих обставин їх прийняти. У цілому ж питання врегулювання українсько-польських відносин король відкладав до коронаційного сейму й спеціально створеної ним комісії¹⁶⁸.

Зрозуміло, що під час переговорів кожна зі сторін, насамперед, переслідувала власні стратегічні цілі, не відкриваючи при цьому всіх карт. Так, П. Дорошенко хотів дочекатися підходу основних сил кримських і ногайських татар, аби за їх допомогою повернути під свій контроль ту частину території козацької України, на якій перебувало польське військо. Ян III, враховуючи, що бойовий дух поляків слабшав, намагався утримати гетьмана, на допомогу якому надходили татари, від наступальних дій. Його толерантність стосовно козацтва й поспільства зумовлювалася не стільки чинником морально-етичного характеру, скільки політичною доцільністю — здобути для себе опору в зайнятому поляками краї.

Це ставало особливо важливим в умовах загострення відносин з Туреччиною. Обурені осіннім наступом поляків та захопленням ними Бара, Меджибожа, Кальника та інших міст, султан і великий візир вимагали від Речі Посполитої повернути «землі, на які копито ступило»¹⁶⁹. П. Дорошенко, який отримував інформацію від резидента Остапа Астаматія, намагався використати ці настрої з максимальним зиском для себе. Із Чигирина регулярно відправлялися листи до Стамбула з прохання надіслати військову допомогу. «Той пес Дорошенко, — повідомляв 2 квітня з Брацлава підстолий холмський Станіслав Морштин, — все на світі чинить на зраду. Протягом усієї зими Порту листами збурював, що тепер час дощенту знести ляхів, бо і військо лит. відступило і короги зменшені невелику дадуть й. м. королю допомогу»¹⁷⁰. Але це був лише один із аспектів планів правобережного гетьмана. У разі досягнення певного порозуміння (за умови виведення польських військ з українських

¹⁶⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 539–540; *Woliński J.* Król Jan III... S. 28–29.

¹⁶⁸ *Woliński J.* Król Jan III... S. 19.

¹⁶⁹ ДАК, ф. 453, спр. № 67, арк. 211–212.

¹⁷⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. № 236, арк. 240 зв.

теренів) між Кримом і Туреччиною, з одного боку, та Річчю Посполитою — з іншого, П. Дорошенко мав намір скерувати турецьке військо для блокування Києва, сам же разом із ханом перейти на Лівобережжя й не допустити підходу до міста російських і лівобережних військ¹⁷¹. Від реалізації будь-якого з цих планів гетьман сподівався отримати політичну вигоду, а до появи потужної військової сили вважав за доцільне підтримувати контакти з Яном III. Так, у листі від 4 березня П. Дорошенко повідомляв, що звертався до Бахчисарая і Стамбула, схиляючи їх до згоди з Річчю Посполитою. Він попереджав про наближення хана до Уманщини, застерігаючи, що це може ускладнити ситуацію для польських військ, і зазначав, що з появою Селім-Гірея особисто вирушить до Корсуня¹⁷². Вочевидь, отримавши «Відповідь на пункти...», 6 березня гетьман звернувся до короля з новим листом, у якому висловлював йому подяку¹⁷³.

На початку квітня П. Дорошенко знову підтвердив свою готовність продовжити переговори і пропонував Яну III надіслати до Чигирини посла, з яким міг би остаточно домовитися про церемонію укладення майбутнього договору. Він нагадував королю, що ще до появи польського війська в Україні намагався посприяти замиренню Речі Посполитої з Кримом, і передавав йому слова хана: «...якщо справді король й. м-ті хоче щиро до миру зі мною приступити, жодної шкоди війську й державі й. к. м-ті вчиняти не накаже, але ці шаблі на іншого спільного ворога повернемо...»¹⁷⁴. Відповідну інформацію гетьман одночасно надіслав і Й. Шумлянському¹⁷⁵. Щоправда, тоді він ще не знав, що Ян III 10 березня видав єпископу привілей про призначення його на Київську митрополію на час хвороби Й. Тукальського з усією повнотою влади, допоки (у разі смерті останнього) не буде обрано іншого митрополита¹⁷⁶.

Одночасно, намагаючись перевернути П. Дорошенка, король уміло скористався з того, якими катастрофічними темпами падав авторитет останнього серед козацтва. Переманюючи козаків на службу Речі Посполитій, він наприкінці 1674 р. почав схиляти на свій бік кошового І. Сірка. У листі від 28 січня 1675 р. Ян III зазначав, що вже тричі писав до нього, повідомляючи, що особисто прибув до «країв українських» «на оборону

¹⁷¹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 94.

¹⁷² *Woliński J. Materiały do dziejów...* Warszawa, 1968. Т. XIV. Cz. 1. S. 276–277.

¹⁷³ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 722 зв.

¹⁷⁴ *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя Теодора Мацьківа: Науковий збірник. Київ 1999. С. 90–91.

¹⁷⁵ Там само. С. 92–93.

¹⁷⁶ *Mironowicz A. Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski.* Białystok, 1998. S. 97.

крові християнської» та перехід під його «підданство» мешканців усіх міст від Дністра, Південного Бугу й Собу аж до Дніпра; а також наголошував на тому, що чекає на Військо Запорозьке¹⁷⁷. У відповідь кошовий 3 лютого запевняв Яна III у своїй вірності й готовності з'явитися до королівського обозу. Він повідомляв, що не отримував попередніх листів, бо посланці були перехоплені лівобережними козаками й відвезені до Батурина. Відсилаючи з Коша до короля Якова Тимнака з товариством, І. Сірко хотів дізнатися, «яким шляхом йти до в. к. м. Нам було б краще йти на Канів по цьому березі Дніпра, з'єднавшись із Військом Запорозьким»¹⁷⁸.

18 березня кошовий звернувся з новим листом до короля, зміст якого певною мірою відбиває його політичні погляди та наміри заволодіти за сприяння Яна III гетьманською булавою. Так, І. Сірко звинувачував гетьманів і старшин городової України у недбальстві та байдужості, через які «багато років триває велике кровопролиття від бусурман всьому народові християнському і церквам Божим...». Вони «сидять по всіх маєтках й. к. м. та Речі Посполитої, володіють підданими, а ганяються лише за тим, щоб самим жити в розкошах, а панам дідичним не коритися; не стараються чинити боголюбного діла, корисного всьому народові християнському, аби дати відсіч неприятелеві і викоренити його з православ'я...»¹⁷⁹. Отже, політичні орієнтації І. Сірка й далі залишалися в площині традиційного запорозького світогляду. На перший план для нього виступала не проблема відстоювання незалежного існування Правобережного Гетьманату, а втрата Коронаю своїх володінь на теренах козацької України. Кошовому, на жаль, не вдалося піднятися над типовою для значної частини козацтва (не лише запорозького, а й лівобережного і правобережного) політичною недалекозорістю, коли вони були готовими відступитися від власної вітчизни задля збереження за собою традиційних прав, свобод і вольностей. І не мало особливого значення, чи вони отримували їх від польського короля, чи від російського царя. Важливим було одне — володіти ними.

Водночас І. Сірко просив короля посприяти поверненню Війську Запорозькому клейнодів, які були передані М. Ханенком І. Самойловичу на Переяславській раді 1674 р. Він клопотався про те, щоб за домовленістю з царем король дав «цей регімент» над об'єднаними польсько-

¹⁷⁷ *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. XIII. Cz. 2. S. 218.

¹⁷⁸ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Ю.А. Мицик, М.В. Кравець. Київ, 1995. С. 26.

¹⁷⁹ Там само. С. 30.

російськими військами, що мали діяти проти турків і татар, «нам, своїм слугам, Війську Запорозькому». У кінці листа зазначалося: «...[також] уклінно просимо в. к. м., аби дозволив нам владу над військами, бо якщо буде під нашим регіментом усе це [військо] і те, що залишається під [владою] тогочасного гетьмана, то у всьому буде належний порядок»¹⁸⁰. Змістове наповнення цього уривку є значно глибшим — адже йдеться про доцільність передачі йому влади над правобережним козацтвом.

За збігом обставин саме у цей час у Яна III визрів план зробити І. Сірка правобережним гетьманом замість П. Дорошенка. 14 березня королівська канцелярія видала послу на Запорожжя ротмістру Шимону Завіші «Меморіал», яким визначалося те коло питань, що він мав порушити під час перемовин із кошовим та запорозькою старшиною. Насамперед, послу доручалося схилити І. Сірка приєднатися до польських військ і зайняти південні міста Правобережної України: Рашків, Устя, Бершадь та інші, «які їм сподобаються». Король сповіщав про свій намір залишити польські залоги тільки у Кальнику, Брацлаві, Немирові, Могилеві, Павлочі, Білій Церкві й кількох інших містах аж «до Дніпра». Решту віддавав Сірку, щоб їх «Військом Запорозьким і Низовим осадив». На допомогу йому мали підійти підрозділи з Торговиці, Чечельника, Узнані (мабуть Умані) і «з тих усіх полків, які й. к. м. віддали послушенство». У разі потреби король обіцяв надіслати ще необхідну кількість кінних корогв. Він радив кошовому якнайшвидше вирушити на волость і повідомити, коли він залишить Запорожжя і зупиниться на Піщаному чи Мертвих Водах¹⁸¹. Однак перш ніж вийти із Січі, той мав організувати обрання кошовим замість себе «чоловіка вірного, благочестивого, справного й рицарського». Ш. Завіша мусив натякнути І. Сірку на сподівання Яна III Собеського, що той прийме цю королівську пропозицію, бо навіть «і міста зичать цього уряду ур. Сірку»¹⁸². Король через свого посла висловлював також побажання, щоб кошовий для проведення виправи на Крим залучив не тільки кілька тисяч калмиків, але й донських козаків, і обіцяв у разі потреби надіслати необхідну кількість коштів для будівництва човнів¹⁸³. Проте місія Ш. Завіші в цілому зазнала невдачі.

Тим часом П. Дорошенко намагався відіграти роль посередника у переговорах короля з ханом, розраховуючи, що досягнення згоди між ними могло б сприяти поновленню його влади в Українській державі.

¹⁸⁰ Там само. С. 31.

¹⁸¹ *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. XIV. Cz. I. S. 278–279.

¹⁸² *Ibid.* S. 279.

¹⁸³ *Ibid.* S. 280.

17 квітня 1675 р. з табору під Смілою він звернувся з листом до Яна III, повідомляючи про відправку Селім-Гіреєм до нього свого посла та переконаючи його надіслати «свого значного чоловіка для проведення трактатів з його ханською милістю і зі мною про бажаний святий мир...». Зі свого боку гетьман висловлював сподівання, що цю «святу справу» вдасться швидко владнати¹⁸⁴. Проте король відмовився від послуг П. Дорошенка, аргументуючи це тим, що не вважає його «вільним» володарем, оскільки він перебуває у повній залежності від хана і змушений «дотримуватися не своєї думки, а чужої...»¹⁸⁵. Про це мав повідомити гетьманові посланець короля до Криму підполковник Фрідріх Гребен. Він також мав підтвердити згоду Яна III присягнути не тільки від імені сенату, а й особисто від себе на гарантуванні П. Дорошенку безпеки, якщо той виявить готовність визнати підданство королю й Речі Посполитій (як відзначалося в наданій посланцю «Інструкції», «двері ще не зачинені до батьківського й. кор. м-ті ефекту (?)»), проте гетьман мусить пам'ятати, що «хто має час, але чекає часу, той втрачає час»¹⁸⁶).

7 червня 1675 р. до П. Дорошенка з'явився український резидент при султані О. Астаматій, котрий повідомив про наміри турецького командування організувати похід на Київ. Однак цю інформацію через кілька днів спростував посланець до І. Шишмана Карбач. За його даними, командувач турецької армії в Подністров'ї мав завдання об'єднатися з кримським військом, щоб завдати поразки полякам. Тому, оволодівши Рашковом і Могилевом і зазнавши невдачі під Баром і Меджибожом, Ібрагім Шишман поволі рухався у напрямі Маначина¹⁸⁷.

П. Дорошенко, зіславшись на малочисельність свого війська, можливість нападу росіян і небезпеку втратити Чигирин, відмовився від участі у цьому поході¹⁸⁸. За даними його посла до Стамбула Василя Кочубея, котрий, загубивши листи великого візира й інших сановників, на зворотному шляху утік до І. Самойловича, український правитель скаржився Мегмеду IV, що через загрозу з боку Москви «не міг іти з військом своїм разом з ханом проти Ляхів, а упрохавши частину орди, став під Корсунем». Гетьман намагався переконати султана не розцінювати це як

¹⁸⁴ БМЧ. ВР, спр. № 2108, арк. 212; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка... С. 93–94.

¹⁸⁵ БМЧ. ВР, спр. № 173, арк. 213–214.

¹⁸⁶ БМЧ. ВР, спр. № 173, арк. 214; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 427.

¹⁸⁷ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 730 зв.; *Orłowski D.* Op. cit. S. 175, 179; *Woliński J.* Bitwa pod Lwowem 1675 r. // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* Warszawa, 1932. R. IV. T. V. Z. 1. S. 212.

¹⁸⁸ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 353.

зраду, а також просив надіслати потужне турецьке військо для спільного з ханом походу на Лівобережжя¹⁸⁹. Десь у середині червня П. Дорошенко направив посольство у складі генерального судді Дмитра Чернявського (за іншими даними — генерального обозного Івана Гулака) та О. Астаматія до хана для участі в переговорах із польськими комісарами. Посли прибули до Селім-Гірея на початку липня разом з обозом Ібрагіма Шишмана¹⁹⁰. Вони мали повноваження від гетьмана, заручившись підтримкою хана і командувача турецької армії, обстоювати збереження (під протекцією султана) удільності Української держави по р. Горинь¹⁹¹. Польські посланці із розмови з українськими «резидентами» при Селім-Гіреї зрозуміли, що козаки погодилися б зректися турецької протекції на користь Польщі лише за умови, якщо Варшава дозволить їм «мати своє удільне князівство», виведе з України свої залоги та відмовиться від жовнірських постойв і сплати населенням податків до скарбу Речі Посполитої (щоб такими вільними були «як Задніпров'я залишається під Москвою») тощо¹⁹².

Погодитися на переговори з ханом Яна III змусило посилення турецько-кримської присутності в Україні. 23 червня польська депутація (в складі стражника коронного Стефана Бідзінського, генерал-майора Криштофа Корицького, обозного військового Томаша Карчевського та ін.) вирушила до ханського табору, розташованого між містечками Базалією й Маначином¹⁹³. Посли мали повноваження домагатися відмови Стамбула від тієї статті Бучацького договору, якою передбачалася виплата Річчю Посполитою імперії Османів гарачу, а також від претензій на Кам'янець з Подільським воєводством¹⁹⁴. Загалом в отриманій ними в середині червня «Інструкції» багато місця відводилося проблемі повернення України під польське управління. Обґрунтовуючи концепцію неправомірності прийняття її султаном під свою протекцію, польський уряд посилався на те, що П. Дорошенко «не міг віддавати України, до якої сам не мав і не має права...»¹⁹⁵, адже він «ніколи не був володарем України,

¹⁸⁹ Там же. С. 234.

¹⁹⁰ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 352, 354; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 560.

¹⁹¹ *Woliński J.* Materiały do dziejów... Warszawa, 1969. Т. XV. Cz. 1. S. 280, 282–283.

¹⁹² *Ibid.* S. 280.

¹⁹³ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 730; Акты ЮЗР. Т. 12. С. 353; *Orłowski D.* Op. cit. S. 173; *Woliński J.* Bitwa pod Lwowem... S. 209–210; Tegoż. *Pośrednictwo tatarskie...* S. 156–158.

¹⁹⁴ *Woliński J.* Materiały do dziejów... Т. XV. Cz. I. S. 274–275; Tegoż. *Pośrednictwo tatarskie...* S. 157–158; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 429–430.

¹⁹⁵ *Woliński J.* Materiały do dziejów... Т. XV. Cz. 1. S. 274.

а тільки скороминулим гетьманом, тому не може собі більше дозволяти, ніж передбачають давні українні і козацькі права, котрих їм король й. м. і РП-та в усьому хоче дотримуватися»¹⁹⁶. Посли зобов'язувалися звернути увагу хана на той факт, що на час переговорів Україна виявилася роз'єднаною на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя. На кілька частин було поділене козацьке Правобережжя. Так, за Росією залишалися Київ, Трипілля, Стайки, Ржищев, Терехтимирів, Канів; Польщі підпорядковувалися Рашків, Кальник, Брацлав, Немирів, Біла Церква, Паволоч, Коростишів, Могилів та інші міста. Решта територій перебувала під владою П. Дорошенка, який не є «жодним удільним володарем», а лише був обраний на булаву «з дозволу ради, відповідно давніх їхніх звичаїв...». Скидати чи обирати гетьманів є прерогативою всього козацького війська. Ті ж козаки, які залишилися «під Москвою», не хочуть його визнавати за гетьмана, як і ті, котрі пішли «під крило протекції короля». Отже, Україні слід спочатку об'єднатися, обрати визнаного всіма гетьмана «і тоді, якщо не будуть задоволені протекцією короля і й. м.-ті і РП-тої, нехай собі іншу шукають протекцію»¹⁹⁷.

28 червня польське посольство прибуло до ханського табору. 30 червня воно було прийняте Селім-Гіреєм «досить добре і по-людськи». 1 липня розпочалися переговори¹⁹⁸. Десь 3–4 липня разом з обозом Ібрагіма Шишмана з'явилася українська депутація. Хан не допустив її до участі в перемовинах, посилаючись на те, що «ви (поляки й українці. — *Авт.*) між собою є ворогами, під час суперечок можете розгніватися й розпочати сварки». Водночас наприкінці кожного дня ханський візир мав інформувати послів гетьмана про досягнуті домовленості¹⁹⁹. Проте і без участі українців переговори відбувалися вкрай напружено. Польські послы відразу ж засвідчили свою рішучість домагатися повернення султаном українських земель і відмови від протекції над козаками, на що керівник кримського посольства Мурдза-бей зауважив: «...якщо Польща має такі сили, аби могла вести війну з Портою, тоді можна з вашої сторони пропонувати настільки горді кондиції». Він звинуватив польську владу у невиконанні укладених договорів, невиплаті гарачу та викупу за Львів, нападі на турецьке військо, яке перебувало на васальній території, і передав сподівання султана на те, що Варшава надішле комісарів з проханням, щоб хан заступився за них у Стамбулі. У відповідь поляки заявили, що

¹⁹⁶ БМЧ. ВР, спр. № 430, арк. 218.

¹⁹⁷ Там само, арк. 217–218.

¹⁹⁸ *Woliński J. Pośrednictwo tatarskie...* S. 158.

¹⁹⁹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 354.

«тримають у руках шаблі, а не прохання і король й. м., об'єднавшись з християнськими силами, шаблею буде домагатися того, чого добрим способом, за посередництвом хана, й. м. не одержить»²⁰⁰. За свідченням підписки канцелярії П. Дорошенка Івана Дорошевича, який, імовірно, перебував у складі українського посольства, польські послы на своїх вимогах «твердо (хоча б до самого Львова державу свою мали втратити) стояли...»²⁰¹.

Зі свого боку кримське посольство не менш твердо наполягало на визнанні польською стороною «України, відповідно Зборівських пактів*, до Горині» навічно за Портою, збереженні за останньою Поділля й Кам'яця, виплаті гарачу й розриву договору з Росією. Інакше хан погрожував (не без поради Ібрагіма Шишмана) розпочати наступ з-під Маначина на Львів, розіслати чамбули на Волинь і Полісся, до Галича, Самбора, Перемишля, Замостя і під Краків, спустошуючи «державу й. к. м.» «вогнем і мечем». Крим погоджувався на укладення перемир'я тільки на 4 дні²⁰².

Одержавши від послів інформацію про непоступливість хана, Ян III зібрав 10 липня в Яворові нараду senatorів для обговорення плану подальших дій. Вона ухвалила й надалі домагатися повернення України і Поділля та пообіцяти виплатити татарам упоминки за ті роки, в які вони не здійснювали нападів на Річ Посполиту. Щодо долі Кам'яця-Подільського, то сенатори і король запропонували кілька варіантів розв'язання цієї проблеми. Одним із них передбачалася можливість поступитися містом та околицями (до Могили від с. Гуменців і на милю з кожної сторони, а з боку Молдавії по самий Дністер) на користь Порти за певних умов, а саме: відмови назавжди від претензій до України; дотримання всіх укладених до початку війни пактів; припинення спустошення татарами земель Речі Посполитої та звільнення кам'янецьких і поморянських заручників; вільного сповідання католицизму, поновлення функціонування костьолів та права на будівництво нових, повернення до міста його корінних мешканців²⁰³.

Перемовини тривали до другої половини липня, однак через непоступливість сторін завершилися безрезультатно. Затримавши при собі

²⁰⁰ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 730–730 зв.; *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. XV. Cz. I. S. 281.

²⁰¹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 354.

* Зборівський договір 1649 р. не передбачав встановлення кордону козацької України по р. Горинь; він проходив на схід від р. Случ.

²⁰² *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. XV. Cz. I. S. 282–283.

²⁰³ *Ibid.* S. 284–285, 288–289.

польських послів, деь на початку 20-х чисел липня Селім-Гірей зі своїм зятем знялися з позицій і вирушили до Збаража. Навколишнє поспільство, що зібралось до міста, при їх наближенні підняло бунт, і 27 липня військам хана вдалося легко захопити фортецю²⁰⁴. Після такого успіху польських комісарів відпустили²⁰⁵. Однак надалі Ібрагім Шишман припустився фатальної помилки: замість того, щоб негайно вирушити проти основних сил Речі Посполитої (армія на чолі з Я. Собеським налічувала всього понад 3 тис. досвідчених вояків), що зосереджувалися під Львовом, він згаяв час. Лише 17 серпня, після військової ради з ханом, було вирішено перейти до активних дій, щоб змусити польські підрозділи відійти до Вісли²⁰⁶.

Невдале завершення кримсько-польських переговорів перекреслило всі сподівання П. Дорошенка. Водночас очевиднішою ставала для нього загроза з боку Г. Ромодановського та І. Самойловича, яким ще на початку травня цар наказав об'єднати свої сили та розташуватися табором під Переяславом, щоб розпочати переговори з польським і литовським головнокомандувачами про спільні дії проти турків, татар і підрозділів правобережного гетьмана²⁰⁷. Вимогу такого ж змісту Москва знову повторила на початку липня²⁰⁸. За таких обставин, враховуючи втрату П. Дорошенком авторитету серед населення Правобережжя, І. Самойлович почав звертатися зі своїми універсалами до козаків і серденят його полків, схилиючи їх до переходу на свій бік²⁰⁹.

Припускаємо, що, вочевидь, до кінця серпня гетьман усе ще сподівався на успішне завершення кримсько-польських переговорів і спільну акцію з татарсько-турецькими підрозділами проти військ І. Самойловича й Г. Ромодановського. У другій половині серпня — на початку вересня П. Дорошенко відправив двох посланців до великого візира з проханням надіслати «війська на допомогу» для походу на Лівобережжя²¹⁰. Вочевидь, тоді ж йому стало відомо від І. Гулака, який повернувся з-під

²⁰⁴ БПАН (Краків). ВР, спр. № 1070, арк. 731; *Woliński J. Pośrednictwo tatarskie...* S. 158–159; Tegoż. *Bitwa pod Lwowem...* S. 212.

²⁰⁵ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 355.

²⁰⁶ *Woliński J. Bitwa pod Lwowem...* S. 213.

²⁰⁷ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...* С. 562–563; *Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, 2003. С. 243.*

²⁰⁸ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...* С. 563; *Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). С. 120–121.*

²⁰⁹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 117.

²¹⁰ Там же. С. 235, 240.

Маначина, про провал кримсько-польських переговорів і небажання «ляхів» миритися з «поганими»²¹¹. Відтепер він міг сподіватися лише на успішний для татар і турків перебіг воєнної кампанії. Проте сталося інакше. 24 серпня 1675 р. у битві під Лесеничами (поблизу Львова) Ян III розгромив 20-тисячне військо татар, очолюване братами Селім-Гірея²¹², що змусило Ібрагіма Шишмана відмовитися від наступальних дій. Турецько-кримська кампанія ганебно провалилася, а з нею розвіялися й примарні надії гетьмана на посилення свого авторитету в Українській державі. Зазнали невдачі також і його зусилля поширити свою владу на Брацлавщину, де перебували польські війська.

У пошуках виходу з критичної ситуації П. Дорошенко вхопився за ідею, не чекаючи появи противника під стінами Чигирина, скласти присягу царю, але не перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським, а перед запорозькими й городовими козаками у гетьманській столиці. Чому він обрав саме такий варіант? За пізнішим свідченням його посланця до Москви, чигиринського отамана Івана Сенкевича, він уникав поїздки до ставки лівобережного гетьмана і командувача російської армії тому, що мав підстави побоюватися за своє життя. Він цілком резонно остерігався, щоб його недоброзичливці, котрі переїхали на Лівобережжя, перебуваючи «у війську, не вчинили над ним того ж, як над Сомком і Брюховецьким»²¹³. М. Костомаров пояснював такий маневр тим, що П. Дорошенко вирішив «віддатися» московському государю «прямо, від щирого серця. Але йому хотілося все-таки здатися так, аби виговорити собі і безпеку, і спокійне життя на старість, а, якщо можна, то зберегти й гетьманський титул... Але козацького війська на правому березі у нього не стало; правобережні полковники від нього відступилися, козаки чи пішли на ліву сторону, чи, залишаючись на правій, не хотіли йому коритися; поспільство безупинно втікало, відтворити і поновити військо було вже ні з кого. Дорошенко наважився показати, що вважає справжнім Військом Запорозьким Січ, і замислив перед січовиками здати своє гетьманство, покласти клейноди і присягнути перед ними на вірність царю»²¹⁴.

Без сумніву, вчений висловив цілком слушні спостереження. Проте далеко не в усьому з ним можна погодитися. На наш погляд, цей його задум спрямовувався, насамперед, на досягнення значно вагоміших ре-

²¹¹ Там же. С. 235.

²¹² *Woliński J. Materiały do dziejów...* Warszawa, 1969. T. XV. Cz. 2. S. 218–219; *Orłowski D. Op. cit.* S. 184–193; *Woliński J. Bitwa pod Lwowem...* S. 213–221.

²¹³ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 373–374.

²¹⁴ *Костомаров Н.И. Руина.* С. 262–263.

зультатів. Так, апелюючи до Запорожжя, П. Дорошенко спланував складну комбінацію з усунення від влади І. Самойловича. Його план полягав у тому, щоб, прийнявши протекцію царя й заручившись підтримкою запорозького козацтва (а воно, нагадаємо, не брало участі в передачі булави І. Самойловичу на Переяславській раді), добитися спільно із Січчю скликання військової ради для легітимного обрання гетьмана козацької України.

Тому коли на Правобережжі стало відомо про наближення військ І. Самойловича та Г. Ромодановського, гетьман негайно направив на Січ посольство, якому доручалося запросити до Чигирини І. Сірка з частиною запорожців «і для поради, і для присяги під його царської величності високу руку у підданство»²¹⁵. При цьому слід було особливо наголосити, що П. Дорошенку краще «поклонитися Війську, ніж кому іншому»²¹⁶. Висловлюючи жаль, що через об'єктивні обставини їм не вдалося виконати того, про що домовлялися, коли «один одному вірили», П. Дорошенко повідомляв про свій намір прийняти царську протекцію («собі цього щиро бажаю»), щоб зберегти в цілісності православну віру «і воїнство всього нашого народу руського»²¹⁷.

Чільним напрямом зовнішньополітичної діяльності для П. Дорошенка стає врегулювання відносин із Москвою та Лівобережним Гетьманатом на основі складеної на вірність Олексієві Михайловичу присяги. При цьому головні стратегічні завдання полягали в тому, щоб, довівши факт легітимності цього політичного акту, хоча б до весни зберегти свою владу й уникнути складання повноважень перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським. З огляду на настрої російської політичної еліти та лівобережного гетьмана, П. Дорошенко, вочевидь, розумів приреченість своїх планів, однак усе ж повів дипломатичну гру, намагаючись запобігти військовому походу російських і лівобережних полків і тим самим виграти час для проведення навесні генеральної ради Війська Запорозького. Уже в першій декаді грудня він двічі відправляв посланців до Г. Ромодановського й тричі до І. Самойловича, 10 грудня написав листа до київського воєводи Олексія Голіцина, запевняючи у щирості прийняття підданства, і просив посприяти відновленню вільного проїзду через Дніпро «всяким людям»²¹⁸. Наступного дня П. Дорошенко знову звернувся до воєводи, ще

²¹⁵ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 374.

²¹⁶ Там же. С. 281.

²¹⁷ Там же. С. 301.

²¹⁸ Там же. С. 340–341, 372.

раз наголосивши на складенні ним присяги на вірність царю і підкреслюючи своє бажання бачити козацьку Україну єдиною²¹⁹.

Зміст листів І. Самойловича та Г. Ромодановського, де містилися вимоги прибути до Батурина, взявши із собою турецькі санджаки, відмовитися від булави і заново присягнути Олексієві Михайловичу²²⁰, змусив П. Дорошенка розпочати переговори безпосередньо з Москвою. 30 листопада (5 грудня?) у складі посольства запорозьких козаків він відправив до царя свою довірену особу — чигиринського отамана І. Сенкевича. У листі, який той мав передати у царські руки, гетьман наголошував на своїх давніх намірах прийняти російське підданство і нагадував про складену нині присягу перед запорожцями і донськими козаками. Він просив виявити милосердя й зберегти «при житті й честі і всіх володіннях» людей військових і посполитих²²¹.

Вручена Дорошенком посланцю «Інформація» містила 4 статті, зміст яких розкривав основні положення листа. Зокрема, у них відзначалося, що прийняття «бусурманської» протекції сталося з ініціативи старшин (насамперед, бузьких і подністровських) і було підготовлене політикою попередніх гетьманів. Щоб не допустити повного розорення краю, він змушений був («рад-не-рад») її триматися. Гетьман просив царя надіслати грамоту, щоб своїм «милостивим словам» «утішити і при здоров'ї, честі, набутках самого, кривних, старшин і менших військових й усіх посполитих по цей час перебуваючих людей зберегти». Водночас П. Дорошенко наголошував, що він не тримається гетьманства й очікуватиме на відповідний царський указ²²². Цю позицію гетьмана засвідчив на аудієнції 30 грудня у Приказі Малої Росії І. Сенкевич, який повідомив про його намір надіслати до Москви санджаки²²³.

Гетьманського посланця прийняли приязно²²⁴. Зазначимо, що цар відразу ж (вочевидь, не без впливів з Лівобережжя) встав на шлях невизнання легітимності чигиринського акту присяги, про що було поінформовано Г. Ромодановського, І. Самойловича й самого П. Дорошенка. В листі до останнього зазначалося: «Ми твоєї обіцянки, даної перед Іваном Сірком і Фролом Минаєвим, за правду не маємо, тому що вони їздили до тебе у Чигирин без нашого указу; ці наші справи на них не

²¹⁹ Там же. С. 343–344.

²²⁰ Там же. С. 313–314, 355–356.

²²¹ Там же. С. 378–380.

²²² Там же. С. 380–382.

²²³ Там же. С. 375–376.

²²⁴ Там же. С. 382.

покладені, і тому цим справам у майбутньому міцними бути не можна; і тобі б Петру, приїхати до боярина князя Ромодановського і гетьмана Ів. Самойловича, і при них присягу скласти. Якщо ж не приїдеш, то ми накажемо боярину і гетьману учинити над тобою воєнні дії»²²⁵.

18 грудня гетьману було надіслано царську «обнадійливу грамоту», яка вимагала передати через посланців військові клейноди попередніх гетьманів і турецькі санджаки «без усякої затримки», прибути до І. Самойловича й принести присягу. Зі свого боку, пропонуючи П. Дорошенку з'явитися з родиною до Москви, Олексій Михайлович обіцяв забути «все минуле», надати «щедру милість і жалування», після чого відпустити назад в Україну й дозволити жити там, де він побажає, «без усякої кривди та докорів»²²⁶. 6 січня 1676 р., уже після прийому І. Сенкевича, цар звернувся до гетьмана з новою грамотою, яка практично повторювала зміст попередньої. Не згадуючи його титулу, Дорошенкові знову пропонувалося приїхати для складення присяги на Лівобережжя. Якщо б після цього він захотів побачити «нашої царської величності пресвітлі очі», то міг би безпечно прибути до Москви й отримати «превелику милість і жалування», а потім повернутися й жити в місті, в якому «ти захочеш»²²⁷. Повіз її до Чигирини піддячий Іван Торопов²²⁸.

У листі від 29 грудня 1675 р. гетьман просив царя прийняти під свою руку «нас з усіма домочадцями нашими, у цьому стольному граді Чигирині й інших навколишніх...» й захищати від «усіх ворогів наших»²²⁹. Він вручив також послам «Інструкцію», що складалася з дев'яти статей. З-поміж них своєю значимістю виділяється п'ята, яка передбачала порушити перед царем клопотання, щоб він «при честі і сані гетьманства і стародавнього правління Війська Запорозького при правах і стародавніх вольностях наших були неодмінно, пожалував»²³⁰. В інших пояснювалися причини тривалого перебування у турецькій протекції; ставилися питання прийняття «усіх старших і менших військових і громадян (звертає на себе увагу використання П. Дорошенком цього терміна. — *Авт.*) посполитих всього повіту Чигиринського і Черкаського, людей, котрі zostалися», у царське підданство; оборони їх царем від ворогів і дотримання ним «у цілості маєтностей, жінок і дітей наших...»; необхідності зміцнення

²²⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 6. С. 474.

²²⁶ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 402–403; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 585.

²²⁷ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 404–408.

²²⁸ Там же. С. 399, 401.

²²⁹ Там же. С. 438–439.

²³⁰ Там же. С. 442.

обороздатності Черкас, Канева і Чигирина як «щита і оборони всієї України задніпровської»; припинення провокативних акцій з боку Лівобережного Гетьманату; висувалися пропозиції укласти угоду з Польщею про визнання нею цих земель царськими та надіслати до Чигирина резидентом «начального чоловіка з людьми», який би, що «бачив і чув про все разом з нами», повідомляв до Москви²³¹.

На початку січня з Правобережжя до російської столиці відправилось посольство П. Яненка-Хмельницького та Семена Тихого разом із запорожцями, яке повезло вручені султаном під Уманню (1674 р.) бунчук і два знамена. Проте передача турецьких санджаків була лише зручним приводом, за яким приховувалася справжня мета поїздки — домогтися від царя, щоб П. Дорошенка залишили гетьманом Правобережної України. П. Яненко-Хмельницький порушив клопотання, щоб цар пробачив його і прийняв «під свою царської величності самодержавну високу руку у вічне підданство за вірного підданого, і дозволив би бути йому по-старому у своєму чині гетьманом, і військові попередні його царської величності клейноди, які надані попереднім гетьманам і нині у нього є, були б при ньому по-старому»²³². Щоправда, при цьому посол зазначив, що П. Дорошенко просив передати, що «цей його гетьманський чин у волі його царської величності: як він великий государ зволить, так він Дорошенко по волі його царської величності і вчинить»²³³. Він же особисто «і за гетьманство, що здати йому гетьману Івану Самойловичу, не стоїть; лише б йому бути у здоров'ї і без розорення при своїх домах і пожитках на тому боці Дніпра, де нині живуть»²³⁴. Через П. Яненка-Хмельницького гетьман також передав, що готовий виконати царське розпорядження про складення присяги перед І. Самойловичем, але «боязнь має велику: як було при Брюховецькому, що взяли Сомка і багато старшин безвинних повезли начебто до царської величності до Москви, і по дорозі, без указу великого государя, піддали їх гіркій і ганебній смерті. А найбільше побоюється він, Дорошенко, своїх, котрі були під його регіментом»²³⁵.

Як і слід було сподіватися, Москва, прийнявши надіслані санджаки та схвально поставившись до прохання П. Дорошенка взяти його та контролювану ним територію у царське підданство, категорично відхилила клопотання про залишення за ним гетьманського титулу, а відтак і збе-

²³¹ Там же. С. 440–443.

²³² Там же. С. 430–431.

²³³ Там же. С. 431.

²³⁴ Там же. С. 434–435.

²³⁵ Там же. С. 434.

реження суб'єктності Правобережного Гетьманату. У відповіді на «Інструкцію» зазначалося, що цар збереже усі права і вольності мешканців краю, однак «на обох сторонах Дніпра бути одному гетьману Івану Самойловичу», обраному на військовій березневій раді 1674 р. За умови відмови П. Дорошенка від усіх своїх «задумів» цар погоджувався задовольнити інші статті «Інструкції»²³⁶. У його грамоті від 31 січня П. Дорошенку висувалася вимога прийхати для складення присяги або до І. Самойловича та Г. Ромодановського, або прямо до Москви²³⁷. До того ж часу Олексій Михайлович розпорядився затримати його посольство²³⁸. Відповідні грамоти про це було надіслано гетьману Дівобережжя²³⁹ та до російського сановника²⁴⁰.

В останній декаді січня до Чигирина повернувся І. Сенкевич, а також прибув із грамотою Олексія Михайловича І. Торопов. У розмові з останнім гетьман зауважив, що коли складена ним присяга є недійсною, то чому б царю не прислати до нього знатну особу, у присутності якої він, П. Дорошенко, присягнув би заново на Святому Євангелії²⁴¹. Цю пропозицію можна розцінювати як дипломатичний маневр правобережного володаря. Якби її було реалізовано, йому вдалося б уникнути принизливої капітуляції перед І. Самойловичем. Далі події, здавалося, почали розвиватися саме за цим сценарієм.

9 лютого помер Олексій Михайлович і царський престол успадкував його 14-річний син Федір Олексійович. Тепер сумнівна з погляду Москви присяга П. Дорошенка, яка приносилася не Російській державі чи її уряду, а конкретній особі — монарху, взагалі втрачала свою чинність. Намагаючись якнайшвидше розв'язати питання прийняття у підданство правобережного гетьмана, Москва вирішила скористатися його пропозицією, переданою через І. Торопова, і вже 13 лютого до Чигирина направляється стольник Михайло Деремантов, який уповноважувався прийняти нову присягу (за написаним у Москві текстом) від П. Дорошенка, козаків і поспільства²⁴². Водночас Г. Ромодановський та І. Самойлович отримали наказ відпустити з Курська посольство П. Яненка-Хмельницького²⁴³.

²³⁶ Там же. С. 469–477.

²³⁷ Там же. С. 465–468.

²³⁸ Там же. С. 454.

²³⁹ Там же. С. 455–458.

²⁴⁰ Там же. С. 459–462.

²⁴¹ Там же. С. 484.

²⁴² Там же. С. 480–485.

²⁴³ Там же. С. 485–486.

Як слушно відзначають біографи гетьмана, І. Самойловича не могла влаштуватися ситуація, коли «справа підданства Дорошенка цареві знову ніби вислизнула з його рук і відбувається поза ним»²⁴⁴. Отримавши вже перші відомості про чигиринські події, він намагався переконати Г. Ромодановського й царський уряд у підступності поведінки правобережного правителя та І. Сірка²⁴⁵. У листі до командувача російських військ, не приховуючи роздратування, лівобережний володар булави зазначав: «Зваж, добродію мій, справу цих крутоголових! Перед нами не хотіли вчинити нічого доброго, а перед якимось Фролом і Міюском, що самозванця з Дону до Сірка привів, якусь присягу дали! Яка совість у Дорошенка? Нам разів з десять присягав і по-старому збрехав! Ми дізналися, добродію мій, що там між собою урадилися: спробувати через своїх послів у царській величності: якщо їм дозволить чернецьку раду зібрати, то й цю Україну туди ж потягнуть, смуту ту учинити і нам не піддатися»²⁴⁶. У листі до царя від 16 листопада І. Самойлович наголошував на необхідності приїзду П. Дорошенка на Лівобережжя, щоб скласти гетьманські повноваження і присягнути на вірність «вашій царській величності»²⁴⁷. Зі свого боку Г. Ромодановський також був дуже невдоволений вчинком правобережного регіментаря і відхилив його пропозицію направити до Чигирин добрих людей для «достовірнішої розмови»²⁴⁸. 8 грудня, згідно із досягнутою між ними домовленістю, І. Самойлович повідомив Олексія Михайловича, що під час Різдвяних свят, коли з'їдуться полковники й старшини, вони разом із князем зберуть старшинський з'їзд, щоб порадитися, «яким би чином цю доручену про Дорошенка справу щасливо розпочати і повністю до весни цим зимовим часом завершити ми б могли»²⁴⁹.

Довідавшись про початок безпосередніх переговорів правобережного гетьмана з Москвою, І. Самойлович активізував зусилля, спрямовані на те, щоб примусити свого суперника капітулювати саме перед ним. 28 грудня і 3 січня він посилає до Чигирин листи, а 6 січня відправляє туди зі своїм посланням ніжинського полкового осавула Фому Гнилозуба. Підкреслюючи свою приязнь до П. Дорошенка («я, не маючи до тебе здавна і нині жодної злоби...»), І. Самойлович переконував його відмо-

²⁴⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 585–586.

²⁴⁵ *Акты ЮЗР.* Т. 12. С. 280–281; *Соловьев С.М.* Указ. соч. Кн. 6. С. 473.

²⁴⁶ Цит. за: *Соловьев С.М.* Указ. соч. Кн. 6. С. 473.

²⁴⁷ *Акты ЮЗР.* Т. 12. С. 318–320.

²⁴⁸ Там же. С. 474.

²⁴⁹ Там же. С. 338.

витися від «високомислія», не триматися за «старійшинство», не посилати більше послів до Москви, а приїхати до них із Г. Ромодановським і скласти присягу на вірність Федору Олексійовичу²⁵⁰. 15 і 22 січня обидва гетьмани обмінялися листами, зміст яких засвідчив принципову відмінність їхніх позицій²⁵¹.

Звістка про плани Москви послати до Чигириня для прийняття присяги у П. Дорошенка князя В. Волконського (спочатку розглядалася саме його кандидатура) викликала у лівобережного гетьмана шок, який трохи згодом змінився бурхливою реакцією. Після того, як І. Самойлович присягнув у Батурині новому цареві, він, прощаючись 21 лютого 1676 р. із спеціально присланим для її прийняття дворянином І. Іжевським, заявив: «Та даремно де до нього (П. Дорошенка. — *Авт.*) і посилати аби його там до віри привести; та і привівши де його, тільки спокусу у людей викликати: котрі де і перейшли на сю сторону Дніпра з тієї сторони, і вони де, дивлячись на це, всі повернуться назад і велику смуту вчинять...». Водночас він підкреслював ненадійність кошового: «А Сірик де до нього пише із Запоріжжя безупинно, щоб він клейнодів військових і бунчука не віддавав мимо них; а якщо йому де буде і якесь лихо, і він би де до них йшов на Запороги, і сподіватися де від Сірика і від Дорошенка йому гетьману всякого поганого і бунтів; аби государ пожалував у майбутньому мимо нього гетьмана і боярина князя Григорія Григоровича іншим нікому договорів з ним жодних укладати не велів»²⁵². Коли ж до Батурина з'явився посланий для прийняття присяги у П. Дорошенка М. Деремантов і ознайомив І. Самойловича з царською грамотою, той вдався до нечуваного кроку — заборонив посланцю продовжити шлях на Правобережжя. У листі до Федора Олексійовича від 24 лютого лівобережний гетьман радив відкликати М. Деремантова, наголошуючи на тому, що допоки Петро перебуватиме при булаві, «не буде в Україні між нами втихомирнення»; він зваблює до себе людей, які переселилися на Лівобережжя, і вони, «озираючись на це, не хочуть тут розживатися, всі вуха наставили, збираючись перейти на ту сторону...»²⁵³.

Інформація І. Ржевського про заяви І. Самойловича викликала занепокоєння в російських урядовців, тож 29 лютого Федір Олексійович віддав розпорядження Г. Ромодановському повернути М. Деремантова до Москви і відправити до Чигириня своїх посланців з новою царською

²⁵⁰ Там же. С. 388–393.

²⁵¹ Там же. С. 424–430.

²⁵² Там же. С. 500.

²⁵³ Там же. С. 495–498.

грамотою до правобережного володаря булави. Цар наказував П. Дорошенку, коли до нього прибуде надіслана Г. Ромодановським та І. Самойловичем депутація, зібрати старшину, козаків і поспільство й присягнути на Святому Євангелії²⁵⁴. Це означало фактичну капітуляцію перед І. Самойловичем, що було абсолютно неприйнятним для правобережного гетьмана.

У першій половині лютого до Чигирина з'явилися 12 посланців з листом від І. Сірка. Кошовий схилив П. Дорошенка перебувати у царя «у вічному підданстві», проте застерігав без ухвали військової ради до Москви не їхати. Остання мала відбутися під Переяславом за участю П. Дорошенка та І. Самойловича для обрання «на обох сторонах ріки Дніпра одного гетьмана»²⁵⁵. Гоголівський священик Ісакій, котрий відвідав Чигирин під час перебування там запорозьких козаків і зустрівся з гетьманом, пізніше розповідав київському воєводі Олексію Голіцину про наміри І. Сірка упросити царя дати дозвіл на проведення ради без присутності «ратних людей». Він нібито чув від чигиринських козаків і запорожців, що вони, «умисливши з Дорошенком, гетьмана Івана Самойловича і старшину поб'ють. А полтавський де козацький полк із запорозькими козаками і з Дорошенком про це мислять заодно». Під час бесіди з гетьманом Ісакій довідався, що навесні можна очікувати на появу під Білою Церквою турецького візира з пашами, тому слід остерігатися і «заздалегідь вибрати одного гетьмана»²⁵⁶.

Наприкінці першої декади березня до Чигирина повернулося посольство П. Яненка-Хмельницького, а з ним прибув і посланець Г. Ромодановського, «ад'ютант рейтарського устрою» Горяїнов. Під час обіду, на який було запрошено всю генеральну старшину, запорозьких посланців, ігумена Густинського монастиря (приїхав за дорученням І. Самойловича) та Горяїнова, гетьман, наповнивши келих, заявив: «П'ю на тому перед вами, що мені гетьману Самойловичу булави не віддавати! Військо мені булаву дало — війську її я і віддам назад! Кому захочуть, тому нехай і передадуть!» Обозний П. Бережицький додав: «Ми булави ніколи не віддамо, а розпочне у нас силою її попович віднімати, так будемо за неї битися». Після цих слів запорожці запросили гетьмана прибути з булавою й клейнодами на Кіш. Той, повернувшись до ігумена, промовив: «Скажи гетьману Самойловичу, що Петро Дорошенко своїх клейнодів і булави йому ніколи не віддасть!» Наприкінці обіду гетьман звернувся до запо-

²⁵⁴ Там же. С. 507–509.

²⁵⁵ Там же. С. 513.

²⁵⁶ Там же. С. 513–514.

рожців зі словами такого змісту: «Панове товариші, не видавайте мене, як донці видали Стеньку Разіна; нехай донці своїх видають, а ви не видавайте!» У відповідь пролунали вигуки: «не видамо, ні за що не видамо!»²⁵⁷

Озвучену під час обідніх розмов ідею П. Дорошенко повторив у написаному 12 березня листі до І. Самойловича. Чи «гідно б то б вчинив, коли б вручені не один раз і не двічі, а шість разів на цій і на тій стороні від обох сторін і низового Війська Запорозького силоміць упрощені і вручені мені, не бажуючому, військові клейноди, — запитував він, — для мого єдиного догоджання й отримання для себе певного спокійного життя, єдиному ж тобі, мимо всього Війська Запорозького волю, в Батурині чи десь інакше вручити і легковажно, начебто якусь звичайну річ, віддати». І сам же на це відповідав: «Коли б так поступив не відповідно до прав і свобод наших військових давніх..., то б заподіяв би справжню на вічну собі і всьому Війську Запорозькому заслуженому домівству моему неславу». Гетьман також підкреслив, що якби він погодився поїхати на Лівобережжя зі старшиною і з військовими людьми для здачі клейнодів, то залишив би правобережні поселення «з жінками і з майном, яким не є тут, на погибель». Отже, зауважив П. Дорошенко, «яка мені з цієї поїздки була втіха, яка вдячність, і яка від Господа Бога тимчасова і вічна винагорода...», і висловлював прохання: «як доброзичливий приятель», нині «цієї від мене не вимагай поїздки...». При цьому він повідомляв І. Самойловичу про отримані відомості щодо можливого походу султана на Київ²⁵⁸.

Обмеженість джерельної бази не дозволяє з'ясувати політичні плани П. Дорошенка щодо Криму, Порти й Речі Посполитої. Збереження приязних стосунків із Бахчисараєм і Стамбулом опосередковано засвідчує розповідь ставищенського протопопа Івана Дзені про те, що гетьман під час зустрічі з ним заявив: «... у царської пресвітлої величності радий він бути у вічному підданстві, однак де цього не допускає йому гетьман Іван Самойлович і посилає на нього козацькі полки війною; а якщо де його Дорошенка гетьманом на обох сторонах ріки Дніпро не зроблять, і він де у великого государя у вічному підданстві не буде, і зібравшись з турськими і татарськими і козацькими військами безперечно піде під Київ і

²⁵⁷ Костомаров Н.И. Руина. С. 266; Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 7: История России с древнейших времен. Т. XIII–XIV. Москва, 1991. С. 191–192.

²⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 535–536.

за Дніпро на переяславську сторону великого государя під малоросійські міста війною»²⁵⁹.

Відомо, що наприкінці січня — першій половині лютого 1676 р. у Чигирині перебувало троє чи четверо татарських посланців від хана. Аби про них не довідався піддячий І. Торопов, гетьман утримував їх у замку²⁶⁰. Десь у середині лютого він, вочевидь, відпустив їх, порадивши, щоб «коней підковували на всі чотири ноги, вказуючи їм дорогу...», а разом з ними відправив і своїх послів²⁶¹. За даними І. Дзені, вони мали просити, «аби він хан зі всією ордою йшов до Чигирина, щоб незабаром іти під Київ і на переяславську сторону великого государя під малоросійські міста війною»²⁶². Пізніше гетьман послав до хана по допомогу писаря Стася²⁶³. Селім-Гірей, як засвідчує його лист від 25 березня, схвально поставився до зусиль П. Дорошенка, спрямованих на збереження приязні з Кримом²⁶⁴.

Гетьман, попри присягу в Чигирині і відправку до Москви санджаків, остаточно не порвав з Портою. Припускаємо, що зв'язок з її урядом підтримувався за посередництвом колишнього полковника серденят Гната Шульги, який перейшов на службу до молдавського господаря. У першій декаді березня він передав П. Дорошенку листи від Мегмеда IV²⁶⁵. Очевидно, ще наприкінці жовтня 1675 р. гетьман направив до султана «свого єничина (яничара?) Чебаніка» з проханням надіслати до Чигирина залогу в 2 тис. яничарів²⁶⁶. Щоб уникнути агресивних дій з боку Порти, П. Дорошенко, вочевидь, у листопаді — на початку грудня проінформував великого візира про вимушеність своєї присяги Олексію Михайловичу. Не випадково австрійський резидент на початку 1676 р. повідомляв у Відень, що в Стамбулі «не сумніваються у вірності П. Дорошенка, котрий підкорився царю лише “за необхідності”»²⁶⁷. Під час розмови з молдавським послом Мироном Костіним представник турецького уряду зазначив, що Могилів-Подільський «належить Дорошенку». Щоправда, довіра Стамбула до гетьмана помітно зменшилася. Зокрема, М. Костін виявився свідком реакції одного з турецьких санов-

²⁵⁹ Там же. С. 564–565.

²⁶⁰ Там же. С. 514, 530.

²⁶¹ Там же. С. 532, 562.

²⁶² Там же. С. 566.

²⁶³ Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця... С. 218.

²⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 609.

²⁶⁵ Там же. С. 536, 565.

²⁶⁶ Там же. С. 530.

²⁶⁷ Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). С. 125.

ників на звістку про смерть Олексія Михайловича. Почувши про це, той промовив: «а Дорошенка коли чорт візьме?»²⁶⁸ Фактично в турецьких правлячих колах розпочався пошук нового претендента на гетьманську булаву²⁶⁹.

Не виключаємо також імовірності контактів П. Дорошенка з Яном III Собеським. Маємо, наприклад, інформацію священика Ісакія, що гетьман «з Чигирина послав 60 осіб козаків виборних людей до Польщі; а з чим послані, того не знає»²⁷⁰. Він же, перебуваючи у гетьманській столиці, чув про надходження королівського листа, в якому перед П. Дорошенком ставилося запитання, чи дійсно він «від турецького султана відійшов?»²⁷¹ Відомо, що король не відмовився від плану відновлення польського панування над Правобережжям. Під час засідань коронаційного сейму (2 лютого — 14 березня) він подав на обговорення проект оборони Речі Посполитої на випадок війни з Османською імперією, в якому наголошувалося на необхідності утримання коштом польської скарбниці 4 тис. запорозьких козаків, очолюваних О. Гоголем та іншими полковниками, бо вони «представляють своїми особами всю Україну...»²⁷². Для заохочення старшини служити Речі Посполитій сейм підтвердив надання шляхетства О. Гоголю з правом його передачі «потомству», а також оголосив шляхтичами трьох полковників, чотирьох сотників, осавула, обозного та інших представників козацької еліти²⁷³.

Ситуація, яка складалася, змусила П. Дорошенка направити нового посла, можливо, Булюбаша, до Мегмеда IV і великого візира з листами, в яких він запевняв їх у своїй вірності, вимушеності наданих Росії обіцянок і просив допомоги у боротьбі з нею²⁷⁴. Наприкінці червня Ян III в одному з універсалів до шляхти зазначав, що П. Дорошенко через посла (резидента?) Остапа Астаматія «знову протекції у Порти шукає, виправдовуючись, що нещиро піддався Москві, бо на той час не міг мати допомоги, обіцяє повернути у підданство Порти Задніпров'я, лише б надалі залишався у протекції і отримав допомогу»²⁷⁵. У другій декаді квітня володар булави направив посольство з клопотаннями про допомогу

²⁶⁸ *Woliński J. Materiały do dziejów... Warszawa, 1970. T. XVI. Cz. 1. S. 287–288.*

²⁶⁹ *Ibid. S. 292.*

²⁷⁰ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 514.

²⁷¹ Там же. С. 622.

²⁷² *Woliński J. Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczno-wojskowy. Warszawa, 1930. T. II. Z. 1. S. 146.*

²⁷³ *Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 43.*

²⁷⁴ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 665; *Woliński J. Materiały do dziejów... T. XVI. Cz. 1. S. 288.*

²⁷⁵ *Woliński J. Materiały do dziejów... T. XVI. Cz. 1. S. 292.*

і до Селім-Гірея. Як констатував на початку липня анонімний автор одного з донесень, П. Дорошенко «по-старому часто посилає до хана...»²⁷⁶.

Проте він даремно бив тривогу і просив про підтримку. По-перше, османська еліта готувалася до воєнної кампанії проти Речі Посполитої, а тому, зрозуміло, не могла одночасно розпочинати воєнні дії з Росією. По-друге, як уже зазначалося, розчарувавшись у політиці правобережного гетьмана, Стамбул шукав йому заміну. З-поміж претендентів на булаву найбільші шанси мав Ю. Хмельницький, якого, вочевидь, влітку звільнили з ув'язнення²⁷⁷. Таким чином, П. Дорошенко остаточно втрачає військово-політичну підтримку з боку Османської імперії та Криму.

У серпні становище П. Дорошенка стає безвихідним. Наміри зібрати військову раду повністю провалилися, не надходила допомога ані від хана, ані від султана, дошкуляв голод, не вистачало коштів для утримання серденят. Із втратою надії на раду в суспільстві посилилася зневіра у можливості гетьмана залишитися при владі. Все це викликало нову хвилю переселення на Лівобережжя. Киянин Олександр Гурський, який у другій декаді серпня побував у Чигирині, у розмові з київським воєводою Олексієм Голіциним змалював надзвичайно похмуру картину. За його словами, у Петра було «сердюків осіб з 200, і ті голодні й голі, і багато пішло для прохарчування на переяславську сторону в різні міста, а інші сердюки, по-десять і по-двадцять осіб, пішли по різних дорогах, для розбою, з-за того, що їм Дорошенко платні не дає і дати нічого. Та й чигиринські де жителі, козаки й міщани, багато втікає на переяславську сторону від голоду... І побоюється Дорошенко великого государя ратних людей»²⁷⁸.

21 серпня у грамоті до Г. Ромодановського Федір Олексійович підтвердив свій попередній наказ «з нашими великого государя ратними людьми, розпочати дії...»²⁷⁹. Князь, отримавши ще 16 серпня від лівобережного гетьмана повідомлення про його готовність до походу, 21 серпня вирушив з Курська до Дніпра²⁸⁰. Незабаром вони об'єдналися і з-під Лохвиці відправили поперед себе до Чигирини 15-тисячний корпус росіян під проводом стольника і полковника Г. Косагова, 4 козацькі полки (Гадяцький, Миргородський, Лубенський, кінний компанійський) і «надвірну компанію» на чолі з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком²⁸¹.

²⁷⁶ *Woliński J. Materiały do dziejów...* Т. XVI. Cz. 1. S. 300; Акты ЮЗР. Т. 12. С. 699.

²⁷⁷ *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji...* S. 63.

²⁷⁸ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 714.

²⁷⁹ Там же. С. 716–718.

²⁸⁰ Там же. С. 720–722.

²⁸¹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 729; *Заруба В. Українське козацьке військо...* С. 246.

Після переправи через Дніпро (імовірно, 22 вересня) Г. Косагов та Л. Полуботок вирушили до Чигирина, відправивши на роз'їзд полковника Ілляша Новицького²⁸². Уранці наступного дня сюди підійшли основні сили²⁸³. Почався обстріл міста. Обложені зробили вилазку й вступили з противником у бій²⁸⁴, який відбувався поблизу р. Яничарки. Переможця він не виявив. З ініціативи Г. Косагова та Л. Полуботка розпочалися переговори, в ході яких вони повідомили П. Дорошенку, що привезли йому милостиву царську грамоту (цей документ відіслали гетьманові, імовірно, з чигиринським отаманом)²⁸⁵. Ознайомившись із її змістом, Петро, враховуючи співвідношення сил і настрої міщан та вояків залоги, вирішив зібрати раду (як виявилось, востаннє), щоб визначитися — продовжувати опір чи капітулювати. Після того, як гетьман зачитав царське послання, присутні вирішили «вклонитися пресвітлому московському монархові»²⁸⁶. Г. Косагову та Л. Полуботку було повідомлено про рішення ради. 24 вересня П. Дорошенко «зі священниками і з хрестами, і зі старшиною, і з чигиринськими жителями» вирушив до їхнього табору, розташованого за 3–4 км від Чигирина на р. Яничарці. Там гетьман і всі чигиринці присягнули на Євангелії на вірність російському монарху²⁸⁷. Щоправда, згідно з іншими джерелами, картина цих подій була дещо відмінною. Так, за даними полковника І. Новицького, до табору Г. Косагова та Л. Полуботка з'явилися лише гетьман, старшини і козаки; присяги на вірність Федору Олексійовичу вони не склали. Лише П. Дорошенко присягнув, що «він до боярина і воєвод, і до гетьмана у полки приїде, і віру на вічне підданство вчинить, і регімент начальства свого здасть і клейноди військові віддасть»²⁸⁸. Як на наш погляд, ця інформація виглядає більш правдоподібною.

Отже, П. Дорошенко засвідчив готовність з'явитися до обозу Г. Ромодановського та І. Самойловича, що розташувався над Дніпром біля містечка Городища, навпроти правобережного містечка Воронівки²⁸⁹. Тому, повернувшись до Чигирина, він наступного дня відправив до них свого двоюрідного брата Кіндрата Тарасенка й генерального писаря М. Вуяхе-

²⁸² Акты ЮЗР. Т. 12. С. 749.

²⁸³ Там же.

²⁸⁴ Там же.

²⁸⁵ Там же.

²⁸⁶ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 749; *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 204; *Костомаров Н.И.*

Руина. С. 268.

²⁸⁷ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 729; *Костомаров Н.И.* Руина. С. 268.

²⁸⁸ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 749–750.

²⁸⁹ Там же. С. 729.

вича з листом і «статтями». У разі їх прийняття Петро висловлював згоду присягнути, зректися влади й віддати клейноди. Згідно із цими статтями, російська сторона мала надати гарантії, що гетьман залишиться при государській милості, «і при нашій любові, і при безпеці життя й майна його з усією старшиною і поспільством». «При правах і вольностях військових і належній честі», як нині, так і в майбутньому мав залишатися також Чигирин із приписаними до нього церквами і селами²⁹⁰.

Г. Ромодановський та І. Самойлович затримали Дорошенкових посланців на кілька днів. Зрештою (після зібраної розширеної старшинської ради) вони вирішили піти йому на поступки. За визнанням І. Самойловича, «при усіх тих побажаннях їх зберегти повністю і непорушно пообіцяли, і зобов'язанням совісті нашої це підтвердили». Четвертого дня М. Вуяхевича та К. Тарасенка відпустили²⁹¹.

Отримавши такі запевнення, П. Дорошенко разом зі старшиною, козаками, серденятами, представниками Чигирини й інших поселень, прихопивши клейноди й 12 гармат, 29 вересня прибув до табору своїх супротивників²⁹². Він вручив клейноди Г. Ромодановському, який передав їх І. Самойловичу «як гетьману обох сторін Дніпра». Тоді П. Дорошенко попросив підтвердити прийняття його «статей». Отримавши запевнення у цьому з боку Г. Ромодановського та І. Самойловича, він склав гетьманські повноваження і перед Євангелієм присягнув (разом із козаками, чигиринцями та мешканцями інших поселень) «на тому, що йому Петру з чигиринськими жителями і з усім містом і землями, і з містами і з містечками бути під великого государя самодержавною рукою у вічному підданстві...»²⁹³.

Даний акт в історичному часі фактично збігся із завершенням процесу руйнації (протягом 1674–1676 рр.) державних інституцій на теренах Правобережного Гетьманату. По суті, цими двома подіями завершився останній етап Національної революції. Загалом революційні події на українських землях, які розпочалися у середині XVII ст., спричинили історичну зміну міжнародних сил у цьому регіоні Європи. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханату, стримали європейську експансію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії.

²⁹⁰ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 733; Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 265.

²⁹¹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 730, 733.

²⁹² Петровський М. Нариси історії України... С. 325.

²⁹³ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 729–730, 733; Костомаров Н.И. Руина. С. 268–269; Петровський М. Нариси історії України... С. 325.

Розділ 9.

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII — XVIII ст.

9.1. Міжнародна боротьба за Україну напередодні та після укладення Вічного миру 1686 р. Зміни міжнародно-правового статусу Українського Гетьманату в умовах Великої Північної війни

Черговий раунд дипломатичної боротьби за Україну — на тлі нескінченних спроб перерозподілу її територій силою зброї — започаткували останні декади XVII ст., досить помітно позначившись на співвідношенні сил між державами в зоні розташування між Балтійським та Чорним морями. Як і раніше, на події, що розгорталися у цей час в Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, потужний вплив справляло довголітнє протистояння монархічних дворів Франції та Австрії. Зокрема, саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів багато в чому залежали позиції на міжнародній арені провідних держав центрально-східноєвропейського регіону — Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства. Але якщо шведський монарх після річпосполитського «бліцкригу» другої половини 1650-х років на деякий час погамував власні амбіції (лише задля їхньої реактивації у майбутніх війнах початку XVIII ст.), то польські королі, московські царі й турецькі султани продовжували виснажливу боротьбу між собою за право вирішувати долю цієї частини Європи.

Немалою мірою на чергове переформатування регіональної структури зовнішньополітичної взаємодії, як зазначалося, вплинув прихід до влади нових політичних груп у Речі Посполитій і в Російській державі. І хоча підписане під Журавно перемир'я поклало край чотирьохлітній польсько-турецькій війні, однак конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю розв'язаною. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинувачувала Польщу в порушенні Андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом почалася нова війна за Правобережжя — вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережним Гетьманатом —

з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра¹.

Загалом польських урядовців дуже стурбувала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення залежної від Стамбула української державності й проходила під гаслом створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на території Київщини і Брацлавщини² під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького, який з 1669 р. утримувався у турецькому полоні. 10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Ян Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України³. Посольство Я. Гнінського майже рік перебувало в Туреччині. Згідно з одержаними інструкціями, за умови, якщо турки не погодяться з польськими вимогами, великий посол уповноважувався «випрошувати» лише ту частину Правобережжя, яка знаходилася на північ від лінії Трахтемирів — Рашків. На Поділлі кордон мав проходити від Бару через Меджибіж та Язловець до Чорного Острова⁴. Крім того, за польськими пропозиціями турки не мали права ініціювати появу поза кам'янецькими землями жодних адміністративних утворень (еялетів), а також тримати в інших правобережних містах військові гарнізони. Існував і запасний варіант поведінки польського посла — обмежитися визнанням королівської влади над Білою Церквою, Павлоччю, Кальником, Немировим і Брацлавом⁵.

Однак після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV 7 квітня 1678 р. турецька сторона погодилася підписати так званий Константинопольський трактат. Власне, йшлося про ратифікацію Журавненського перемир'я. Однак шостий пункт, який торкався українського питання, був змінений. В новій редакції зазначалося, що «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди,

¹ Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII — начале XVIII века // История Европы. Т. 4. Москва, 1994; Геровский Ю.А. Польша среди европейских государств XVII–XVIII вв. // Вопросы истории. 1977. № 12. С. 144.

² Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (kniąze kozacki). 1640–1679. Poznań, 1919. S. 131.

³ Źródła do poselstwa Jana Gnńskiego wojewody hełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678. Warszawa, 1907. S. 238.

⁴ АГАД, ф. «Архів Коронний Варшавський», від. Турецький, № 77/470; Źródła do poselstwa Jana Gnńskiego... S. 207.

⁵ Źródła do poselstwa Jana Gnńskiego... S. 207.

має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею»⁶. Отже, знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права політично залежного державного утворення. Обидві договірні сторони брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення лінії розподілу володінь. Саме ж розмежування відбулося дещо згодом, у 1680 р.⁷ Загалом Константинопольський трактат вчергове підтвердив, що фактично Османська імперія продовжувала вважати Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм підданим.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Тож ставку у Москві було зроблено на дипломатичні домовленості. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, що затверджувалась царем Федором, стосовно України відзначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову повернулась під владу царя»⁸. Власне, таке формулювання, за логікою російської влади, по суті, виводило у поза правове поле будь-які спроби султана щодо прийняття під протекцію гетьманів Війська Запорозького і тим самим зводило нанівець будь-які претензії на володіння Україною. Водночас положення цього документа, який був типовим для московської політики «післяперяславського» періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Москви на українські землі. Дискусійність такої «легітимності» очевидна. Разом з тим, як відомо, у 1667 р. государі «Всієї Русі» добровільно відмовилися від більшої — правобережної — частини Гетьманату, зафіксувавши міжнародним правовим актом, що «Козаків з другого боку (Правобережжя. — *Авт.*) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство»⁹.

Серед тогочасного московського політикуму існував й інший погляд на вирішення долі України. Його було репрезентовано відомим державним діячем А. Ординим-Нащокіним, якого на той час відсторонили від

⁶ АГАД, ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. Krakow, 1924. S. 20–23.

⁷ *Крикун М.Г.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства. 1991. Вип. 44. С. 5.

⁸ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. Т. 2. Москва, 1946. С. 143.

⁹ *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 56.

безпосередньої участі в дипломатичних практиках Москви. Однак він продовжував надавати консультації її зовнішньополітичному відомству й готував відповідні аналітичні доповіді на царське ім'я. Так, у другій половині 1677 р. ним було запропоновано царю скликати в Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в розв'язанні проблеми з визначенням міжнародного статусу України. При цьому рекомендувалося «з султаном турським царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати»¹⁰. Крім того, Ордин-Нащокін пропонував запросити на цей міжнародний з'їзд і українську делегацію. Через певний час колишній дипломат знову повернувся до своєї ідеї. На цей раз його пропозиція передбачала встановлення над Правобережжям російсько-польського кондомініуму, що, однак, наштовхнулося не лише на спротив польської сторони, але й неприйняття московськими «думними людьми» на чолі з патріархом Іокимом.

Перспектива мирного урегулювання російсько-турецьких стосунків викликала занепокоєння варшавської еліти. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну», — відзначав познанський воєвода¹¹. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Українцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ані Києва, ані Білої Церкви¹². Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «Дорошенкові» міста¹³. Однак невдовзі уряд Речі Посполитої переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити її виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.¹⁴ А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща в черговий раз вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну

¹⁰ *Копреева Т.Н.* Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. Т. IX. Москва, 1961. С. 197.

¹¹ БВУ. ВР, ф. 91, арк. 24.

¹² *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. Москва, 1857. Т. 8. С. 294.

¹³ *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире... С. 63.

¹⁴ *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. Москва, 1897. С. 150; *Źródła do dziejow polskich.* Т. 2. Wilno, 1844. S. 58.

туркам, через що виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»¹⁵. Тож, як підсумовували російські послы, Польща не мала жодних підстав вимагати повернення Києва та українських земель¹⁶. Поки московські та польські дипломати звинувачували одні одних в невиконанні Андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, зміст якої полягав у так званих «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

Одночасно Московська держава шукає шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков¹⁷, проте їхня місія успіху не мала. «...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче», — так оцінював тогочасні напрями російської зовнішньої політики Ян III Собеський¹⁸. Дещо згодом вже Мегмед IV, побоюючись укладення «вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними угоду про мир¹⁹. Головною умовою турецької сторони було розмежування України по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережний регіон залишався за Московською державою. Султан навіть погоджувався віддати росіянам Київ. Приставши згодом на ці пропозиції та йдучи разом з тим на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід правобережного регіону до російських володінь. У грудні того ж року молдавський капітан Білевич повідомив відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити Москві всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського царя²⁰.

¹⁵ *Галактионов И.В., Чистякова Е.В.* А.Л. Ордин-Нащокин — русский дипломат XVII в. Москва, 1961. С. 128.

¹⁶ БМЧ. ВР, од. зб. 177, № 19.

¹⁷ РГАДА, ф. 79, кн. 192, арк. 202–238; АГАД, ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 104–107; *Смирнов Я.Л.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. Т. 2. Москва, 1946. С. 162–163.

¹⁸ АГАД, ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 99.

¹⁹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Т. 3. Москва, 1970. С. 44–47.; *Соловьев С.М.* Указ соч. Кн. 7. Стбц. 849.

²⁰ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. Т. 2. Москва, 1946. С. 164.

Незабаром цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому — влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським²¹. Втім, намагання обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало українське питання. І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про Андрусівські домовленості, почали кожний зі свого боку висувати права на володіння всією Україною — як Лівобережною, так і Правобережною. У даному випадку Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої мав стати майбутній мир з Османською імперією²². Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. «...Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо», — обурювався з цього приводу Ян III Собеський²³.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним²⁴. Заїхавши до Лівобережної України, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси Гетьманату), 25 жовтня послі прибули до татарської столиці Бахчисарая²⁵.

Понад два місяці тривали напружені переговори. З січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана й кримського хана. Визначалася й лінія її розмежування з українським Лівобережжям: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»²⁶. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх

²¹ *Wojcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji, 1674–1679: Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. Wrocław, 1976. S. 196.

²² *Копреева Т.Н.* Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нашокина... С. 215.

²³ АГАД, ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 15, № 88.

²⁴ *Соловьев С.М.* Указ соч. Кн. 7. Стбц. 851; *Заруба В.Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). Харьков, 1993. С. 84.

²⁵ *Соловьев С.М.* Указ соч. Кн. 7. Стбц. 854–855.

²⁶ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. Одесса, 1850. С. 143–144.

пустими»²⁷. Кінцевий турецький варіант договору був підписаний султаном у квітні 1682 р. у Стамбулі²⁸. Він вже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною²⁹. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви³⁰. Одночасно укладення цього договору надавало Османській імперії змогу підготуватися до початку війни з австрійським імператором Леопольдом I з метою подальшого просування углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавського господаря Г. Дуки. 14 жовтня 1681 р. польський король писав до своїх послів у Москві: «...донеси і те Й. Ц. В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є... що Україна козакам належать має»³¹. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й. Ц. М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»³². Безперечно, мир між Портою й Москвою підштовхував Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо³³.

Наприкінці травня — у першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського

²⁷ Там же. С. 271.

²⁸ *Бабушкина Т.К.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. Москва, 1950. № 33. С. 159.

²⁹ РГАДА, ф. 89, оп. 1, спр. 3.

³⁰ *Орешкова С.Ф.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. 2. Москва, 2001. С. 24.

³¹ БН. ВМФ, од. зб. 123, арк. 297.

³² Там само.

³³ *Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku.* Warszawa, 1985. S. 104.

щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами»³⁴. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й. Ц. В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»³⁵. Тим самим московська сторона знову відмовлялась від Правобережжя й погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписання мирного договору з царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським³⁶. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»³⁷. Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. У відповідь Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., запропонував шляхті альтернативне вирішення проблеми. «...при тому, — наголошував він, — будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — *Авт.*), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий (грошей. — *Авт.*)...»³⁸. Загалом взимку 1684–1685 рр. позиції королівського двору помітно послабилися. Примарною виявилися сподівання укласти мирний договір з Кримським ханатом. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Лише Апостольська столиця не обмежу-

³⁴ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. 6. Санкт-Петербург, 1862. С. 595.

³⁵ Там же.

³⁶ *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России... Ч. 3. С. 155.

³⁷ Там же.

³⁸ БМЧ. ВР, теки Нарушевича, од. зб. 181, № 70, арк. 379.

валася примарними обіцянками, а й надавала посильну матеріальну підтримку королю, вимагаючи натомість укладення мирної угоди з Московською державою.

У цей час імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої мали увійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Валахія і Трансильванія³⁹. Ці задуми невдовзі втілилися в практичну площину, проте вже в зовсім іншій геополітичній конфігурації. Ще у березні–травні 1684 р. була організована так звана Священна ліга за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія XI. Наступально-оборонний союз («*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому увійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали виставити добре оснащене та підготовлене військо, а венеціанський дож — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита мала повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («...*fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*»)⁴⁰. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди явно суперечили намірам Яна III Собеського утвердитися на правобережних землях⁴¹. Значною мірою цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. Так, на початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали надати допомогу польській шляхті. Під тиском всіх означених зовнішньополітичних чинників польсько-литовська корона опинялася перед неминучістю налагодження міцного союзу з Московською державою.

Водночас небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до зближення з Варшавою. Відповідно від російської сторони надійшла пропозиція підписати «вічний мир» за умови відречення Корони від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва та Смоленська, а також надання згоди на царську протекцію над православним населенням Речі Посполитої. Всі ці умови були оформлені росій-

³⁹ *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699: Дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1958. С. 91.

⁴⁰ *Traktaty polsko-austriackie...* S. 123.

⁴¹ *Gierowski J.-A.* Historia Polski. T. 2. Warszawa, 1989. S. 318.

ськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича⁴². У лютому 1686 р. в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони відбувалися у надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини⁴³. Крім того, Ян III Собеський якраз намагався вмовити український уряд відректися від московської протекції.

Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, щоб польська сторона погодилася на підписання мирного договору, потрібно передусім повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали»⁴⁴. І тільки безрезультативність таємних перемовин короля з лівобережним гетьманом змусила польських дипломатів шукати компромісних рішень. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався із 33 статей⁴⁵. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережжя. — *Авт.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття⁴⁶. Водночас Росія відмовлялася від будь-яких претензій на Правобережну Україну: «...їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону»⁴⁷.

Закріпивши за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, московсько-польський договір 1686 р., однак, не вирішив одного з головних питань територіальних суперечок між обома державами, а саме: політичного статусу правобережних земель Подніпров'я. У зв'язку з цим в серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметева, яке, за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича, мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Лівобережного Гетьманату⁴⁸. Фактично після укладення «Вічного миру» український гетьман розпочав активну зовніш-

⁴² *Wojcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokoj wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejow polityki i dyplomacji Polskiej. Warszawa, 1994. S. 42.*

⁴³ *Греков К.Б. Вечный мир 1686 года: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1950. С. 25.*

⁴⁴ *Wojcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie... С. 43.*

⁴⁵ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 14, арк. 1–30; *Величко С. Літопис. Т. 2. С. 311–325.*

⁴⁶ *Величко С. Літопис. Т. 2. С. 315.*

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Памятники дипломатических сношений... Т. 6. С. 1311–1313.*

ньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Підписання договору 1686 р. святкувала майже вся християнська Європа. У Польщі навіть була викарбувана медаль з приводу цієї події⁴⁹. На одному її боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського й московського воїнів. Тримавши один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що мало символізувати підкорення Османської імперії. Разом з тим зображення розпластаного між поляком і росіянином землі може асоціюватися ще з одним геополітично значимим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

Невдовзі після укладення «Вічного миру» 1686 р. Велика Порта, яка залишилась без союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Вони відбулися у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватикану та Венеції, з одного боку, і Туреччини — з іншого. На них знову було підняте питання політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй всіх земель «між Дніпром і Дунаєм»⁵⁰. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн «Священної ліги» з турецькими послами у 1690 р. Влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у війні 1654–1667 рр. Під час аудієнції у короля татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією⁵¹. У березні наступного року королівські послы виклали умови договору турецькому султану, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру⁵². Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля та південно-східної Київщини. За собою він намагався залишити лише Кам'янець-

⁴⁹ *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Т. 1. Львов, 1874. С. 630.

⁵⁰ *Махотка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши... С. 12.

⁵¹ *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska... S. 229.

⁵² *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. Санкт-Петербург, 1858. С. 214.

Подільський⁵³. Одночасно продовжувала вести переговори з Османською імперією й Московська держава.

Наприкінці XVII ст. всі учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти загальний мир. Міжнародний конгрес, робота якого розпочалася в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до «Священної ліги» (у 1686 р. до неї приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Речі Посполитої, Австрії, Росії й Венеції, а й від членів так званого «Великого союзу» («Аугсбургської ліги») — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбурга. До них у 1697 р. приєдналась Франція, а отже Австрійська імперія могла вийти з військового протистояння з Парижем й переорієнтувати основні сили на боротьбу з турками.

Дипломатичний принцип «*uti possidetis*», запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися під владою Османів. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Османською імперією в довоєнний період. Після сімнадцятох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодились віддати польському королю всю територію Правобережної України⁵⁴. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁵⁵. Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Корона добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим міжнародні відносини останньої чверті століття так і не

⁵³ Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире... Т. 3. С. 235.

⁵⁴ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. 9. Санкт-Петербург, 1868. С. 823; *Королюк В.Д.* Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения. Т. 3. Москва, 1951. С. 223.

⁵⁵ *Collectanea z dziejopisow tureckich do historii polskiej służących.* Т. 2. Warszawa, 1825. S. 196–197.

вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., мало залишатись знелюдненим⁵⁶.

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського Гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка розпочалася Росією в коаліції з Данією, Річчю Посполитою та Саксонією («Північний союз»). Якщо на початках воєнного конфлікту мета заснування Північного союзу переважно спрямовувалася на забезпечення ефективної протидії шведам у боротьбі за прибалтійські території, то надалі в пріоритети для країн — його членів вийшло питання недопущення поширення гегемонії Шведської Корони не лише в Північній, а й у Центрально-Східній Європі. Причому увагу дослідників не може не привертати та обставина, що вступ шведської армії Карла XII Густава на литовські землі Речі Посполитої у 1702 р. дивовижно збігся з початком масштабного повстання в її східних воєводствах. І якщо наявні джерела не дають підстав припускати якийсь безпосередній зв'язок між цими подіями, то не варто виключати можливість існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту польсько-литовської держави, що простежується на прикладі протистояння Сандомирської і Варшавської конфедерацій, інспірація ним козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак, а за ним А. Каміньський відзначали, що саме повстання Семена Палія не дозволило Польщі вчасно вступити у війну з Швецією⁵⁷. Більше того, події в Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-

⁵⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 2. Москва, 1859. С. 30–34.

⁵⁷ *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Kriegen 1700–1721. Berlin, 1962; *Каміньський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. Москва, 1966. С. 214.

східних землях. Крім того, вона укладе союз з Росією лише за умови, що та за допомогою зброї придушить повстання правобережних козаків і змушить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також дав зрозуміти керівнику російських дипломатів В. Головіну, що Варшава відмовиться від подальших переговорів, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Сильного умов⁵⁸. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить погодитися з правом царя самостійно обирати спосіб вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам свій проект, згідно з яким був випрацьований текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення в Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій⁵⁹. Втім, річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання — полковника С. Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Головіну вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, він нараховував вісім пунктів⁶⁰. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником. У четвертому відзначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁶¹. П'ятий пункт зобов'язував царя передати королю ті інфлянтські міста й фортеці,

⁵⁸ *Королюк В.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // Ученые записки Института славяноведения. 1954. Т. 10. С. 332.

⁵⁹ *Королюк В.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну... С. 332–334; *Janczak J.* Powstanie Paleja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III.* Seria A, № 23. Wrocław, 1960. S. 148.

⁶⁰ *Volumina legum.* Т. VI. Petersburg, 1860. S. 82–84.

⁶¹ *Ibid.* S. 85.

які російська армія захопить під час війни. Шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі. Останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії виконання четвертого договірного пункту було доручено лівобережному гетьману І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя⁶².

Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського Гетьманату, основна спрямованість яких концентрувалася у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався поділ Української держави на лівобережну й правобережну частини. Лише міжнародно-правовий розклад сил, що усталився на певному етапі війни, змусив Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала так званий Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою⁶³. Результати від довгоочікуваного польсько-російського договору виявилися мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій — у Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)⁶⁴. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Крім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь

⁶² БМЧ. ВР, од. зб. 529, арк. 188.

⁶³ Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. С. 218.

⁶⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960. С. 242–243.

С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху — під його протекцію перейшов правитель Українського Гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила протекторат Швеції не лише над Україною, а й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. Вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон⁶⁵. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно закріплено західні кордони Речі Посполитої, включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Втім, практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії. Крім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з деякими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук⁶⁶. Лише в такому разі, як заявляли польські послы, Річ Посполита дасть згоду виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на повернення прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно віддати Польщі українські міста Правобережжя, якщо польсько-литовські сили приєднаються до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I виявилася оточеною об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати невігідний для себе Прутський мир з турецьким сул-

⁶⁵ Historia dyplomacji Polskiej. T. II. С. 364.

⁶⁶ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва, 1990. С. 56.

таном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського Гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня зазначалося: «...в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сухих, беспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает»⁶⁷. Турецький текст цієї статті був дещо відмінним і в латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat»⁶⁸. Втім, поза текстуальними відмінностями, основний зміст обох варіантів зводився до того, що Росія мусила відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика⁶⁹. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору почав трактуватися турецькою стороною як такий, що позбавляв Росію впливу не лише на Правобережжя й Запорожжя, а й на Лівобережну Україну⁷⁰.

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії применшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й негативно позначилася на міжнародному рейтингу Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. неодноразово демонстрували згоду віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Однак зовсім інші плани щодо цієї території Українського Гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

⁶⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. Москва, 1964. С. 216.

⁶⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1. Москва, 1847. С. 50.

⁶⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. 1996. № 1. С. 52–53.

⁷⁰ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая... С. 90.

Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та Іваном Мазепою позиції Августа II Сильного помітно зміцніли. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував Вічний мир 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр., за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Росією, відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя у Лівобережну Україну⁷¹.

На початку 1712 р. московського царя дуже непокоїла ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі⁷². Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьману П. Орлику право володіти всією територією України. З різних причин цього не сталося, а 5 квітня був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його статтями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по ріках Дніпро та Кінські Води. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя. Російська сторона також виплатила султану компенсацію у понад 297 тис. рублів. У свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. За Константинопольським договором турецький султан Агмед III надав мазепинському наступнику П. Орлику право на володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня, у турецькому місті Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті з них, що стосувалися українського питання, були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольською угодою Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (вони переважно були дислоковані на території Правобережної України), а царю Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від верхніх частин їх стоків і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони, що проходили правобереж-

⁷¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України... С. 40–62.

⁷² Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва, 1971. С. 152–158.

ними землями, починаючи від Києва. Остаточного міжнародно-правового статусу більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережжя (звідки вже на Лівобережну Україну було виведено майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Тож міжнародно-правовий статус Українського Гетьманату в останній третині XVII — на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн Центральної, Південно-Східної й Північної Європи, постійно змінювався⁷³. Водночас українська дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату. Проте найвище представництво тогочасного українського політикуму за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалося зберегти верховенство на державних теренах поділеного між кількома політичними центрами Гетьманату національних владних інституцій.

9.2. Дипломатичні заходи Івана Самойловича щодо збереження цілісності Української держави

Після падіння уряду П. Дорошенка головним носієм державної ідеї стала патріотично налаштована еліта Лівобережжя, очолювана І. Самойловичем, котра вважала себе відповідальною за долю козацької України. Обрання колишнього генерального судді правителем лівобережної частини Українського Гетьманату відбулося 17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом. Тоді ж разом із старшиною він склав присягу на вірність московському царю, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові — так звані Конотопські статті, які визначали подальший характер українсько-російських відносин.

Згідно зі спостереженням А. Яковліва, ратифікація російською стороною укладеної під Конотопом на початку 1670-х років угоди, власне, засвідчувала той факт, що цар «прийняв Військо Запорозьке, як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах»⁷⁴. За її четвертою статтею, український гетьман зі свого боку зобов'язувався «без указу Великого Государя

⁷³ Див.: Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження. Київ, 2007.

⁷⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 198.

Й[ого] Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини» до «сторонніх монархів ні про що» не писати «і з усними своїми присилками зноситись» не намагатися⁷⁵. Втім, хоча ці певні обмеження у веденні зовнішньої політики і не давали змоги Самойловичу дієво впливати на співвідношення сил у центрально-східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок активної участі української дипломатії в підготовці московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського Гетьманату з геополітичною ситуацією в Центральній і Південно-Східній Європі, російська сторона постійно зверталася до уряду Лівобережної України за порадою та консультаціями щодо різних проблем, які доводилося вирішувати Московській державі на міжнародній арені⁷⁶. Зі свого боку І. Самойлович намагався спрямувати міжнародну діяльність свого протектора у вигідному для України напрямі.

Після зречення влади П. Дорошенком, що особисто Самойловичем без будь-яких на те підстав розцінювалося як політично вмотивований акт, спрямований на возз'єднання «вітчизни нашої», він, сприймаючи терени ліквідованого Правобережного Гетьманату як невід'ємну частину державної території, що перебувала під його регіментом, рішуче відкинув закиди Москви (після першого Чигиринського походу турецького війська 1677 р.) відносно доцільності зруйнування Чигирин, який особисто ним трактувався символом єдності козацької України. «...вже краще спершу сказати українському народові, що він царю не потрібний... У нас у народі говорять: за ким Чигирин, за тим і Київ, а за тим і ми всі у підданстві»⁷⁷, — наголошував, зокрема, І. Самойлович у відповідь на подібні натяки, водночас докладаючи активних дипломатичних зусиль, щоб не допустити поглинення правобережних земель Річчю Посполитою.

Повернення під гетьманську булаву «втраченої» частини Гетьманату стало одним із головних завдань його політичної доктрини. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»⁷⁸, — неодноразово заявляв І. Самойлович протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною воєнно-дипломатичного протистояння Варшави, Москви та Стамбула. У листі від 18 вересня 1676 р. до охот-

⁷⁵ Источники Малороссийской истории... Ч. 1. С. 244.

⁷⁶ *Kaminski F.-S. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697.* Cambridge, 1993. P. 132.

⁷⁷ Цит. за: *Понов А. Турецкая война...* С. 295–296.

⁷⁸ АГАД, ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1. Арк. 389.

ницького полковника І. Новицького гетьман писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу розторгнень Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — *Авт.*) у з'єднання»⁷⁹.

Титулюючись «гетьманом обох сторін Дніпра», він намагався встановити свою владу над «Дорошковими містами»⁸⁰. Зокрема, у відповідь на пропозицію російського стольника Карандєєва «порадитись з старшиною про військові й інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів...»⁸¹, у грудні 1677 р. український посол, генеральний писар В. Кочубей за дорученням гетьмана переконував російських сановників у безперспективності переговорів з Варшавою, позаяк не може бути й мови про передачу їй будь-якої частини козацької України, особливо ж Києва та Чигирини. У листі до дяка Іларіона Івановича від 19 грудня гетьман обурювався з того приводу, що на російсько-польських переговорах українцями «начебто худобиною якою мали б торгувати»⁸². Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, однак росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього. Зокрема, московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. запевняв його у тому, що всі правобережні міста, які були відвойовані у турків, ніколи не будуть передані Варшаві. Він також обіцяв, що всі пропозиції українського уряду впишуть до інструкції польським дипломатам. Крім того, до України регулярно надсилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками»⁸³.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит Москви про вибір міжнародного партнера, Самойлович підкреслював неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу⁸⁴. Натомість він настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. Зокрема, теза про те, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір встановити»⁸⁵, була озвучена гетьманом у розмові з дяком О. Українцевим. Зрештою, українському регіментарю вдалося переконати у доцільності союзу з турками не лише опозиційну до цього лівобережну старшину, а й російський уряд. Для укладення мирного договору з Туреччиною і Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського по-

⁷⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. С. 140.

⁸⁰ БЮ. ВР, од. зб. 1958/1, арк. 68.

⁸¹ Цит. за: Попов А. Турецкая война... С. 294.

⁸² Цит. за: Там же. С. 295–296.

⁸³ Цит. за: Там же.

⁸⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 2, кн. 192, л. 66.

⁸⁵ Цит. за: Павлицев Н. Польская монархия при Яне Казимире... С. 72.

сольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана І. Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак підписана 1682 р. у Бахчисараї угода явно не відповідала його сподіванням. Зокрема, гетьман писав до Москви: «...із списку з затвердженої султанової грамоти ...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо... що салтан турецький дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тому боці мати хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити...»⁸⁶.

Невдовзі посол Тяпкін звітував у Москві: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Його Царській Величності... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном турецьким, пожалував би Великий Государ його Гетьмана за численні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народам бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»⁸⁷. Своєю чергою гетьман і лівобережні старшини неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Зокрема, київський полковник К. Солонина агітував «тогобічних» козаків, щоб вони «під регімент пана Гетьмана піддавалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну мали Україну»⁸⁸. Така ситуація дуже непокоїла Варшаву. «То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих»⁸⁹, — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника.

До теми єдності українських земель І. Самойлович повернувся і під час розмови зі стольником В. Тяпкіним, котрий навесні 1681 р. після укладення договору з Портою та Кримом повертався з Бахчисарая, відверто висловивши своє обурення, що тепер не може титулуватися гетьманом обох боків Дніпра, й звертав увагу російського дипломата на необхідність возз'єднання України під його булавою⁹⁰.

⁸⁶ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 279.

⁸⁷ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 261–262.

⁸⁸ БМЧ. ВР, теки Нарушевича, од. зб. 177, арк. 477–478; *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji...* S. 204.

⁸⁹ Цит. за: *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji...* S. 205.

⁹⁰ *Понов А. Турецкая война...* С. 295–296.

У 1682 р., під час засідання російсько-польської дипломатичної комісії, І. Самойлович висловив пропозиції Українського Гетьманату. Згідно з ними, російські дипломати мали добиватися від Варшави переходу під одноосібну владу Москви Запорожжя; вимагати визнання за московським царем території навколо Києва, включно зі Стайками і Трипіллям; наполягати на поверненні Україні земель, які належали до Стародубського полку⁹¹.

Водночас гетьманський уряд продовжував консультувати російську владу щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в тому числі і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами проходили у Стамбулі з метою уточнення окремих його положень.

Найбільше І. Самойловича непокоїло питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського царя чотири статті, які, на його думку, мали «виправити» низку Бахчисарайських домовленостей щодо України. При цьому український регіментар звертав особливу увагу свого суверена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на правобережні землі, й наполягав на тому, щоб це положення не було вписане до ратифікаційної султанської грамоти⁹².

Починаючи з 1683 р., зовнішньополітичним пріоритетом для І. Самойловича стає все більш послідовна і рішуча протидія укладенню російсько-польського договору. Адже гетьман добре усвідомлював, що цей договірний акт ознаменує новий поділ українських земель і остаточно поховає сподівання на відновлення унітарного устрою Української держави.

У червні того року московський цар надіслав І. Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення «вічного миру»⁹³. Проаналізувавши його концепцію, пропонувану московською й віденською дипломатією, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції російського центру прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та

⁹¹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 213, л. 418 об.–428; 579 об.–580; *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. Москва, 2008. С. 181.

⁹² *Источники малороссийской истории...* Ч. 1. С. 279–280.

⁹³ *Памятники дипломатических сношений...* Т. 6. С. 708–710.

Каджині⁹⁴. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли»⁹⁵, — дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення», — польська сторона відмовлялася з «хлопами» разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам. Згідно з ними, Київ неодмінно мав залишатися під гетьманським регіментом. Відповідно кордон поблизу міста слід було відсунути дещо західніше, а територію Засожжя передати Українському Гетьманату. Черговий раунд переговорів міг відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників. Висувалася також вимога завчасного повідомлення про «комісійні з'їзди»⁹⁶. Власне, російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно «сожського» питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти в цьому якоїсь згоди⁹⁷.

Як відомо, негативно в Лівобережній Україні сприйняли звістку про направлення до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «вічного миру». Адже українська політична еліта добре розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польську дипломатичну місію, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не лише подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя⁹⁸.

На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською

⁹⁴ Дополнения к актам историческим. Т. XI. Санкт-Петербург, 1869. С. 142.

⁹⁵ Там же. С. 15.

⁹⁶ Там же. С. 16.

⁹⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 329.

⁹⁸ Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. Вип. I. Київ, 1993. С. 118; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // *Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej.* Warszawa, 1994. S. 42.

волостями⁹⁹. У статтях, переданих до Посольського приказу, гетьман обґрунтовував такі дії тим, що ця територія становила надзвичайно важливий стратегічний плацдарм на випадок нової війни між Московською державою та Річчю Посполитою¹⁰⁰. Фактично це був своєрідний демарш Українського Гетьманату у відповідь на зовнішньополітичну позицію Москви, яка не прагнула до жодного територіального військового конфлікту з Варшавою¹⁰¹.

Втім, зав'язаний навколо засожського питання, цей конфлікт, попри позицію росіян, тривав ще протягом двох наступних років. І весь цей час Москва намагалася зламати опір непоступливого гетьмана. Однак всі її зусилля виявилися малорезультативними. Навпаки, саме завдяки тиску гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. мусив зауважити, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь¹⁰². Разом з тим щодо участі українських послів у переговорах Батурина отримав уклінну відповідь: «...що робиться на комісії, дамо знати»¹⁰³.

У листопаді 1684 р. до Батурина прибув царський представник О. Українцев, який намагався добитися від І. Самойловича згоди на повернення засожницьких міст і сіл литовцям, проте отримав рішучу відмову. Під час аудієнції гетьман переконував російського посланця, що надасть документальні підтвердження на право Українського Гетьманату на володіння цією спірною територією. Восени того ж року у Москві перебував спеціальний королівський представник Т.-А. Вилковський, якому було заявлено, що російська влада нічого не знала про захоплення українцями польсько-литовських земель.

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію щодо недоцільності вступати в союз з Річчю Посполитою, а якщо все ж і піти на такий крок, то лише на основі «вічного миру», який би передбачав відмову останньої від Правобережжя й Запорожжя¹⁰⁴. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо імовірності укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу

⁹⁹ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław, 1963. S. 30.

¹⁰⁰ *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия... С. 211.

¹⁰¹ *Греков И.* «Вечный мир» 1686 года. Москва, 1950. С. 393.

¹⁰² Дополнения к актам историческим. Т. XI. С. 142.

¹⁰³ Там же. С. 20.

¹⁰⁴ *Греков И.* «Вечный мир» 1686 года. С. 392.

війни на російське царство». Також І. Самойлович попереджав Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти турків. Водночас він нагадував російським посланцям до України про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні–влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...»¹⁰⁵. Подібне, на його думку, могло повторитися і в майбутньому.

Крім того, Самойлович стверджував про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, інформував про малочисельність військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирини від турків та відзначав безпідставність розрахунків на швидке завоювання Криму, загострив увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо¹⁰⁶. «На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть»¹⁰⁷, — говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб отримати «певну відомість» щодо ставлення короля Людовіка XIV до Австрії й Польщі.

Незважаючи на демонстровану московським урядом підтримку намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, І. Самойлович, ймучи цьому мало віри, потай від росіян практикував дипломатичні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Авт.*) мало хто відав»¹⁰⁸.

Зі свого боку, паралельно з українсько-російськими консультаціями, польський король спробував через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею й Росією¹⁰⁹. Однак гетьман не лише не прислухався до побажань Яна III Собеського, а й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок,

¹⁰⁵ Там же. С. 395.

¹⁰⁶ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 350–351.

¹⁰⁷ Соловьев С.М. Указ соч. Кн. 7. Стбц. 992.

¹⁰⁸ Акты ЗР. Т. 5. С. 176.

¹⁰⁹ *Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie...* S. 42.

униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин»¹¹⁰, а також внесення пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Характерно, що гетьман, як і його попередники Б. Хмельницький та П. Дорошенко, виношував плани домогтися соборності держави. З такого ракурсу звертає на себе увагу ще одна сфера дипломатичної діяльності гетьманського уряду — йдеться про спробу прилучення до Лівобережного Гетьманату частини Стародубщини, що на той час перебувала у складі Великого князівства Литовського, та Слобідської України. Саме на слобідські землі наприкінці 1670-х — на початку 1680-х років спрямовувався основний потік переселенців; кількість поселень і мешканців у цьому краї постіно зростала. За етнічним показником переважну більшість місцевого населення становили українці. Тож десь наприкінці 1680 р. перед Москвою було порушене клопотання про перехід під владу гетьмана Охтирського, Харківського, Сумського й Острогозького полків. У переговорах з російськими урядовцями українське посольство апелювало до того, що розділення кордонами Лівобережжя і згаданих вище регіонів виглядає штучним. Однак їхні аргументи залишилися непочутими. Наступного року гетьман знову звернувся з подібним проханням до правлячих кіл Росії, але вчергове отримав відмову¹¹¹.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол В. Кочубей. Згідно з отриманою з гетьманської канцелярії інструкцією, він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків відмови від усіх українських земель, бо «вся тогочасна сторона Дніпра: Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де знаходяться славні й старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, завжди до монархів російських належали від початку тутешніх народів і лише сто з невеликим лишком років тому як Польське королівство ними оволоділо...»¹¹².

Невдовзі по тому у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман негативно висловився щодо планованих між росіянами і поляками домовленостей. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду

¹¹⁰ *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 316.

¹¹¹ *Костомаров Н.И.* Руїна. С. 322–326.

¹¹² Цит. за: *Соловьев С.М.* Указ соч. Кн. 7. С. 384.

відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо планів Варшави відправити своїх комісарів до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...»¹¹³, — йшлося в інструкції українським послам. Відповідно їм ставилося в обов'язок на випадок підтвердження інформації щодо перспективи укладення «вічного миру» між Москвою і Варшавою наполягати на тому, щоб питання «тогочасного Дніпра» було зняте з порядку денного переговорного процесу. В противному разі послы мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу¹¹⁴, а польський історик Я. Перденя зробив висновок, що висунуті українським гетьманом вимоги виявилися найважливішими під час переговорів у Москві¹¹⁵.

Разом з тим гетьманський уряд випрацював і більш ґрунтовний проєкт, згідно з яким цар як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений та опублікований сучасним українським науковцем В. Станіславським¹¹⁶. Відомий під назвою «Статті Івана Самойловича», він з'явився 27 січня 1686 р. як наслідок наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя, севським воеводою Л. Неплюєвим.

У «статтях» гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества

¹¹³ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 289–296.

¹¹⁴ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 352.

¹¹⁵ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... S. 49.

¹¹⁶ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 224, л. 61–90; Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 364–381.

стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати не прилично...»¹¹⁷.

Крім того, називалися причини, що унеможлилювали, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру. Перш за все, українська сторона апелювала до того, що такий мир порушував би попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.), що могло б спровокувати війну з Османською імперією. Не виключалося також, що демонстрована готовність підписати «вічний мир» з росіянами могла виявитися лише відволікаючим маневром в процесі підготовки поляків до укладення сепаратного миру з турками і татарами. В цьому контексті зазначалося, що Річ Посполита ніколи надмірно не потерпала від турецьких нападів на свою територію, ведучи і наразі спільно з австрійцями лише оборонну війну проти султана.

Документ наголошував, що Правобережна Україна свого часу була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке у 1654 р. добровільно піддалося російському царю, а отже, відступлення правобережних і запорозьких теренів польському королю дасть козир Варшаві заявити усьому світові про слабкість російського царя. У разі ж зриву підписання договору українські війська разом з царською армією виступили б надійним заслоном польським зазіханням на підпорядковані московській владі території. При цьому, використовуючи фактор спільного з росіянами віросповідання, українська сторона, визначаючи традиційну приналежність поляків до західної гілки християнства, намагалася зіграти на тому, що у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а отже, не варто було сподіватися на те, що поляки стануть на їх захист після укладення «вічного миру».

На доказ ненадійності поляків як союзників використовувався факт ненадання Варшавою царю допомоги під час оборони російсько-українськими військами від турків Чигирин. Водночас у документі містилося застереження проти втягування Росії у тривалу і виснажливу війну європейських країн з Османською імперією, яка, попри своє багаторічне перебування у стані війни, продовжувала зберігати свою воєнну міць. Також вказувалося на ненадійність союзників польського короля по християнській Священній лізі європейських держав та підкреслювався той факт, що самостійно ослаблена Річ Посполита не спроможна вести велику війну з турками. Якщо б польська сторона виявила наполегливість щодо

¹¹⁷ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 368.

негайного укладення миру, тоді український правитель пропонував царю певний час зволікати з його підписанням і подивитися, чи стануть, з огляду на позицію Франції, наполягати на продовженні війни з турками польський король та австрійський цісар.

Нещирість Речі Посполитої стосовно Московської держави, крім згаданих вище «статей» Самойловича, мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, що їх гетьман надіслав до Москви. Перший з них, перебуваючи у Вільні, чув від місцевого купця (теж походженням з греків), що поляки, «учинив мир вечний і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорех поступятца і боле промыслами доступати восхошут»¹¹⁸. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеційцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що «король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, і как турецкой возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднепріе (Лівобережну Україну — *Авт.*)...»¹¹⁹. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не взяв до відома позицію І. Самойловича.

Московські послы Б. Шереметєв, І. Чаадаєв, П. та І. Волкови, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам В. Г. (великому государю. — *Авт.*) гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц. В. (царської величності. — *Авт.*) указ до вас послати...»¹²⁰, — зазначалося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Відповідно це ставало першочерговим пунктом переговорів з поляками. Крім того, російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. — *Авт.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської

¹¹⁸ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 224, л. 91.

¹¹⁹ Там же, л. 94–95.

¹²⁰ Памятники дипломатических сношений... Т. 6. С. 1311–1312.

величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам»¹²¹. Наприкінці серпня Москва звернулася до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, порушили перед королем питання відносно заборони А. Могилі титулуватися «гетьманом Війська Запорозького», а також добивалися обіцянки більше не приймати втікачів із земель «царської величності»¹²². 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але питання щодо вирішення долі подніпровських земель було відкладено.

Зі свого боку український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана, а було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України¹²³. В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні. — *Авт.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й. К. М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать»¹²⁴. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами. — *Авт.*) не за однією їх Ц. П. В. (царської пресвітлої величності. — *Авт.*) Російською монархією... але й для захисту країв Корони польської»¹²⁵.

Свою позицію гетьман відстоював і перед представниками нижчих рангів польської політичної еліти. Зокрема, у листі до коменданта Білої

¹²¹ Памятники дипломатических сношений... Т. 6. С. 1311–1312; *Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // *Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин*: 36. наук. праць. Київ, 2003. С. 268.

¹²² *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 119–121

¹²³ РГАДА, ф. 124, оп. 3, № 487, л. 48; *Костомаров Н.И.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 317.

¹²⁴ АГАД, ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 394.

¹²⁵ Там само, арк. 395.

Церкви С. Раппе він писав про те, що правобережні землі України, включно з Білою Церквою, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому («ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...»), і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?»¹²⁶.

Умови договору з Річчю Посполитою, особливо передача Москвою останній правобережних земель Гетьманату, викликали глибоке обурення І. Самойловича. Під час розмов із старшиною гетьман зазначав: «...не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською»¹²⁷. Щодо втраченого Правобережжя він недвозначно натякав: «...не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинемо ми так, як нам потрібно!»¹²⁸

В ситуації повного ігнорування протестів української сторони обома фігурантами укладеної угоди І. Самойлович розпочинає військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає»¹²⁹, — повідомляли сучасники. Відомий польський дипломат, коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем»¹³⁰. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає»¹³¹. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких мало стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили скликати

¹²⁶ Там само, арк. 389–392.

¹²⁷ Цит. за: Соловьев С.М. Указ соч. Кн. 7. С. 385.

¹²⁸ Цит. за: Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 302.

¹²⁹ Памятники дипломатических сношений... Т. 6. С. 1479.

¹³⁰ Там же. С. 1500.

¹³¹ Там же. С. 1535–1537.

навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати»¹³².

Цілеспрямована політика І. Самойловича в правобережному питанні, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Варшавою, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережжя, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати українського регіментаря перед московською владою.

Сьогодні історики все частіше схиляються до того, що гетьман І. Самойлович до останніх днів перебування на посаді зберігав вірність ідеї возз'єднання територій по обидва береги Дніпра¹³³. Власне, саме на збереження територіальної цілісності козацької України був спрямований основний зміст дипломатичної діяльності гетьманського уряду. Однак несприятливі міжнародні обставини завадили возз'єднатися двом частинам Українського Гетьманату — Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

9.3. Основні аспекти дипломатичних практик гетьмана Івана Мазепи. Генеза відмови від протекції Москви

Подальші зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської держави, становлення нової політичної доктрини її керівництва неминуче позначалися на українсько-російських стосунках. Імперські тенденції, що поступово починають викристалізовуватися в зовнішньополітичних курсах Московської держави, приблизно вже з кінця XVII ст. починають справляти вирішальний вплив і на українські справи. Особливої інтриги розвитку взаємин між двома країнами додає та обставина, що в цей час у центрі подій перебували такі неординарні й суперечливі історичні постаті, як російський цар Петро I та український гетьман Іван Мазепа. Будучи, без сумніву, непересічним політиком,

¹³² АГАД, ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 145–146.

¹³³ Більш детально про це див.: *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана І. Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. Київ, 1928. С. 226; *Смолій В.А.* Правобережна Україна другої половини XVII–XVIII ст... С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович. С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // *Історія України в особах: Козаччина.* Київ, 2000. С. 161–171.

останній за короткий термін зумів завоювати безмежну довіру російського зверхника, а водночас помітно піднести авторитет гетьманської влади всередині Української держави.

Попри існуючі обмеження, гетьману до певної міри вдавалося навіть справляти вплив на розвиток подій на міжнародній арені. Мазепа встановлює постійні активні дипломатичні зв'язки з польським керівництвом та представниками польської політичної еліти, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд¹³⁴. У 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією прийняти їх під гетьманську протекцію¹³⁵. Зрозуміло, що загальна спрямованість тогочасних дипломатичних акцій Гетьманату формувалася в річищі російської зовнішньої політики, однак це спостерігалось не в усьому й не завжди.

Так, наприкінці 1690-х років І. Мазепа, який прийшов до влади у 1687 р., починає виявляти, на відміну від Москви, підвищений інтерес до політичного розвитку Правобережжя та зовнішньополітичного курсу Запорозжя. Всупереч укладеним із Російською державою Коломацьким статтям, він на перших порах продовжував офіційно титулуватися «гетьманом обох сторін Дніпра»¹³⁶. Попри те, що згодом змушений був відмовитися від такого титулування, Мазепа не залишався байдужим до долі Правобережної України. У 1689–1690 рр. він радив російському уряду дозволити фастівському полковнику переселитися до Трипілья, а наприкінці 1692 р. порушив питання щодо доцільності, за домовленістю з польським королем, «прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку»¹³⁷. Того самого року він писав в одному з

¹³⁴ РГАДА, ф. 124, оп. 3, д. 505, 508, 560, 604 та ін; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 165.

¹³⁵ Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. Петроград, 1915. С. 119.

¹³⁶ Крупницький В. Hetman Masepa und sein Zeit (1687–1709). Leipzig, 1941; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ, 2001; Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; Його ж. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. Т. 152. Львів, 1933. С. 35–61; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...; Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. С. 6–82.

¹³⁷ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. Т. 1. С. 44–45; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. С. 74–75; Дядиченко В.А. З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шля-

універсалів про Правобережжя як про «вітчизну Україну»¹³⁸. Через рік повідомив белзького воєводу А. Сенявського про намір отримати край «під свою владу»¹³⁹. Не приховував гетьман цієї думки й від посланця польського короля К. Ісаровича, з яким мав розмову наприкінці 1694 р.¹⁴⁰ Певним поштовхом до такого рішення послужила спроба П. Іваненка (Петрика) за допомогою Січі й Криму підняти повстання проти Росії й лівобережного гетьмана та домогтися відновлення Українського Гетьманату у тих державних кордонах, які усталилися на час його фундації у середині XVII ст. Вже укладений навесні 1692 р. договір з ханом (пізніше в основних своїх положеннях він був підтриманий Запорожжям) передбачав створення удільного князівства «в тих межах, що Хмельницький завоював з ордами Кримськими від поляків»¹⁴¹.

Після того, як ця ініційована Петриком акція провалилася, І. Мазепа став ще наполегливіше (за допомогою послів і листів) підштовхувати Москву до прийняття в підданство С. Палія з козацькою територією Правобережжя. При цьому він звертав увагу на дві потенційні загрози: по-перше, імовірності виникнення там окремого гетьманства й перспективи проголошення фастівського полковника «другим Хмельницьким», і, по-друге, прийняття ним кримської чи турецької протекції. Водночас очільник Лівобережної України не нехтував будь-якими засобами, щоб дискредитувати дії свого потенційного супротивника у майбутній боротьбі за владу над Правобережжям, хоча й підтримував із ним політичні стосунки (навіть кілька разів зустрічався особисто), утримував своїх представників у Фастові, надавав полковнику фінансову допомогу¹⁴².

Багато зусиль докладав Мазепа, щоб застерегти російський уряд від нових територіальних поступок Короні на Правобережжі. Зокрема, навесні 1701 р. він запропонував Петру I не віддавати полякам Чигирин, Канів, Черкаси і Крилів. Визвольний виступ правобережного населення 1702 р. І. Мазепа розглядав як сприятливий фактор для реалізації своїх намірів, тому радив російським політикам приєднати правобережні землі

хетської Польщі в кінці XVII ст. // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. Кн. 7. Київ, 1943. С. 170.

¹³⁸ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 391.

¹³⁹ БМЧ. ВР, теки Нарушевича, од. зб. 183, арк. 829.

¹⁴⁰ Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукопису, од. зб. 1151, арк. 69–72.

¹⁴¹ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ, 1928. С. 21–24.

¹⁴² Детальніше про це див.: Смолій В.А. Фастівський полковник (Семен Палій) // Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. Київ, 1994. С. 275; Соловьев С.М. Указ. соч. Кн. 7. С. 503–504.

до російських володінь. «...народ малоросійський не може вживатися у них (тобто поляків. — *Авт.*) у підданстві; нехай тому перестануть домагатися Києва і всієї України», — наголошував він¹⁴³.

В умовах Північної війни Петро I наказав І. Мазепі увійти з військом у межі Правобережжя й надати допомогу своєму союзнику — польському королю Августу II. Наступник Яна III Собеського домогся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті, за допомогою підкупу частини депутатів сейму та погрожування введенням до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія Габсбургів, а тому в перше десятиліття свого королювання (до 1706 р.) Август II Сильний опирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему («Великий союз»). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естляндію, а також Трансильванію й Молдавію.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та власної шляхти, польський король, а одночасно і курфюрст Саксонії з 1694 р., з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Попри сильний дипломатичний тиск з боку Польщі та розпорядження з Москви, І. Мазепа, який в результаті успішно проведеного військового маневру фактично підпорядкував своїй владі правобережний регіон (С. Палій 31 липня 1704 р. був схоплений і відправлений у Батурин), втім, не поспішав поновлювати там польський державно-адміністративний устрій. Натомість не без сприяння гетьмана на початку XVIII ст. відбувався інтенсивний процес формування на Правобережжі українських інституцій форматом полково-сотенного устрою. 5 грудня 1707 р. гетьман повідомляв А. Сенявському, що «у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників»¹⁴⁴. Активно виявляла себе адміністрація Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Чигиринського, Уманського, Брацлавського й Могилівського полків¹⁴⁵.

¹⁴³ Костомаров Н.И. Мазепа. Москва, 1992. С. 134–135.

¹⁴⁴ АГАД, ф. 559, № 3036, арк. 287.

¹⁴⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 6. Санкт-Петербург, 1912. С. 405–406; *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej...* S. 235.

Втім, як не важко побачити, саме на цей час припадає зміна пріоритетів у дипломатії українського регіментаря. Річ у тім, що з кінця 80-х років XVII ст. в політиці царського уряду виділяється один з напрямів інкорпораційної діяльності в Україні, що повною мірою заявить про себе на початку XVIII ст., — йдеться про використання її продуктивних сил і військового потенціалу при вирішенні, власне, російських внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем. Водночас в оточенні царя обговорювалися плани проведення військової та політико-адміністративної реформ в Україні. Зокрема, І. Борщак, засновуючись на свідченнях документа, що зберігається в архіві Міністерства закордонних справ Франції, доводив, що задум щодо повної ліквідації автономії Гетьманату почав набувати поширення в наближених до Петра I колах вже у 1703 р. Історик стверджував, що в цей час у верхніх владних ешелонах Російської держави обговорювалися проекти, згідно з якими передбачалося після смерті гетьмана Мазепи чи усунення його у будь-який спосіб від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. З цією метою козаків планували переселити на східні кордони Росії або застосувати цілеспрямований терор, після чого колонізувати Лівобережжя російськими переселенцями або іноземцями і тим самим назавжди знищити «огнище ворохобників»¹⁴⁶.

В історіографії можна зустріти і згадки про існування у Москви планів реформування державного устрою Лівобережної України протягом 1706–1707 рр.¹⁴⁷ Зокрема, опосередкованим свідченням про те, що українське питання активно дебатовалося в оточенні Петра I, без сумніву, слугує розпорядження царя про підпорядкування, в разі наближення шведських військ до кордонів України, гетьмана Мазепи генералу О. Меншикову, оприлюднене у 1706 р., а також факт самовільного, неузгодженого з українською владою, наказу останнього козацьким полкам виступити у похід. С. Томашівський стверджував, що І. Мазепа, проаналізувавши поведінку О. Меншикова та спираючись на інформацію польської княгині Дольської, дійшов висновку, що князь реально претендує на верховний пост в Україні. Причому опосередкованим доказом цього для гетьмана слугувала активність російського уряду в питанні

¹⁴⁶ *Борщак І.* Іван Мазепа — людина й історичний діяч // ЗНТШ. Львів, 1933. Т. СЛІІ. С. 26.

¹⁴⁷ *Костомаров Н.И.* Мазепа и мазепинцы. С. 146–147; *Krupnickij B.* Hetman Masepa und sein Zeit... S. 122.

надання українському правителю титулу князя Священної Римської імперії, що можна було розцінювати як «компенсацію» за втрату булави¹⁴⁸.

Крім того, українське керівництво уважно слідкувало за розвитком геополітичної ситуації у регіоні, вирішальним чинником трансформацій якої була російсько-шведська війна. Внаслідок вкрай несприятливого для України політичного пасьянсу початку XVIII ст. будь-який результат цього військового протистояння міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Зазначені обставини в кінцевому рахунку спонукають старшину і гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга та збереження самої держави. Відповідно серед старшини виникає кілька угруповань, які почали шукати вихід із ситуації, що склалася. Одне з них орієнтувалося на Польщу, висловлюючись за прийняття протекції її короля на умовах визнання за Україною статусу князівства Руського (М. Миклашевський), друге схилилося до союзу з Кримом і Портою (В. Кочубей та І. Іскра).

Від початку участі козацьких полків Лівобережного Гетьманату у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні або напівтаємні контакти між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава. Очевидно, що тут, насамперед, треба звернути пильну увагу на результати місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи займався контррозвідувальною діяльністю на території Великого князівства Литовського. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М. Миклашевського вели військові дії на литовських теренах. О. Покорський, начебто від імені полковника Михайла Миклашевського, вступив у таємні перемовини з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідування достовірної інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Виявилося, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана» — польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з сімнадцяти пунктів й був свого часу відшуканий,

¹⁴⁸ *Томашівський С. Мазепа і австрійська політика // ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 159.*

опублікований та досліджений О. Оглоблиним¹⁴⁹. Крім того, ситуацію навколо місії Покорського до Литви добре проаналізував сучасний історик С. Павленко¹⁵⁰. Для того, щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували готовність частини козацької старшини до переходу Українського Гетьманату під зверхність польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря Покорського до Батурина.

Отже, вже у першому пункті йшлося про те, що М.К. Котел з «польського боку», а М. Миклашевський з «української сторони» домовлялися, «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У пункті четвертому відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви з проханням, «щоб цар його милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро I, йшлося у пункті п'ятому цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І. Мазепа. — *Авт.*), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...». У пункті шостому обумовлювалося, що «вольність українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...»¹⁵¹.

Попри те, що про зміст розмов між Миклашевським¹⁵² і Котелом Мазепа відразу ж повідомив до Москви, а стародубського полковника

¹⁴⁹ Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Т. XIX. Київ, 1928. С. 238–241.

¹⁵⁰ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 55–57.

¹⁵¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2007. С. 266.

¹⁵² М. Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві з шведами під Несвіжем навесні 1706 р. Влітку 1703 р. І. Мазепа звертався до Петра I з пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників, на що цар відповів гетьманові: «Смотреть над ним; только все отсрочить подлинно до бытности» (Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. Санкт-Петербург, 1889. С. 195).

відсторонив від посади, засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, можливо, саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над перспективою здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», в тому числі й за допомогою поступового «заякування» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації у воєнних умовах початку XVIII ст.

Те, що Мазепа саме на переломі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном, певною мірою засвідчила його розмова з присланим до Батурина урядовцем Приказу Малої Росії, московським піддячим І. Никифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» в Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив донести особисто боярину Федору Олексійовичу, який був найближчим дорадником Петра I. Насамперед, І. Мазепа вважав за потрібне інформувати царя, що частина польської магнатерії хоче обрати на королівський трон замість проросійськи налаштованого Августа II сина Яна III Собеського Олександра, а потім на чолі з ним піти війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде»¹⁵³.

Таке своєрідне політичне «заякування» Петра I загалом ґрунтувалося на імовірності відкриття «другого фронту» проти Москви та підсилювалося апелюванням до складної внутрішньополітичної ситуації в Україні. Зі слів Мазепа витікало, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється». Водночас гетьман підкреслював «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істини та щирої вірності й сердечного бажання в підданстві до Царської Величності» не спостерігається. Для того, щоб не давати підстав для виступу проти нього та московської влади, гетьман Мазепа пропонував Петру I тримати українців в покорі та вірності за допомогою виявлення до них «людскості й ласки», тобто намагався запобігти просям з боку імперського центру «озлоблення і суровості» по відношенню до «народу вільного»¹⁵⁴.

¹⁵³ Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 44–47.

¹⁵⁴ Там же. С. 46.

Наприкінці вересня 1705 р. Мазепа прийняв у себе представника короля С. Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, який мав при собі дипломатичну інструкцію з семи пунктів. У її третьому пункті зазначалося, що Вольський має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...»¹⁵⁵. Якщо І. Мазепа пристане на такий «секретний трактат», то Лещинський обіцяв отримати для нього «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман взяв С. Вольського під арешт та відправив його до Петра І. До речі, 4 жовтня 1705 р. Мазепа писав до О. Меншикова, що «елект» С. Лещинський «оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку»¹⁵⁶.

Продовжуючи чинити своєрідний політичний тиск на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовтня 1705 р. з-під Замостя Мазепа старанно перераховував Петру І таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік з тим, щоб відірвати від Росії. Першою такою спробою, засвідчував він, була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів прихилити українського правителя до Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Втретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які виношували задум у союзі з Кримським ханатом воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв Мазепа Петру І, було направлення до нього від Станіслава Лещинського шляхтича Вольського з пропозицією перейти на бік Шведського королівства¹⁵⁷.

Як бачимо, про усі «інспірації» іноземних урядів, що були спрямовані на зміну політичного підпорядкування Українського Гетьманату, Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до

¹⁵⁵ Цит. за: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. Т. 4. Москва, 1843. С. 161–163.

¹⁵⁶ Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН, ф. 83, оп. 1, № 25, л. 1–2 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. Вып. 1: 1687–1705. Санкт-Петербург, 2007. С. 149–150.

¹⁵⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. Санкт-Петербург, 1893. С. 1012–1014.

нього з подібними місіями. Так трапилося і з представником С. Лещинського, шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак в останньому випадку Мазепа перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку прошведськи налаштованого короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його емоційних висловлювань (слова Мазепа відтворив згодом П. Орлик після отримання чергової скарги на brutальне поводження російських воєначальників з козацькими старшинами): «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?»¹⁵⁸

Очевидно, що хтось з гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про «пропольські» настрої І. Мазепа стало відразу відомо Петру I, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловлював обурення поведінкою свого васала: «Я zelo удивляюсь, что вы еще имеете в себе старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...»¹⁵⁹. У грудні 1705 р. цар наказував Мазепі, який на той час очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Маючи підстави вважати, що його буде заарештовано, І. Мазепа не поспішав виконувати цей наказ й виправдовувався перед О. Меншиковим: «Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшии потребности в Украйне или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнути і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умрети на оной готовем»¹⁶⁰.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А. Войнаровський, саме тоді його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої¹⁶¹. Крім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про

¹⁵⁸ Основа: Южно-русский литературно-учёный вестник. Санкт-Петербург, 1862. № 10. С. 2.

¹⁵⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. С. 474–475.

¹⁶⁰ Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН, ф. 83, оп. 1, № 27, л. 1–5 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. С. 155–158.

¹⁶¹ Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. С. 732.

невдоволення гетьмана Мазепи московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706–1707 рр.: «...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: „Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили”»¹⁶².

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули»¹⁶³, — з такою промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обґрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзеренітету Москви. При цьому український регіментар намагався утриматися від невважених кроків. «...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, — згадував пізніше його слова колишній генеральний писар, — пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский. — *Авт.*) к границам Украинским придет и jakie будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чого и имеем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старалися о способе целости нашей...»¹⁶⁴.

Однак на той час позбавитися царської опіки Мазепа ще не міг з огляду на вагомі причини військово-стратегічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру, на які чітко вказав сам гетьман у таємному посланні до короля Лещинського. Насамперед, йшлося про осадження Києва та інших українських фортець чисельними російськими гарнізонами; дислокацію основних сил Петра I хоча й на території Польщі, однак на значно ближчій відстані до України, аніж армія Карла XII Густава; політичну роз'єднаність українського суспільства («не в єдиномисленній суть згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні суть до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи

¹⁶² Там само. С. 733.

¹⁶³ Там само. С. 354.

¹⁶⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа: Южно-русский литературно-учёный вестник. 1862. № 10. С. 14–15.

те з вродженої до поляків антипатії)¹⁶⁵; поширення у межах Правобережної України сильних антипольських настроїв; постійне перебування «при боці» гетьмана кількох тисяч регулярного російського війська; відсутність внутрішньої консолідації серед політичної еліти Речі Посполитої¹⁶⁶.

Разом з тим ще у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні»¹⁶⁷. Крім того, Нордберг передав таке зауваження українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися»¹⁶⁸.

Інформація Нордберга підтверджується тим, що 22 листопада Станіславом Лещинським було видано універсал «гетьманові, Війську Задніпровському Запорозькому та всій Україні». У ньому король Речі Посполитої закликав українців до повернення під протекцію «дідичного пана» й обіцяв захист перед «чужим ярмом» московського царя: «...щоб ви, скинувши з себе ярмо чуже і несправедливе панування, до давніх свободи, волі і під рідне спадкове панування Королівства Польського поверталися і згадали собі старих часів Україну, і зберігати ваші вірності прагнемо, але й у досконаліших і більших блаженствах утвердити і як синів єдиної і неподільної вітчизни, пригорнувши до спільної матері Речі Посполитої, в правах, помістях, угіддях, безпеці і всіх свободах навіки утвердити хочемо і старатися будемо»¹⁶⁹. Очевидно, що жаданий універсал Мазепа отримав вже наприкінці 1707 р.

Вступ армії шведського короля на українські терени поставив Мазепу та його оточення перед необхідністю визначитися, чию сторону займе Україна у російсько-шведській війні, а це, як стверджували сучасники, не

¹⁶⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 356.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Nordberg J.A. Histoire de Charles XII, roi De Suede. De Hundt, 1746. Т. II. Р. 190.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2009. С. 389–390. Див. також: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 20–21.

зовсім відповідало мазепинським планам¹⁷⁰. Найкраще позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній, з огляду на використаний масив архівних матеріалів, монографії Є. Тарле. Зокрема, вчений зауважив, що Мазепа «боявся повного розорення України від Карла, який наступав, та російського війська, яке відступало або рухалося паралельно, і перш за все він хотів, щоб остаточний вирок долі був винесений на користь Карла в корінній Росії, в Смоленську або у Москві чи під Москвою. Потім він, гетьман багатої України, що вціліла від фурії війни, як тоді висловлювались, напише Петру “ввічливого листа” (так заявив сам Мазепа) з подяками за минуле і з повідомленням про розрив зв’язків з Росією. Це у разі перемоги Карла. А у разі поразки Карла у корінній Росії все ж таки можна змінити фронт і так чи інакше примиритися з царем...»¹⁷¹.

Приєднавшись до Карла XII в листопаді 1708 р., І. Мазепа й далі підтримував дипломатичний зв’язок із С. Лещинським та активізував відносини з кошовим К. Гордієнком. Після переходу останнього в березні 1709 р. з 8 тис. запорожців на бік гетьмана укладається новий українсько-шведський договір, зміст якого також реконструювали вчені. Він передбачав створення з українських земель, що перебували у складі Російської держави, Українського князівства на чолі з І. Мазепою, що мало перебувати під номінальною протекцією Швеції. Водночас йшлося про поновлення давніх козацьких прав і свобод. Разом з тим про включення до нового політичного утворення земель Правобережжя й Західної України не згадувалося. Це й не дивно, адже вони визнавалися Карлом XII за Польщею.

Проте фатальні для Карла XII і Мазепа результати воєнної кампанії кінця 1708 — першої половини 1709 рр., а особливо Полтавської битви, перекреслили дипломатичні зусилля гетьмана, спрямовані на реалізацію його планів.

9.4. Дипломатична боротьба за Україну гетьмана в екзилі Пилипа Орлика

5 квітня (за ст. ст.) 1710 р. під Бендерами сталася непересічна з погляду історико-правової думки та й загалом політичної культури

¹⁷⁰ Труды императорского русского военно-исторического общества. Санкт-Петербург, 1909. Т. II. С. 154.

¹⁷¹ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е.В. Сочинения. Т. 10. Москва, 1959. С. 237.

України подія, яка, зокрема, справила значний вплив і на дипломатичну сферу. В цей день було укладено важливий політико-юридичний документ — «Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Війском Запорозьким з повною з обох сторін узгодою затверджені...»¹⁷².

Складається враження, що, підписуючи цей документ, новообраний гетьман не лише намагався відразу ввести у правове русло свої відносини із генеральною старшиною та запорозькою вольницею (фактично визнавши за останньою окрему політичну суб'єктність у межах козацького Гетьманату), а й по поверненні в Україну максимально убезпечити українське суспільство від типових для другої половини XVII — початку XVIII ст. деструктивних колізій.

Згадана нами подія відбувалася, можливо, в один з найтрагічніших в історії українського державотворення періодів, коли українське суспільство в своєму політичному багажі вже мало сумний досвід багаторічного

¹⁷² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 1–17; *Маркевич М.* История Малороссии. Т. 4. С. 325–338; Источники малороссийской истории... Кн. 1. С. 242–255; Договори і постанови: до 300-річчя обрання П. Орлика Гетьманом Війська Запорозького / Упор. О. Алфьоров. Київ, 2010; Історія Української конституції: Збірник документів. Київ, 1997; Конституція Української гетьманської держави. 1710 р. (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). Київ; Львів, 1997; Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. 1991. Вип. 2; *Пилип Орлик.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006; Історія України: джер. літописи. Київ, 2008; Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. Київ, 2001; Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. Київ, 1994; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Київ, 2001. Т. 4. Кн. 1; *Constitution ukrainienne, 1710 / [compil.] Vladimir Hawryluk. [Paris], [2009]; Constitutions of Ukraine: Constitution of Ukraine, Constitution of Pylyp Orlyk, Constitution of the Ukrainian People's Republic. 2010; Majgier B.* Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. Przemyśl, 2005; *Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis: inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neo-electum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera elections formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno domini, 1710, April 5, ad Benderam : text original avec trad. française / [ed. W. Stepankowski]. Lausanne, 1916; Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981; *The Bendery Constitution (abridgment) // Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995.* Toronto; Buffalo; London, 1996 та ін.

виснажливого протистояння Чигирин і Варшави, громадянського і політичного розколу всередині Української держави, анархізації Запорозької Січі, опозиційності між володарем булави і значною частиною державної еліти, ненадійності православного сюзерена та невиправданості сподівань на підтримку українських інтересів Бахчисараєм і Стамбулом. Вхідження в період деякої стабілізації суспільно-політичної сфери після приходу до влади І. Мазепи дуже швидко змінилося жорстоким випробуванням російсько-шведсько-польським збройним конфліктом, в якому для всіх протиборствующих сторін володіння Україною та її економічним потенціалом ставало вирішальним чинником політичного утвердження в Центрально-Східній Європі.

Українська спільнота, здеморалізована воєнними діями на своїй території армії шведського короля та російських військ Петра І, а особливо постполтавським терором, затаїлася в очікуванні. Ситуація ускладнювалася смертю на чужині законно обраного правителя Гетьманату (разом з ним за межі України змушена була відступити значна частина української правлячої еліти, певна кількість реєстровиків і низове козацтво на чолі з К. Гордієнком, а саму Січ було зруйновано), на місце якого ще за його життя царською волею, всупереч козацькій традиції, було призначено І. Скоропадського. Загострювалася обстановка і в таборі українських емігрантів, особливо в лавах запорожців, які, свого часу підтримавши акцію гетьмана, тепер, в умовах вигнання й невизначеності, помітно втрачали рівновагу. Адже боротьба за спадок І. Мазепи, яка явно затягувалася, загрожувала перерости у стадію внутрішнього розбрату.

За таких обставин генеральний писар Пилип Орлик, людина, без сумніву, непересічна й щедро обдарована, до того ж посвячена в найпотаємніші плани й задуми свого колишнього патрона, після довгих роздумів і коливань погоджується пристати на пропозицію перейняти гетьманську булаву і зважується ще на один, нетиповий для попередньої української політичної практики, але важливий крок — він вирішує узаконити, шляхом підписання своєрідного контракту, умови свого перебування на гетьманській посаді, а водночас вивести на законодавчо закріпленій рівень всю систему політичної та суспільної організації України.

Укладений під Бендерами договір (його авторство історіографічна традиція приписує П. Орлику за активної участі кошового отамана Запорозжя К. Гордієнка, генеральних старшин А. Войнаровського, Д. Горленка, І. Ломиковського, І. Максимовича та Ф. Мировича) акумулював у собі всі головні вимоги, які перманентно від імені українського народу порушувалися козацькою спільнотою як перед українськими урядами, так і перед іноземними протекторами і мали забезпечити реалізацію ідеалу

суспільно-політичного устрою Української держави й чітке функціонування вироблених політичною практикою України державних інституцій та управлінських ланок нижчих рівнів. Основні принципи, які заклалися при цьому в основу договірних статей, передбачали, серед іншого, повернення суверенітету козацької України шляхом виведення її з-під протекції польського короля та російського царя, з одночасною легалізацією перед міжнародною спільнотою номінального сюзеренітету над нею правителя Швеції.

На жаль, на сьогодні ми не маємо повного історіографічного зрізу накопиченого світовою науковою думкою досвіду щодо з'ясування сутнісного змісту, лабораторії дослідження та конкретно-історичного вписання у контекст політико-правової культури доби пам'яток подібного типологічного ряду. Зауважимо, що відсутність такої розробки, як і узагальнення дослідницьких підходів до аналізу самої української пам'ятки початку XVIII ст., значною мірою ускладнює вироблення сучасної загальної концепції щодо оцінки значення «Договорів і постанов...» в інтелектуальному спадку епохи, яка сама, до речі, на сьогодні вивчена також лише схематично. З певністю можна говорити про існування декількох інтерпретаційних моделей, вироблених на окремих часових відрізках історіографічного процесу, що ґрунтуються на різних наукових парадигмах і методиках і несуть на собі відбиток сучасних їм суспільно-політичних викликів. Їх загальною вадою є, насамперед, виокремлення пам'ятки із супутнього їй суспільно-культурного контексту та притаманного на той час соціуму рівня політичної та правової свідомості, а отже, певна суб'єктивізація або ж ідеалізація її історичного значення.

І все ж існує певний оціночний спектр, полярні полюси якого розміщені за осями трактування її від пересічної політичної авантюри до виведення у ранг офіційного акта, положення якого мали виступити визначальним фактором формування подальшої державної доктрини України як на міжнародному, так і внутрішньополітичному рівнях.

Не станемо зупинятися детально на її структурі та тлумаченні окремих статей (практично на цьому побудована переважна частина відомих на сьогодні студій), а відішлемо читача до ґрунтовного історико-юридичного аналізу, зробленого свого часу знаним представником українських історичної та правничої шкіл академіком М. Василенком¹⁷³. Лише відзначимо, що «Договори і постанови...», незважаючи на порівняно невеликий обсяг і доволі спопуляризований стиль викладу, за внут-

¹⁷³ Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки РАНИОН. Т. 4. Москва, 1929.

рішнім наповненням виходять далеко за межі звичних для політичної культури свого часу документів тимчасового терміну чинності чи вузько-спеціального призначення, що спрямовувалися на вирішення політичних потреб певної соціальної групи або індивіда та мали обмежений хронологічно період чинності.

По суті, «Договори і постанови прав і вольностей військових...» відбивають цілий пласт політичного життя суспільства, яке після полтавської катастрофи постало перед новими викликами, і від пошуків адекватної реакції на які залежала не лише доля сучасного подіям покоління, але й вся подальша еволюційна перспектива української державності. Отже, прив'язка згаданого документа до кола українських емігрантів, яким перемога російської армії перекрила шлях до безпосередньої активної участі у формуванні політичного простору батьківщини, є вельми умовною і засвідчує хіба що територіальний ареал його створення та новий політичний статус укладачів. Усе це помітно актуалізує питання про джерела та ідеологічні засади політико-правової пам'ятки 1710 р. Частково його порушив у своїй згаданій вище розвідці М. Василенко, вказавши на формальну відповідність укладеного під Бендерами договору до поширених у політичній практиці Речі Посполитої так званих «*tracta conventa*», що регулювали відносини між королем і шляхтою, яка делегувала йому владні повноваження, й оформлювалися одночасно з принесенням елекційної присяги¹⁷⁴.

На початку ХХІ ст. О. Кресін цілком резонно запропонував розглядати теоретичний спадок української політичної еміграції постмазепинської доби «у контексті розвитку політико-правової теорії і практики в Україні другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ століть»¹⁷⁵. Тим самим в ідейно-правову основу пам'ятки закладався втілений у формі договорів комплекс дипломатично-правових документів, якими визначалися характер і регламентованість міждержавних відносин козацької України з країнами східноєвропейського регіону, насамперед, Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханатом та Османською імперією, і які водночас відбивали засадничі принципи зовнішньополітичних доктрин і державотворчих програм українських гетьманів, а також віддзеркалювали загальний стан внутрішніх соціальних процесів і рівень розвитку політичної свідомості суспільства.

¹⁷⁴ Там же. С. 397.

¹⁷⁵ *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини ХVІІІ століття. Київ, 2001. С. 7.

Однак, на наш погляд, було б неправомірним обмежуватися лише цією стороною проблеми. Перерваність (після С. Оріховського, С. Наливайка, І. Вишенського) української традиції створення писемних суспільно-політичних проєктів, які б викладали бачення українською інтелектуально-політичною елітою перспектив існування національної політичної організації, форм влади та розмежування управлінських обов'язків тощо, цілком логічно спрямовувала останню на пошук нових джерел, які б живили її державотворчі потенції. Таким потужним ідейно-ідеологічним струменем для козацької старшини другої половини XVII — початку XVIII ст., без сумніву, мав стати інтелектуальний спадок Києво-Могилянської академії, професура якої регулярно ретранслявала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї, що ґрунтувалися на поширених у ранньомодерній Європі концепціях природного стану та природного права, договірному характеру походження суспільства та держави, теоріях поділу влади та конституційного обмеження абсолютистської форми правління тощо.

Не слід забувати, що вихідцями із киево-могилянського інтелектуального середовища були, зокрема, і гетьман Іван Мазепа, і спадкоємець булави по ньому Пилип Орлик. І, думається, не випадково один з найретельніших біографів останнього В. Різниченко на перше місце при характеристиці цієї людини, поряд з його «тонким національно-політичним розумом і щирим серцем», ставив його високий освітній рівень, підкреслюючи, що цим «він різко виділявся навіть серед тодішнього, сучасного йому культурного українського громадянства»¹⁷⁶. Нагадаємо: саме П. Орлику (як одному із основних авторів і редактору) належить матеріалізація виношеної в старшинському середовищі ідеї «Договорів і постанов...», а отже, звідси — прямий вихід на зразки античного політичного мислення, політичні ідеали парламентаризму О. Кромвеля та Дж. Лібберна, політико-філософські трактати ранньомодерної доби І. Альтузія, Г. Гроція, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Б. Спинози, Дж. Мільтона, Дж. Гаррінгтона, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Т. Мора та інших європейських політичних теоретиків, праці яких були добре відомими в Україні. І вже в жодному разі не можна ігнорувати давньоруську традицію, до якої козацька еліта постійно апелювала у тих випадках, коли опинялася перед необхідністю доведення тягlosti й правомірності своїх політичних прав і вимог.

¹⁷⁶ Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність // Різниченко В. Пилип Орлик — Гетьман України; Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. Київ, 1995. С. 28.

Отже, логічний ряд писемних пам'яток, в яких втілювалася ідея конституційного оформлення суспільних відносин у межах конкретно взятої держави і які могли б слугувати зразками для укладачів «Договорів і постанов...», крім річпосполитської політичної традиції, сміливо можна опустити в часи появи кодексів римських імператорів (зокрема, так званої «Кодифікації Юстиніана»), «Руської правди», «Англійської великої хартії вольностей», «Золотої булли» Карла IV, англійського «Білю про права» тощо. При цьому слід пам'ятати, що існує ще один перспективний дослідницький вектор, а саме: проекція пам'ятки 1710 р. на пізнішу практику теоретичного оформлення політичних і конституційних проектів.

Таким чином, вихід за обмежений національними кордонами політичний простір, пошуки у напрямі порівняння української політико-правової пам'ятки початку XVIII ст. з сучасними або такими, що передували їй, відомими зразками політичного мислення видаються доволі перспективними при спробі з'ясування глибинної типологічної сутності створеного на самобутньому політико-правовому ґрунті України джерела.

На час, коли було написано «Договори і постанови...», в традиційне поле української політичної свідомості, зокрема, на її державотворчий рівень, все впевненіше проникають ранньопросвітницькі ідеї й водночас зароджуються початки раціоналістичного світобачення, що помітно корегують створені на національному ґрунті політичні концепції. Вони присутні в ідеологічному спадку П. Могили, який «наполегливо втілював у життя ідею могутності авторитетної української церкви з високоосвіченим, дисциплінованим, незалежним від світської влади духовенством» і власним українським патріархатом як структурною складовою єдиної вселенської християнської церкви¹⁷⁷, розвиваються Й. Кононовичем-Горбацьким, І. Гізелем, Ф. Прокоповичем і Д. Ростовським-Тупталом. Їх слід добре простежується в ідеї автономного Великого князівства Руського Ю. Немирича, духовному та політичному спадку С. Яворського, під безпосереднім впливом якого формувався світогляд молодого П. Орлика і з думкою якого він рахувався, вже будучи відомим політиком і теоретиком у галузі політичної культури.

«Ранньоновітнє суспільство, — за словами англійського вченого Д. Нормана, — слід розуміти, спираючись на уявлення про соціальні стани. Ці основні соціальні групи були визначені своїми функціями, правними обмеженнями та привілеями, які мали полегшувати виконання тих функцій, і своїми корпоративними інституціями... Саме ця фрагменто-

¹⁷⁷ Історія української культури: В 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. Київ, 2003. С. 606–607.

ваність становила ту соціальну базу, завдяки якій західний абсолютизм відрізнявся від східної автократії»¹⁷⁸. На західні цивілізаційні зразки орієнтувалася й частина козацької еліти як у практичній площині функціонування національних державних інститутів, так і у сфері юридичного обґрунтування певних політичних акцій і вироблення нормативів політичної поведінки репрезентованого нею суспільства. Тим більше, що мала змогу зблизька ознайомитися з іншою моделлю соціально-державного устрою, втіленою в російському монархізмі.

Не становив у цьому плані виключення і гетьман в екзилі Пилип Орлик. Фактично він не мав (або мав у дуже урізаному вигляді під час свого нетривалого перебування на Правобережжі) реальних важелів впливу на українське політичне життя. Сферами прикладення його державотворчих зусиль стали дипломатія та теорія політики. Основні концепти, закладені ним 1710 р. у пункти «Договорів і постанов...», як, наприклад, ідея незалежності Української держави; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та утвердження республіканської форми правління тощо, присутні практично у всіх його попередніх і пізніших зверненнях і творах — «Покірному меморіалі Запорозького Війська до святого королівського маєстату Швеції», «Головних пунктах для переговорів про договір із ханом та Кримською державою», «Договорі Війська Запорозького з Кримським ханством», «Маніфесті до європейських урядів», «Виводі прав України», листі до С. Яворського, листуванні з європейськими урядовцями та дипломатами, а також членами своєї родини; розвиваються на сторінках його «Діаріуша», в його поетичній творчості. Ці ідеали були почерпнуті ним з української політичної практики. Творчо пристосовані до поточного моменту та обґрунтовані на основі врахування досвіду інших часів і народів, вони спричинилися до піднесення української державної ідеї на інший якісний рівень, що відповідав певним тенденціям розвитку політичної думки того часу. Саме ґрунтуючись на них, український гетьман в екзилі будував і свої дипломатичні проекти.

Зокрема, уперше в історії української суспільно-політичної думки він спробував переконати європейських політиків у необхідності юридичного визнання незалежності створеної українцями в революційному пориві держави. Він першим з-поміж українських політиків прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в Європі та стане запорукою непорушності дотримання принципу рівноваги в континентальній міжнародній системі. Переконливо довівши інкорпораційний зміст політики Москви в українському питанні, П. Орлик

¹⁷⁸ *Норман Д.* Європа. Історія. Київ, 2006. С. 532–533.

зауважував: «Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (Української держави. — *Авт.*) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки, як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Нідерландів. — *Авт.*)...». При цьому він застерігав європейські країни, що якщо вони не допоможуть Україні звільнитися з-під московської деспотії і утвердити свою державну незалежність, Європа нашкодить на серйозну небезпеку з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи»¹⁷⁹. На жаль, європейські уряди тоді не почули цього попередження.

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII продовжував виношувати плани щодо відновлення втрачених позицій і виведення з-під російської зверхності спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького — представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, на якій було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною¹⁸⁰.

Наступник І. Мазепи, гетьман Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали поширювати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії¹⁸¹.

Дипломатичні заходи гетьмана отримали логічне завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-кримському договорі. У першій статті попереднього його проекту, поданого козацькими дипломатами 19 січня, йшлося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції»¹⁸².

¹⁷⁹ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. Львів, 1991. С. 86–94.

¹⁸⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля. Мюнхен, 1956. С. 31.

¹⁸¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Львів, 1992. С. 322.

¹⁸² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 44–45;

Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний — «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»¹⁸³. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося право за українцями бути «вільним народом»¹⁸⁴. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького у Правобережну Україну наприкінці січня.

Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький¹⁸⁵. Перед тим, як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «...підступні ворожі плани (Москви. — *Авт.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»¹⁸⁶. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на терени Правобережної України з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало 4 тис. запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько 2 тис. поляків Ю. Потоцького й понад 20 тис. буджацьких і білгородських татар, перейшла Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 194–185.

¹⁸³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 45.

¹⁸⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 46–47; *Субтельний О.* Мазепинці... С. 189.

¹⁸⁵ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик. С. 36–53.

¹⁸⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 34–35.

Неприсутньою залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном, фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького відійшли на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та солідарній позиції шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий–квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що до П. Орлика прихиляється вся «задніпровська» Україна¹⁸⁷. Прагнення наступника Мазеви поширити свою владу на Правобережжя знайшло відгук у таких місцевих урядовців, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський¹⁸⁸. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці¹⁸⁹. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й поширювалися включно до володінь Переяславського полку¹⁹⁰.

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив короля Карла XII, що його військо зросло більш ніж у'ятєро¹⁹¹. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3 тис. козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, їх чисельність мала

¹⁸⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. С. 216.

¹⁸⁸ Крикун М. Згін населення з Правобережної України... С. 48–49; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая... С. 116.

¹⁸⁹ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая... С. 52.

¹⁹⁰ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. Вып. 12. Санкт-Петербург, 1898. С. 225–227.

¹⁹¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 38.

становити близько 15 тис. осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для воз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, йому також мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»¹⁹².

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних прагнень гетьмана в екзилі, а саме: скористатися зверхністю Стокгольма й Стамбула лише як засобом досягнення удільності України. «Не йміть віри тим, — звертався Орлик до лівобережного гетьмана, — що кажуть, буцім Оттоманська Порта думас панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...»¹⁹³. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, гетьман-емігрант педалював на цьому задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово повторював цей посил, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а навпаки — вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників, які у першій половині березня під Лисянкою завдали лівобережному війську нищівної поразки, проте пізніше між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною виношували плани повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький демонстрував намір рухатися на захід — до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків¹⁹⁴. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня, після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про наближення російських військ, почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

¹⁹² Субтельний О. Мазепинці... С. 56.

¹⁹³ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави... Київ, 1994. С. 443.

¹⁹⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 48.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від подібних грабіжницьких акцій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, яке фактично ставило їх під заборону. Коли цей аргумент було проігноровано, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII брати в ясир лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на командування татарським військом. А тому Орлик знову звертається з протестом щодо такої поведінки кримського союзника до свого протектора — короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії хана турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених¹⁹⁵.

Двозначна позиція командування татарським військом спричинилася до залишення гетьманського табору правобережними козацькими полками, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив відійти за межі України¹⁹⁶. Карл XII намагався всляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не відступатися від Орлика й триматися до приходу турецької армії¹⁹⁷. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника¹⁹⁸. Але це вже не врятувало ситуацію — саме в той час українсько-польське військо переходило Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати у Москви Правобережну Україну. Більше того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусило царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711 — у 1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону на Лівобережжя¹⁹⁹. Як свідчив 10 березня 1712 р. Орлик у листі до великого

¹⁹⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 81.

¹⁹⁶ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... Додатки. С. 185–186.

¹⁹⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 53.

¹⁹⁸ Там само. С. 54.

¹⁹⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України... С. 46.

візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»²⁰⁰. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частин Українського Гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньої участі іншого монарха — султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. Орликові війська брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станілешти. Українські козаки відіграли досить помітну роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Разом з тим очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик негайно виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візира Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати документ, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман наполягав на тому, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули їх законнообраному володарю забране «майно»²⁰¹. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»²⁰².

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмовою царя від Правобережної України на користь султана наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до його складу також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить нечітко сформульованим. Загалом генеральна старшина зобов'язувалася наполягати на тому, що Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра». Стамбул мав гарантувати обрання на булаву вільними голосами та утримуватися від самовільного зміщення обраного регіментаря. Султан водночас мав би змусити Москву назавжди відмовитись

²⁰⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 59.

²⁰¹ Ульяновський В. Пилип Орлик. С. 446.

²⁰² Там само.

від претензій на Україну та утримувати від подібних зазіхань Кримський ханат. Одночасно обумовлювалося збереження протекції шведського короля над Українським Гетьманатом. Йшлося також про забезпечення автономних прав Запорозької Січі тощо²⁰³.

По мірі узгодження таких вимог українські дипломати вповноважувалися укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана. Третій варіант не розголошувався — його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити його зміст лише за відповідних обставин²⁰⁴.

Слід зауважити, що проводячи тонку і неодноразово апробовану в минулому дипломатичну гру, спрямовану на забезпечення поліваріантної підтримки своїх політичних планів, П. Орлик опинився в незручному становищі, коли султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв їхати до столиці Порту. «Він (Карл XII. — *Авт.*) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»²⁰⁵, — згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма... вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. — *Авт.*) має повернутися до свого давнього стану»²⁰⁶.

Визнаний фахівець у галузі сходознавства О. Прицак довів, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III²⁰⁷. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська

²⁰³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 326.

²⁰⁴ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. 1883. Т. III. С. 601–610; Субтельний О. Мазепинці... С. 84.

²⁰⁵ Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. Т. 92. Львів, 1908. С. 140, 209.

²⁰⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 30.

²⁰⁷ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307–320.

грамота типу «nisanfy», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»²⁰⁸. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Проте активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»²⁰⁹, — відзначав очільник російської дипломатичної місії у листі до свого царя. Спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим і, найголовніше, виконання Петром I Прутських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути планований проект договору.

Новий варіант від 16 березня 1712 р. був оформлений як султанська грамота «name». Текст, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae»²¹⁰. «...Ми (турецький султан. — *Авт.*), — йшлося в ньому, — оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією»²¹¹. Таким чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України («Ucrainum ab hac parte Borysthents») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. Однак в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

З іншого боку, задекларована документом відмова від претензії на лівобережну частину Гетьманату дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р. Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись навести ґрунтовні аргументи щодо своєї позиції і при цьому посилаючись на історичне право

²⁰⁸ Цит. за: *Борщак І.* Гетьман П. Орлик і Франція // ЗНТШ. Т. 134–135. Львів, 1924. С. 133–134; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 308–309.

²⁰⁹ *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая... С. 178–179.

²¹⁰ БМЧ. ВР, од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1916. Вып. 2. С. 75–77; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 907–908.

²¹¹ Цит. за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 307.

обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»²¹². Окремо П. Орлик переймався долею Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»²¹³ — наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що уступлення йому, відповідно до грамоти Агмеда III, Правобережжя не вирішить проблеми утвердження над краєм його влади. Це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., а й тогочасна геополітична ситуація. Адже на Правобережжя, крім Москви, претендувала ще й Варшава, тож якщо б Орлику навіть і вдалося утвердився у цьому регіоні, навряд чи б дві потужні держави змирилися з цим. Водночас повернення під гетьманську булаву правобережної частини Гетьманату не вирішувало головної проблеми, яка існувала від початку 60-х років XVII ст., — питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Щоб виправдатися перед шведським королем, П. Орлик спробував представити українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, дуже вигідний для України²¹⁴. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не мусило приймати привілей султана²¹⁵. Після розмов з шведським патроном Орлик вирішує звернутися до стамбульського уряду із заявою, що не стане вступати у межі Правобережної України, допоки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Саксонським. Як стверджують історики, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від

²¹² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 57–60.

²¹³ Там же. С. 57.

²¹⁴ *Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. Ч. 4. Відень, 1922. С. 366–367.*

²¹⁵ *Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 80.*

надмірних зобов'язань перед турками на користь значно безпечнішої зверхності шведського монарха²¹⁶.

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик, як дуже складну, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. У 1712 р. П. Орлик пояснював свої дії тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди, що відкривалася Прутською перемогою над росіянами, щоб змусити останніх покинути Україну, а отже султан порушив свої зобов'язання перед Гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й[ого] В[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності²¹⁷.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (так званий калабалик). Тоді хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб дізнатися, кого він буде підтримувати — короля чи султана з ханом. На це гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції²¹⁸. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків»²¹⁹, — писав згодом Орлик у своєму щоденнику.

Поступово гетьман П. Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжує триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах. На чолі декількох десятків козаків гетьман бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тис. татар і 6 тис. турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик номінально змушений був визнавати зверхність султана. Одночасно у листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені

²¹⁶ *Субтельний О.* Мазепинці... С. 96.

²¹⁷ *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Polska Akademia Umiejętnosci. T. 40. Krakow, 1920. S. 86.

²¹⁸ *Єнсен А.* Орлик у Швеції. С. 160.

²¹⁹ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці... С. 98.

християнського»²²⁰. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: «якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»²²¹.

Разом з тим, незважаючи на невідгідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик, після оголошення в листопаді 1712 р. Османською імперією чергової війни Росії, висилає в Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвоювати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого по листопад 1713 р. І хоча Карл XII вже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як відбувається утвердження його влади «на правому березі» Дніпра²²². На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки стала не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тис. українських козаків, 12 тис. турків і 30 тис. татар)²²³, а й позиція міжнародної дипломатії, яка воліла відсторонено спостерігати за розвитком подій.

Тож допоки можна було розраховувати на те, що султан і хан допоможуть йому звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи при цьому з шведським королем. Однак шойно таку можливість було втрачено, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II Саксонського. У вересні 1713 р. козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі України — Орлик та його сподвижники дуже сподівалися, що їм вдасться добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Втім, і на цей раз їхні спо-

²²⁰ Єнсен А. Орлик у Швеції. С. 95.

²²¹ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... Додатки. С. 212.

²²² Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 3. Москва, 1778–1779. С. 224, 228, 239, 252; Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судиненко. Т. 2. Киев, 1885. С. 52.

²²³ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 5, л. 44.

дівання не справилися. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до Польщі. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю до Швеції.

Період перебування та діяльності гетьманського уряду Орлика в Шведському королівстві протягом 1714–1720 рр. добре описаний у працях А. Єнсена, О. Субтельного та Б. Хагмана²²⁴. Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви»²²⁵. На думку російського дослідника В. Артамонова, кордони цієї планованої «незалежної Української Речі Посполитої» мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним межуванням по р. Случ. Крім того, українському гетьману мали підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського²²⁶.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був убитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й одночасно королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік прошведськи налаштованих країн.

З огляду на зміни на міжнародній арені та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до

²²⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції. С. 139–210; Субтельний О. Мазепинці... С. 108–111; Haggman B. Den svenske befriaren av Ukraina — Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Nordijenkos hopp och forvantningar 1708–1718 // Karolinska forbundets arsbok. 1997, november (Stockholm). P. 7–20. Під час перебування у шведському м. Крістіанстад П. Орлик неодноразово звертався до Карла XII, членів його уряду та Королівської ради Швеції з проханням про матеріальну підтримку (Національний архів Швеції, ф. «Cosasica», ч. II, арк. 101–102, 277, 283; Україна — Швеція: на перехрестях історії... С. 135). Відомий також лист дружини гетьмана Ганни Орлик (Герцик) до шведської королеви Ульріки Елеонори про допомогу (Національний архів Швеції, ф. «Cosasica», ч. II, арк. 258–259).

²²⁵ Конопчинський В. Polska a Turcja. 1683–1792. Warszawa, 1936. S. 63.

²²⁶ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая... С. 51.

запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольма та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни²²⁷.

У цей час наступник Мазепи розпочав дипломатичне листування з Августом II та його урядовцями. Зокрема, у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Варшаві, якщо та вирішить виступити проти Москви. Крім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханатом, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й тим самим утворити «мусульманський пояс» війни з Росією. Така пропозиція була частиною ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, за яким турки мали нанести удар з району Кавказу за допомогою поволзьких татар. Своєю чергою війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Бужацькою ордою і вступити до України з Півдня. Із Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої, а шведи поновили б активні військові дії на Півночі²²⁸.

Щоб запевнити нового шведського короля Фредріка у реальності втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом зі своїми прибічниками у жовтні 1720 р. виїхав зі Швеції у польському напрямі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбула та Стокгольма відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Однак король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана²²⁹. Відомо, що гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов

²²⁷ Про це докладніше див.: *Субтельний О.* Мазепинці... С. 109–110.

²²⁸ Там само.

²²⁹ *Источники малороссийской истории...* Ч. 2. С. 302.

надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербурга, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана, де до самої своєї смерті у 1742 р. проводив активну дипломатичну діяльність.

9.5. Дипломатичні акції правобережної й запорозької старшини в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. Українська дипломатія після катастрофи під Полтавою

Крім провадження в простір зовнішньополітичної діяльності випрацюваних на державному рівні дипломатичних концепцій, остання чверть XVII і більша частина XVIII ст. демонструють зразки альтернативних дипломатичних практик, суть яких зводиться до відстоювання міжнародних інтересів поза офіційним дипломатичним сегментом, коли до цього долучаються окремі політичні локації або представники певних соціальних кіл.

Після затухання державотворчих процесів на Правобережжі державна територія України локалізується землями Лівобережного Гетьманату. Водночас особливе місце в національній політичній системі займало Запорожжя. Втім, ліквідація у 1676 р. Правобережного Гетьманату не означала припинення функціонування у його колишніх межах козацького устрою, особливо зважаючи на те, що на початку наступного року Османська імперія повела політику на відродження тут державного життя форматом Українського князівства. Ю. Хмельницький, який очолив цей процес, приділяв належну увагу дипломатичним заходам, покликаним зміцнити його владу. Такі його політичні наміри, як уже згадувалося, не на жарт занепокоїли Варшаву. Зокрема, відправлений у середині травня 1677 р. польський посол до Стамбула Ян Гнінський отримав офіційне доручення домагатися, поряд із поверненням Речі Посполитій Поділля та низки інших правобережних регіонів, також заборони Ю. Хмельницькому титулуватися «князем Сарматії»²³⁰.

Тим часом Ю. Хмельницький встановив тісні зв'язки з кошовим І. Сірком, котрий у січні 1678 р. погоджувався визнати його «князем всієї України» у разі, якщо султан накаже не утискувати православної віри, не брати ясиру й данини з населення, не порушувати прав і привілеїв Війська Запорозького, не тримати в українських містах турецьких урядовців із залогоми тощо (загалом ці програмні вимоги запорозького

²³⁰ *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji...* S. 103, 111, 115.

кошового, по суті, були співзвучними пунктам проекту українсько-турецького договору від 1668 р.)²³¹. За рік перед тим було встановлено контакти з призначеним Я. Собеським наказним гетьманом О. Гоголем, котрий зі своїми полками стояв неподалік від Києва.

Ю. Хмельницький намагався підтримувати дипломатичні відносини й безпосередньо з Польщею, інколи втілюючи свої звернення до її владних структур в доволі ультимативні форми. Так, протягом 1677–1679 рр. він через посланців і листи вимагав від неї виведення залог з міст Брацлавського та Київського воєводств і встановлення українсько-польського кордону по р. Случ²³². У 1679 р. Я. Собеський посилав до Ю. Хмельницького на переговори Й. Шумлянського з пропозицією відмовитися від турецької протекції, визнати його владу на умовах збереження титулу руського князя й нобілітації старшини. Сама ж козацька Україна мала становити рівноправну (з Польщею й Литвою) складову федеративної Речі Посполитої. Передбачалося урівняння в правах православної і римокатолицької церков. Однак переговори якихось реальних результатів не принесли²³³. Після зміщення 1681 р. Ю. Хмельницького козацький регіон Правобережжя був приєднаний до володінь молдавського господаря Г. Дуки. Його наказний гетьман Я. Драгинич установив контакти з лівобережною старшиною²³⁴. Не виправдалися сподівання й на О. Гоголя, котрий очолював козаків, дислокованих польським урядом на Київському Поліссі (до речі, сенат хотів використати їх як «представників панування Речі Посполитої в Україні»²³⁵). Не ставши маріонеткою в руках короля, той намагався проводити власну зовнішню політику, а саме: шукав порозуміння з Ю. Хмельницьким, відправив посольство до Г. Дуки, пішов на зближення з І. Самойловичем і навесні 1678 р. визнав його владу. Тому Я. Собеський не приховував невдоволення діями наказного гетьмана²³⁶.

І все ж польський уряд не полишає своїх планів повернути через посольства правобережне козацтво в підданство короля та використати

²³¹ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Т. 2. С. 145; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко. Збірник. Київ, 1992. С. 92.

²³² АГАД, ф. 553, від. II, № 1657, арк. 1; БМЧ. ВР, № 1657, арк. 277.

²³³ Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. Вип. 3. Київ; Черкаси, 1993. С. 106.

²³⁴ Grabowski A. Starozetności historyczne Polskie. Kraków, 1840. Т. 2. S. 526.

²³⁵ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... S. 16.

²³⁶ Акты ЮЗР. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884. С. 46, 226, 337, 580–581.

його у воєнних діях проти Османської імперії й Криму. При цьому відновлення автономії козацького регіону навіть не обговорювалося. Зі свого боку в липні 1683 р. рада правобережного козацтва, засвідчуючи неприязнь «народу християнського українського» до «турецького панування», попросила протекції в Я. Собеського. Наступного місяця король затвердив гетьманом С. Куницького та наказав виготовити булаву й печатку з «гербом старожитнім України». Попри те, що переважна більшість козаків була на боці Речі Посполитої, певна їх частина ще продовжувала орієнтуватися на Туреччину, тому після усунення від влади Я. Драгинича Стамбул призначив на Правобережжя своїх гетьманів Т. Сулименка й Я. Самченка, однак вони не відігравали якоїсь помітної ролі у сфері міжнародних відносин²³⁷.

У березні 1684 р. козацька рада обрала гетьманом А. Могилу. Так започатковується новий етап у дипломатичних відносинах правобережного козацтва з Річчю Посполитою, що дозволило йому в 1684–1685 рр. розпочати колонізацію земель між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям (де-юре ця територія перебувала у володінні султана) на основі повернення «прадавніх вольностей, свобод і привілеїв»²³⁸. Беручи активну участь у боротьбі з турками й татарами на теренах Австрії (Віденська кампанія 1683 р.), Молдавії, Валахії, України та Кримського ханату, відроджуючи козацький устрій і функціонування українських органів влади, козаки з кінця 1680-х років (під час переговорів з польським урядом та його послами й посланцями), крім традиційних питань щодо розмірів платні, поставок сукна, зброї й боєприпасів, починають висувати (переважно опосередковано) клопотання про розширення меж підпорядкованої їм юрисдикції території, визнання її окремішності, заборони антикозацьких дій з боку польських підрозділів тощо²³⁹. У стосунках з

²³⁷ Крουνницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1942. Т. 4. С. 7–13; Чухліб Т.В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689 рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 67–68; Його ж. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-і роки XVII — поч. XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995. С. 96–98; Його ж. Правобережна Україна в міжнародних договорах... С. 123–127.

²³⁸ АГАД, ф. 559, № 3053, арк 325; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. II. Киев, 1868. С. 94; Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1879–1716) // Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. II. С. 39.

²³⁹ Чухліб Т. Козацькі компоти останньої чверті XVII ст. як джерело для вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ; Черкаси, 1994. С. 29–31.

представниками польських органів влади, окремими шляхтичами й офіцерами як одна з першочергових висувалася вимога встановити кордон по р. Случ на Волині й р. Ушу в Литві. Наприкінці 1691 р. С. Палій під час переговорів відверто повідомив польським посланцям, що рано чи пізно вся земля до Случа стане державною територією України²⁴⁰.

Водночас правобережні гетьмани й полковники не лише з ініціативи польського короля, а й з власної, з метою встановлення добросусідських відносин, відправляли посланців із листами на Січ (тільки з січня по липень 1688 р. А. Могила робив це тричі²⁴¹). С. Палій з кінця 1680-х років намагався налагодити контакти з І. Мазепою, що давало б змогу час від часу здійснювати спільні з лівобережними козаками походи проти татар, а також запустити канали регулярного інформування керівництва Лівобережного Гетьманату (а відповідно і Москви) щодо військово-політичних маневрів кримського хана. Це викликало гостру негативну реакцію з боку Варшави. У червні 1692 р. Я. Собеський відправив до Палія посла, котрий мав запропонувати визначитися між протекцією польського короля чи російського царя. Однак С. Палій ухилився від прямої відповіді, залишившись на попередніх позиціях лавірування між двома політичними центрами²⁴². Втім, дипломатичні контакти фастівського полковника далеко не обмежувалися Москвою та Варшавою. Він вів листування з молдавським господарем К. Дукою, князем М. Радзивіллою, великим литовським гетьманом К. Сапегою. Зокрема, при дворі останнього у Вільні, починаючи з 1693 р., перебував його спеціальний представник.

Загалом до 1697 р. дипломатичні відносини правобережного козацтва з Польщею мали конструктивний характер, що забезпечувало збереження між ними миру. Ситуація змінюється відтоді, коли сейм ухвалив постанову, згідно з якою козаки виселялися із шляхетських маєтків Брацлавського й Київського воєводств. А після укладення Карловицького договору правлячі кола Польщі взяли курс на ліквідацію козацького устрою та козацького стану, що не могло не позначитися негативно на українсько-польському зближенні. Відкрито це проявилось вже влітку 1699 р., коли нічим закінчилася місія козацького посольства до Варшави. Однак С. Палій та старшина не втрачали надії шляхом переговорів залагодити

²⁴⁰ Архив ЮЗР. Ч. 2. Т. II. Киев, 1888. С. 480–481, 497; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. С. 64, 76.

²⁴¹ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... S. 85.

²⁴² Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел // Україна в Центрально-Східній Європі... Вип. 8. Київ, 2008. С. 318.

конфлікт і уникнути воєнних дій. Паралельно в пошуках союзників вони намагалися домовитися про підтримку своїх планів із Запорозжям, Лівобережним Гетьманатом і російським урядом. На жаль, ці переговори успіху не мали²⁴³.

Після провокативних акцій з боку польських підрозділів у 1701 р. дипломатичні зносини з Польщею згортаються. Наступного року почалося повстання проти відновлення польського панування. Наказний гетьман С. Самусь та С. Палій неодноразово зверталися до І. Мазепи з листами, в яких засвідчували готовність прийняти підданство царя й прохали надіслати допомогу. Не очікуючи офіційної згоди Москви, вони та інші старшини зреклися протекції польського короля й почали вживати титулатуру «його царської величності Військо Запорозьке»²⁴⁴. Взимку 1703 р. С. Палій відхилив пропозицію російського дипломата Й. Паткуля припинити протистояння з Коронаю. В січні 1704 р. С. Самусь і полковник З. Іскра виїхали на переговори з І. Мазепою до Батурина, під час яких домагалися прийняття Правобережжя до складу Лівобережного Гетьманату. Однак їхні спроби завершилися нічим. Влітку 1704 р. старшина й козаки всіх правобережних полків приєдналися до І. Мазепи, загопи якого вступили на терени Правобережжя²⁴⁵.

Власну зовнішню політику в другій половині 1670-х — на початку 1680-х років проводила й Запорозька Січ. Кошовий І. Сірко, враховуючи минулі прорахунки, робить її більш незалежною від позицій Москви й Варшави, а також у відносинах з цими імперськими центрами керується не стільки інтересами запорозької громади, скільки козацької України загалом. Так, попри тиск з боку російського уряду та І. Самойловича, він не лише не пішов на розрив у 1677 р. стосунків з Ю. Хмельницьким, а навіть зміцнював їх, водночас підтримував дипломатичні відносини з Кримом, домагаючись укладення миру (нагадаємо, що у цей час турецько-кримські війська вели воєнні дії проти Росії та Лівобережного Гетьманату). Наступними роками І. Сірко також продовжував курс на незалежну зовнішню політику²⁴⁶.

²⁴³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. II. Киев, 1868. С. 361–362; *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej...* S. 120; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... С. 198.

²⁴⁴ *Костомаров Н.И.* Мазепа. С. 134–135; *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 1. С. 714, 889; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. II. С. 449–451.

²⁴⁵ *Krupnyskyj V.* Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709). Leipzig, 1992. S. 112–117.

²⁴⁶ *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. Запоріжжя, 1999; *Маслійчук В.* Altera patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. Харків, 2014 та ін.

У першій половині 1680-х років Запорозжя, прагнучи зберегти приязнь з Росією й Лівобережною Україною, водночас уникало загострення відносин з Кримом та активізувало контакти з Річчю Посполитою (польський король схилив низове козацтво до підтримки його у боротьбі з Османами). Роль Запорозжя як активного дипломатичного гравця на зовнішньополітичному полі помітно зростає після укладення «Вічного миру» 1686 р. Фактично до кінця XVII ст. Кіш Війська Запорозького Низового наполегливо відстоював свій власний політичний інтерес у відносинах не лише з Москвою та Варшавою, а й Лівобережним Гетьманатом, а також правобережною козацькою елітою. Як відзначали запорожці в листі до І. Самойловича навесні 1686 р., Січ неодноразово одержувала звернення не лише царів, а й австрійського цісаря, польського короля, султана й хана. Вона підтримувала постійні дипломатичні зносини з Варшавою, якій надавала допомогу у воєнних акціях проти турків і татар. Не дивно, що запорожці гостро зреагували на перехоплення лівобережними козаками І. Мазепи посланців А. Могили, надісланих з ініціативи короля. А враховуючи провал кримських походів (1687, 1689) російських і лівобережних полків та погіршення свого становища, в листопаді 1689 р. січовики прийняли ухвалу визнати підданство Я. Собеського, до котрого відправили посольство чисельністю у 100 (за іншими даними — 200) осіб. Приязно прийнявши його, король, втім, пообіцяв виконати їхні прохання дещо згодом, не бажаючи вступати у конфлікт з Росією. Ця дипломатична акція занепокоїла Москву. Невдовзі І. Мазепа отримав суворий наказ перехоплювати запорозьких гінців і послів до Польщі²⁴⁷.

З 1689 р. тіснішими стають контакти Січі з правобережним козацтвом (С. Палій двічі запрошувався на посаду кошового), визначається курс на порозуміння з Кримом і укладення з ним мирної угоди, спрямованої проти Росії (1689–1691). Частина запорожців охоче підтримала акцію Петрика. Існують також факти, які засвідчують, що кілька тисяч козаків

²⁴⁷ Детальніше про це див.: *Станіславський В.* Проблеми взаємодії Запорозжя з Лівобережною Гетьманщиною та Російською державою // Український історичний збірник. 1997. № 1. С. 101–121; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 3–11; *Його ж.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1689–1699 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. Київ, 2003. С. 207–244; *Його ж.* Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699 рр. Київ, 2004; *Чухліб Т.* Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру? // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 38–52.

у 1690-х роках, усупереч заборонам царя та І. Мазепи, перебували на службі в польського короля. Нову хвилю невдоволення російською політикою викликало укладення у 1700 р. Константинопольського договору між Росією й Портою. Він передбачав зруйнування, крім одного укріплення для охорони переправи, фортець і поселень між Січчю й Чорним морем, заборону козакам і татарам на ведення військових дій та будівництво росіянами фортифікаційних споруд на запорозьких землях. У відповідь на це тенденція до зближення Запорожжя з Кримом стала більш рельєфною. Розпочалися тривалі переговори щодо укладення спрямованого проти Росії союзу з ханом Девлет-Гіреєм II. Це до краю загостило відносини Коша Війська Запорозького Низового з І. Мазепою та російським урядом. Наприкінці 1708 — у першій половині 1709 рр. Січ і Бахчисарай готували спільний виступ проти Росії, що зіграло помітну роль у переході 8 тис. запорожців на чолі з К. Гордієнком на бік короля Карла XII та І. Мазепи. Втім, через заборону султана хан не зміг реалізувати домовленостей із Січчю та прибути на допомогу союзникам улітку 1709 р. Зі свого боку Росія в травні того самого року зруйнувала Запорозьку Січ.

Загалом зовнішня політика правобережного й запорозького козацтва протягом останньої чверті XVII — першої декади XVIII ст. мала багатовекторну спрямованість, а пріоритетність її напрямів змінювалася залежно від розвитку геополітичної ситуації. Полтавський прецедент в комплексі впроваджених у сферу національного державотворення негацій започаткував й затухання української зовнішньополітичної ініціативи. Основним осередком продукування активної дипломатичної діяльності після Полтави ще певний час залишався еміграційний політичний центр на чолі з П. Орликом. Причому гетьман в екзилі не лише сам виступав промотором значних дипломатичних акцій, а й ініціював діяльність при іноземних дворах еміграційних дипломатичних емісарів.

Відомо, наприклад, що від часу початку російсько-турецької війни 1734–1739 рр. в Бахчисараї перебував представник еміграційного уряду П. Орлика генеральний старшина, колишній переяславський полковник Іван Мирович²⁴⁸, який проводив там активну політичну діяльність та був особистим радником хана Каплан-Гірея I з «російського питання». З 1736 р. полковник Мирович також був дипломатичним резидентом українського еміграційного уряду в Османській імперії. Як засвідчував у

²⁴⁸ *Коробов О.* Мировичі // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 315; *Кресін О.* Мировичі // Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009. С. 665.

той час акредитований при стамбульському дворі російський резидент Вешняков, «сей изменник (І. Мирович. — *Авт.*) многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления»²⁴⁹. У цей час І. Мирович зустрічався у турецькій столиці з шведським послом в Османській імперії Карлсоном та польським резидентом, французом Бенуа. Під час розмов він порушував питання щодо відновлення повноцінного українсько-кримського військового союзу, який би був направлений проти Російської імперії.

Очевидно, що І. Мирович вів листування з гетьманом П. Орликом та отримував від нього відомості про стан справ на міжнародній арені та дипломатичні інструкції. Підстави для такого припущення надає і сам Орлик. Як стає зрозумілим з його листа до шведського короля Фредріка І від 30 травня 1741 р., у своїй кримській політиці гетьман-емігрант опирався не лише на Мировича та інших козацьких старшин-мазепинців (включно з членами їх родин), а й залучав свого сина Григора Орлика, який, зокрема, за дорученням батька вів переговори з ханом Каплан-Гіреєм І²⁵⁰.

Незважаючи на не дуже успішне для Османів та Гіреїв закінчення війни, І. Мирович і надалі залишався у Бахчисараї, де, серед іншого, займався і розвідувальною діяльністю. Зокрема, у січні 1749 р. російський купець Маркелов повідомляв, що у столиці ханату з ним зустрічалася людина, яка назвалася колишнім капітаном артилерії на російській службі (І. Мирович справді з 1723 р. до 1731 р. служив у драгунському полку Української армії Російської імперії) та хотіла під час розмови вивідати певні новини²⁵¹. У тому ж році російський представник у Стамбулі Неплюєв мав звертатися із запитом до турецького та ханського урядів з проханням видачі І. Мировича. У травні 1749 р. з Мировичем у Бахчисараї зустрічався російський військовий дипломат М. Миронов, який вмовляв його перейти у російське підданство. У розмові з ним українець заявив, що «и слышатъ о том не желает... а во отечество де свое ехатъ разве за тем, чтоб били кнутом или ссылку послали или повесят...»²⁵². У листі до свого брата Дмитра, який, повернувшись разом із матір'ю з

²⁴⁹ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ, 2008. С. 113; *Його ж.* Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Мировичів (середина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Вип. 6. Ч. 2. Київ, 2001. С. 211–235.

²⁵⁰ Україна — Швеція: на перехрестях історії... С. 208.

²⁵¹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 45, л. 7–9; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 113–114.

²⁵² Цит. за: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 115.

Сибіру до України після 36-річного заслання за участь у мазепинському повстанні²⁵³, проживав у містечку Седневі на Черкащині, І. Мирович писав: «...а ежели бы ныне в руки [росіянам] достатись, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут»²⁵⁴.

18 серпня 1750 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна видала секретний наказ про затримання і транспортування до Петербурга кримського посланця в Берліні Мустафи Аги. В документі йшлося: «...То, звичайно, є відомий Мирович за якого, як і за Орлика, так і за інших мазепиних зрадників, шведи при укладенні миру (Ніштадського. — *Авт.*) піклувалися, що у посилці його до Берліну є таємниці, пов'язані між королем пруським, ханом кримським, гетьманом Потоцьким... та й самою Францією через її агента, який знаходиться в Криму»²⁵⁵.

У 1753 р. І. Мирович помер, однак при ханському дворі продовжували перебувати та виконувати представницькі дипломатичні функції інші емігранти-мазепинці. Як засвідчували у той час російські агенти в Криму, «находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Мирович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовский»²⁵⁶. Під час зустрічі з запорозькими козаками І. Орловським і О. Черевком, які перебували при російському представникові М. Миронові, Ф. Мирович заявив, що уряди Швеції, Польщі, Пруссії та Франції уклали міжнародний договір про наступ на Російську імперію, а вони з Ф. Нахимовським прибули до кримського хана Арслан-Гірея з завданням від короля Речі Посполитої, щоб залучити Крим до цього антиросійського союзу. При цьому Мирович підкреслив, що «лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как волов в ярмо...», і просив запорожців передати на Січ прохання

²⁵³ Про 36-річне заслання родини Мировичів до Сибіру засвідчував документ від 6.10.1749 р.: «В 1712 году из Малой России взяты в Москву переяславского полковника Ивана Мировича жена Пелагея да дети ее Мировичевой Семен с женою и детьми с сыном григорием и с дочерью Ульяною, Яков, Дмитрий, Иван, Василий. В 1716 году посланы в ссылку в Сибирь на вечное житье, Василий Мирович в далные города в работу и тамо умер, мать ево полковница Пелагея с сыновьями... послана в Тобольск. И из оных из Сибири освобождены по милостивому указу полковница пелагея с сыном Дмитрием генваря 23, 1744 году...» (*Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Ч. 2: Документи. Київ, 2008. С. 104).

²⁵⁴ РГАДА, ф. 13, оп. 1, Д. 45, л. 75–76.

²⁵⁵ Цит. за: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 117.

²⁵⁶ Там само. С. 120.

підтримати політичну ініціативу орликівців²⁵⁷. У зв'язку з цим російський генерал Костюрін повідомляв кошовому отаману Запорозької Січі про можливість приїзду до України Ф. Мировича та Ф. Нахимовського з метою антиросійської агітації. Російський агент В. Романовський попереджував, що основна мета діяльності еміграційних українських дипломатів у цей час спрямовувалася на те, щоб відірвати Запорожжя від Російської імперії та прилучити його до Кримського ханату: «Минович объявил имеют де они желание, чтоб Войско Запорожское Низовое от Российского государства отвратить и привернуть до хана Крымского и сию речь его господину отаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...»²⁵⁸.

Про значущість довголітньої діяльності орликівців у Криму свідчила секретна грамота на ім'я гетьмана К. Розумовського, яку 15 листопада 1755 р. видала цариця Єлизавета Петрівна²⁵⁹. Вочевидь, у контексті отриманого доручення у 1757 р. гетьман К. Розумовський писав до Петербурга з приводу активності орликівців у володіннях хана, що «тут (в Україні. — *Авт.*) всі дуже злі на цих волоцюг, які перебувають в Криму, дивляться на них як на руйнівників тутешнього спокою, як на таких, що наводять на цей край підозри і сумніви щодо вірності, яку усі одноставно мають до Її Імператорської Величності»²⁶⁰. Занепокоєння Глухова та Петербурга з приводу «підривної» діяльності орликівців припинилися лише у 1758 р., після несподіваної смерті Ф. Мировича та Ф. Нахимовського в Бахчисараї (не виключено, що вони були отруєні російськими агентами).

Загалом державно-правовий статус Лівобережного Гетьманату, що перебував під зверхністю російського монарха, в останній третині XVII — на початку XVIII ст. в основному продовжували визначати положення Глухівського договору 1669 р. Цей договір став своєрідним політичним компромісом деморалізованої тривалою війною та руїною національної державності українською старшиною, з одного боку, й

²⁵⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 45, л. 78–79; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 120.

²⁵⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 45, л. 116–117. У записці Державної колегії закордонних справ до Державної військової колегії Російської імперії від 22 січня 1756 р. писалося: «...О известных изменниках из малороссиян Мировичах, из коих Иван Минович пред сим был, а по смерти оного брат его и ныне находится в Крыму, и требования последнего у Порты или у хана крымского о возвращении в здешнюю сторону...» (*Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 112–113).

²⁵⁹ *Скальковский А.* Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская старина. 1886. № 2. С. 334–335.

²⁶⁰ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 163.

виснаженою багатолітнім збройним протистоянням з Польщею й участю в міжусобицях в Україні Російською державою — з іншого.

Уклавши Глухівський договір, Росія відмовилася від інкорпораційних за змістом Московських статей з Іваном Брюховецьким 1665 р., що передбачали підпорядкування українських міст і сіл безпосередньо царській адміністрації (виняток становили лише міські поселення та інші населені пункти, що перебували під козацькою юрисдикцією), залучення податкових коштів з України до царської скарбниці²⁶¹. По суті, передбачалося зведення української державності до рамок станової козацької автономії — явища, що мало місце наприкінці XVI ст., щоправда, на той час це стосувалося більш широкого територіального ареалу²⁶².

Договір 1669 р., незважаючи на заборону зовнішньополітичних зносин гетьманського уряду, правове закріплення перебування царських воевод у деяких полкових містах Лівобережного Гетьманату, повне обмеження вільної гетьманської елекції, все ж до певної міри забезпечував гарантії існування української державності під зверхністю російського скіпетра. Зокрема, царським воеводам заборонялося втручатися в українське судочинство, порушувати традиційні українські права і вольності тощо²⁶³.

Глухівські статті відіграли помітну роль в історії української державності 1670–1690-х років. Поряд із статтями Юрія Хмельницького 1659 р., Глухівський договір став відправним при виробленні умов наступних українсько-російських угод останньої третини XVII ст. — Конотопських (1672) і Переяславських (1674) статей Івана Самойловича та Коломацьких (1687) — Івана Мазепи²⁶⁴.

В цілому, оцінюючи з політико-правового погляду українсько-російські взаємини у другій половині XVII ст., слід констатувати, що вони ґрунтувалися на принципах жорсткої васальної залежності. У той час Україна мала широку політичну автономію, межі, якої, однак, поступово, внаслідок цілеспрямованої діяльності сюзерена, помітно звужувалися. Переломним у цій політиці став 1709 р.

²⁶¹ ПСЗРИ. Т. 1. № 376; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД). Т. 4. Санкт-Петербург, 1887. С. 156.

²⁶² Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 87.

²⁶³ ПСЗРИ. Т. 1. № 447; СГГД. Т. 4. С. 231–242; Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 217–228.

²⁶⁴ ПСЗРИ. Т. 1. № 519; СГГД. Т. 4. С. 271–275, 301–311, 547–561; Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 217–228, 252–258, 308–319.

Після перемоги під Полтавою Петро I активізував заходи, спрямовані на скасування українських політичних привілеїв. Це торкнулося і того вузького сегменту зовнішнішньополітичної діяльності, що ще залишався у юрисдикції української влади, — права на зносини із Запорожжям, правобережним козацтвом, організації прийому (із подальшим відправленням до російської столиці) посланців і послів з Криму тощо. Так, перший призначений у липні 1709 р. резидент при гетьмані І. Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями І. Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам гетьманського уряду з Туреччиною, Кримом, Польщею, Швецією, Доном і «козаками-зрадниками»²⁶⁵. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербургом.

Щоправда, як на тому наголошують дослідники, гетьман зі згоди російського уряду вів постійну «кореспонденцію» із сілістрійським пашею, польськими сановниками, правобережними старшинами, кошовими отаманами з приводу повернення запорожців у російські володіння. Він клопотався перед царем про об'єднання Лівобережної й Правобережної України, приєднання Слобожанщини, намагався відстояти непорушність державних кордонів тощо. Попри контроль з боку резидентів, йому вдавалося здійснювати й окремі самостійні дипломатичні акції (1720 р. в Державну колегію іноземних справ надійшов донос, що гетьман без царського дозволу листується з «посторонніми» монархами й сановниками «навколишніх держав») ²⁶⁶. У відносинах з Петром I Скоропадський обережно, але послідовно обстоював автономні права Української держави, у 1722 р., незадовго до своєї кончини, спробував домогтися поновлення статей договору 1654 р. Проте цей крок гетьмана не спричинився до якихось помітних наслідків ²⁶⁷.

Значно енергійніше в переговорах із Росією обстоював національні інтереси після смерті І. Скоропадського наказний гетьман П. Полуботок. Він прагнув не допустити інкорпорації Лівобережної України та її підпорядкування Малоросійській колегії, зберегти гетьманські інститути влади. Більше того, наважився дорікати царю за те, що той діє всупереч

²⁶⁵ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708–1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... С. 92–101; *Його ж.* Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998. С. 63–69.

²⁶⁶ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... С. 51–52; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський... С. 69–73.

²⁶⁷ Субтельний О. Мазепинці... С. 124–125; Ульяновський В. Пилип Орлик. С. 470.

власній обіцянці «в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір». Така політика стала причиною його ув'язнення в казематах Петропавлівської фортеці, де він і помер наприкінці 1724 р.²⁶⁸

Після відновлення у 1727 р. інституту гетьманства (його було скасовано у 1724 р.) володарем булави став Данило Апостол. Наступного року гетьман подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, передбачених договором 1654 р. У відповідь він одержав «Решительні пункти», які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а «указу» царського уряду, що позбавляв Лівобережну Україну статусу самостійної політичної одиниці²⁶⁹. Що стосується зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то пункти лише підтверджували положення попередніх документів щодо заборони вступати у відносини з іншими країнами²⁷⁰.

Втім, попри те, що лівобережна частина Українського Гетьманату від часу повстання І. Мазепи перебувала під жорстким контролем імперського центру, її політична еліта зберігала певні політичні відносини з Кримським ханатом. Здійснювалося це переважно через Запорозьку Січ, яка, у свою чергу, була підпорядкована гетьманському уряду.

1727 р. січова запорозька старшина в Олешках (у володіннях хана) порушила клопотання перед російським урядом та гетьманом Д. Апостолом про повернення в російське підданство. І хоча вона одержала відмову (Росія намагалася уникнути загострення дипломатичних відносин з Туреччиною і Кримом), 1728 р. козаки переселилися до Чортомлицької Січі, однак через два роки змушені були повернутися під протекцію хана. Місцем для Січі обрали гирло р. Кам'янки, де проходив російсько-турецький кордон. Відтоді запорозькі представники вели регулярні дипломатичні переговори з російським урядом про повернення під зверхність царя. Нарешті у 1733 р. таку згоду було отримано. У квітні 1734 р. козаки заснували Нову Січ в урочищі Базавлук на р. Підпільній. У результаті переговорів запорозького посольства з уповноваженими російського уряду січове товариство прийняло нав'язані йому умови, згідно з якими Військо Запорозьке одержувало автономію, однак при цьому позбав-

²⁶⁸ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ, 1999. С. 48; Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1993. Т. 2. С. 86.

²⁶⁹ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. С. 73.

²⁷⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 279–285; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 350–388.

лялося права на міжнародні відносини й вступало у підпорядкування вже не гетьмана, а київськоого генерал-губернатора²⁷¹.

Звичайно, що після повернення значної частини запорожців під царську протекцію у 1734 р. зв'язки між Бахчисараєм та Запорозьким Кошем на деякий час призупиняються, але поновлюються після завершення російсько-турецької війни 1734–1739 рр. Однак відтепер вони переважно спрямовувалися на налагодження господарських і торгівельних відносин між Запорожжям та Кримом. Так, наприклад, у березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров інформував представників російської військової влади, що Кіш дозволив татарам пасти отари і худобу на запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму. «...Татары з своим скотом и овцами в волности войсковые для пастби на зиму пущены за недородом в Крымской стороне трав с дозволения Войска Запорожского Низового по соседственной дружбе, по прошению крымских старшин...», — йшлося у його донесенні²⁷². Протягом 1750–1760-х років у Криму неодноразово перебували чумацькі валки, які вивозили з Сивашу сіль до Запорожжя та Лівобережної України.

У середині XVIII ст. Українським Гетьманом і Запорозькою Січчю (під контролем Державної колегії іноземних справ Російської імперії), з одного боку, та Кримським ханатом — з іншого, було утворено спеціальну спільну комісію для вирішення взаємних «прикордонних образ»²⁷³. У 1754 р. гетьман К. Розумовський видав наказ про «делімітацію» кордонів між Військом Запорозьким Низовим та Кримським ханатом, який передбачав встановлення постійних сторожових постів, створення спеціальних команд для прикордонної охорони, видачу від'їжджаючим до Криму козакам паспортів тощо²⁷⁴.

²⁷¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Мюнхен, 1966. Т. 2. С. 197; *Коваленко О.Б.* «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ; Черкаси, 1994. С. 188–190; *Панащенко В.* Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. Київ, 1994. С. 543–547; *Путро О.* Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 1993. Вип. 1. С. 143–146; *Струкевич О.К.* Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). Черкаси, 1992. С. 63–66.

²⁷² ЦДАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 21, арк. 19; *Гісцова Л., Демченко Л.* Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. 1991. № 2. С. 73.

²⁷³ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 164–168.

²⁷⁴ Там само. С. 167–176.

Водночас між Запорожжям і Кримом на той час існували не лише політичні, але й митні кордони, про що засвідчував лист Запорозького Коша до хана Крим-Гірея від 18 липня 1761 р.: «Запорожского Низового Войска купечество, запорожские козаки, в Крыму бывающие по разным своим промыслам, в Кош представляли, что в прежние и в недавний пред сим года з запорожских козаков-купцов за провозимою ими с Крыму разной лавочной товар в Перекоп в башне взимают было пошлин...»²⁷⁵.

Після смерті Д. Апостола (1734) російський уряд відмовився від чергової гетьманської елекції. Тривало подальше обмеження автономних прав держави. Сподівання на їх реставрацію почали набувати реального наповнення лише 1750 р., коли гетьманом став К. Розумовський. Він домогся перепідпорядкування своїй владі Запорожжя, Києва та передачі Гетьманату із відання Сенату до Колегії іноземних справ. У 1754 р. гетьман розпочав переговори про можливість відновлення дипломатичних відносин з урядами інших країн, але вони закінчилися нічим. Спроба старшини у 1764 р. домогтися зміни політичного статусу Гетьманату — з обмеженої автономії у васально залежну державу чи державу під протекцією Росії²⁷⁶ — викликала гостро негативну реакцію з боку імператриці Катерини II. Того самого року вона скасувала гетьманську владу, що ознаменувало нову хвилю наступу на українську автономію. Її останні залишки були ліквідовані в першій половині 1780-х років. Ще раніше, у 1775 р., було знищено Запорозьку Січ. Національне державне життя припинилося, що не могло не заторкнути і дипломатичної служби, діяльність якої, по суті, було згорнуто.

У другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав, кожна з яких, за зауваженням С. Плохія, не приховувала своїх територіальних апетитів²⁷⁷. Так, з посиленням ініційованих Росією у 1760–1770-х роках колонізаційних процесів у Північному Причорномор'ї розгорнулася боротьба політичного імперського центру за Крим. Внаслідок військово-дипломатичного протистояння Російської і Османської імперій, фіксованого, зокрема, низкою міжнародних актів (Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р.; Айналі-Кавакська конвенція 1779 р.; «Акт про мир, торгівлю і кордони обох держав» 1783 р.), у беззаперечному вииграші виявився Санкт-Петербург. Анолю-

²⁷⁵ ЦДІАУК, ф. 229, спр. 97, арк. 85, 89; *Гісцова Л., Демченко Л.* Назв. праця. С. 75–76.

²⁷⁶ *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. Киев, 1992. С. 28–29, 55–60.

²⁷⁷ *Плохий С.* Брама Європи / Пер. з англ. Харків, 2016. С. 23, 194–198.

вавши останнім із згаданих документів положення про державну незалежність Кримського ханату та підтвердивши приналежність туркам причорноморських фортець Очаків і Суджук-Кале, російська влада імператорським маніфестом від 8 квітня 1783 р. зафіксувала фактичне «прийняття Кримського півострова Тамані і всієї Кубанської сторони під державу Російську»²⁷⁸.

Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія у 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу імперії Габсбургів з українського територіального масиву відійшли Руське (за винятком Холмської землі) й Белзьке воєводства, а також південно-західна частина Кременецького повіту Волині, які надалі утворили ядро проголошеного австрійським урядом Королівства Галиції і Лодомерії. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р. Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р. Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті у 1795 р., за третім поділом Польщі, Росія прибрала решту Волинського воєводства — його західну частину. Водночас територія Австрії розширилася за рахунок приєднання Холмщини. Розмінною картою у великій геополітичній грі цих двох імперій, крім українських, стали й білоруські, литовські та латвійські терени, а також північна частина Краківського і Сандомирського воєводств і Мазовії. Масив територіальних надбань Пруського королівства становили корінні польські землі²⁷⁹.

Узаконений у міждержавних договорах акт ліквідації річпосполитської державності мав далекосяжні наслідки для всієї європейської зовнішньополітичної сфери. Крім масштабного переक्रювання усталених

²⁷⁸ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. Санкт-Петербург, 1885–1889; Киселёв С.Н., Киселёва Н.В. Геополитические аспекты истории Крыма // Ученые записки Таврического национального университета. Вып. 17 (56). № 3. 2004. С. 74–81; Лашков Ф.Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Киев, 1886; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. Одесса, 1898; *Его же*. Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. Санкт-Петербург, 1881.

²⁷⁹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... С. 28–29, 55–60; Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва, 2002; Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. Вип. 4. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 102–118; Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354). С. 104–117.

територіальних меж та державних кордонів, на континенті відбулася масштабна зміна основних геополітичних гравців, персоналізованих Росією, Пруссією та Австрією, які, за зауваженням польського вченого Є. Сковронька, «накинули Європі певний правовий (не до кінця формальний, однак ефективний) консервативно-реакційний порядок...». Ще більш серйозними й негативними здійснені геополітичні трансформації виявилися «для Центрально-Східної Європи. Тут було встановлено неподільне панування трьох імперій... аж до 1918 року»²⁸⁰.

На тлі такого повномасштабного нищення національних форм державності та переформатування геополітичного контролю над своєю територією Україна демонструє в принципі нетиповий для політичної культури попередніх десятиліть формат так званої опозиційної дипломатії. Його особливістю стало те, що ініціатива переговорного контакту з лідерами зарубіжної країни на цей раз походила не від офіційних політичних структур, функціонування яких у будь-яких формах було насильницьки припинено, а від невеликого кола тогочасних українських автономістів, або, за виразом Я. Дашкевича, індеферентів²⁸¹, в середовищі якого продовжувала культивуватися ідея національної незалежності. Йдеться про таємну місію до Берліна непересічного поета й опозиційно налаштованого до імперського центру політичного й громадського діяча Василя Капніста. Свідчення про його перемовини з канцлером Евальдом Фрідріхом Герцбергом, які довгий час залишалися прихованими від суспільного загалу, задокументовані по слідах події на рівні офіційного листування найвищих у владній ієрархії Пруссії посадових осіб, зберігають фондосховища Центрального державного архіву Німеччини у м. Мерзебурзі²⁸².

²⁸⁰ Сковронек Є. Поділи Польщі на тлі Європи / Перекл. О. Пограничного // *Ї: Культурологічний часопис*. 1997. Ч. 10. URL: <http://www.ji.lviv.ua...>

²⁸¹ Дашкевич Я.П. Василь Капніст — український політичний діяч // *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 78–82.

²⁸² Публікації цих документів див.: *Dembiński B.* Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791 // *Przegląd Polski*. 1896. Т. 119. С. 511–523; *Ibidem.* Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski. Т. 1. Lwow, 1902. С. 375–376; *Donzov D.* Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. Berlin, 1915. С. 69–70; *Borschak E.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935. P. 70–71; *Sacke G.* V.V. Kapnist und seine Ode «Na rabstwo» // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. XVII. H. 2. Leipzig, 1941. С. 291–301; Дашкевич Я.П. Берлін, квітень 1791 р., місія В.В. Капніста: Її передісторія та історія // *Український історичний щорічник*. Нова серія. Київ, 1992. Вип. 2. С. 220–266. Детальний огляд наукових праць див.: *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (з приводу нової теорії Вільяма Еджертона) // *Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. Острог; Нью-Йорк, 2000. С. 281–303.

Зустріч між українським опозиціонером і очільником прусського зовнішньополітичного відомства відбулася, як засвідчує рапорт Е.-Ф. Герцберга королю Фрідріху Вільгельму II, не пізніше 24 квітня 1791 р. «Вважаю своїм обов'язком, — писав берлінський високопосадовець, — доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України... Він твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними»²⁸³. Як пояснював сам В. Капніст, його завдання полягало в тому, щоб на прохання антиросійськи налаштованих українських опозиційних кіл з'ясувати, чи можуть вони розраховувати на допомогу Пруського королівства у разі свого виступу проти імперського режиму. Однак канцлер ухилився від однозначної відповіді, зіславшись на мирні відносини між Берліном та Москвою. При цьому він дипломатично зазначив: «...коли б дійшло до війни, то це річ України, зробити все потрібне, щоб дістати пруську поміч»²⁸⁴.

Спроба українських автономістів кінця XVIII ст. заручитися підтримкою прусського королівського двору вчергове (після дипломатичних акцій П. Орлика) засвідчила небажання потенційних противників Росії відкрито втручатися в її українську політику. Втім, демонстрована назовні байдужість європейських країн до політичної долі України, швидше за все, лише приховувала глибоке занепокоєння їх лідерів відвертими спробами трьох імперських центрів змінити геополітичний ландшафт центрально-східноєвропейського регіону. Певну ставку на автономістичні настрої, що продовжували побутувати в українському суспільстві, демонструвала, зокрема, охоплена революцією Франція. Так, відомий меморіал 1790 р. «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії» з подачі Законодавчих зборів анонсував низку заходів французького Міністерства закордонних справ, спрямованих на відстеження проявів опозиційності в Україні та оперативне інформування уряду «про українські справи». Ця місія покладалася на спеціально призначеного представника «для Польщі та східних країн». Завдання «прощупування ґрунту» щодо перспективи національно-визвольного виступу українців отримали також французький посол у Венеції та направлений 1791 р. до Константинополя

²⁸³ Цит. за: *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р., місія В.В. Капніста... С. 225.

²⁸⁴ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 19. Див. також: *Єкельчик С.* Василь Капніст // *Історія України в особах, IX–XVIII ст.* Київ, 1993. С. 381–382.

урядовий емісар²⁸⁵. Ці та інші дипломатичні кроки революційної влади Франції засвідчують, що ставка на український фактор у планах «експорту» революції на більш широкий європейський простір була досить високою.

Разом з тим для українців берлінською дипломатичною акцією 1791 р. було помітно розширено горизонти неформальних зовнішньополітичних контактів, зокрема, засобами так званої публічної дипломатії, що почне активно використовуватися прогресивною українською елітою в добу національного Відродження, перейшовши у спадок тим поколінням українських інтелектуалів, що відстоювали національну ідею в умовах функціонування радянської системи.

Започатковані ж на рівні державних ініціатив та викристалізовані на етапі раннього нового часу ефективні дипломатичні практики та традиції, а також організаційні засади національної дипломатичної служби у своїй новій якості проявилися в реаліях початку ХХ ст. інституюванням української дипломатії у військово-революційних перипетіях 1917–1921 рр. Досвід дипломатичної боротьби за національну незалежність та утвердження на міжнародній арені суб'єктності Української ранньомодерної держави, що накопичувався в перманентних воєнних протистояннях ХVІІ–ХVІІІ ст., успадкований дипломатами сучасної України. Особливо актуалізованим він став у 2014 р., коли воєнна агресія Російської Федерації на суверенні українські території, що 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабне військове вторгнення, поставила українську владу, політичні й дипломатичні еліти та всю націю, а також міжнародну співдружність перед нечуваними до цього часу загрозливими викликами. Як у добу далекого раннього модерну, так і тепер важливого значення — поряд із збройною протидією зовнішньому агресору — набуває боротьба за Україну на дипломатичному фронті.

²⁸⁵ *Варварцев М.М.* Французька революція кінця ХVІІІ ст. // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 4: Предметно-тематична частина: П–Я. Київ, 2013. С. 302; *Філіпюк А.* Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії // Наукові записки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 137.

ПІСЛЯМОВА

«Дипломатія є мистецтво приборкати силу», — ця очевидна аксіома, що підсумовує здобутий людством протягом не одного століття непростий досвід розв'язання гострих міжнародних конфронтацій шляхом переговорного мистецтва, належить відомому американському державнику сучасності, дипломату і експерту в галузі міжнародних відносин Генрі Кіссинджеру¹. А більш ніж за 350 років перед цим кардинал Арман-Жан дю Плессі де Рішельє зробив наголос на тому, що «вести перемовини безперервно, відкрито і таємно, вести їх повсюдно тоді, коли вони не приносять результатів сьогодні і немає упевненості у тому, що результати можуть очікуватися у майбутньому, є справою абсолютно необхідною для блага держави»². Цей недвозначний посил, який надійшов із політичного центру Франції, був почутий в Україні, молода державницька еліта якої в середині XVII ст. активно включилася в гостру дипломатичну боротьбу, що точилася на той час на фронтах європейської політики. До честі тогочасних українських державників варто зазначити, що будова національного інституту дипломатії від самого початку зводилася на запозиченій і вже до певної міри апробованій на Заході теоретичній основі, при цьому творчо корельованій місцевою традицією та викликами революційної доби.

Майже безперервний переговорний процес, що став неодмінною складовою взятого на озброєння українськими дипломатами робочого інструментарію, фундувався на перемінному застосуванні таких його основних трьох складників, як переконання, компроміс та погроза силою. Причому дієвість кожного з них визначалася як загальним збігом тогочасних міжнародних реалій, так і налаштованістю на кінцевий результат сторони-контрагента дипломатичного дискурсу.

Українські дипломати надзвичайно швидко засвоїли техніки ведення прямих чи таємних перманентних, прелімінарних або плюрилатеральних переговорів; випрацювали власну систему дипломатичних стереотипів і принципів, що стали основою національних протокольних традицій та норм гостьового етикету; навчилися мистецтву ініціювання дипломатичного прецедента, використання превентивних заходів з метою запо-

¹ Детально погляди на дипломатію викладено в авторській праці: *Кіссинджер Г. Дипломатія*. Київ, 2018. 864 с.

² Richeile. Testament politique. Paris, 1947. P. 37.

бігання загостренню несприятливих або ж навіть загрозливих для української державності ситуацій. Вони виступали активними акторами-переговорниками та медіаторами в переговорних практиках, промоторами створення різноманітних блоків, союзів і коаліцій, авторами складних політичних комбінацій та комунікаційних схем з метою примусу супротивної сторони грати за запропонованими Україною правилами або ж пошуків оптимально вигідних виходів в нав'язуваних зовнішньополітичними силами українським урядам умовах. При цьому українським дипломатам були притаманними високі особисті якості, власний поведінковий кодекс, розбудований на ідеї суверенності та соборності Української держави та її суб'єктності в сфері міжнародних відносин, а також загальнополітичних цінностях українського суспільства, пріоритетності національного інтересу.

Загалом стратегічний арсенал української ранньомодерної дипломатії відшліфовувався на тлі першої хвилі глобалізаційного повороту, що не могло не позначитися, зокрема, й на геополітичних процесах, спровокувавши посилення централізму в сфері європейської політики та спричинивши винесення гострих міжнародних конфліктів — як правило, із застосуванням зброї — на загальноконтинентальний рівень.

За спостереженням дослідників, зокрема, з акцентуацією на центральньо-східноєвропейській регіон, відрізок часу «між 1650 й 1750 рр.» виявився «вирішальним етапом» для невеликих національних держав у боротьбі за власне виживання³. Взявши за основу апробовану політичною практикою таких регіональних державних утворень модель багатовекторної протекції, українська дипломатія протягом XVII–XVIII ст. пройшла складний еволюційний шлях. Однак незмінним для неї на всіх етапах залишалося одне — спроби дипломатичними зусиллями акредитувати національний державний організм у статусі важливого елемента європейської системи міжнародної взаємодії. Найбільш виразно це проявлялося в стратегії зовнішньополітичного курсу Богдана Хмельницького. Надалі його основні політичні принципи було закладено в концепції державного будівництва послідовників великого гетьмана.

Втім, ці програмні документи зазнавали постійних кореляцій в процесах складної комунікації ранньомодерної України з країнами, що мали різні цивілізаційні та культурні традиції, відзначалися своїм внутрішнім устроєм та самобутньою управлінською системою. Відмінності в організації внутрішнього політичного простору обумовлювали своєю чергою

³ *Ивонина Л.И.* Падение Шведской империи и международные отношения в Европе конца XVII — начала XVIII вв. // Исторический формат. 2015. № 3. С. 108.

самобутність зовнішньополітичних доктрин та дипломатичних моделей тієї чи іншої країни, відбивалися на відносинах із сусідніми чи більш територіально віддаленими державами, що розвивалися в координатах суперництва чи союзництва. При цьому для Українського Гетьманату чи не найбільш визначальним виявився факт його географічної локації на межі зустрічі європейського християнства з мусульманським світом.

Безумовно, солідаризуючись з італійським вченим Е. Ді Нольфо у тому, що починаючи з XVII ст., можна говорити про «золоту еру» європейської дипломатії⁴, навряд чи варто надалі зберігати традицію применшення заслуги українського дипломатичного корпусу, завдячуючи діяльності якого Україна зайняла власну нішу в геополітичній системі континенту — нішу, сповнену загрозливих безпекових викликів, і все ж таку, що давала змогу демонструвати власний потужний інтеграційний потенціал. Адже вже тоді, незважаючи на певну регіональну специфіку, всі європейські країни виявилися настільки тісно пов'язані поміж собою політичними, економічними, соціальними та культурними традиціями, що більшість фундаментальних історичних процесів (з усією специфічністю їхніх проявів у межах окремих регіонів, держав і суспільств) були позначені загальноконтинентальним характером. Однак якщо інтегрованість західноєвропейського зразка відкривала перед Україною привабливу цивілізаційну перспективу, то побудована на кшталт азійської деспотії російська модель насильницьким втягуванням української демократії в імперські структури на кінець XVIII ст. перервала на довгий час розвиток української державності, одночасно обозначивши і тривалий розрив в інституціонуванні національної дипломатичної служби.

Методологічний поворот останніх років у полі історіографії щодо концептуалізації доби раннього модерну в європейській дипломатичній історії не повинен залишитися поза увагою українських істориків. Йдеться про винесення на порядок денний цілого спектру новаційних дослідницьких аспектів, який пропонують сьогодні зарубіжні наукові центри. Це, зокрема, інтелектуально-ідеологічний контекст планованих міжнародних політичних акцій і дипломатичний актив сприяння або запобігання їхнім геополітичним наслідкам; прогресуюче протягом усього раннього нового часу ущільнення європейського комунікативного поля

⁴ *Ди Нольфо Э.* История международных отношений: методологические проблемы // Уральский вестник международных исследований. 2003. Вып. 1. С. 22.

«в умовах постійних конфліктів і протиріч»⁵; екстраполяція дипломатичних практик на поза політичні сфери; «самоідентифікація і рефлексія» дипломатів; ціннісне підґрунтя кодексів дипломатичної поведінки тощо. Безумовно, основним корелятором в постановці тих чи інших проблем виступає наповненість джерельної бази. Водночас вона ж може стати неоціненним ресурсом для пропонування саме на українському матеріалі абсолютно нових пошуково-інтерпретаційних поворотів.

⁵ Мазарчук Д.В. Современные подходы к дипломатической истории раннего Нового времени // Беларусь у кантэксце еўрапейскай гісторыі: асоба, грамадства, дзяржава: Зборнік навуковых артыкулаў. Ч. 1. Гроден, 2019. С. 35.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аарон 43
Аббас II 44
Август II Сильний Саксонський 425–429, 447, 451, 472, 474, 475, 476
Авксентій 104, 236
Агмед I 31
Агмед III 428, 429, 464, 468–472
Адамович С. 351, 353, 364
Аділ-Гірей 257, 275, 277, 279, 286, 287, 300, 310
Азамет-ага 341
Акея 191
Акудінов Т. 135
Алмазов С. 438
Алфімов Н. 236
Альберт 28
Альтузій І. 461
Андерсон М.С. 8
Андріїв З. 236
Андрусак М. 8
Антонович В. 7
Апостол Д. 426, 489, 491
Арон П. 24, 25
Арслан-Гірей 485
Артамонов В. 9, 475
Астаматій О. 102, 388, 392, 393, 408
Афанасьєв С. 228
Ахмед-паша 122
- Бадовський Я. 36
Бантиш-Каменський Д. 237, 238
Барабаш Я. 282, 369
Баранова О. 9
Баранович Л. 355
Барановська Б. 9
Баранчев В. 237
Боратинський Ю. 217, 218
Басараб М. 127, 128
Баторі Ж. 30
Баторі Г. 31
Баторій С. 36–38
- Башмаков Д. 227–231, 233, 234, 237, 238, 243
Безпалій І. 209, 282
Безпалій М. 285
Безпалій П. 325, 369
Бейн В. 10
Белі Л. 8
Бенуа 484
Бережицький П. 405
Берковський В. 364
Берната І. 375
Бернсдорф А. фон 476
Бетлен Г. 31
Бегановський М. 180
Бєневський В. 153
Бєневський С.К. 149, 150, 194–197, 210, 211, 216, 224
Бжостовський П. 417
Бідзінський С. 394
Білевич Я. 416
Білогруд Г. 289, 298
Блюмберг С. 418, 434
Бобрович Ф. 293, 296
Богаченко С. 102
Богданов Г. 141, 237
Богданович-Зарудний С. 101, 137, 142
Богун І. 147
Богуш М. 350
Боден Ж. 13, 68, 461
Бологнетті А. 38
Боратинський Л. 9
Борщак І. 448
Бочкаї І. 30
Бранкович Дж. 23
Бредіхін М. 138
Брехуненко В. 8, 134
Брюховецький І. 102, 104, 189, 226–228, 230, 232, 234–245, 249, 251, 256–258, 262, 275, 283, 285, 286, 332, 365, 369, 397, 401, 487
Булюбаш 408

- Бурбони 412
 Бурляй К. 102, 137, 138, 164
 Бускевич Л. 281, 282, 289, 298
 Бутич І. 8, 87
 Бутович Г. 104, 236
 Бутурлін В. 138, 139, 141, 142, 168, 185
 Бутурлін Ф. 157, 158
 Бухвостов 370
- Вагнер М.** 376
 Валенштейн А. фон 49
 Валуа Г. 19
 Василенко М. 459, 460
 Васильковський І. 284
 Васюта 363
 Вейлер Б. 8
 Велгорський Є. 272
 Велико-Гагін Д. 233
 Величенко С. 8
 Величко С. 209
 Велінг Г. 173, 175, 176
 Венявський Я. 223, 342, 343
 Вербицький Г. 228
 Вердум У. 322
 Верещинський Й. 68
 Вешняк Ф. 134
 Виговський І. 68, 84, 88, 102, 104, 105,
 107, 124–126, 138, 141, 147, 167,
 169, 177, 186, 187, 192–195, 198–
 200, 202–205, 207, 210, 211, 212,
 220, 229, 282
 Виговський К. 204
 Винар Л. 8, 34
 Винницький А. 256, 258
 Винниченко В. 7
 Вирва 275
 Висоцький Ф. 276, 306, 317
 Вишенський І. 68, 461
 Вишневецький Д. 34, 35, 292
 Вишневецький І. 110, 113, 117
 Вишневецький М. 36, 267, 272, 305,
 306, 312–315, 318, 319, 321, 322,
 326, 330, 336, 348, 349, 359, 361,
 372, 374
- Відоні 197
 Владислав IV 51, 52, 82, 110, 129, 131
 Владислав Ягайло 24
 Воєводка 339
 Войнаровський А. 453, 458
 Волінський Я. 326
 Волков З. 237
 Волков І. 441
 Волков П. 441
 Волковський Т.А. 436
 Волконський В. 404
 Волович К. 427
 Володимир Святославич (Святий) 134
 Володієвський Є. 340
 Волошин В. 254
 Волошин О. 334
 Волховський С. 130
 Вольський С. 452, 453
 Вуйцик З. 9, 108, 148, 183, 269
 Вуяхевич М. 102, 410, 411
- Габсбурги 17–19, 23, 30, 32, 79, 204,
 265, 272, 412, 422, 447, 492
 Гавриїл 141
 Гаджі-Гірей 379
 Газі Д. 422
 Галаткевич 375, 384
 Галенко О. 8
 Галіль-паша 358, 359, 360, 366–368
 Гамалія Г. 104, 285, 299
 Гамберіні К. 39
 Гапоненко Р. 155
 Гарасимчук В. 7
 Гаррингтон Дж. 461
 Гвинтівка 104, 228, 333
 Гедеон 104, 236
 Гейкінг 340, 341
 Георг I 475
 Георгіце Ш. 128, 179, 180, 186–188
 Герцберг Е.-Ф. 493, 494
 Герцик Г. 469
 Гебеї Ш. 177
 Гжимультовський К. 419, 421, 435,
 439

- Гізель І. 280, 351, 355, 362, 364, 365, 370, 371, 373, 462
Гільденбрандт К. 97
Гінкул 331
Гіреї 33, 120, 484
Гнилозуб Ф. 403
Гнінський Я. 333, 413, 417, 477
Гоббс Т. 68, 461
Гоголь О. 304, 350, 408, 478
Гой П. 8
Голенченко Г. 56
Голінський 153
Голіцин В. 419, 436
Голіцин О. 398, 405, 409
Голобуцький В. 8, 87
Головацький П. 112
Головін В. 425
Головкін Г. 427
Голуб О. 44
Голуховський С. 216, 217
Гонсевський В. 152, 164
Горба М. 236
Горбань 236
Гордієнко К. 456, 458, 465, 469, 483
Горленко Д. 102, 458, 469, 472, 474
Горяїнов 405
Гребен Ф. 392
Греков І. 25, 436
Гречаний С. 104, 228, 230, 231, 236
Грибович П. 333
Григорович Г. 404
Григорєва Т. 8
Гроцій Г. 461
Гродзіцький К. 168, 185, 186
Груша І. 100–102, 104
Грушевський М. 7, 34, 36, 157, 166, 168
Грушецький С. 339, 340
Гуджол Д. 228
Гулак І. 378, 393, 396
Гуляницький Г. 102, 226, 252, 254
Гумецький В. 338
Гуржій О. 8
Гурський О. 409
Густав Адольф 49
Густав Еріксон Ваза 21
Дабіше С. 23
Данилович В. 379
Даудов В. 346, 416
Дашкевич Я. 8, 84, 493
Дворецький В. 104, 236, 258
Девлет-Гірей 34, 428, 464, 465, 468, 473
Девлет-Гірей II 483
Дезаєр 464
Деміденко І. 301
Деремантов М. 402, 404
ДеФранцо Дж. 53
Джеджула Ю. 87
Джелалій Ф. 104, 123
Дзєня І. 406, 407
Дзержк К. 39
Дзялинський Т. 424, 425
Ді Нольфо Е. 498
Дмитрашко-Райча Р. 352
Довгополий Д. 469
Долгорукий Ю. 354
Дольська 448
Домбровський Я. 60
Домонтович І. 331
Доморацький 452
Донець І. 325
Дорошевич І. 395
Дорошенко А. 252, 292, 326, 381, 382
Дорошенко Г. 252, 275, 280–282, 292, 316, 355
Дорошенко Д. 7
Дорошенко М. 49
Дорошенко П. 68, 88–90, 98, 100, 102–105, 206, 213, 217, 251–265, 267, 269, 271, 273–338, 342–344, 346–389, 391–411, 431, 438
Драгинич Я. 478, 479
Дубенський В. 280
Дубровський В. 7
Дука Г. 331, 416, 418, 478
Дука К. 480

- Дурак А. 331
 Дьердь І Ракоці 81, 125
 Дьердь ІІ Ракоці 126–128, 158, 164,
 173, 174, 178, 186–193, 198

 Ейнгорн В. 227, 238, 353, 362, 369
 Еліот Дж. 59

 Єлизавета Петрівна 486
 Єнсен А. 475
 Єрлич Й. 197
 Єрохін В. 59
 Єфимов Р. 379

Ж
 Жальський А. 310
 Жданович А. 100, 101, 119, 123, 137,
 149, 189, 190, 192, 196, 204, 262,
 263
 Жевуський К. 339, 340
 Желябузький І. 157, 237, 241
 Жеребило К. 326
 Животовський П. 228
 Жигмонд 23
 Жировський Я. 418, 434

 Забіла П. 104, 228, 236, 331
 Заборовський Л. 9, 136
 Завіша Ш. 391
 Замойський Я. 37
 Засецький Н. 294
 Заславський В. 110
 Збараський Є. 47
 Зеленський М. 191, 273, 274
 Зиков Ф. 152
 Злотницький Я. 279
 Золотаренко В. 175, 209, 224, 230,
 282, 369
 Золотаренко І. 147, 152, 169, 170, 182
 Зонова Т. 11, 14

Й
 Йоган-Георг 49
 Йончак Й. 424
 Йорга Н. 34

І
 Ібрагім 123
 Іван ІV Грозний 35, 38
 Іваненко (Петрик) П. 446
 Іванов А. 154
 Іванович І. 432
 Івоніна Л. 9, 15
 Іжевський І. 404
 Іларді В. 8
 Іловайський Д. 129
 Інаст-Гірей 50
 Іналджик Г. 29
 Інокентій ХІ 419, 420
 Іоким 415
 Іосаф 140
 Ісакій 361, 405, 408
 Ісарович К. 446
 Іскра З. 481
 Іскра І. 136, 449
 Іслам-Гірей ІІІ 101, 113, 120–122, 124,
 136, 178, 180, 181, 182

К
 Кавецький 304
 Казимир ІV Ягеллончик 24, 25
 Калістрат А. 441
 Калушовський Я. 339
 Кальєрес Ф. де 100
 Камінський А. 424
 Кандиба А. 466
 Канівець М. 254
 Кантемір Д. 27, 29
 Каплан-Гірей І 483, 484
 Каплан-паша 374
 Капніст В. 493, 494
 Капплер Ф. 15
 Капуста Л. 195
 Кара Мустафа 285, 299, 344, 345
 Карандєєв 432
 Карач-бей 182, 219–221
 Карбач 392
 Карвовський Я. 287, 381, 383
 Карл ІV 462
 Карл V Габсбург 18
 Карл VI 475
 Карл ІХ 19

- Карл X Густав 20, 80, 97, 146, 158–170, 172–176, 189, 190, 194, 198, 202, 203
 Карл XII Густав 424, 426, 427, 429, 449, 452, 454–456, 464–468, 470, 472–475, 483
 Карлсон 484
 Карпов Г. 237
 Карчевський Т. 272, 393
 Катерина II 491
 Катлер Е. 8
 Качеровський 381
 Качмарчик Я. 196
 Келембет-Мурза 179
 Келчевський К. 50
 Кенігсбергер Г. 8
 Керстен А. 9, 161
 Кисіль А. 88, 93, 96, 110, 112, 115, 126, 130
 Кікін В. 155, 157, 193
 Кіссинджер Г. 496
 Климент VIII 40, 41, 42
 Климов Г. 92
 Ключаров С. 236
 Кобилецький Ф. 257, 258
 Ковалевський І. 101, 193, 194, 211
 Ковельський І. 301
 Когут З. 7
 Кожевніков Г. 264
 Козловський Г. 334, 351
 Колобов 378
 Колодзейчик Д. 9
 Колоша 360
 Колугер Д. 102
 Комулович О. 41
 Кондратенко Б. 151
 Конєцпольський О. 117
 Конєцпольський С. 49
 Кононов Н. 293
 Кононович-Горбацький Й. 462
 Конопчинський В. 475
 Кордуба М. 7, 129
 Корицький К. 393
 Корицький М. 100
 Косагов Г. 409, 410
 Косов С. 115
 Костін М. 29, 407
 Костомаров М. 7, 237, 397
 Костянтинів П. 236
 Котел М.К. 449, 450
 Коховський В. 197
 Кочегаров К. 9
 Кочубей В. 392, 432, 438, 449
 Кресін О. 460
 Кривонос М. 112
 Крикун М. 259, 284, 289, 299
 Крим-Гірей 126, 277, 279, 491
 Крип'якевич І. 7, 87, 129
 Крішер А. 8
 Кромвель О. 146, 461
 Крупницький Б. 7, 465
 Кубала Л. 9
 Кугелер Х. 8
 Кулага-Петражицький І. 47, 49
 Кулька А. 106
 Куницький С. 479
 Кьопрюлю А. 269, 322, 335, 337, 339, 341, 343, 344, 346, 367, 381
 Кьопрюлю Мегмед 190
 Кьопрюлю Мустафа 285
 Лабрюйер Ж. де 108
 Лаврецький 365
 Лазаревич С. 23
 Лайош I 24
 Ланцужинський 359
 Лацко 24
 Леонт'єв З. 130
 Леопольд I 31, 204, 418, 419
 Леп'явко С. 8
 Лесковський 100
 Лещинський С. 426, 427, 452–456, 464
 Лещинський Я. 147, 327
 Лизогуб Я. 258, 355, 357, 377
 Липинський В. 7, 130
 Лисиця П. 325, 350
 Лисяк-Рудницький І. 8, 83, 118
 Лізоля Ф. де 167, 204

- Лілберн Дж. 461
Лілієнкрона Г. 176, 194
Лісницький Г. 102
Ліхарьов Я. 137
Ліхоцький 279
Лобода Г. 42, 43
Лобойко В. 331
Лозовицький 316
Локк Дж. 68, 461
Ломиковський І. 458
Лопухін А. 157
Лопухін Л. 164
Лоусон Дж. 10
Лубовицький С. 149
Лужецький С. 331
Лупул В. 122, 125, 126–128, 179, 180, 188
Лупул Р. 127
Любенський С. 48
Любомирський Є. 222, 257, 258, 260, 261
Любомирський М. 474
Людовік XIV 272, 437
Лянцкоронський В. 339, 341
Лясота Е. 41, 45
Лященко І. 236
Льобель Я. 298
- М**
Маврецький 364
Мазаріні Дж. 122
Мазарчук Д. 14
Мазепа І. 68, 88, 90, 102, 103, 222, 360, 377, 424, 426, 427, 429, 438, 444–456, 458, 461, 466, 476, 480–483, 487, 489
Макіавеллі Н. 68, 461
Маковецький М. 338
Маковецький С. 337, 341
Максиміліан І 18
Максимович І. 102, 458, 469, 470
Малаховський 423
Малашевич 476
Малія М. 66
Малкевич Г. 339
- Малчоу Х.Л. 10
Мальчевський М. 383
Манасій 306
Мангити 33
Маргаролі П. 8
Марія-Магдалина 103
Маркелов 484
Маркович І. 325
Марченко М. 8
Матвєєв А. 95, 103, 157, 268, 351, 352, 354
Матвій 25
Матяш Корвін 25
Махмет-Гірей 221, 224
Маховський С. 277
Мегмед II Завойовник 22, 23, 24, 32
Мегмед III 46
Мегмед-ага 124
Мегмед-Гірей IV 122, 123, 124, 126, 153, 179, 182–186, 191, 198, 204, 219–221, 223, 253, 256, 257, 267, 272, 273, 276, 285, 294, 305, 310, 317, 322, 330, 335–337, 341–343, 346, 348, 351, 356–358, 367, 368, 375, 379, 392, 407, 408, 413, 416, 418
Мегмед-Гірей III 33, 46
Мельник Л. 8
Менглі-Гірей 32
Меншиков О. 448, 452, 453, 466
Мефодій 234, 235, 248, 290
Мехмед-Баталджи 469
Мигалевський К. 257, 258
Миклашевський М. 426, 449, 450
Микошинський Б. 41
Милославський І. 164
Минаєв Ф. 399
Мирович Д. 484
Мирович І. 426, 483–485
Мирович Ф. 458, 485, 486
Миронов М. 484, 485
Мислішевський Я. 339
Мисловський 93
Михайленко Ф. 254

- Михайло 324
 Михайлов І. 237, 238, 243
 Мицик Ю. 8, 86, 87
 Мишецький Д. 171, 172, 175
 Мільтон Дж. 461
 Міюск 403
 Многогрішний Д. 102, 103, 296–299,
 307, 315, 316, 323, 324, 326, 331
 Могила А. 442, 479, 480, 482
 Могила М. 126
 Могила П. 68, 462
 Моджейовський А. 278
 Мокошицький Я. 339
 Монтеск'є Ш. 68
 Монтремович К. 158
 Мор Т. 461
 Морштин А. 161, 162
 Морштин С. 384, 385, 388
 Мош Г. 125
 Мужиловський С. 101, 132–134, 137,
 138
 Мурад III 40
 Мурад IV 50
 Мурдза-бей 394
 Мустафа 124
 Мустафа Ага (*див.* Мирович І.)
 Мустафа I 31
 Мустафа-ага Селім 298
 Мустафа-ефенді 414
 Мустафа-паша 276
 Мушат П. 24
 Мюрад-Гірей 417
 Мясковський В. 126
- Наливайко Д.** 8
 Наливайко С. 42, 43, 68, 461
 Намазай Ю. 228, 229
 Нахимовський Ф. 485, 486
 Неїлов Г. 323, 331, 332
 Немирич Ю. 68, 102, 193, 194, 204,
 462
 Неплюєв Л. 438, 439, 484
 Нестеренко А. 316
 Нестеренко М. 115
- Нестеров А. 170, 174, 276
 Нечай Д. 99
 Нечай І. 99, 212, 297
 Нечай Ю. 212
 Никифоров І. 451
 Никифоров К. 379
 Нікольсон Г. 15
 Ніязі А. 26
 Новицький І. 410, 432, 437
 Нордберг 455
 Норман Д. 462
 Носач Т. 101, 102, 104
 Нуає П. 100
 Нужний 360
- Огінський М.** 443
 Оглоблин О. 8, 76, 450
 Одинець А. 102, 104, 209
 Одоєвський І. 169, 174
 Одоєвський М. 243, 271
 Окиншевич Л. 7
 Олександр Добрий 24
 Олексій Михайлович 103, 129, 130,
 132, 133, 135, 136, 138, 139, 142,
 143, 146, 151, 152, 156, 158, 163,
 164, 172, 174, 177, 180, 183, 184,
 194, 198, 199, 207, 209–212, 216,
 218, 227, 228, 230, 231, 233, 235,
 237–239, 243, 244, 246, 248–250,
 349, 351, 353, 354, 360–364, 366,
 368–371, 382, 398–400, 402, 403,
 407, 408
 Олівеберг (Грек, Калугер) Д. 162, 165,
 168, 170
 Олянчин Д. 7
 Ольшовський А. 284, 305, 309, 317,
 318, 335, 380
 Ольштанський І. 274
 Опалінський 114
 Опара С. 217
 Ордин-Нашокін А. 267, 414, 415
 Оришовський Я. 39, 40, 43
 Оріховський С. 68, 461
 Орлик Г. 484

- Орлик П. 68, 102, 103, 427–429, 453, 454, 456–458, 461–476, 483–485, 494
- Орловський І. 485
- Осборн Т. 8
- Осман II 33
- Осман-ага 123
- Османи 21, 27, 30, 43, 48, 265, 269, 329, 348, 423, 473, 482, 484
- Оссолінський Є. 79, 110, 122
- Острозький К. 42
- Павленко С. 450**
- Павло V Боргезе 49
- Паїсій 132, 133, 198
- Палій С. 424, 425, 445–447, 480–482
- Парцевич П. 149, 195
- Паткуль Й. 481
- Пац М.К. 271, 317
- Перденя Я. 287, 308, 439
- Петрановський Я. 101, 102, 253, 304
- Петричейку Ш. 28
- Петро I 29, 424, 426–429, 444, 446–448, 450–454, 456, 458, 466, 468, 469, 471, 475, 476, 488
- Петровський М. 7, 129, 132
- Пиво-Запольський Я. 297, 314, 323, 326
- Питирим 355
- Півніцький К. 278
- Пігнателлі А. 220
- Підгородецький Л. 9
- Пісоцький Д. 228, 230
- Плещеев Ф. 130
- Плотник І. 228, 229
- Плохій С. 8, 140, 491
- Пожарський І. 243
- Покорський О. 449, 450
- Полежан О. 312
- Полуботок Л. 409, 410, 488
- Полховський С. 362, 365, 366, 371–373
- Попов І. 236
- Попович І. 466
- Портянка М. 102
- Потоцький («Ревера») С. 100, 147, 184, 205, 211, 213, 215
- Потоцький А. 256
- Потоцький М. 109, 110, 117, 337, 341
- Потоцький Ю. 464, 465, 467, 468, 485
- Пражмовський М. 218, 220–223, 259, 264, 287
- Преоровський Ю. 381
- Пріцак О. 7, 123, 470
- Прокопович П. 68, 462
- Проскуров А. 414
- Протасов С. 368
- Пуффендорф С. 461
- Пучала Д.Дж. 10
- Пушкар (Пушкаренко) М. 282, 369
- Пушкін Г. 135
- Пясочинський С. 306
- Раджей Ю. 441**
- Радзеєвський Г. 276
- Радзеєвський І. 159, 160, 162, 166–168, 187
- Радзивілл А. 79, 113
- Радзивілл Б. 164, 278
- Радзивілл М. 383, 480
- Радзивілл Я. 93, 127, 147, 164, 198
- Разін С. 406
- Ракович С. 102, 417, 433
- Ракоці 81, 126
- Ракоці С. 125
- Ракоці Ю. 37
- Раппе С. 443
- Раткевич М. 274, 275, 300
- Рац Ю. 125
- Рачковський М. 303, 311, 314–316, 319, 327, 359
- Рашид-ефенді 337
- Репнін-Оболенський Б. 137, 178
- Ржевський І. 404
- Рішельє А.-Ж. дю Плессі 496
- Розумовський К. 486, 490, 491
- Роман I 24
- Романов В. 10

- Романови 141, 200, 206, 235, 248
 Романовський В. 228
 Романовський В., російський агент 486
 Ромодановський Г. 216, 224, 292, 296,
 297, 336, 351, 352, 354, 355, 361,
 367, 368, 372, 373, 382, 383, 396–
 400, 402–405, 409–411
 Ростовський-Туптало Д. 462
 Роше Д. 8
 Руданін Л. 303, 316
 Рудницький С. 7
 Рудольф II Габсбург 30, 40, 41, 131
 Ружанський Л. 232
- Саадат-Гірей 476
 Савич С. 101
 Савін М. 370, 371
 Сагайдачний П. 44
 Сайковський А. 338
 Салтиков П. 231, 232, 237, 238, 241,
 243
 Самарін Г. 180
 Самойлович Г. 352, 438
 Самойлович І. 68, 88, 102, 103, 271,
 331, 336, 352–356, 361, 364–366,
 369–373, 376–379, 381–383, 390,
 392, 396–406, 410, 411, 415–417,
 421, 430–437, 439, 441–444, 478,
 481, 482, 487
 Самойлович С. 435, 442, 352
 Самсонович Г. 9
 Самусь (Іванович С.) 426, 466, 481
 Самченко Я. 47
 Санді Г. 8
 Санін Г. 9
 Сапега К. 480
 Сапега П. 215
 Сапега Я. 222
 Сас П. 8
 Сафа-Гірей 310, 326
 Селамет-Гірей 310, 381
 Селім-Гірей 224, 225, 310, 315, 318,
 320, 337, 343, 345, 359, 368, 381,
 386, 389, 392–394, 396, 397, 407, 409
- Семенова Л. 24
 Сенкевич 355, 360, 361
 Сенкевич Г. 340
 Сенкевич І. 397, 399, 400, 402
 Сенявський А. 446, 447
 Сенявський М. 379
 Сергійчук В. 8, 57
 Серчик В. 9
 Сефер Гази-ага 120, 180, 182, 183,
 185, 221, 223
 Селецький 211
 Сигізмунд I 19, 30, 34
 Сигізмунд II Август 36
 Сигізмунд III Ваза 20, 31, 49, 50
 Сисин Ф. 8
 Ситинський Д. 466
 Сікст V 39
 Сільницький Г. 315, 316
 Сірко І. 222, 223, 294, 312, 353, 368,
 373, 389–391, 398, 399, 403–405,
 477, 481
 Скидан Я. 228, 358
 Сковронек Є. 493
 Скоропадський І. 458, 467, 468, 488
 Скетуський 252
 Сміт Т. 10
 Смяровський Я. 93, 98
 Снітковський Г. 284
 Собеський О. 451
 Содлер Ф. 49
 Соловійов С. 351
 Солонина К. 324, 433
 Сомко Я. 216, 223–226, 230, 282, 362,
 369, 397, 401
 Софія Олексіївна 436
 Спиноза Б. 461
 Спиридонов М. 237
 Станіславський В. 8, 439
 Старков Ф. 416
 Стась 407
 Стахурський Я. 251, 258, 263, 264,
 278, 287
 Страцимир І. 23
 Стрешньов Р. 138

- Субтельний О. 7, 475
 Субхан Гази-ага 221
 Суїн Кази-ага 303, 304
 Сулейман І Пишний 34
 Сулейман-ага 181
 Сулима І. 48, 49
 Сулименко Т. 479
 Суховієнко (Суховій) П. 292, 294, 300
- Таїрова-Яковлева Т. 9
 Танєєв О. 331, 332
 Тарасенко К. 410, 411
 Тарле Є. 456
 Тафралі І. 102, 162
 Творинський І. 360
 Тележинський В. 314
 Терлецький О. 7
 Терпигорєв Є. 382
 Тетєря П. 100, 102, 142, 218, 226–227,
 254, 255, 258, 287, 302, 306, 311
 Тимнак Я. 390
 Тихий С. 401
 Ткач Т. 357
 Токаж Г. 328
 Толстой П. 429
 Томашівський С. 7, 448
 Торкват О.Ю. 165
 Торнешельд Я. 173
 Торопов І. 400, 402, 407
 Тохтамиш-ага 182
 Трубецькой О. 130, 203, 206, 209, 210,
 228
 Трубецькой Ю. 351, 360, 364, 473, 375
 Тукальський Й. 252, 258, 280, 281, 301,
 317, 318, 323, 344, 350, 355, 358,
 361–363, 365, 366, 370–373, 375,
 385, 389
 Туптало С. 375
 Туранли Ф. 8
 Тшебіцький А. 337
 Тютюров К. 281
 Тяпкін В. 271, 281, 282, 417, 433
- Українцев О. 415, 432, 436, 438
- Уксершерн Е. 171
 Улановський 316
 Уманець Ф. 7
 Уманський Л. 102
 Унковський Г. 92, 94, 134
- Федір** 358
 Федір Олексійович 402, 404, 409, 410,
 414, 451
 Федоров Г. 490
 Федорович І. 193, 194
 Федорович Я. 231, 232
 Федорук Я. 8, 32, 87, 180
 Федяєнко (Дем'янка) В. 236
 Федяєнко П. 104
 Фельдман Ю. 473
 Фердинанд II Габсбург 48
 Фірс 258
 Флемімінг 476
 Флетчер К. 8
 Флоря Б. 9, 291
 Фомін І. 95, 137
 Фредрік I 476, 484
 Фріго Д. 8
 Фрідріх Вільгельм 20, 146, 172, 190,
 191, 198, 308, 309
 Фрідріх Вільгельм II 494
 Фрідріх III 18
 Фрол 304
 Фролов Є. 227–231, 233, 234
 Фрост Р. 16
 Фубіні Р. 8
- Хагман** Б. 475
 Ханенко М. 222, 223, 305, 310–313,
 315, 317–320, 324, 325, 329, 331–
 335, 346, 348, 349, 368, 369, 377,
 378, 390
 Хитрово Б. 154
 Хлопицький С. 40
 Хмельницький Б. 7, 37, 52, 65, 67, 68,
 73–75, 77, 79–81, 83, 84, 87–96,
 101, 104–109, 111–113, 115, 117–
 155, 157, 158, 162, 163, 165–174,

- 176–180, 182–190, 192–198, 205–207, 222, 229, 246, 247, 278, 282, 289, 308, 309, 364, 369, 436, 443, 446, 497
- Хмельницький Т. 94, 107, 127, 128
- Хмельницький Ю. 94, 107, 158, 195, 196, 205–209, 211–220, 222–225, 227–229, 247, 252, 254, 279, 280, 409, 413, 442, 477, 478, 481, 487
- Хмельницькі 127
- Хобсон Дж. 10
- Ходирева Г. 9
- Холдаковський С. 112
- Хоробрий М. 43
- Хребелянович Л. 23
- Христина 159, 162
- Хусейн-ага 374
- Хусейн-паша 367, 374
- Цесарський** І. 104
- Цицора Т. 206, 209, 210, 212, 213, 215, 369
- Ціватий В. 16
- Чаадаєв** І. 217, 218, 415, 441
- Чарнецький К. 9
- Чарнецький С. 215, 344
- Чарнота І. 93
- Чебаник 407
- Чекаловський Ф. 281
- Черевко О. 485
- Чернявський Д. 393
- Четвертинський Г. 437
- Шагін-Гірей 46, 47, 122
- Шафіров** П. 427, 471
- Шафранов П. 207
- Шебеші Ф. 194
- Шевченко Ф. 8, 87, 99, 104
- Шереметєв Б. 421, 441
- Шереметєв В. 211, 212, 214, 215, 365
- Шереметєв П. 275, 280, 292, 295, 296
- Шийкевич З. 236
- Шиман (Шимановський) В. 228
- Шиманівський Ю. 104
- Ширим-бей 223
- Шишаківський Ю. 226
- Шишман І. 392-397
- Шмелінг В. 223
- Шоню П. 13
- Штаде А. 161
- Штернбах К. 190, 175, 176
- Штефан III 25
- Шуйський В. 135
- Шульга Г. 407
- Шульгін О. 7
- Шумлянський Й. 350, 360, 361, 363, 367, 373, 383–387, 389, 478
- Шумовський Я. 153, 178
- Щеголев** С. 352, 364, 365
- Щербак Б. 104, 228, 236, 258
- Щербак В. 8
- Щербан К. 188, 222
- Щербина 320
- Юрьєв** Ф. 232
- Яблоновський** С. 435
- Яворницький Д. 34
- Яворський М. 323
- Яворський С. 68, 462, 463
- Язловецький Ю. 36
- Яковлев 237
- Яковлевич М. 104, 236
- Яковлів А. 7, 207, 430
- Ян II Казимир Ваза 20, 79, 93, 96, 111, 113, 118, 128, 133, 146, 147, 149, 153, 154, 156, 159, 161, 166, 168–171, 174, 178, 181, 182, 185–187, 194, 198, 200, 214, 216, 217, 219, 220, 223, 224, 252–254, 259–262, 277, 284, 312
- Ян III Собеський 27, 28, 101, 268, 270–272, 277, 279, 284, 287, 288, 297, 303–305, 313–315, 317, 319, 320, 322, 325–330, 332, 334, 335, 337, 343, 345, 349, 359, 368, 374,

Показчик імен

375, 380, 381, 383, 384, 386–393,
395, 396, 408, 416–418, 420–422,
437, 441–443, 447, 451, 452, 478,
479, 480, 482
Яненко-Хмельницький П. 106, 275,
382, 401, 402, 405
Яніцький 339
Ярмолінський 318
Ярош 279
Яскульський М. 180, 181, 183, 185,
Яхія О. 46, 47

Наукове видання

Валерій СМОЛІЙ, Валерій СТЕПАНКОВ,
Віктор ГОРОБЕЦЬ, Тарас ЧУХЛІБ

**ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНАТУ В МІЖНАРОДНИХ
ПОЛІТИЧНИХ КОМБІНАЦІЯХ
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 30.11.2022 р. Формат 70х108/16.
Ум. друк. арк. 41,6. Обл. вид. арк. 39,66.
Тираж 300. Зам. 7. 2022.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.